

UDK 930.85(497.6)
908(497.6)

ISSN 2566-3429 (Tiskana inačica)
ISSN 2712-1844 (Mrežna inačica)

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

10 – 2024

Serijski broj 3

PRES

HRVATSKI
institut za
POVIJEST

MOSTAR – ZAGREB, 2024.

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

IZDAVAČ / PUBLISHER

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
Studij povijesti
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of History

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER

Zoran Tomić, rektor / rector
Dražen Barbarić, dekan / dean

SUIZDAVAČ / CO-PUBLISHER

Hrvatski institut za povijest – Zagreb
Croatian Institute of History – Zagreb

ZA SUIZDAVAČA / FOR THE CO-PUBLISHER

Miroslav Akmadža

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Marina Beus (Sveučilište u Mostaru), Lovorka Čoralić (Hrvatski institut za povijest – Zagreb), Ivica Glibušić (Sveučilište u Mostaru), Božo Goluža (Sveučilište u Mostaru), Martina Grahek Ravančić (Hrvatski institut za povijest – Zagreb), Dijana Korać (Sveučilište u Mostaru), Josip Mihaljević (Hrvatski institut za povijest – Zagreb), Goran Mijočević (Sveučilište u Mostaru), Dijana Pinjuh (Sveučilište u Mostaru), Ivica Šarac (Sveučilište u Mostaru), Ante Uglešić (Sveučilište u Zadru), Ana Zadro (Sveučilište u Mostaru)

ZNANSTVENO VIJEĆE / SCIENTIFIC COUNCIL

Mladen Ančić (Zadar), Rudolf Barišić (Zagreb), Rajko Bratož (Ljubljana), Mario Kevo (Zagreb), Ivica Lučić (Zagreb), Davor Marijan (Zagreb), Miroslav Palameta (Mostar), Miroslaw Szumilo (Lublin – Warszawa), Dinko Šokčević (Budapest), Gianluca Volpi (Udine), Petar Vrankić (Augsburg)

GLAVNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

Božo Goluža

IZVRŠNA UREDNICA / EXECUTIVE EDITOR

Dijana Korać

LEKTORICA / PROOFREADING

Gabrijela Cakalin

GRAFIČKA PRIPREMA / PREPRESS

Damir Zadro

UDK & DOI

Marija Karačić

Tisak / Printed by

Fram-Ziral, Mostar

Časopis izlazi jedanput godišnje. Cijena pojedinoga primjerka je 20 KM (10 EUR)

Transakcijski račun – 3381302271315826, UniCredit Bank, Kardinala Stepinca 2, 88000 Mostar

Devizni račun: IBAN: BA39 3381 3048 3209 1576, SWIFT: UNCRBA22

Adresa uredništva: Filozofski fakultet, časopis Hercegovina, Matice hrvatske b.b., BiH – 88000 Mostar

E-mail: hercegovina@ff.sum.ba; casopis.hercegovina@gmail.com

Telefon: +387 36 355-400; Fax: +387 36 355-401

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima

Naklada / Edition: 150 primjeraka

Časopis je referiran u: / The periodical is referenced in:

SCOPUS; EBSCO; ERIH PLUS; CEEOL; HRČAK; SLAVUS

Sadržaj

Članci / Articles.....	5
MIROSLAV PALAMETA / KSENIJA PALAMETA, <i>Brončani reljef s boginjom Nike i disk sa starogrčkim natpisom s gradine Daorsa na Ošanićima kod Stoca</i> <i>A Bronze Relief with the Goddess Nike and a Disc with an Ancient Greek Inscription from the Daorsi Fortress at Ošanići near Stolac</i>	7
NINA ČULJAK, <i>IHS monogram (trigram) u svjetlu tumačenja nekih arheoloških nalaza</i>	31
EMA MAZRAK, <i>Ikonoografska analiza kamenoga nadgrobnoга križa iz Donje Britvice kod Širokog Brijega</i>	65
ANTE ŠKEGRO / TOMISLAV BRKOVIĆ, <i>Relikvije iz Očevije, Vareša i Vukanovića</i> <i>Reliquaries from Očevija, Vareš and Vukanovići</i>	95
MIROSLAV MALINOVIĆ, <i>The architecture of the Franciscan convent and the parish church of Saint John the Baptist in Kraljeva Sutjeska</i>	145
ZVONIMIR HERCEG, <i>Odgojno-obrazovne institucije i prosvjetna djelatnost franjevacа u Hercegovini od odvajanja hercegovačke franjevačke zajednice do kraja osmanske uprave (1844.-1878.)</i>	173
PETAR VRANKIĆ, <i>Apostolski pohod (vizitacija) Katoličkoј Crkvi u Bosni i Hercegovini 1910.-1914. Treći dio: Apostolski pohod Crkvi u Hercegovini u siječnju i veljači 1911. u svjetlu suvremenih izvora: Pitanje materijalnih dobara Mostarsko-duvanjske biskupije</i>	227
SANDA UGLEŠIĆ, <i>Učiteljska škola u Šibeniku: Prvo desetljeće djelovanja (1922.-1932.)</i>	311
ANA ZADRO / GORAN MIJOČEVIĆ, <i>Starovjekovni motivi na poštanskim markama Hrvatske pošte Mostar kao medij promidžbe kulturno-povijesne baštine</i>	345

ANTONIA TOMAŠ / DAVORKA TOPIĆ STIPIĆ / IVICA GLIBUŠIĆ, <i>Sto godina izučavanja odnosa s javnošću s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu i doprinos Sveučilišta u Mostaru</i>	367
Recenzije i prikazi / Recensions and Book Reviews	391
MARINKO MARIĆ – IVICA PULJIĆ (prir.), <i>Trebinjsko-mrkanska biskupija. Zbornik radova povodom obilježavanja 1000. obljetnice prvoga pisanog spomena Trebinjske biskupije i 700. obljetnice prvoga pisanog spomena Mrkanske biskupije</i> (Ana Zadro)	393
VESNA HALUGA, <i>Znamen na koži: tradicijska tetovaža žena Hrvatica, katolkinja iz Bosne i Hercegovine (Vlatko Smiljanić)</i>	398
ELMA KORIĆ, <i>Oblikovanje granica Bosne: Bosna u ahdnamama i hududnamama iz 16. i 17. stoljeća (Dijana Pinjuh)</i>	403
SEDAĐ BEŠLIJA, <i>Hercegovački sandžak u 17. stoljeću (Zvonimir Herceg)</i>	406
DIJANA PINJUH – ANĐELKO VLAŠIĆ, <i>Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak</i> (Zvonimir Herceg).....	411
Upute autorima	415
Author guidelines	418

Članci

Articles

Brončani reljef s boginjom Nike i disk sa starogrčkim natpisom s gradine Daorsa na Ošanićima kod Stoca

Miroslav Palameta

Mostar

E-mail: miropal@yahoo.it

Ksenija Palameta

Zagreb

E-mail: palameta3@yahoo.com

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2024.10.7>

UDK: 902.2(497.6 Stolac)

904:739.5"652"(497.6 Stolac)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 12. ožujka 2024.

Prihvaćeno: 29. svibnja 2024.

Sažetak

Članak govori o dva slučajna nalaza s daorske gradine, pronađena u blizini; o brončanom visokom reljefu s prikazom boginje Nike, vrlo kvalitetnom uratku sitne helenističke plastike, i brončanom poklopcu u obliku diska, na čijem je rubu votivni zapis, a s druge strane mehanizam za zatvaranje. Članak također utvrđuje da su ta dva predmeta dijelovi jedinstvene kompozicije, čime se osigurava jasnija interpretacija klečećega položaja boginje Nike.

Ključne riječi: sitna brončana plastika; Nike u visokom reljefu; helenizam; poklopac s natpisom; mehanizam.

Ostatci predgrađa gradine Daorsa ispred akropole na 15 ha zemljišta uglavnom su suhozidne temeljne konstrukcije prostranih četvorina koje se strogo orijentiraju prema megalitskom zidu tvrđave i jasno naznačuju komunikacije koje su završavale na prostranom trgu. Takva planska osnova navela je znalce da postanak naselja datiraju na kraj 4. ili početak 3. st. pr. Krista, u svakom slučaju nakon podizanja dviju kula i moćnih bedema. Ulomci amfora i *gnatia* keramike,

novac i ostali arheološki pokretni materijal, uglavnom grčko-hele-nističke provenijencije potvrđuju da se tijekom 3. i 2. st. pr. Krista u tom dijelu grada vodio intenzivan ekonomsko-trgovački život.¹

Među tim kvadratičnim konstrukcijama ističe se svojom posve pravilnom osnovom i kvalitetnim zidom prostorija broj XXVII, prema numeraciji Boška Marijana. U njezinu sjevernom kutu sačuvan je pijedestal s tri stube. Je li na njemu stajala velika kamena skulptura s ljudskim likom, čiji su dijelovi pronađeni na točilu ispod toga prostora, može se samo pretpostavljati.² Sam položaj iznad sredine trga i njegova okrenutost prema akropoli tek sugeriraju takvu mogućnost. Nažalost, iz cijele četvorine nestao je kulturni sloj, pa se njezina namjena ne da utvrditi, ali je posve izvjesno da je ona rad grčkih majstora, kao i same obrambene zidine. Njezina sjeverna strana uokviruje dubinu spomenutoga trga, agore, a njezin istočni zid markira glavnu komunikaciju s juga. Upravo na početku te komunikacije pronađeni su brončani reljef i natpis na disku od istoga materijala (sl. 1).

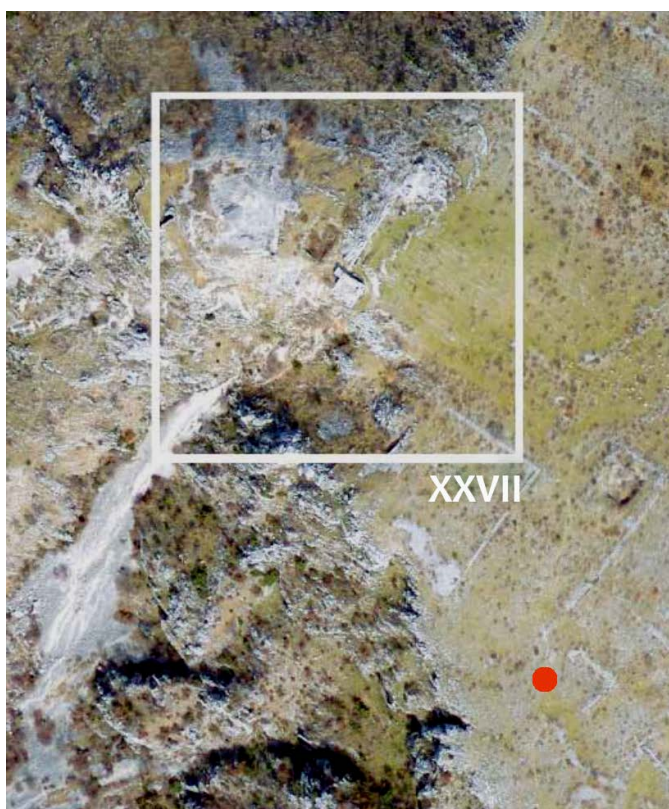
Pospremajući platnene vatrogasne cijevi nakon saniranja požara u rastinju i suhoj travi u ljeto 2021. unutar jedne od tih četvorina, vozač cisterne Željko Proleta primijetio je dva brončana predmeta kako izviruju iz tla koje je raskopao mlaz vode iz oštećene cijevi. Prvo je izvukao reljefni i krilati ženski lik, a dvadesetak centimetara dalje iz blata je virio polukružni predmet. Kad ga je saprao, pokazao se cjelovit neoštećen disk.

Naknadna istraživanja pokazala su da je na mjestu nalaza zemljano tlo bilo duboko jedva petnaest centimetara, a u četvornom metru prostora nađeni su sljedeći predmeti: brončani novac Akarnanije s Ateninim profilom pod kacigom na aversu i bikovsko-ljudskim likom, personifikacijom rijeke Ahelolja, također u profilu na reversu, datiran u rasponu

¹ BOŠKO MARIJAN, "Gradina na Ošanićima - transformacija prapovijesnoga gradinskog u urbano naselje", u: *Histria antiqua*, 20, Zagreb, 2011., str. 182-185; NENAD CAMBI, "Arheološki pogled na probleme istraživanja, konzervacije, rekonstrukcije i prezentacije ilirskog naselja na Ošanićima", u: *RFFZd*, 19, Zadar, 1993., str. 37-60; NENAD CAMBI, *Antika, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj, Knjiga druga*, Zagreb, 2002., str. 28-29.

² ZDRAVKO MARIĆ, "Depo pronađen u ilirskom gradu Daors..u (2. st. pr. n. e.)", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXXIII., Arheologija, Sarajevo, 1979., str. 23-113.

od 300.-167. godine pr. Krista,³ primjerak izlizana brončanog novca; pet ulomaka lima od nepoznate slitine (sivo-zelena oksidacija i vrlo svijetli, gotovo bijeli prelom) koji čine disk s promjerom od 6 cm i debljine 1 mm, vjerojatno dno neke pikside ili druge posude; ukrasna brončana zakovica i trn od kraćeg brončanog čavla, dio brončanog prstena, tordirana željezna igla s glavom u obliku sroljke laticice; 7 kratkih željeznih čavala (3-4 cm) s ravnim ili zavrnutim trnom; ulomci amfore i dno jedne smeđe keramičke čaše, rađene na lončarskom kolu. Dakle, u tom prostoru nije bilo nijednoga nalaza koji bi se dao bliže povezati bilo s figuralnim odljevkom, bilo s brončanim diskom, osim možda fragmentarnog dna metalne posude.

Sl. Fig. 1.

³ Sylloge Nummorum Graecorum: The Royal Collection of coins and medals, Danish National Museum (SNG), Thessaly – Illyricum, kataloški broj 423-424. Copenhagen, 1943.

Nika s Daorsona

Brončani odljevak u tehnici visokog reljefa (širine 80 mm i visine 90 mm) iznimno kvalitetne izrade predstavlja krilatu djevojku koja kleči na desnom koljenu, nesumnjivo boginju Nike. Premda joj je izgubljeno lijevo krilo i dio lijeve podlaktice, a oštećena usta i vrh lijevoga stopala, skladne proporcije lika, primjerene klasičnom grčkom kanonu, i skladno oblikovanje i najmanjih volumena upućuju na izvoran primjerak helenističke sitne plastike. Iako se radi o maloj figuri, plastičnost visokoga reljefa daje joj monumentalni karakter (sl. 2). Pretpostavka je da se izgubljeni dio lijeve ruke pružao do udubljenja na koljenu, učvršćujući ravnotežu tijela koje se naginje u desnu stranu.

Sl. Fig. 2.

Od lijeve lopatice do boginjina vrata pravilan je otvor, vjerojatno isječen nakon odljevanja reljefa (sl. 3), gdje je bilo fiksirano izgubljeno lijevo krilo koje je moglo biti slobodno od podloge na koju se reljefni odljevak fiksirao. Još jedno oštećenje izbočenoga dijela moglo je nastati dijelom zbog isturenosti, a dijelom zbog istanjenosti bronce na predjelu usta i brade. No, te materijalne rane ne smanjuju dojam skladne cjeline kompozicije.

Sl. Fig. 3.

Ženski lik kleči na desnoj nozi i blago pognutoga torza pruža desnu ruku, otvorena dlana u visini tla. Tim saginjanjem formira se težište oko struka, i dok nagib prati desno krilo sličnog usmjerenja kao i ruka, glava je izdignuta i s pogledom usmjerena prema gore (sl. 4). Cijela gesta doima se kao neki formalni i teatralni čin, naglašen rotacijom torza i glave te suprotstavljanjem strukturnih linija na površinama reljefa.

Sl. Fig. 4.

Upravo zbog takva položaja figure, majstor je zajedno s njom izlio produžetak, svojevrstu konzolu, koja osigurava da odljevak cijelim svojim rubom podjednako naliže na predviđenu podlogu (sl. 5). Zbog spomenutog nagiba tijela, konzola je najizrazitija na njegovoj gornjoj lijevoj strani. Međutim, ona je u konačnici dodavanjem i lemljenjem lijevog izgubljenog krila bila zaklonjena ili se stopila s podlogom od istog metala.

Sl. Fig. 5.

Kako su osnovne mase tijela određene i istaknute pozom, tako je svaki njihov dio (tkanina, perje krila, kosa) dodatno naglašen karakterističnom teksturom. Dugu haljinu inače pridržava na lijevom ramenu okrugla kopča, dok je s desnoga ramena, pri ispružanju ruke do tla, njezina naramenica kliznula niz mišicu pa je tek u dinamici spuštanja zadržava vjetar na boginjinim grudima. Tkanina se pripija uz tijelo i sugerira lakoću i prozračnost dok istovremeno otkriva gracilnu anatomiju i naglašava pokret ponavljanjem krivulja na naborima. Njezina se stilizacija doima dijelom one kiparske tradicije koju

najizravnije nadahnjuje odjeća *moira* sa zabata Partenona, opisno okarakterizirana kao "mokra".⁴

Volumen i valovi kose stilizirani su na sličan način, samo bez oštrih pregiba. Kosa uokviruje lice, zabačena, skupljena i skrivena u reljefu, ali se ispod vrata njezini pramenovi oslobađaju i u valovima vijore niz ramena. Dakle, začesljana unatrag i oblikovana na takav način, frizura kontrastira glatkoći i jednostavnosti lica kako bi usmjerila pozornost na uzdignuti boginjin pogled.

Krilo ima naglašenu strukturu dugačkih pera koja paralelno teku zajedničkom blagom krivuljom, a naglašena su različitom dužinom. Repeticija krivulje i stupnjevanje dužina predstavljaju vizualnu težinu koja usmjerava pogled na otvoreni dlan desne ruke, očito bitan moment u ikonografiji kompozicije.

Gornji dio krila, vidno nježnije obrade površine, nije tretiran voluminozno kao dugačka pera, nego je tekstura perja gravirana reduciranim plitkim žljebastim krivuljama koje skupno čine dojam titrave mekoće. Taj dio ima crtačku kvalitetu i malo podsjeća na serijski proizvedene suvenire koji se razlikuju tek prema vještini majstora koji ih u drugoj fazi obrade oslikava.

Stilizacija krila nalikuje na bliske motive iz kasnoga klasičnog razdoblja, ali i na helenistički pristup u dramskom razigravanju stilskih obilježja klasike. Sklad je postignut kroz mjeru za redukciju, stilizaciju i detalj. Anatomiju naglašava odjeća, a položaj tijela zatvara pokrenutu, ali stabilnu kompoziciju.

Među primjercima sitne plastike s gradine na Ošanićima, koji prikazuju redovito starogrčka božanstva i njihove mitološke likove, postoji još jedan prikaz boginje Nike u stojećem stavu s opuštenim krilima. Radi se zapravo o negativu na jednom od dva brončana kalupa, pronađena u poznatom depou u podgrađu na padinama ispod tvrđave. Četiri su dijela na tom kalupu, od čijih bi se odljevaka sastavljala vitka figura krilate boginje; cjelovita prednja strana, cjelovita leđna strana, spojena krila, koja bi se lemila između tih polovina, i postolje na koje bi se figura konačno fiksirala. Potaknut zaključcima da je

⁴ HORST WOLDEMAR JANSON, *Povijest umjetnosti*, Stanek, Varaždin, ²2005., str. 148.

taj helenistički grad definitivno uništen sredinom 2. st. pr. Krista, Zdravko Marić cijeli sadržaj depoa datira u isto stoljeće, ističući da mnogi nalazi iz njega mogu biti mnogo stariji.⁵ Međutim, iako vrlo kvalitetan rad, ti negativni ne pokazuju bilo kakve važne odrednice bliske novopronađenom odljevku boginje u dubokom reljefu.

Disk sa starogrčkim natpisom

Brončani disk promjera 109 mm u obliku plitice izliven je s nekoliko blago konkavnih i konveksnih kružnih faceta i reljefnih kružnica s rupicom u središtu i s jedne i s druge strane. Na ravnoj rubnoj plohi s konveksne strane, širine 10 mm, natpis je s 27 znakova klasičnoga grčkog pisma, a na blago konveksnoj plohi tragovi su kositrenog lemljenja, pa je posve izvjesno da je ta strana lice predmeta (sl. 6).

Sl. Fig. 6.

⁵ Z. MARIĆ, "Depo pronađen u ilirskom gradu Daors..u (2. st. pr. n. e.)", str. 23-113.

Konkavna strana diska s nekoliko ukrasnih faceta također je pomno izrađena i dobro očuvana. Posebno je važna za određivanje namjene diska rubna faceta, široka 4 mm, kolika je i debljina vanjske strane. S unutarne je strane 2 mm, a podijeljena je vrlo tankim limom koji oblikuje kružni utor na cijelom predmetu. Točno na suprotnim stranama kružnice isječen je lim dužine po 8 milimetara. Ta dva suprotna žlijeba iste veličine omogućuju da se disk fiksira na podlogu, vjerojatno na metalnu posudu, po principu bajoneta (sl. 7), kao što se fiksira objektiv na kameru, kafetijera na aparat za kavu ili zatvarač rezervoara goriva na automobil.

Sl. Fig. 7.

Posve čitak natpis klasičnom majuskulom izveden je tehnikom punktiranja (sl. 8). Uglavnom su to ujednačeni grafemi s tendencijom nagibanja u pravcu pisanja, osim *omikrona* i *omege* u posljednjoj riječi. Ta dva znaka, inače gotovo upola manja od ostalih, također su nespretnije izvedeni. Valja naglasiti da je druga hasta u slovu *pi* za polovicu kraća od prve što je inače prepoznatljiva inačica u klasičnoj epigrafici zapadno-grčkim alfabetom. Sve te naznake upućuju da je njegovo oblikovanje uslijedilo na već izliven disk, nedvojbeno prema narudžbi kupca.

Sl. Fig. 8.

Znakovi teku kao neprekinut zvukovni lanac, ali se jednostavno u njemu iščitavaju tri osobna, tipično grčka imena. ΚΑΛΛΙΑΑΡΙΣΤΟΜΕΝΕΥΣΑΠΟΛΛΩΝΙ (Καλλία Ἀριστομενεὺς Ἀπολλωνί). Oblik imena Kallia mogao je nastati od ženskog oblika pridjeva kallos, kallia, kallon sa značenjem lijepa, inače poznat kao nadimak Helene trojanske, ali u klasičnoj grčkoj epigrafici Kalija podrazumijeva uglavnom muško ime i u nominativu ima oblik Καλλίας. Samo u natpisima iz Delfa ono se pojavljuje 46 puta, označavajući redovito muškarce.⁶ Najbliži natpis s istim imenom na viškom je kenotafu iz 4. st. pr. Krista, u kojemu se ističe hrabrost lokalnog ratnika poginulog u borbi s ilirskim gusarima. Stoga se i ovdje tom imenu pridružuje muški identitet.⁷ Oblik Καλλία u natpisu mogao bi biti tzv. dorski genitiv.

Drugo ime Aristomenes vrlo je staro i svakako rasprostranjeno, a opće je poznato po mesenskom kralju iz 7. st. pr. Krista koji je nosio to ime i ratovao sa Spartancima. Njegov genitivni oblik u natpisu s Ošanića također je dijalektalan. U staroj grčkoj epigrafici susreće se uz klasični genitivni oblik i u takvom dijalektalnom genitivnom obliku. Tek kao primjer navodi se takav oblik u natpisu s Delosa,⁸

⁶ CARLE WESCHER, *Inscriptions recueillies a Delphos*, Paris, 1863.

⁷ DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ, "Tri povijesna natpisa iz Dalmacije", u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LIII/1950.-1951., Split, 1952., str. 167-168; DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Carmina epigraphica*, Split, 1987., str. 25-27; MLADEN NIKOLANCI, "Epigraphica graeca nova et vetera in Dalmatia reperta", u: *Diadora*, 9, Zadar, 1980., str. 205-225; VELJKO BARBIERI, "Polis Issa", u: *Latina et Graeca*, 38, Zagreb 1991., str. 35-54.

⁸ LUDWIG ROSS, *Hellenika: Erster Band, Erstes Heft, Unveränderter Nachdruck der Originalausgabe von 1846*, Frankfurt, 2023., str. 103.

premda je daleko bliži primjer s Korkire.⁹ Kako Grci nisu djeci davali imena bogova, onda se treće ime u dativu odnosi na boga Apolona. Stoga bi se sažeti tekst trebao razumjeti kao votivni natpis: Od Kalije Aristomenova Apolonu.

Osim brojnih grafita na ulomcima grčko-italskih amfora, koje su u relativno bezvodnom naselju služile kao spremnici kućnih zaliha vode, pronađeni su i različiti primjerci novca s legendom, pisanom grčkim slovima. Ovdje se spominje samo natpis Daorson na lokalnom novcu. Od četrnaest otkrivenih primjeraka sigurno se zna da je samo njih šest s Gradine na Ošanićima. Nedavno su objavljena dva primjerka s istim likovnim rješenjima kao na ostalim primjercima, ali s natpisom *Dauerson*, koji sugerira oblik naziva Daorsa kod rimskih pisaca.¹⁰ Još jedan s istim natpisom nije objavljen,¹¹ a sva tri su pronađena u prostoru predgrađa. Sljedeći natpis je na brončanoj kacigi, pronađenoj u garežu i pepelu unutar glavnog ulaza u tvrđavu. Marić je tri slova pročitao kao *Pin* zaključujući da se radi o imenu *Pin(es)*.¹²

Treći je natpis fragmentaran i neobjavljen. Bio je ispisan na užoj strani sivoga kamenog ratničkog brusa od vrha prema dnu. Sačuvan je tek njegov završetak od tri slova. Prvo je oštećeno i od njega je sačuvana samo stopa i dio kose crte koja ide udesno, pa bi moglo biti *sigma* ili *zed*. Iza njega slijedi *omikron* i *mi*. Prema svemu tome, cjeloviti natpis na disku do sada je najjasniji i najopsežniji među natpisima s gradine na Ošanićima.

⁹ ANDREAS MUSTOXYDĒS, *Illustrazioni corciresi*, sv. 1-2, Milani, 1811., str. 152.

¹⁰ IVO DRAGIĆEVIĆ, "Novi nalazi daorskog novca s područja Hercegovine i Crne Gore", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sveska 55, Sarajevo, 2023., str. 209-220.

¹¹ O tom primjerku priprema rad kolegica Snježana Vasilj.

¹² ZDRAVKO MARIĆ, "Ein Bronzehelm aus der Illyrischen Stadt Daorsoi oberhalb Ošanići bei Stolac, Herzegowina", u: *Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag*, I., Mitscha-Märheim, H. et. al. (eds.), *Archeologica Austriaca*, 1976., vol. 13, str. 634-638; ZDRAVKO MARIĆ, "Arheološka istraživanja Akropole ilirskog grada Daors..a na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. *Arheologija*, XXX.-XXXI., Sarajevo, 1977., str. 5-99.

Jedinstvena kompozicija

Već spomenuti vanjski rub kositrenoga nanosa na disku točno se i u cijelosti podudara s rubom reljefne figuralne aplikacije (sl. 9). Upravo ta podudarnost nedvosmisleno upućuje na to da su ta dva predmeta lemljenjem postali jedinstvena kompozicija.

Sl. Fig. 9.

Ista tehnika u izradi poklopaca za metalna ogledala na čije bi se diske, uglavnom većega promjera, ali slične stilizacije, lemlili razno- liki odljevci, uglavnom mitološkog sadržaja, ponekad i vrlo kvalitetne izrade, neodoljivo sugerira da je i ta kompozicija s Ošanića rađena u jednoj od takvih radionica.

Jedan nalaz takva poklopca u Korintu s početka 3. st. pr. Krista, koji se čuva u nacionalnom muzeju u Ateni (br. X. 16115) prikazuje po- znati motiv u kojem Nike ubija bika (sl. 10). Taj kvalitetni helenistički uradak pokazuje nekoliko dodirnica s odljevkom s Ošanića. I jedna i druga figura zamišljene su i izlivene na malom nimbusu kao svojoj podlozi, pa tek onda zalemljene na kružni disk. Premda se hiton na korintskoj figuri doima laganiji i prozirniji od onoga u kojem je Nike

s Daorsona, i jedan i drugi stilizirani su kao inačice već spomenute mokre odjeće. Ipak, najuočljivija sličnost je u obliku krila čije je drugo dugo pero duže od ostalih.¹³

Sl. Fig. 10.

Naznačena izvorna pozicija reljefnog odljevka na samom disku nije također beznačajna za potpuniju interpretaciju figure boginje Nike, ni predmeta u cijelosti, posebno njezina klečećeg, odnosno sagnutog položaja, ispružene ruke koja nešto pokazuje i uzdignute glave i uzdignutijeg pogleda. Tek kad se odljevak postavi na odgovarajuće i naznačeno mjesto, postaje razvidno da boginjina desnica dodiruje mjesto na rubnoj kružnici diska, na mjestu iznad kojeg je posvetni natpis Kalije Aristomenova. Boginja pokazuje taj natpis, ne bilo kojem promatraču, nego onome kome je on posvećen, dakle bogu Apolonu. Stoga je njezina glava s pogledom usmjerena prema gore, možda prema Olimpu ili prema Suncu, koje Apolon personificira. Prema tome Nike iz predgrađa ilirske gradine na Ošanićima kod

¹³ *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, VI, 1, br. 170; LIMC, VI, 2, str. 377.

Stoca nije prikazana kao boginja neke ratne pobjede, one u dvoboju ili na atletskom natjecanju. Ona je izlivena u posve nepoznatom klečćem položaju i onoj najmanje poznatoj ulozi posrednice između ljudi i bogova.

Prema svemu tome brončani poklopac s votivnim natpisom i likom boginje Nike, koji bi se okvirno mogao datirati u 3. st. pr. Krista, reprezentativni je nalaz koji je ukrašavao nepoznatu luksuznu posudu. Njegov votivni natpis sugerira mogućnost postojanja nekog Apolona svetišta upravo u tom dijelu predgrađa.

A Bronze Relief with the Goddess Nike and a Disc with an Ancient Greek Inscription from the Daorsi Fortress at Ošanići near Stolac

MIROSLAV PALAMETA
Mostar
E-mail: miropal@yahoo.it

UDC: 902.2(497.6 Stolac)
904:739.5"652"(497.6 Stolac)
Original scientific article
Received: 12 March 2024
Accepted: 29 May 2024

KSENIJA PALAMETA
Zagreb
E-mail: palameta3@yahoo.com

Summary

The article discusses two random finds found in the vicinity of the Daorsi fortress: a bronze high relief depicting the goddess Nike—a very high-quality piece of fine Hellenistic plastic—and a disc-shaped bronze lid with a votive inscription on its edge and a closing mechanism on the other side. The article also establishes that the two objects are parts of a single composition, thus providing a clearer interpretation of the kneeling position of the goddess Nike.

Keywords: small bronze plastic; Nike in high relief; Hellenism; lid with inscription; mechanism.

The ruins of the suburbs of the Daorsi fortress on 15 hectares of land in front of the acropolis are mainly dry stone foundation structures of spacious quadrangles which are strictly oriented towards the megalithic fortress wall and clearly indicate the communication routes that ended in the spacious square. Such planning led experts to date the origin of the settlement to the end of the 4th or the beginning of the 3rd century BC, in any case after the construction of the two towers and the great ramparts. Fragments of amphorae and Gnathia ceramics, coins and other archaeological movable material, mainly of Greco-Hellenistic provenance, confirm that during the 3rd and 2nd centuries BC, this part of the city had an intensive economic and commercial life.¹⁴

Among these quadrangle constructions, the room Boško Marijan designated as number XXVII stands out because of its perfectly regular base and high-quality walls. A pedestal with three steps has been preserved in its northern corner. Whether a large stone sculpture with a human figure stood on it, parts of which were found in the scree below the location, can only be assumed.¹⁵ Its very position above the centre of the square and its orientation towards the acropolis merely suggest such a possibility. Unfortunately, the cultural layer has disappeared from the entire quadrangle, so its purpose cannot be determined. However, it is certainly the work of Greek masters as are the defensive walls themselves. Its northern side frames the depth of the aforementioned square, the *agora*, and its eastern wall marks the main communication route from the south. At the very beginning of this communication route, a bronze relief and a disc made of the same material with an inscription were found (Fig. 1).

¹⁴ BOŠKO MARIJAN, "Gradina na Ošanićima-transformacija prapovijesnoga gradinskog u urbano naselje", in *Histria antiqua*, vol. 20, no. 20, 2022, pp. 182-185; NENAD CAMBI, "Arheološki pogled na probleme istraživanja, konzervacije, rekonstrukcije i prezentacije ilirskog naselja na Ošanićima", in *RFFZd*, 19, Zadar, 1993, pp. 37-60; NENAD CAMBI, *Antika, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj, Knjiga druga*, Zagreb, 2002, pp. 28-29.

¹⁵ ZDRAVKO MARIĆ, "Depo pronađen u ilirskom gradu Daors..u (2. st. pr. n. e.)", in *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXXIII., Arheologija, Sarajevo, 1979, pp. 23-113.

While packing away canvas fire hoses after having remediated a fire in the vegetation and dry grass inside one of these quadrangles in the summer of 2021, tanker driver Željko Proleta noticed two bronze objects peeking from the soil that had been churned up by a jet of water from a damaged hose. First, he pulled out the winged female figure in relief, and twenty centimetres away, a semicircular object was sticking out of the mud. When he washed it, it turned out to be a complete, undamaged disc.

Subsequent explorations revealed that the soil at the site of the find was barely fifteen centimetres deep, and the following objects were found within a square metre of space: an Acarnanian bronze coin with Athena's profile in a helmet on the obverse and a bull-human figure, the personification of the river Achelous, also in profile, on the reverse, dated between 300-167 BC,¹⁶ an example of a worn bronze coin; five fragments of sheet metal of an unknown alloy (grey-green oxidation and a very light, almost white fracture) which form a disc with a diameter of 6cm and a thickness of 1mm, probably the bottom of a pyxis or other vessel; a decorative bronze rivet and a mandrel of a shorter bronze nail; part of a bronze ring; a twisted iron pin with a heart-shaped petal head; 7 short iron nails (3-4cm) with straight or twisted mandrels; fragments of an amphora and the bottom of a brown ceramic cup made on a potter's wheel. Thus, there have been no finds in this area that could be more closely connected with the figural cast or the bronze disc other than the fragmentary bottom of the metal vessel.

Nike from Daorson

The high-relief bronze cast (with a width of 80mm and a height of 90mm) of exceptional quality depicts a winged girl kneeling on her right knee, undoubtedly the goddess Nike. Although her left wing and part of her left forearm have been lost, and her mouth and left forefoot have been damaged, the harmonious proportions of the figure, in accordance with the classical Greek canon, and the

¹⁶ Sylloge Nummorum Graecorum: The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum (SNG), Thessaly - Illyricum, Catalogue no. 423-424. Copenhagen, 1943.

harmonious shaping of even the smallest volumes point to it being an authentic example of Hellenistic small plastic art. Although the figure is small, the plasticity of the high relief gives it a monumental character (Fig. 2). The assumption is that the lost part of the left arm had extended to the depression on the knee, stabilizing the balance of the body which is leaning to the right.

There is a regular slot from the left shoulder blade to the goddess's neck - probably cut after the relief had been cast (Fig. 3) - where the lost left wing had been attached, which may have been free from the base to which the relief was fixed. Further damage to the protruding part could have occurred because of the protrusion and partly because of the attenuated bronze in the area of the mouth and chin. However, these material wounds do not reduce the impression of the composition's harmonious wholeness.

The female figure is kneeling on her right leg, her torso slightly bent, extending her right hand, open and palm up at ground level. The centre of gravity is formed around the waist by the bending, and while the inclination follows the right wing, which inclines in a similar direction as the hand, her head is raised, and her gaze is directed upwards (Fig. 4). The whole gesture seems like a formal and theatrical act, emphasised by the rotation of the torso and head and the juxtaposition of the structural lines on the surfaces of the relief.

Precisely because of the position of the figure, the craftsman cast an extension together with it, a kind of console, which ensured that the entire edge of the cast rested evenly on the intended base (Fig. 5). Due to the aforementioned inclination of the body, the console is most pronounced on its upper left side. However, it was ultimately obscured or fused with the base of the same metal by the addition and soldering of the lost left wing.

Just as the basic volumes of the body are determined and emphasised by the pose, so is every single part (fabric, wing feathers, hair) additionally emphasised by a characteristic texture. The long dress is fastened on the left shoulder by a round buckle, while her shoulder strap has slipped from the right shoulder down her upper arm as she extends her hand towards the ground and is only held to the goddess's chest by the wind in the dynamics of its descent. The fabric clings to the body and suggests lightness and airiness while simultaneously

revealing the graceful anatomy and emphasising movement by repeating the curves of the folds. Her stylisation seems to be a part of the sculptural tradition that was most directly inspired by the moiré clothing from the Parthenon pediments, which has been descriptively characterised as "wet."¹⁷

The volume and waves of her hair have also been stylised in a similar way, however without sharp folds. The hair frames the face, thrown back, gathered and hidden in the relief, but below the neck, its tresses have been freed and flow in waves down the shoulders. So, combed back and shaped this way, the hairstyle contrasts with the smoothness and simplicity of the face to draw attention to the elevated gaze of the goddess.

The wing has an emphasised structure of long feathers, which flow in parallel in a common, gentle curve and are emphasised by varying lengths. The repetition of the curve and the gradation of length are a visual weight which directs the gaze to the open palm of the right hand, an obviously important moment in the iconography of the composition.

The upper part of the wing, of a visibly gentler surface treatment, has not been treated voluminously like the long feathers, but the texture of the feathers has been engraved with reduced, shallow, grooved curves that collectively create the impression of shimmering softness. This part has a drawn quality and is slightly reminiscent of serially produced souvenirs that only differ according to the skill of the master who paints them in the second stage of processing.

The stylisation of the wings resembles related motifs from the late classical period but also a Hellenistic approach in the dramatic interplay of the stylistic features of the classics. Harmony was achieved with a balance of reduction, stylisation and detail. The anatomy is accentuated by the clothing, and the position of the body closes the moving but stable composition.

Among the examples of small sculptures from the fortress at Ošanići, which usually depict ancient Greek deities and their mythological

¹⁷ HORST WOLDEMAR JANSON, *Povijest umjetnosti*, drugo dopunjeno izdanje (trans. Radovan Ivančević), Stanek, Varaždin, 2005, p. 148.

characters, there is another depiction of the goddess Nike in a standing position with relaxed wings. It is actually a negative on one of two bronze moulds, which were found in a well-known depot in the suburb on the slopes below the fortress. The mould has four parts, the castings of which assemble the slim figure of the winged goddess: the complete front, the complete back, joined wings which would be soldered between the two halves, and a base to which the figure would finally be fixed. Inspired by the conclusions that this Hellenistic city was definitely destroyed in the middle of the 2nd century BC, Zdravko Marić dates the entire contents of the depot to the same century, pointing out that many finds from it may be much older.¹⁸ However, although these negatives are very high-quality work, they do not exhibit any important features close to the recently found cast of the goddess in high relief.

The Disc with an Ancient Greek Inscription

The bronze disc with a diameter of 109mm in the form of a plate was cast with several slightly concave and convex circular facets and relief circles with a hole in the centre on both sides. On the 10mm-wide flat edge surface on the convex side, there is an inscription with 27 characters of the classical Greek alphabet, and on the slightly convex surface, there are traces of tin soldering, so it is quite certain that this side is the face of the object (Fig. 6).

The concave side of the disc with several decorative facets has also been carefully crafted and well preserved. The edge facet, 4mm wide, which is also the thickness of the outer side, is especially important for determining the purpose of the disc. It is 2mm from the inner side, and it is divided by very thin sheet metal that forms a circular groove on the entire object. On the opposite sides of the circle, the sheet metal has been cut to a length of 8mm. These two opposite slots of the same size enable the disc to be fixed to a base, probably to a metal container, akin to the bayonet mount principle (Fig. 7), just like a lens is mounted on a camera, a portafilter on a coffee machine or a fuel tank cap on a car.

¹⁸ ZDRAVKO MARIĆ, "Depo pronađen u ilirskom gradu Daors..u (2. st. pr. n. e.)", in *GZM*, XXXIII., Arheologija, Sarajevo, 1979, pp. 23-113.

The completely legible inscription in classical capital letters was made using the stippling technique (Fig. 8). These are mostly uniform graphemes with a tendency to lean in the direction of writing, except for *omicron* and *omega* in the last word. These two letters, almost half the size of the others, were also more ineptly executed. It should be emphasised that the second stem in the letter *pi* is half shorter than the first, which is nevertheless a recognisable variant of the Western Greek alphabet in classical epigraphy. All these indications suggest that its shaping was done on an already cast disc, undoubtedly according to the customer's order.

The letters flow like an unbroken sound chain, but three personal, typically Greek, names can easily be discerned. ΚΑΛΛΙΑΑΡΙΣΤΟΜΕΝΕΥΣΑΠΟΛΛΩΝΙ (Καλλία Αριστομενευς Απολλωνι). The form of the name Kallia could have originated from the feminine form of the adjective *kallos*, *kallia*, *kallon* meaning beautiful, otherwise known as the nickname of Helen of Troy, but in classical Greek epigraphy, Kallias mainly designates a male name and has the form Καλλίας in the nominative. It appears 46 times in inscriptions from Delphi alone, regularly denoting men.¹⁹ The closest inscription with the same name can be found on the cenotaph of Vis from the 4th century BC, in which the bravery of a local warrior who died in battle against Illyrian pirates is acknowledged. Therefore, a male identity is attributed to the name here as well.²⁰ The form Καλλία in the inscription could be the so-called Doric genitive form.

The second name, Aristomenes, is very old and certainly widespread, and is widely known for the Messenian king from the 7th century BC who bore the name and fought the Spartans. Its genitive form in the inscription from Ošanići is also dialectal. In ancient Greek epigraphy, such a dialectal genitive form can also be found alongside the classical genitive form. An example of such a form is mentioned in

¹⁹ CARLE WESCHER, *Inscriptions recueillies a Delphos*, Paris, 1863.

²⁰ DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ, "Tri povijesna natpisa iz Dalmacije", in *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LIII/1950-1951, Split, 1952, pp. 167-168; DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Carmina epigraphica*, Split, 1987, pp. 25-27; MLADEN NIKOLANCI, "Epigraphica graeca nova et vetera in Dalmatia reperta", in *Diadora*, 9, Zadar, 1980, pp. 205-225; VELJKO BARBIERI, "Polis Issa", in *Latina et Graeca*, 38, Zagreb 1991, pp. 35-54.

an inscription from Delos,²¹ although the example from Corcyra is much closer.²² Since the Greeks did not give their children the names of gods, then the third name in the dative case refers to the god Apollo. Therefore, the condensed text should be understood as a votive inscription: From Aristomenes's Kallias to Apollo.

Besides the numerous graffiti on fragments of Greco-Italic amphorae, which served as containers for household water supplies in a relatively waterless settlement, various coin specimens were also found with legends inscribed in Greek letters. Only the local coins with the inscription Daorson will be considered here. Of the fourteen specimens discovered, it is known for certain that only six of them are from Gradina at Ošanići. Recently, two examples were published with the same artistic solutions as on the other examples, but with the inscription *Dauerson*, which suggests the form of the name *Daorsi* used by Roman writers.²³ Another one with the same inscription has not been published,²⁴ and all three were found in the suburban region. The next inscription is on a bronze helmet, found in the soot and ashes inside the main entrance to the fortress. Marić read the three letters as *Pin*, concluding that it was the name *Pin(es)*.²⁵

The third inscription is fragmentary and unpublished. It was inscribed from top to bottom on the narrow side of a grey-stone warrior's whetstone. Only its ending of three letters has been preserved. The first letter is damaged and only the stem and part of the stroke going to the right have been preserved, so it could be *sigma* or *zed*.

²¹ LUDWIG ROSS, *Hellenika: Erster Band, Erstes Heft, Unveränderter Nachdruck der Originalausgabe von 1846*, Frankfurt, 2023, p. 103.

²² ANDREAS MUSTOXYDĒS, *Illustrazioni corciresi*, vols. 1-2, Milani, 1811, p. 152.

²³ IVO DRAGIĆEVIĆ, "Novi nalazi daorskog novca s područja Hercegovine i Crne Gore", in *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, vol. 55, Sarajevo, 2023, pp. 209-220.

²⁴ Colleague Snježana Vasilj is preparing a paper on this example.

²⁵ ZDRAVKO MARIĆ, "Ein Bronzehelm aus der Illyrischen Stadt Daorsoi oberhalb Ošanići bei Stolac, Herzegowina", in *Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag*, I., Mitscha-Märheim, H. et. al. (eds.), *Archeologica Austriaca*, 1976, vol. 13, pp. 634-638; ZDRAVKO MARIĆ, "Arheološka istraživanja Akropole ilirskog grada Daors.a na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine", in *GZM, n. s., Arheologija*, XXX.-XXXI., Sarajevo, 1977, pp. 5-99.

It is followed by *omicron* and *mu*. Accordingly, the complete inscription on the disc is the clearest and most comprehensive of the inscriptions from the fortress at Ošanići.

Single Composition

The already mentioned outer edge of the pewter coating on the disc precisely and completely coincides with the edge of the relief figural application (Fig. 9). It is this correspondence which unequivocally suggests that these two objects became a single composition through soldering.

The same technique used in the production of lids for metal mirrors, on the discs of which, mostly of a larger diameter but of a similar stylisation, various casts, mainly of mythological content, sometimes of a very high quality, would be soldered, irresistibly suggests that this composition from Ošanići was also made in one of these workshops.

The find of such a lid in Corinth from the beginning of the 3rd century BC, kept in the National Museum in Athens (No. X. 16115), depicts the famous motif of Nike killing a bull (Fig. 10). This high-quality Hellenistic work shows several points of contact with the cast from Ošanići. Both figures were conceived and cast on a small nimbus as their base and only then soldered to a circular disc. Although the chiton on the Corinthian figure appears lighter and more transparent than that worn by Nike from Daorson, both are stylised as versions of the previously mentioned "wet" clothing. However, the most noticeable similarity is in the shape of the wing, where the second long feather is longer than the others.²⁶

The indicated original position of the relief cast on the disc itself is also not insignificant for a more thorough interpretation of the figure of the goddess Nike, or of the object as a whole, especially her kneeling, i.e. bent pose, her outstretched hand indicating something, and her raised head and more elevated gaze. Only when the cast is placed in the appropriate and indicated position does it become clear

²⁶ *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, VI. 1, no. 170; LIMC, VI, 2, p. 377.

that the goddess's right hand is touching a point on the outer circle of the disc, above which is the dedicatory inscription of Aristomenes's Kallias. The goddess is indicating the inscription, not to any observer but to the one to whom it is dedicated, that is, to the god Apollo. Therefore, her head is looking upwards, perhaps towards Olympus or towards the Sun, which Apollo personifies. Thus, the Nike from the suburbs of the Illyrian fortress at Ošanići near Stolac is not depicted as the goddess of victory in a war, a duel or an athletic competition. She was cast in a completely unknown kneeling position and in the lesser-known role of mediator between humans and the gods.

In line with the above, the bronze lid with the votive inscription and the image of the goddess Nike, which can roughly be dated to the 3rd century BC, is a representative find that decorated an unknown luxury vessel. Its votive inscription suggests the possibility that a sanctuary of Apollo existed in this part of the suburbs.

IHS monogram (trigram) u svjetlu tumačenja nekih arheoloških nalaza

NINA ČULJAK

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet

University of Mostar

Faculty of Humanities and Social Sciences

E-mail: nina.culjak@ff.sum.ba

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2024.10.31>

UDK: 27-526.6 "653"

726 "653"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 9. svibnja 2024.

Prihvaćeno: 7. kolovoza 2024.

Sažetak

Povod pisanju ovoga rada su nalazi IHS monograma (trigrama) u arheološkim kontekstima, otkriveni prilikom istraživanja srednjovjekovnih grobalja na području Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske, s kontinuitetom ukapanja u novom vijeku. Dok je područje Republike Hrvatske u tom razdoblju bio dominantno katoličko, prostor današnje Bosne i Hercegovine tijekom kasnoga srednjeg vijeka bio je jedinstveno kršćanski, ali uz prisustvo tri kršćanske denominacije (katolici, pravoslavci i sljedbenici Crkve bosanske) koje se u ranom novom vijeku, uslijed jačih utjecaja sa Zapada i s Istoka, postupno stapaju u dvije kršćanske denominacije (katoličku i pravoslavnu). U vezi s tim, ponekad se javljaju nedoumice oko korištenja ondašnjih pojedinih arheološki detektiranih crkveno-samostanskih kompleksa. Rješenje takvih dvojbi je, u slučaju izostanka pisanih izvora, teško dokučivo, jer često ne postoji dovoljan fond razlikovnih arheoloških elemenata za takvu raščlambu. Stoga pojava IHS simbola u točno određenoj razvijenoj formi ("bernardinovskoj" i "isusovačkoj") na luksuznijem prstenju i na arhitekturi, predstavlja možda jedan od indikativnih elemenata koji bi mogli pomoći razjašnjenju nekih nedoumica. S tim ciljem, a na temelju proučavanja dostupne relevantne literature, u radu se pokušavaju izvući određeni zaključci o razvoju ovog intrigantnog simbola koji je, kako ćemo vidjeti, stoljećima u velikoj mjeri prisutan, između ostalog, i na različitim arheološkim predmetima.

Ključne riječi: Isusov monogram; IHS monogram; Kristogram; kršćanska arheologija; Bernardin Sijenski; kasnosrednjovjekovna arheologija; ranonovovjekovna arheologija.

The IHS Monogram (Trigram) in the Light of the Interpretation of Some Archaeological Finds

Original scientific article

Received: 9 May 2024

Accepted: 7 August 2024

Summary

The reason for writing this paper were the findings of the IHS monogram (trigram) in archaeological contexts, which was used continuously in burials during the post-medieval period, discovered during archaeological excavations of medieval necropolises in the territory of Bosnia and Herzegovina and the Republic of Croatia. While the area of the Republic of Croatia was dominantly Catholic in the period, the area of today's Bosnia and Herzegovina was uniquely Christian during the late medieval period, but had three Christian denominations present (Catholics, Orthodox, and followers of the Bosnian Church), which in the early post-medieval period, due to stronger influences from the West and the East, gradually merged into two Christian denominations (Catholic and Orthodox). Additionally, there are sometimes doubts about the use of certain archeologically detected church-monastery complexes. In the absence of written sources, such doubts are sometimes difficult to resolve because we do not usually have a sufficient fund of distinguishing archaeological elements for such an analysis. Therefore, the appearance of the IHS symbol in a specific, developed form ("Bernardine" and "Jesuit") on more luxurious rings and on architecture is perhaps one of the indicative elements that could help clarify some of the doubts. With this aim, and based on the study of available relevant literature, the paper attempts to draw certain conclusions about the development of this intriguing symbol, which, as we will see, has been present to a large extent on various archaeological objects, among other things, for centuries.

Keywords: monogram of Jesus; IHS monogram; Christogram; Christian archaeology; Bernardine of Siena; late medieval archaeology; post-medieval archaeology.

Pojava i značenje IHS trigrama

Monogram IHS¹ predstavlja doslovce prva tri slova imena Isusova (ΙΗΣΟΥΣ - Iēsus)² pisana na grčkom, s tim da je grčko slovo sigma zamijenjeno latinskim slovom S (IHS - IHS). Kratice za ime Isusa Krista javljaju se u različitim oblicima još od kasnoantičkoga vremena (primjerice u rimskim katakombama).³ Jedan od najpoznatijih kristograma, tzv. Hi-Ro (XP, odnosno Ϟ), također je sastavljen od grčkih početnih slova za Krist (Χριστός) i upravo je on svoje zlatno razdoblje doživio u kasnoantičkom razdoblju. Važno je istaknuti da ovako oblikovan kristogram dobiva dopunu pridodavanjem simbola Α i Ω (grčka slova alfa i omega), te da od 5. st. postaje samostalni simbol s dodatnim značenjima, poput: sv. Trojstva, mira, zaštite, pobjede i sl. (Slika 1a).⁴

¹ IHS se ponekad nepravilno čita kao *Iesus Hominum Salvator*. Vidjeti: CHARLES G. HERBERMANN ET AL. (ed.), *The Catholic Encyclopedia – an international work of reference on the constitution, doctrine, discipline, and history of the Catholic church*, Vol. VII., New York, 1910., str. 421, 649. Negdje se čak također netočno čita kao: *In Hoc Signo...* (veza s Hi-Ro kristogramom).

² Ιησούς (Iesus) je grčki prijevod hebrejskog imena Ješua, odnosno Spasitelj. Krist je pak grčki prijevod hebrejske riječi Mašiah - Pomazanik, odnosno znači da je Isus Nazarećanin očekivani Mesija ili Pomazanik Božji. Vidjeti: ROB LUTTON, "Devotion to the Holy Name of Jesus in the Medieval West", u: *Illuminating Jesus in the Middle Ages*, Leiden, 2019., str. 130.

³ VANIA POPOVA, "Chrismons and Crosses on the Late Antique Mosaic Pavements from Bulgaria", u: *Journal of Mosaic Research*, 15, Bursa, 2022., str. 267-284. Tu se navodi relativno kasna pojava ovog monograma u kršćanskoj umjetnosti te ograničena uporaba u pisanim izvorima 2. i 3. st., kao posljedica antičkog poimanja križa u vezi sramotne smrti u poganskom svijetu. Ozbiljan preokret dogodio se od 4. st., zbog Konstantinova viđenja da će upravo pod znakom kristograma (Hi-Ro) pobijediti kod Milvijskog mosta. Drugi važan poticaj dogodio se sredinom 4. st., nakon Helenina pronalaska relikvije pravoga križa u Jeruzalemu i čuda koja su se događala, te dijeljenja na tisuće manjih fragmenata ove relikvije raznim crkvama, biskupima itd. Nakon toga se Kristogram intenzivno javlja na kasnoantičkom/ranobizantskom novcu, kamenoj plastici, freskama, mozaicima i sl. U konačnici, u kasnoantičko vrijeme postao je znak vojnog i vjerskog trijumfa, pobjede nad smrću i simbol uskrснуća. Tek od polovine 5. i 6. st. počinje se javljati golgotski križ, kao simbol muke i trpljenja.

⁴ Detaljnije kod: VINCENT DEBIAIS, "From Christ's Monogram to God's Presence - An Epigraphic Contribution to the Study of Chrismons in Romanesque

Slika 1. a) Hi - Ro Kristogram sa slovima A i Ω s kasnoantičkoga sarkofaga (4. st.) danas u Vatikanskim muzejima (fotografija autora Jebulon, distribuirana pod CC0 dozvolom na Wikimedia Commons); b) prikaz Krista Pantokratora s IC-XC kraticom iz crkve Hagia Sophia, mozaik, 13. st. (fotografija autora Myrabella distribuirana pod CC0 dozvolom na Wikimedia Commons); c) piksida za posvećene hostije - IHS sa znakom abrevijacije (13. st.), iz Francuske (piksida se čuva u Londonu: © Victoria and Albert Museum, London).

Kristogrami u raznim verzijama, kao i drugi popratni simboli (npr. kršćanski kriptogram ΙΧΘΥΣ - ihtis, riba) imaju duboko kršćansko značenje utemeljeno na biblijskim tekstovima. Tako od ranokršćanskoga vremena imamo i u arheološkom zapisu zabilježeno štovanje Isusova imena koje je i simbol kršćanske pripadnosti, ali i pouzdanja pokojnika u zaštitu koju nosi ime druge božanske osobe - Sina Božjega. Kod antičkog izvora - Euzebija zabilježeno je kako je rimski car Konstantin Veliki u snu vidio znamenje Hi-Ro simbol, kao znak u kojemu će pobijediti. Ta je predaja sačuvana stoljećima kasnije, a kristogram u obliku trigrama IHS počeo se intenzivno štovati tek krajem srednjega vijeka.⁵ No, važno je istaknuti da se IHS u doslovnoj formi kratice, odnosno trigrama (prva tri slova Isusova imena) javlja i ranije, ali ne u ovako razvijenoj likovnoj formi ("bernardinovskoj" i "isusovačkoj").⁶

Sculpture", u: *Sign and Design Script as Image in Cross-Cultural Perspective (300–1600 CE)*, str. 135–151.

⁵ V. Debias navodi da se IHS u epigrafskom svijetu javlja tek od kraja 13. st. Vidjeti: V. DEBIAIS, "From Christ's Monogram to God's Presence...", str. 141.

⁶ Pri tome mislimo na doslovno skraćivanje grčkog imena Isusa Krista sa znakom abrevijacije iznad, a to je simbol koji se dugo javlja, vjerojatno najranije na ranobizantskom novcu, radi ograničenosti prostora i gotovo redovito se javlja kratica i za Isus i za Krist. Ovaj način oblikovanja javlja se i u kasnom srednjem vijeku te kasnije. U ovom smislu – možemo spomenuti

Pod terminom IHSa u obliku doslovne, svekršćanske, kratice imena Isusova, mislimo na one nalaze ovog monograma, koji se javljaju od ranobizantskoga vremena do današnjih dana, kao kratica iznad koje

pojavu IC-HC oznake u kombinaciji s riječju NIKA (pobjeda), na brojnim pravoslavnim vjerskim ikonama i predmetima, koji očito imaju svoje duboke bizantske korijene. Ovaj natpis, koji se nalazi na titulusu križa (mjesto za upis krivice) ili često na krajevima vodoravne haste križa, očituje se drevno pravoslavno ali i svekršćansko razmišljanje da je smrću na križu (i kasnijim uskrsnućem) Isus Krist pobijedio (nika - vika) smrt. Vidjeti primjere: DUŠAN MILOVANOVIĆ, *Krstovi od 5. veka do 1993. godine – tipologija i istorijsko stilski razvoj. Zbirke krstova iz Muzeja primenjene umetnosti iz Beograda* (katalog izložbe), Beograd, 1993., str. 11, 18, 155, 160, itd. Vrijedi napomenuti da razvijene IHS motive ("bernardinovski", ili "isusovački" tip) rijetko susrećemo na dominantno pravoslavnom prostoru Srbije i to kao zapadnjački import, ali čini se samo na glaziranom posuđu koje se veoma cijenilo na dvorovima i bilo prisutno kao luksuzna uvozna roba (primjerice na srpskom Magličkom zamku). O tome: MARKO POPOVIĆ, *Maglički zamak*, Beograd, 2012., str. 164. M. Popović navodi kako ovaj nalaz stratigrafski pripada srednjovjekovnom sloju, te da su slični nalazi, bez obzira na proizvodne centre koji su bili u Italiji, na srpski prostor stizali s jadranskog primorja. Također se na istome mjestu pita kome je bilo namijenjeno ovakvo posuđe s jasnom kršćanskom simbolikom kada je u to vrijeme (kraj 15. i početak 16. st.) kršćanima zabranjen ulaz u ovaj zamak jer su u njemu isključivo boravile turske posade. Ista situacija je s tvrđavom Smederevo. Ove okolnosti navode na mišljenje da se pojavu majolike s IHS motivom treba promatrati prvenstveno kao luksuznu robu uvezenu iz Italije po modi vremena bez nekih dodatnih tumačenja, osobito u slučajevima rijetkih primjeraka u nekom kontekstu. Ovdje možemo navesti i nalaz posve karakteristične talijanske majolike s IHS monogramom u prostoriji 5 Palate u Beogradu. Istraživači ovaj prostor pribrajaju ostatcima kompleksa koji su vezani uza srednjovjekovnu pravoslavnu crkvu, Saborni hram Uspenja Bogorodice. Ovaj nalaz bi također mogao potvrditi prethodni zaključak o "modi vremena, trgovačkoj razmjeni". Međutim, ostaje nejasno zašto bi ovakav nalaz bio na trpezi najviših pravoslavni vjerskih službenika u zoni u kojoj su se katolička i pravoslavna crkva na jednom užem prostoru susretali i vjerojatno nadmetali za primat. Beograd je u to vrijeme (do pada pod Turke, dakle od 1427. do 1521. god.) bio područje Ugarske, a u blizini pravoslavne crkve postojale su dvije katoličke, od kojih je ona u Donjem gradu bila franjevačka. Ta beogradska franjevačka crkva sv. Marije navodi se kao crkva koju je podigao i u kojoj je stanovao sv. Ivan Kapistran (katolički svetac), franjevac koji je bio među organizatorima obrane Beograda od Turaka 1456. godine. Stoga se nalaz IHS (YHS) vrča (u već razvijenoj formi s križem iznad H) u tom kontekstu može tumačiti na razne načine, a zasigurno blizina franjevaca i nasljeđa Kapistrana nisu bez značaja. Okolnosti nalaza i ovdje sumiran povijesni pregled vidjeti kod: MARKO POPOVIĆ – VESNA BIKIĆ, *Kompleks srednjovjekovne mitropolije u Beogradu*, Beograd, 2004., str. 12, 14-15, 17, 89, 92, 213.

stoji znak abrevijacije. Lijep primjer ovakvoga IHS trigrama imamo primjerice na jednoj piksidi⁷ iz 13. st. koja se čuva u *Victoria and Albert Museum* u Londonu (Slika 1c).⁸ Za značenje IHSa važno je znati da se tzv. *nomina sacra* u kršćanskim natpisima od početaka skraćivalo kao IC - XC (Slika 1b), ili IHS – XPS (s gornjom crtom kao oznakom abrevijacije), te se tako formulirani grčki monogrami kontinuirano koriste na latinici tijekom srednjega vijeka. S vremenom se javilo netočno pisanje IHS kao Jhesus ili Yhesus.⁹ Poslije karolinškoga vremena u latinskom se rijetko javlja IHC monogram, a ponovno postaje aktualan nakon 12. st. zahvaljujući sv. Bernardu koji je inzistirao na štovanju Svetoga Imena Isus, te tijekom 14. st., kada je taj monogram blaženi Ivan Colombini nosio na prsima.

R. Lutton smatra da se pobožnost Svetome Imenu sve do kraja 13. st. uglavnom vezala uz vjerske redove i neke elemente plemstva, te da su je u drugoj polovici 13. st. osobito promicali prosjački redovi,¹⁰ kada je dobivena i papina dozvola (1274.), a da širenje ovoga štovanja među običnim pukom uzima maha od 14. st., nakon što su prevedene na narodne jezike. Naime, prema *Decet Domum Dei Sanctitudo* pape Grgura X., iz 1272. godine, nalaže se posebno štovanje i saginjanje glave na spomen imena Isusa Krista, osobito tijekom mise

⁷ Piksida je kutijica – spremnica za hostije posvećene tijekom katoličke euharistije (mise).

⁸ <https://collections.vam.ac.uk/item/O102930/pyx-unknown/> (2. 5. 2024.).

⁹ Odatle i: YHS, JHS za IHS. Čini se da u latinskom pismu nije posve definirana razlika između slova I i J sve do 17. st., pa stoga nailazimo i na IHS i JHS. Također se nailazi i na IHS i IHC. Zanimljivu interpretaciju supstitucije slova I s Y, nalazimo kod: ALAN GEORGE FERRERS HOWELL, *S. Bernardino of Siena*, London, 1913., str. 158, gdje se navodi da je Υἰός na grčkom Sin (Božji), a da je križ iznad slova H bio prijedlog pape Martina V. Monogram je stavljen u središte sunca s 12 glavnih (i mnoštvo manjih) zraka (kao isijavanje u slavi Kristovoj), a napisan je zlatnim slovima na plavoj podlozi koja označava vjeru. Oblik ploče mogao je biti okrugao, kvadratan, ili pak u obliku štita.

¹⁰ R. Lutton navodi niz franjevačkih propovijedi iz 13. st. o Imenu Isusovu, kao utjecaj nadahnutoga komentara sv. Bernarda iz Clairvaux-a o "oleum effusum" iz Pjesme nad pjesmama (Pjesma 1:3), u kojemu uspoređuje Isusovo ime s učincima ulja koje prosvjetljuje, hrani, iscjeljuje. Ta se tema nalazi u propovijedima: sv. Franje, sv. Antuna Padovanskog te sv. Bonaventure. O tome: R. LUTTON, "Devotion to the Holy Name of Jesus in the Medieval West", str. 137.

(euharistije).¹¹ Tijekom prve polovine 14. st. štovanje Imena Isusova zauzimalo je posebno mjesto kod Richarda Rollea te njegova suvremenika, njemačkog dominikanca Henryja Susa.¹² Za širenje IHS monograma ipak je najzaslužniji franjevački propovjednik sv. Bernardin Sijenski (1380.-1444.),¹³ koji se u svojim propovijedima gor-

¹¹ R. LUTTON, "Devotion to the Holy Name of Jesus in the Medieval West", str. 135. Lutton u istom poglavlju također navodi: "Prije petnaestog stoljeća, međutim, malo je dokaza o stvarnom propovijedanju Imena i nemoguće je izmjeriti njegov utjecaj. Štoviše, dok je propovijedanje bilo u središtu talijanskog kulta u petnaestom stoljeću, čini se da nije bilo ni približno toliko značajno u Engleskoj."

¹² R. LUTTON, "Devotion to the Holy Name of Jesus in the Medieval West", str. 129-153; ROB LUTTON, "From Micro- to Macro-processes of Religious Change The Holy Name of Jesus and Christocentric Devotion in the Long Fifteenth Century", u: *Church History and Religious Culture* 99, Leiden, 2019., str. 412-439.

¹³ Propovjedi sv. Bernardina Sijenskog o Imenu Isusovu započele su oko 1417. (ili možda čak 1410.) godine, te su po brojnim talijanskim gradovima okupljale desetke tisuća ljudi, od kojih su brojni hrlili na ispovijed. Poticao je slušatelje skloniti znamenja zaraćenih gradskih strana sa zidova crkvi i palača i umjesto njih upisati Isusov IHS monogram. Pločicu s IHS monogramom okruženu zrakama držao je na svojim propovijedima i kasnije ju pobožno izlagao kao poticaj štovanju Imena Isusova (od 1421. u Volterri). Zanimljivo je spomenuti i da je sv. Bernardin Sijenski zbog izlaganja IHS pločice bio jednom prilikom optužen za krivovjerje, za vrijeme pontifikata Martina V. Nakon što je oslobođen optužbe ubrzo je došao na glas kao "osnivač pobožnosti Imenu Isusovu". Tri puta je odbio ponuđenu biskupsku službu. U Bolonji se susreo s obrtnikom čiji je posao bio uništen zbog njegovih propovijedi protiv kockanja, a sv. Bernardin mu je savjetovao da izrađuje pločice s IHS monogramom za kojima je bila tolika potražnja pa se obrtnik uskoro obogatio. U novijoj literaturi (npr. FRANCO MORMANDO, "Bernardino of Siena, Popular Preacher and Witch-Hunter: A 1426 Witch Trial in Rome", u: *Fifteenth-Century Studies*, Vol. 24, Charlottesville, 1998., str. 84-118.) vidimo da mu se, uz priznanje pozitivnog utjecaja na moral vremena, spočitava utjecaj njegovih propovijedi na pojačavanje netrpeljivosti prema osobama koje su prakticirale određene nekršćanske aktivnosti (npr. okultizam i magiju). S druge strane, o pozitivnu učinku propovijedi sv. Bernardina (Mormando ga u navedenom djelu, str. 98-99 naziva "jednim od najutjecajnijih propovjednika" te naglašava važnost širenja njegova utjecaja i pismenim putem, preko njegovih učenika širokom međunarodnom franjevačkom mrežom), a o čudima koje je činio svjedoče i brojna svjedočanstva. Između ostalih, njegovim propovijedima na trgu u Sieni prisustvovao je i kasniji papa Pio II. Gradske vlasti Siene su bile toliko zahvalne na pozitivnu utjecaju ovoga velikoga propovjednika na prethodno potpuno razjedinjeno građanstvo da su dali na gradskoj Vijećnici postaviti IHS monogram. Vidjeti: AMADIO MARIA, *The life of s. Bernardine of Siena*,

ljivo zauzimao za štovanje Isusova imena.¹⁴ Upravo je on i izradio prvi prikaz IHS trigrama (Slika 2) na pločici sa slovima napisanim gotičkom minuskulom u krugu okruženom zrakama, te je poticao vjernike da taj znak stave na ulaze u svoje domove.¹⁵

Kada promatramo jednu od ranih sačuvanih IHS pločica kakve je prikazivao sv. Bernardin, poput one sačuvane u Osservanza crkvi u Sieni (iz cca. 1425.)¹⁶ može se uočiti da je crtica iznad slova H oblikovana u maniru starijega prikaza kratice imena Isusova (tj. tek kao oznaka abrevijacije), da bi ubrzo postala jasnom vodoravnom hastom prikaza križa. Zanimljivo je i smještanje kristograma u krug kao simbolični prikaz "vječnosti i neprekidna postojanja",¹⁷ jer izvor takvom oblikovanju imamo i u ikonografskom razvoju Hi-ro kristograma, koji se također postupno smješta u krug¹⁸ i s dodatkom

London, 1873., str. 133; CHARLES G. HERBERMANN ET AL. (ed.), *The Catholic Encyclopedia – an international work of reference on the constitution, doctrine, discipline, and history of the Catholic church*, Vol. II., New York, 1907., str. 505-507; C. G. HERBERMANN ET AL. (ed.), *The Catholic Encyclopedia...*, Vol. VII., str. 421, 641, 649; ANĐELKO BADURINA (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 2006., str. 163-164; FRANCO MORMANDO, *Encyclopedia of witchcraft – the western tradition*, Vol. 1, "Bernardino of Siena", Santa Barbara, Denver, Oxford, 2006., str. 112-113.

¹⁴ Vidjeti kod: JANE BEAL (ed.), *Illuminating Jesus in the Middle Ages*, Leiden-Boston, 2019., str. 145. Zanimljivo je spomenuti da je 1472. godine u gradu Akvili (L'Aquila) bio organiziran svečani prijenos kostiju sv. Bernardina Sijenskog u novu crkvu napravljenu njemu u čast (za koju je svojedobno svoj prinos dao i bosanski kralj Stjepan Tomaš), te da je tom događaju nazočila i pretposljednja bosanska kraljica Katarina Kosača Kotromanić sa svojom pratnjom. Vidjeti: BAZILIJE PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača (1424-1478)", u: *Nova et vetera*, vol. 29, Sarajevo, 1979., str. 15-25; DIJANA KORAĆ, "Neki aspekti religioznosti u Kosača", u: *Croatica Christiana periodica*, Vol. 37, No. 72, Zagreb, 2013., str. 65; DIJANA KORAĆ, *Religioznost humske vlastele u kasnom srednjem vijeku*, Mostar, 2015., str. 158-159.

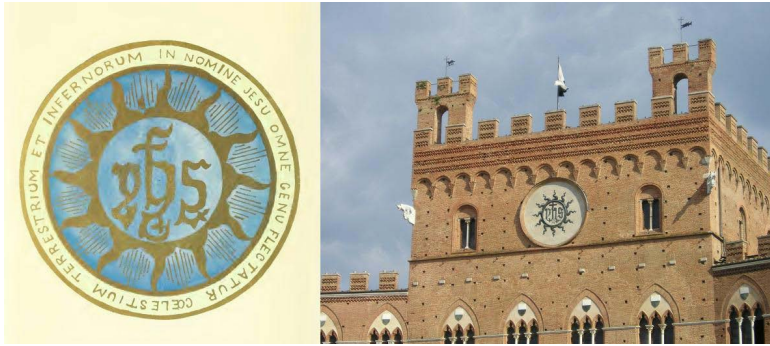
¹⁵ FRANCO MORMANDO, *The Cambridge Encyclopedia on the JESUITS*, New York, 2017.

¹⁶ Vidjeti fotografiju kod: MICHELE BACCI, "The Holy Name of Jesus in Venetian-ruled Crete", u: *Convivium*, 1, Brno, 2014., str. 190-205.

¹⁷ A. BADURINA (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, str. 395.

¹⁸ V. DEBIAIS, "From Christ's Monogram to God's Presence...", str. 135-151.

prvoga i zadnjeg slova grčkog alfabeta postaje u kršćanskom smislu zapečaćena priča o vječnosti.

Slika 2. Lijevo: IHS monogram sv. Bernardina (prema: A. G. FERRERS HOWELL, S. Bernardino of Siena, London, 1913., naslovnica); Desno: Palazzo Pubblico (Siena, Italija), s "bernardinovskim" IHS motivom (rad autora Luigi-CC u javnoj domeni na Wikimedia Commons).

Zanimljiv je proces razvoja IHS monograma do potpuno razvijene "isusovačke" forme. Tu mislimo na pojavu smještanja križa iznad horizontalne haste slova H (pri čemu kompletno slovo H ima formu sličnu postolju na kojemu stoji križ), u kombinaciji s trima čavlima ispod tog "postolja" i križa, koji takoreći izranjaju iz jednog recipijenta koji se na sitnim nalazima poput prstena "izgubio", ali iz drugih izvora znamo da je tu zamišljen. Čavli su mogli "izranjati", odnosno u donjem dijelu biti spojeni unutar srca, kao što je to prikazano na jednoj slici unutar poznatoga isusovačkog rukopisnog molitvenika *Libellus piarum precum* iz 1575. godine.¹⁹ Međutim, upravo nas je motiv ovako prikazanih čavala podsjetio na pojavu istoga motiva u kombinacijama s Isusom u vidu *Christus dolens*, s elementima *Arma Christi*. Za usporedbu se može spomenuti i pojava čavala na prikazima Isusa na križu, s jasnim simbolima *Arma Christi*, pri čemu znamo da je ispod križa i u slučaju IHSa zamišljen kalež, odnosno recipijent s tri čavla (simbola

¹⁹ WALTER S. MELION, "Libellus piarum precum (1575): Iterations of the Five Holy Wounds in an Early Jesuit Prayerbook", u: *Jesuit Image Theory*, Leiden - Boston, 2016., str. 195. U prikazima IHS-a u ovom isusovačkom rukopisnom molitveniku iz 1575. god. pronalazimo i prikaz monograma IHS u srcu koje je pak upisano u krug – hostiju. W. S. Melion to tumači kao "pročišćavajući učinak imena Isusova na zavjetnikovo grješno, ali skrušeno srce". *Isto*, str. 236.

muke Kristove) u koje se skupljaju kapljice Isusove krvi²⁰ ispod križa. Broj čavala koji se prikazuju u prikazima Raspeća bio je tri ili četiri do 13. st., a nakon toga se intenzivirao prikaz samo tri čavla.²¹ Također, usporedbom s drugim prikazima Raspeća Kristova,²² usudujemo se pretpostaviti da u posve razvijenom "isusovačkom" obliku IHS monograma rubna slova I i S možda predstavljaju zamjenu likovnih prikaza sv. Ivana i sv. Marije za koje znamo iz Svetoga pisma da su stajali ispod Isusova križa u posljednjim trenutcima kada je Isus ostavio Ivana "za sina" svojoj Majci, a njemu ostavio Mariju za "majku" (u čemu se vjernici uzdaju u to da je Isus Krist ostavio svoju Majku ne samo Ivanu, nego cijelom čovječanstvu za majku i zagovornicu).

Slika 3. Stranice iz *Libellus piarum precum* iz 1575. godine (prema: W. S. MELION, "Libellus piarum precum /1575/: Iterations of the Five Holy Wounds in an Early Jesuit Prayerbook", str. 190, 210).

²⁰ Isto tumači i A. N. Didron, s tim da na tom prostoru isprepliće i priču o kaležu s Isusove Posljednje večere, tzv. Svetom gralu, koja je stoljećima bila nepresušni izvor legendi i književnih inspiracija. Vidjeti: ADOLPHE NAPOLÉON DIDRON, *Christian Iconography, or The History of Christian Art in the Middle Ages*, Vol. 1., London, 1886., str. 271-272.

²¹ Prema: A. N. DIDRON, *Christian Iconography, or The History of Christian Art in the Middle Ages*, str. 271.

²² Primjerice jedne rezbarije s prikazom Raspeća iz 12. st., na kojemu je kalež točno ispod probodenih nogu Isusa Krista, a s obje strane križa su prikazi sv. Marije i sv. Ivana s aureolama. Vidjeti ilustraciju kod: A. N. DIDRON, *Christian Iconography, or The History of Christian Art in the Middle Ages*, str. 269.

Razmatrajući simboliku vertikalnih hasti slova H, njihova uloga bi se mogla tumačiti citatima iz Svetoga Pisma o još dvije važne osobe prisutne ispod križa. Na to nas navodi činjenica da se iznad slova I i S često nalazi po jedna točka, dok se iznad slova H nalaze dvije točke (po jedna iznad svake vertikalne haste), čime bi se moglo pomisliti da je riječ o naglašavanju dodatnoga značenja tih mjesta, kao neki vid aureola. Na ovakve pretpostavke upućuje jedan stari likovni prikaz IHS monograma (Slika 3), na kojemu su doslovno dvije horizontalne haste slova H u monogramu, oblikovane jedna slikovno kao sv. Marija, a druga kao sv. Ivan (pri čemu su iznad glave oba lika naznačene aureole).²³ Ukratko, smatramo da ovaj, naizgled jednostavan, prikaz monograma ima svoja višestruka značenja – pri čemu je glavno i osnovno Ime Isusovo, ali isto tako i priča o Isusovoj otkupiteljskoj ulozi u povijesti čovječanstva, o njegovoj mucij, prolivenoj krvi, snazi te žrtve, ostavljanju čovječanstvu zagovornice, nadi i vjeri da ta žrtva pokriva sve ono što je čovječanstvo prihvatilo govoreći "da" grijehu (Staroj zmiji, Sotoni) od postanka svijeta.²⁴

Nakon smrti sv. Bernardina Sijenskog štovanje Isusova imena preko IHS monograma munjevito se proširilo diljem Europe, a kasnije i Amerike i drugih dijelova svijeta. Uporište na koje se oslanjao sv. Bernardin bilo je u Novom Zavjetu - "One koji vjeruju pratit će ova čudesa: **u moje ime** izgonit će đavle... - (Mk 16:16-17), te u Poslancima Filipljanima 2:9-2:10 ("Zato i Bog njega uzvisi i darova mu ime koje je nad svakim imenom: na Isusovo se ime ima pokloniti svako koljeno bića koja su na nebu i na zemlji i pod zemljom"). U prilog širenju utjecaja propovijedi sv. Bernardina i na istočnojadranski priobalni prostor te njegovo zaleđe, govori više podataka. Neki su od njih arhivski podatci, primjerice onaj o gradnji kapele sv. Bernardina Sijenskog u Šibeniku 1464. godine koja nije sačuvana ali jest kip sv. Bernardina koji drži "okrugli medaljon zrakastoga sunca s neispisanim Kristovim monogramom" kipara Nikole Ivanova

²³ W. S. MELION, "Libellus piarum precum (1575)...", str. 210.

²⁴ Tu se naglašava kršćanski značaj sv. Marije, jer je za razliku od prve Eve koja je rekla "da" sotoni, Marija (kao Nova Eva) rekla "da" Gospodinu Bogu, čime se ispunjava starozavjetno proročanstvo da će Djevica začeti i roditi sina i dati mu ime Emanuel.

Firentinca.²⁵ Ovdje treba spomenuti i zaslugu sv. Ivana Kapistrana, također poznatoga propovjednika (učenik sv. Bernardina Sijenskog) koji je promicao širenje štovanja IHSa i u unutrašnjosti Europe sredinom 15. st.²⁶ Također je koristio IHS monogram "u zlatnoj slavi zraka, formulu koju je izumio Bernardino i koja je postala ključna za njegovu ikonografiju."²⁷ Dodatni poticaj popularnosti IHS monograma dogodio se i stoljeće kasnije kada se, zahvaljujući sv. Ignaciju Lojolskom, postavlja ne samo u crkve, nego i na fasade arhitekture povezane s njegovim redom.²⁸ Naime, sv. Ignacije, osnivač isusovačkoga reda odnosno Družbe Isusove, usvojio je monogram na pečatu svoga reda,²⁹ koji postaje zaštitnim znakom (Slika 4). Isusovci su uvelike pridonijeli širenju ovoga štovanja, posebice zbog svoje izrazite centraliziranosti i dobre organizacije, kao i usredotočenja na aktivno propovjedništvo i evangelizaciju, ostavljajući traga u svojim misijama i na drugim kontinentima.

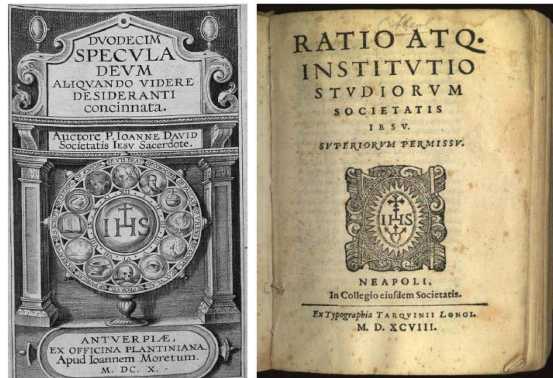
²⁵ Otome: CVITO FISKOVIĆ, "Dva reljefa iz radionice Nikole Firentinca u Šibeniku", u: *Peristil*, 20, Zagreb, 1977., str. 33. Pronalaskom arhivskoga dokumenta potvrđena je atribucija ovog djela i to ne samo Firentinčevoj radionici, nego samom Nikoli Firentincu. O tome: EMIL HILJE, "Nikola Firentinac u Šibeniku 1464. godine", u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 26, Zagreb, 2002., str. 8; ANTONIA VODANOVIĆ, "Liminalnost u arhitekturi: praksa uklesavanja Kristovog monograma na portale ranonovovjekovnih šibenskih kuća", u: *Marija Jurić Zagorka – život, djelo, nasljeđe / Preko granica: opresija i imperativ solidarnosti*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2018., str. 140-141.

²⁶ DAGMARA ADAMSKA et al., "Color in Medieval Castle Architecture in Present-Day Poland and Czech Republic", u: *Arts*, Basel, 2022., str. 11, 28.

²⁷ PAVLA LANGER, "Giovanni of Capestrano as novus Bernardinus - An Attempt in Iconography and Relics", u: *Franciscan Studies*, 75, St. Bonaventure – Allegany, 2017., str. 175-208. Kapistran je nosio zastavu s IHS monogramom u borbi protiv turskih osvajača na prostoru Beograda (svibanj 1456.) pri čemu se pobjeda povezuje sa zaštitom imena Isusova. Autorica ne isključuje mogućnost povezivanja s pričom o Konstantinu i Hi-ro monogramu, te o Ivani Orleanskoj (koju je Kapistran možda čuo), kako je i sama nosila zastavu s imenima Isusa i Marije (pri čemu je ime Isus bilo u IHS formi, sl. 3 u navedenom tekstu). Po uzoru na sv. Bernarda, uz čije je relikvije molio za različita ozdravljenja, poticao je i postavljanje IHS monograma na pročelja zgrada, a sve je to zacijelo pridonijelo popularnosti ovog monograma u središnjoj Europi.

²⁸ MAARTEN DELBEKE - MINOU SCHRAVEN (ed.), *Foundation, dedication and Consecration in Early Modern Europe*, Leiden, 2012., str. 245.

²⁹ C. G. HERBERMANN ET AL. (ed.), *The Catholic Encyclopedia...*, Vol. VII., str. 641.

Slika 4. Isusovačka verzija IHS motiva (Slika lijevo: JAMES CLIFTON, "A Variety of Spiritual Pleasures: Anthonis Sallaert's Glorification of the Name of Jesus", u: *Jesuit Image Theory*, Leiden - Boston, 2016., str. 346; Slika desno: IHS, 1598. godine, u javnoj domeni Wikimedia Commons).

G. A. Bailey prenosi mišljenje A. Herz koja je podsjetila da je isusovački monogram IHS izradio sv. Bernardin Sijenski, te ističe postojanje bratovštine Presvetoga Imena Isusova koju je Bernardin osnovao 1427. godine na samom mjestu najvažnije isusovačke crkve - *Gesù* (*Chiesa del Gesù*, odnosno Crkve Presvetoga Imena Isusova) vjerojatno u kapeli *Madonna della Strada*. Pri tomu navodi da nije slučajnost što je Ignacije usvojio monogram 1541., tj. iste godine kada je preuzeo crkvu *Madonna della Strada*. U tom svjetlu – ističe se Isusovo ime koje znači Spasenje, pa se ukrasi ove važne isusovačke crkve, koji doista naglašavaju krvavu žrtvu, odnose na to da se mučeništvo ne poduzima samo zato što je Krist to učinio, već zato što Kristov put vodi do spasenja.³⁰ R. Lutton, kao i G. A. Bailey, spominju poticaj štovanju Isusova imena, odnosno vezu IHSa s ranokršćanskim razdobljem. Naime, riječ je o široko rasprostranjenoj predaji o sv. Ignaciju Antiohijskom (mučenik iz 2. st.), koji je za vrijeme mučenja neprestance ponavljao Isusovo ime, govoreći da ne može prestati jer je to ime upisano na njegovu srcu

³⁰ GAUVIN ALEXANDER BAILEY, *Art on the Jesuit missions in Asia and Latin America 1542-1773*, Toronto – Buffalo – London, 1999.; GAUVIN ALEXANDER BAILEY, *Between Renaissance and Baroque, Jesuit Art in Rome, 1565-1610*, Toronto - Buffalo - London, 2003., str. 196-197.

(prema predaji, nakon smrti na njegovu su srcu pronašli ispisano Isusovo ime u slovima od čistoga zlata).³¹

Krajem srednjega vijeka IHS postaje simbol, slično kao Hi-Ro u kasnoantičkom razdoblju. Jasno su se izdvojila dva tipično katolička oblika ovoga monograma, koje možemo označiti kao "bernardinovski", i kasniji "isusovački". No, svakako treba uzeti u obzir da se kratice Isusova imena i dalje javljaju i kod drugih kršćanskih denominacija, ali kada je u pitanju IHS monogram, onda je ta neka svekršćanska forma redovito latinično IHS s oznakom abrevijacije iznad, te već spomenute kratice IC-XC osobito prisutne u pravoslavnom kontekstu.

IHS kao apotropej

U kontekstu promatranja IHS monograma kao apotropejskoga simbola, osobito je zanimljiva pojava njegova uklesavanja na ulazna vrata brojnih dalmatinskih kuća.³² Ako promatramo ove nadvratnike (ponekad i dovratnike) koji su većinom datirani u razdoblje od 15. do 18. st., vidimo da se motiv IHS Kristova monograma pojavljuje u nekoliko varijanti, pri čemu se izdvaja ona s oznakom abrevijacije iznad slova, te učestalo razvijena isusovačka varijanta s križem iznad slova H. Motiv tri čavla ispod H je rjeđe zastupljen, ali ima i takvih primjera.³³

Slika 5. Lijevo: IHS s motivima *Arma Christi* iznad vrata kuće u Korčuli na istoimenom otoku. Desno: IHS iznad portala crkve sv. Marije "Gusarice" u Komiži na otoku Visu (foto: N. Čuljak).

³¹ R. LUTTON, "Devotion to the Holy Name of Jesus in the Medieval West", str. 129-153; G. A. BAILEY, *Between Renaissance and Baroque, Jesuit Art in Rome, 1565-1610*, str. 197.

³² Vidjeti primjer ranonovovjekovnih šibenskih kuća: A. VODANOVIĆ, "Liminalnost u arhitekturi: praksa uklesavanja Kristovog monograma na portale ranonovovjekovnih šibenskih kuća", str. 134-146.

³³ *Isto*, str. 135, sl. 1.

Motiv smo na različitim lokacijama viđali u krugu, ali i izolirano bez opisivanja kružnice. Također, glede lokacije uklesavanja monograma, opazili smo da se u slučaju kad kuća ima dvorište, obično smješta na ulaznu kapiju. Na primjeru kuće iz Šibenika (15. st.), uokolo kružnice s monogramom nalazi se i natpis: *IESV NOSTRA REDEMPTI(O)*³⁴ što upućuje na zaključak da se na ove monograme nije gledalo samo kao na apotropejske simbole, nego se i promišljalo o značenju Isusova imena za povijest čovječanstva, tj. da je bilo riječi o traženju zaštite preko vjere, a ne preko praznovjerja.

Ovu učestalu praksu pojave IHS monograma na dalmatinskom području susrećemo i na susjednom bokokotorskom prostoru, gdje se također veže uz katolički kontekst. Tako se IHS monogram susreće na nadvratnicima brojnih kotorskih kuća i javnih građevina.³⁵ Sve ovo govori u prilog o znatnoj i veoma ranoj raširenosti nanovo "oživljeno-ga" kulta štovanja Isusova imena u katoličkim primorskim mjestima, upravo onima gdje su vijesti o propovijedima sv. Bernardina Sijenskog te njegovim čudima, mogle najbrže doći pomorskim putevima.³⁶ U kojemu je vremenu na taj prostor stigao glas o propovijedima i čudima sv. Bernardina govori činjenica da su već u vrijeme kada je kanoniziran (1450. godine), kotorski franjevci opservanti osnovali samostan sv. Bernardina izvan gradskih zidina. O svemu tomu svjedoče i arhivski podatci, poput onoga o Petruši, udovici Ilije Brankovića iz Kotora, koja je u oporuci od 20. srpnja 1503. navela da želi biti pokopana u kapeli Bezgrješnog začeca, u crkvi sv. Bernardina Sijenskog.³⁷

³⁴ *Isto*, str. 137.

³⁵ Валентина Живковић, *Религиозност и уметност у Котору XIV-XVI век*, Београд, 2010., str. 89.

³⁶ Između ostalih, zanimljiv je i podatak o javnom egzorcizmu ovoga sveca iz 1425. godine kada je više opsjednutih osoba bilo trenutno oslobođeno nakon što je podigao svoju drvenu ploču s IHS monogramom. FRANCO MORMANDO, *The preacher's demons: Bernardino of Siena and the social underworld of early Renaissance Italy*, Chicago, 1999., str. 104.

³⁷ В. Живковић, *Религиозност и уметност у Котору XIV-XVI век*, str. 91. V. Živković pojašnjava kako je sv. Bernardin Sijenski tijekom 15. st. bio istaknuti zagovornik učenja o Bezgrješnom začecu sv. Marije, oko čega su se u to vrijeme vodili sporovi.

Na nadvratniku portala rimokatoličke renesansne crkve sv. Marije "Gusarice" (16. st.)³⁸ na plaži sjevernoga kraja komiške uvale na otoku Visu, vidimo standardni "isusovački" prikaz IHSa, s jasno oblikovanim križem iznad slova H u krugu, ali bez prikaza čavala (Slika 5b). Zanimljiv prikaz IHS monograma zabilježili smo iznad vrata jedne korčulanske kuće (Slika 5a), gdje je taj motiv na estetski vrlo dojmljiv način isprepleten s motivom *Arma Christi*. Naime, pored IHS slova u krugu nalazi se niz tipičnih predmeta vezanih za mučenje Isusa Krista. Tu se vidi: trnova kruna, čavli (s po jednim čavlom probodene su tri strane križa), koplje, ljestve, kocke bačene za Kristove haljine i sl. Motiv tri čavla, kojima su probodene Kristove ruke i noge, u karakterističnoj formi u kombinaciji s IHS monogramom, nalazimo i odvojeno, tj. u standardnim prikazima *Arma Christi* motiva na koje smo se i ranije u tekstu osvrtni.³⁹ Riječ je o motivu koji slikovno predstavlja instrumente Kristova trpljenja (pasije). *Arma* je u tom kontekstu oružje kojim je Isus pobijedio smrt i sotonu svojom žrtvom na križu, dakle oružje trijumfa i autoriteta.⁴⁰ Zanimljiva varijanta (iz cca. 1400. godine) prikaza ova dva motiva je primjer IHSa u gotičkoj minuskuli

³⁸ "Gusarica" je pučki naziv crkve, a potječe od legende prema kojoj su gusari opljačkali crkvu te otuđili sliku Bogorodice. No, njihova lađa nije mogla isploviti dok sliku nisu vratili u crkvu.

³⁹ Zanimljivost koja se tiče izdvajanja IHS monograma i motiva *Arma Christi* kao distinktivno katoličkih motiva jest da je to pitanje zastupljeno u prostorima kontakata katoličke denominacije s protestantskom poput Irske i Škotske. U tom kontekstu predložena je i pojava arhitektonskih detalja u vidu križoliko oblikovanih puškarnica iz 16. st., koje u toj formi i za zahtjeve naoružanja tog vremena nemaju funkcionalnog smisla, ali mogu imati vjersko-simbolički smisao. U zastupljenom pravoslavno-katoličkom kontekstu na našem području ovaj element nije iskoristiv, ali je zanimljivo pratiti uništavanje kao i zadržavanje određenih tradicionalnih kršćanskih (katoličkih) elemenata nakon reformacije. Vidjeti: IAN B. D. BRYCE - ALASDAIR ROBERTS, "Post-Reformation Catholic symbolism: further and different examples", u: *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*, 126/2, Edinburgh, 1996., str. 899-909; Colm J. Donnelly, "The I.H.S. Monogram as a Symbol of Catholic Resistance in Seventeenth-Century Ireland", u: *International Journal of Historical Archaeology*, Vol. 9, No. 1, March, Sprimger, 2005., str. 37-42.

⁴⁰ Pobožnosti vezane uz *Arma Christi* u svezi su s oprostom, ili pak obećanjem zaštite zajamčene Kristovim milosrdem onome koji dijeli njegovu patnju. Vidjeti: GERTRUD SCHILLER, *Iconography of Christian Art, Volume 2, The Passion of Jesus Christ*, New York, 1972., str. 184-197; A. BADURINA (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, str. 149.

s križem iznad H, pri čemu je po jedan čavao zaboden na krajevima vodoravne haste križa i na dno vertikalne haste, dok su sva tri IHS slova spojena na način da su probodena kopljem.⁴¹ Ovdje vidimo kako su se diljem Europe brzo širili ovi motivi preko likovnih prikaza iz domene crkvene umjetnosti, te slika iz raznih molitvenika, časoslova, ukrasa na profanoj arhitekturi itd.

Odličan usporedni primjer specifično prikazanih čavala koji su likovno često u kombinaciji s IHS monogramom može se vidjeti već na prikazu središnjega dijela oltarne slike s prikazom *Arma Christi* iz cca. 1340.-1370., koja se danas čuva u Wallraf-Richartz-Museum u Kölnu.⁴² Iako se motiv čavala u sklopu *Arma Christi* pojavljuje u više varijanti, upravo ova prethodno spomenuta predstavlja identičnu inačicu kakvu nalazimo u kombinaciji s razvijenim "isusovačkim" oblikom IHS monograma. Riječ je o tri čavla čiji šiljci izlaze prema van iz nekog omanjeg recipijenta koji podsjeća na kalež (koji se također može dovesti u vezu s navedenim motivom).⁴³ Varijanta je veoma prepoznatljiva i posve različita od one gdje se čavli javljaju vodoravno položeni i odvojeni, te u različitu broju. Ovo je definitivno dokaz da je i motiv ovako specifično postavljena tri čavla, kako to često vidamo ispod "isusovačke" verzije IHS monograma, postojao u zapadnoeuropskoj umjetnosti i ranije, tako da je u pitanju samo razvoj motiva i kombiniranje povezanih elemenata.

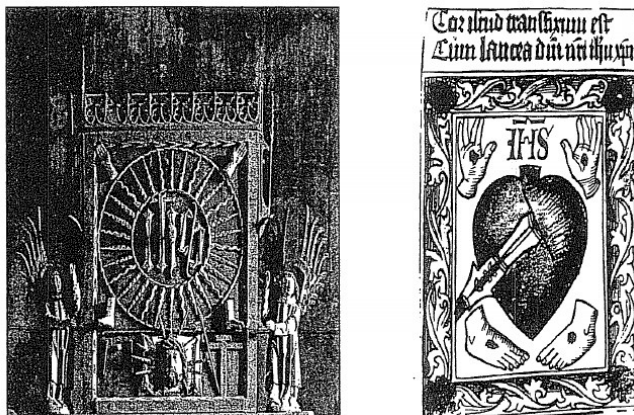
Zanimljiva je i pojava IHS monograma s prikazom pet Kristovih rana, pri čemu u onom iz 1500. godine vidimo svekršćansku IHS oznaku s oznakom abrevijacije iznad, dok je na drugom prikazu iz 1519. isti motiv prikazan s IHSom u gotičkom pismu s križem iznad

⁴¹ KATHRYN M RUDY, "An illustrated mid-fifteen-century primer for a Flemish girl: British library, Harley MS 3828", u: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 69, Chicago, 2006., str. 62.

⁴² G. SCHILLER, *Iconography of Christian Art, Volume 2, The Passion of Jesus Christ*, sl. 664. Slika je datirana u razdoblje između cca. 1340.-1370. U Wallraf-Richartz-Museum je izložena u srednjovjekovnoj zbirci i datirana u razdoblje od cca. 1370.-1380. Može se vidjeti na: <https://www.wallraf.museum/sammlungen/wallraf-digital/>, (12. 4. 2024.).

⁴³ G. SCHILLER, *Iconography of Christian Art, Volume 2, The Passion of Jesus Christ*, str. 188.

i sa zrakastim krugom okolo (Slika 6).⁴⁴ Iako se ova dva prikaza javljaju takoreći paralelno, ipak se u katoličkom kontekstu mnogo više zadržao IHS monogram u razvijenoj "bernardinovskoj" ili "isusovačkoj" formi. To svakako važi za prethodno spomenuti "bernardinovski" prikaz iz 1519. godine koji potječe iz katoličkoga ženskog cistercitskog samostana, jer je samostan za vrijeme reformacije djelomice uništen i kasnije prisvojen od protestantske zajednice.⁴⁵

Slika 6. Prikaz IHSa u kombinaciji s motivom Arma Christi i pet Isusovih rana (prema: G. SCHILLER, *Iconography of Christian Art, Volume 2, The Passion of Jesus Christ*, sl. 670, 671).

Zanimljivo je da još u početnim godinama reformacije i to u najužim krugovima Martina Luthera, kao što je slikarska obitelj Cranach, vidimo pojavu ovog monograma na Portretu princa iz 1529. godine koji se pripisuje Hansu Cranachu. Portretirani princ je dječak u raskošnoj odjeći s masivnim lancem oko vrata na kojemu visi okrugli privjesak ili medaljon s IHS monogramom i znakom abrevijacije iznad.⁴⁶ Slikarska obitelj Cranach je u počecima koristila katoličke motive, dok je pokušavala postupno izgraditi novi način izražavanja

⁴⁴ Isto, sl. 670 i 671.

⁴⁵ CAROLINE W. BYNUM, "'Crowned With Many Crownes' Nuns and Their Statues in Late-Medieval Wienhausen", u: *The Catholic Historical Review*, Volume 101, Centennial Issue 2015, Number 1, Washington, str. 18-40.

⁴⁶ Portret na: <https://www.wallraf.museum/en/collections/middle-ages/floorplan/gallery-11/> (12. 4. 2024.).

religioznih tema u skladu s učenjem M. Luthera.⁴⁷ Međutim, ovdje svakako treba razlikovati IHS motiv staroga tipa (znak abrevijacije iznad IHS), kakav vidimo i na ovoj Cranachovoj slici, od ovih razvijenih formi koje su u fokusu ovoga rada.

IHS monogram u arheološkom kontekstu

Ime Isusa Krista u formi IHS monograma (forma kraticice) zabilježeno je na arheološkim artefaktima veoma rano. Poznat je natpis na zlatnom novcu iz 8. st. u formi: *DN IHS CHS REX REGNANTIUM* u značenju: Gospodin naš Isus Krist Kralj kraljeva.⁴⁸ Jedan od lijepih primjera IHS trigrama na artefaktima kasnoga srednjeg vijeka je nalaz ovog simbola ugraviranog na štitu iz 1455.-1490. godine. Okolo simbola su florealni ukrasi, a iznad centralnoga kruga nalazi se zanimljiv prikaz djeteta Isusa u krugu s aureolom kako drži križ.⁴⁹

Poznato je vrlo rano graviranje IHS monograma na liturgijsko posuđe. Tako primjerice M. Jerman spominje kalež iz župe Labin (sredina 15. st.), kao jedini sačuvani gotički kalež s područja nekadašnje Pulske biskupije, koji je osobito značajno djelo mletačkoga zlatarstva, a na kojemu se nalazi IHS monogram, kojega se povezuje s utjecajem sv. Bernardina Sijenskog.⁵⁰

Sveti monogram susrećemo i na posebno glaziranoj keramici (majolika) talijanske i španjolske provenijencije. O tomu saznajemo iz

⁴⁷ IHS monogram je konkretno na prostor Engleske stigao preko franjevaca opservanata, pod utjecajem širenja štovanja Isusova imena zaslugom sv. Bernardina Sijenskog. Međutim, monogram je bio prisutan i ranije. Tako se u 16. st. nakon svojevrsnog prisvajanja od strane isusovaca, u Engleskoj javlja veliki protestantski otpor prema monogramu jer ga se povezivalo s Katoličkom Crkvom. Tijekom 17. st. sve se češće susreće na tom prostoru, jer su se vodile prepirke i unutar protestantskih redova ima li smisla smatrati taj monogram idolatrijom. Više o tome: MARGARET ASTON, *Broken Idols of the English Reformation*, Cambridge, 2016., str. 588-589.

⁴⁸ C. G. HERBERMANN ET AL. (ed.), *The Catholic Encyclopedia...*, Volume VII, str. 421.

⁴⁹ FERMIN GUERRERO, *A study of the development of monograms: from Ancient Greek coins to contemporary logos*, University of Reading, Reading, 2015., str. 21.

⁵⁰ MATEJA JERMAN, *Liturgijski predmeti od plemenitih metala od 1400. do 1800. godine na području nekadašnje Pulske biskupije*, doktorski rad, sv. I., Zadar, 2020., str. 303.

konkretnih arheoloških nalaza ulomaka takve keramike s oslikanim IHS motivom u karakterističnoj formi, ili pak s prikaza takve keramike na slikarstvu 15. st. Primjer za to (Slika 7) nalazimo na slici Hansa Memlinga (Portret mladića), gdje na stražnjoj strani vidimo prikaz majoličkoga vrča punog cvijeća (bijeli ljiljani i tamno ljubičasta perunika). Ovaj prikaz s kraja 15. st. je još uvijek u jasnoj kasnosrednjovjekovnoj simbolici. Bijeli ljiljani su tipični simbol sv. Marije, a tamno ljubičasta perunika (iris) je simbol Marijine patnje. Usporedba sv. Marije s "duhovnom posudom" je također posve jasna u kasnosrednjovjekovnom ikonografskom konceptu.⁵¹

Slika 7. Lijevo prikaz IHS majoličkoga vrča na slici H. Memlinga i desno prikaz majoličkoga vrča (prema: Z. JÉKELY, "Majolica Jugs in Late Medieval Painting", str. 56-57).

Na naslikanoj posudi - vrču, oslikan je IHS monogram u svojoj karakterističnoj "bernardinovskoj" formi u gotičkoj minuskuli s vertikalnom hastom na slovu H za koju još nije posve razumljivo je li križ (koji jasno vidimo na kasnijim prikazima), u kružnom medaljonu okruženog zrakama. Iz ovoga se vidi da je očito riječ o ikonografskim porukama koje podsjećaju na sv. Mariju, ali i na Isusa Krista

⁵¹ Primjerice navod iz "Lauretanskih litanija", definiranih u 16. st., gdje se Mariju zaziva kao: *vas spirituale, vas honorabile, vas insigne devotionis* (posudo duhovna, posudo poštovana, posudo uzorna pobožnosti). Vidjeti: ZSOMBOR JÉKELY, "Majolica Jugs in Late Medieval Painting", u: *The Dowry of Beatrice – Italian Maiolica Art and the Court of King Matthias, Exhibition catalogue*, Budapest, 2008., str. 55-66.

čije je ime u fokusu.⁵² Posude ovakvog tipa zastupljene su i na hercegovačkim srednjovjekovnim gradovima, što su potvrdila i arheološka istraživanja na Starom gradu Ljubuškom.⁵³ Međutim, nemamo sačuvane fragmente koji bi potvrdili postojanje natpisa. Takvi ulomci su pak sačuvani na lokalitetima u susjedstvu. Lijep primjerke pronalazimo i na lokalitetima na zadarskom prostoru koje je obradila K. Gusar. Tu možemo izdvojiti majolički vrč u karakterističnoj izradi s IHS monogramom u središtu karakterističnog *a scalleta* motiva, baš kao i na prethodno spomenutoj slici H. Memlinga.⁵⁴ Nalaze ovakve majoličke keramike s IHS motivom možemo vidjeti u brojnim europskim, ali i u američkim muzejskim zbirkama.

Istraživanje novovjekovnih lokaliteta, na prostoru BiH još uvijek je slabo zastupljeno. Na susjednom prostoru RH, postoji veći broj istraživanja ovoga tipa, čiji nam rezultati pomažu stvoriti predodžbu prisutnosti određenih grobnih nalaza, pa tako i onih s IHS monogramom. Nalazi na tom prostoru zastupljeni su u otprilike trećini istraženih novovjekovnih grobova,⁵⁵ a odnose se na dijelove odjeće/obuće, rjeđe nakita, te na nabožne⁵⁶ predmete (zastupljenost u 20 do 25% grobova). Najčešće je riječ o medaljicama i križevima, a rjeđe o hodočasničkim privjescima i brevarima.⁵⁷ Arheološki su identificirani brevari s IHS monogramom s križem iznad slova H, od kojih lijep primjerak od brončanoga lima imamo s arheoloških istraživanja

⁵² *Isto*.

⁵³ NINA ČULJAK – ANTE UGLEŠIĆ, "Rezultati arheoloških istraživanja lokaliteta Stari grad Ljubuški u zapadnoj Hercegovini", u: *Arheološki radovi i rasprave = Acta et dissertationes archaeologicae*, 20, Zagreb, 2021., str. 263-292.

⁵⁴ KARLA GUSAR, *Kasnosrednjovjekovna i novovjekovna glazirana keramika na širem zadarskom području*, doktorski rad, Zadar, 2010., str. 369, kat. br. 405. U ovom radu ima i drugih primjera glaziranoga posuda s IHS trigramom, i svi se odnose na vrčeve ili zdjelice, a većinom su proizvedeni za samostansku ili devocionalnu uporabu.

⁵⁵ O tome više: ANA AZINOVIĆ BEBEK - KREŠIMIR FILIPEČ, "Brevari iz Lobora i drugih novovjekovnih grobalja sjeverozapadne Hrvatske", u: *Opvscula archaeologica*, 37/38, Zagreb, 2014., str. 281-300.

⁵⁶ Prilikom analiza ovakvih devocionalija uočeno je da se u narodnom vjerovanju vjera ponekad kombinirala s praznovjerenjem. *Isto*, str. 284-285.

⁵⁷ SEBASTIJAN STINGL, "Romboidni brevar iz Novske", u: *Godišnjak Instituta za arheologiju*, XVIII, Zagreb, 2022., str. 157-163.

u Čazmi (crkva sv. Marije Magdalene). Monogram je u krugu utisnut u sredinu medaljona koji se datira u 17. st.⁵⁸ Također ne zaostaje ni primjerak romboidnoga brevara od bakrene legure s IHS monogramom otkriven u grobu mlađega muškarca, prilikom arheoloških istraživanja crkve sv. Luke Evanđelista u Novskoj.⁵⁹

IHS monogramno prstenje u arheološkom kontekstu

Monogramno prstenje, između ostalog i ono s IHS monogramom, prisutno je i na ranim lokalitetima sjeverne Amerike (Slika 8b-c). Arheolozi su upravo u ovom prstenju vidjeli priliku za izradu kronologije lokaliteta koje su obuhvatili francuski kolonizatori, ali se odmah javio problem nedovoljne količine podataka o proizvodnji i distribuciji ovakvih artefakata.⁶⁰ Riječ je o prstenju vezanu za 17. i 18. st., u literaturi nazvanom "Jesuit rings" (isusovačko prstenje), koje se očito koristilo mnogo šire u tamošnjem kolonijalnom društvu.⁶¹ IHS prstenje, skupa s onim s prikazom L-srca, kao i dvostrukom M (vjerojatno za: *Mater Misericordia*)⁶² dugo se vremena smatralo ishodiš-

⁵⁸ A. AZINović BEBEK – K. FILIPEC, "Brevari iz Lobora i drugih novovjekovnih grobalja sjeverozapadne Hrvatske", str. 284-285.

⁵⁹ S. STINGL, "Romboidni brevar iz Novske", str. 157-163.

⁶⁰ Pri tomu je izneseno i mišljenje da se treba promotriti i šira slika, odnosno za interpretaciju takvog prstenja, treba proučiti i njegov značaj na prostoru Francuske. Ovdje se također spominje da se upravo na francuskom tlu tijekom 16. st., uslijed vjerskih sukoba, proizvelo mnogo prstenja raznih tipova koje je često nosilo snažne potvrde vjerskih uvjerenja. Vrijeme kasnoga 17. st., kada su poduzete određene ekspedicije u Ameriku, povezuje se s dodatnim poticajem iz Francuske (u trenutku kad je protestantizam tamo bio ilegalan) da se proizvede više prstenja s jasnom vjerskom porukom koja se ograđuje od stava protestantizma (koji zastupa izbjegavanje likovnih prikaza svetaca i sl.). Autorica je u ovom radu dobro primijetila da je IHS monogram, koji se munjevito širi zahvaljujući isusovcima, stekao popularnost u Europi i prije njih. Literaturu o tome vidjeti u: CAROL I. MASON, "Reading the Rings: Decoding Iconographic ('Jesuit') Rings", u: *Historical Archaeology*, 44/2, Springer, 2010., str. 8-13.

⁶¹ CAROLINE MERCIER, "'Jesuit' Rings in Trade Exchanges between France and New France: Contribution of a Technological Typology toward Identifying Supply and Distribution Networks", u: *Northeast Historical Archaeology*, Vol. 40, Binghamton, 2011., str. 21-42.

⁶² Riječ je o srednjovjekovnoj marijanskoj katoličkoj molitvi "Salve Regina", koju i danas moli katolički puk.

nim oblikom, iz kojega su se kasnijim promjenama razvili izmijenjeni, ili posve drukčiji motivi.⁶³ Ovakvi motivi na omanjim ukrasnim plohamo prstenja su na naznačenom prostoru prisutni već u ranom 17. st., i to u vidu ugraviranih motiva ili pak dobivenih metodom žigosanja odnosno utiskivanja, pri čemu su motivi dobiveni reljefno (kao "povišeni"), dok su ovi prethodni udubljeni, odnosno ugravirani u ravnu površinu.

U novije vrijeme pristupilo se proučavanju ovoga prstenja s arheo-metalurškog aspekta, pri čemu se ispostavilo da je izvedeno od legura bakra. Većinom je riječ o metalu koji je neka vrsta mjedi, a upravo dodatak cinka daje bakru zlatnu boju. Prstenje je mahom rađeno u višedijelnim kalupima, dok su ukrasi mogli također nastati kao rezultat postupka lijevanja u kalupe, ili su pak naknadno ugravirani.⁶⁴ Koliko se može zaključiti, u ovom francuskom kolonizatorskom kontekstu na prostoru Amerike riječ je o, relativno jeftinu, masovno proizvedenu prstenju a nije jasno je li i u kojoj je mjeri bilo zastupljeno kao regularni nakit. U grobovima je pronalazeno nanizano oko vrata djece, u torbama, ili na rukama odraslih. Opaženo je da se na rukama odraslih javljaju u većemu broju, pri čemu je jasno da na taj način nisu mogli biti nošeni u svakodnevnom životu.⁶⁵ Nejasni su razlozi takvih postupaka, a nama se čini logično pomisliti da je svakako riječ o vjerskom i zaštitnom značenju koje je takvo prstenje moralo imati za tu zajednicu/pojedince, da bi ih prilagali na takav način.

⁶³ CHARLES CLELAND, "From Sacred to Profane: Style Drift in the Decoration of Jesuit Finger Rings", u: *American Antiquity*, 37, No. 2, Cambridge University Press for the Society for American Archaeology, 1972., str. 202-210. Cleland ovdje navodi kako 95% motiva tzv. isusovačkog prstenja iz oblasti Great Lakes i Mississippi Valley vodi podrijetlo od 3 prototipa. Prema njegovu mišljenju prstenje s lijevanim motivima na kružnoj ili ovalnoj pločici na obuhvaćenom prostoru datira se od 1624. do 1700., dok se ono s urezanim (ugraviranim) motivima na oktogonalnim ili pločicama u obliku srca datira od 1700. do 1780. god. Ova je teza dugo bila aktualna, ali su kasnije pronađeni dokazi koji pokazuju da nije baš pouzdana. O tome: CAROL I. MASON - KATHLEEN L. EHRHARDT, "Iconographic (Jesuit) Rings in European/Native Exchange", u: *French Colonial History*, Vol. 10, East Lansing, 2009., str. 55-73.

⁶⁴ Detaljne analize vidjeti kod: C. I. MASON – K. L. EHRHARDT, "Iconographic (Jesuit) Rings in European/Native Exchange", str. 55-73.

⁶⁵ *Isto*, str. 55-73.

Slika 8. Lijevo: IHS prsten – desetica iz Londona: © Victoria and Albert Museum. Sredina i desno: IHS isusovačko prstenje sa sjevernoameričkog kontinenta (srednja slika: C. I. MASON – K. L. EHRHARDT, "Iconographic /Jesuit/ Rings in European/ Native Exchange", u: *French Colonial History*, str. 56; slika desno prema: C. I. MASON, "Reading the Rings: Decoding Iconographic /Jesuit/ Rings", str. 9).

Pokušaji da se napravi detaljnija kronologija ovoga prstenja na sjevernoameričkom prostoru bazirali su se na definiranje ishodišnih oblika, izmjenom kojih se dolazilo do udaljavanja i ponekad gubljenja ideje o izvornom motivu. U tom kontekstu važno je bilo otkriće materijala s broda potopljena 1686. godine ("La Salle's ship La Belle") u Matagorda Bay (Texas), jer je tu na jednom mjestu pronađeno preko 1500 primjeraka tzv. isusovačkog prstenja ("Jesuit rings"), većinom u odličnom stanju.⁶⁶ Ovaj nalaz potvrdio je u znanosti već postojeće sumnje da prstenje koje se vodi pod nazivom "isusovačko" i ne treba isključivo vezati uz njih, jer je nalaz s ovoga broda potvrdio njegovo korištenje u trgovini. Međutim, prstenje se barem inicijalno veže uz isusovce, jer također postoje i pisani dokumenti koji svjedoče o tomu da je na istom prostoru prstenje darivano indigenom stanovništvu za uspješno usvajanje vjerske poduke i sl.⁶⁷ U istraživanju ovoga prstenja s prostora Quebeca C. Mercier zaključuje da se treba usredotočiti na tehnološke elemente pri njihovu oblikovanju i ukrašavanju, te da je promjena u kasnom 17. st. nije došla zbog nekog zastranjenja stila, nego zbog pojave znatno više raznolikih modela prstenja koje je cirkuliralo tim prostorom.⁶⁸ Među tzv. isusovačkim prstenjem s američkoga kontinenta ukrašenog IHS motivom upada u oči da je gotovo u pravilu riječ o jeftinome metalu, masovnoj proizvodnji

⁶⁶ C. I. MASON, "Jesuit Rings, Jesuits, and chronology", str. 233-257.

⁶⁷ *Isto*, str. 233-257.

⁶⁸ C. MERCIER, "'Jesuit' Rings in Trade Exchanges between France and New France...", str. 37-38.

(lijevanje), pri čemu prstenje djeluje jednoobrazno, učestalo je (čini se) prisutan ukras u vidu nekoliko ukrasnih žlijebova na spoju obruča i pločice. Uočavamo također (ne mora biti ispravno tumačenje) da iznad slova monograma postoje točkice, koje više sličje plamičcima,⁶⁹ što se vizualno dobro uklapa s horizontalnim hastama slova, te sličje na plamičke svijeća, kao da cijeli monogram plamti.

Više primjeraka IHS prstenja u formi desetice sačuvani su s prostora Engleske u muzejskim zbirkama, a ovdje izdvajamo primjer iz muzeja *Victoria and Albert* u Londonu (sl. 8a).⁷⁰ Riječ je o razvijenom isusovačkom obliku IHS monograma, a srebrni prsten ukrašen je granuliranim ukrasom preko vitice, pri čemu svaka granula simbolizira jedno zrnce katoličke "desetice".⁷¹ U istome muzeju susrećemo i primjerak IHS monograma (početak 16. st.) na prstenu čija je pločica oblikovana u obliku srca.⁷²

Prstenje koje je pronađeno u arheološkim kontekstima na prostoru istočnojadranske obale i širega zaleđa redovito je neusporedivo kvalitetnije izrade. Vidi se ručno iskucavanje, barem u završnoj fazi obrade. Sam obruč redovito je ukrašen vegetabilnim ukrasom. Uočeno je da su iznad slova I i S po jedna točka ili kratka crtica, dok je iznad slova H po jedna takva točka iznad obje vertikalne haste slova. Također je zapažena nešto nemarnija izvedba tri čavla ispod slova H, pri čemu se ima osjećaj da obrtniku nije bilo jasno o kojem je motivu točno riječ kada ga je kopirao. Zamijećeno je također blago proširenje gornjega završetka vertikalne te horizontalne haste križa, jednako kao i diskretni znak x na križanju vodoravne i vertikalne haste križa. Sve ove značajke zapazili smo na pojedinim prikazima IHSa

⁶⁹ Vidjeti ilustraciju: *Isto*, str. 22 (sl. 1).

⁷⁰ <https://collections.vam.ac.uk/item/O121176/ring-unknown/>, (4. 5. 2024.).

⁷¹ Za razliku od krunica, prstenje u formi desetice nije bilo striktno zabranjeno u Engleskoj u 16. st. pa su ga nastavili izrađivati i koristiti katolici, koji su odbijali prihvatiti nova protestantska pravila. Vidjeti: *Victoria and Albert Museum* u Londonu (UK): <https://collections.vam.ac.uk/item/O121176/ring-unknown/> (4. 5. 2024).

⁷² OLIVIER THUAUDET, "Le symbole du coeur dans les accessoires métalliques du vêtement et de la parure de corps (XIIIe-XVIe siècle): un 'objet' polysémique", u: *Des objets et des hommes: Etudes offertes à Michel Feugère, Drémil-Lafage, Mergoil*, 2021., str. 901.

na djelima isusovačke umjetnosti. Kao primjer možemo navesti IHS motiv na portretu sv. Ignacija Lojolskog iz 1673. godine⁷³ gdje je točno tako oblikovan monogram (križ iznad IHSa, znak x na križanju haste križa, tri karakteristična čavla ispod H, na krajevima proširene haste križa s gornje te bočnih strana).

IHS monogramno prstenje u arheološkom kontekstu na prostoru Bosne i Hercegovine te Republike Hrvatske

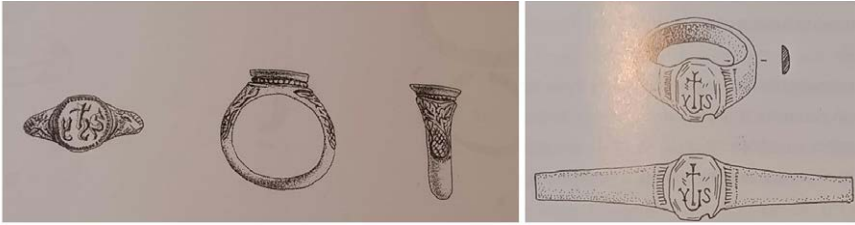
Prilikom arheoloških istraživanja u Gatama (Slika 9b) pronađen je srebrni lijevani prsten s oktogonalnom pločicom promjena 2,2 cm. Prsten je pronađen između grobova 110 i 111, u gotičkom sloju.⁷⁴ Na pločici se vidi varijanta IHS monograma pri čemu su jasna slova Y i S, dok je slovo H vidljivo samo u gornjem dijelu. Očito je riječ o nekoj inačici koja je kombinacija "bernardinovskog" i "isusovačkog" IHS motiva.

Na groblju pokraj crkve sv. Jurja na Putalju (Slika 9a) pronađen je primjerak masivnoga pozlaćenog srebrnog prstena s IHS monogramom (na gotici). Dimenzije: d = 2,5 cm; d pločice = 1,7 cm. Pločica je obrubljena nizom kuglica i oblika je nepravilnoga kruga. Na vitici prstena izveden je vegetabilni ukras od lišća koje izvire iz šišarke. Nalaz je otkriven u crkvenoj lađi, izvan groba, a prema stratigrafiji groblja autor navodi da je prsten iz II. faze koju datira u 14.-15. st.⁷⁵ Opažamo da je putaljski primjerak, prema svojim stilskim osobinama te u izvedbi monograma u klasično "bernardinovskom" maniru, najvjerojatnije jedini kasnosrednjovjekovni nalaz koji moguće pripada i sredini 15. st.

⁷³ MIA M. MOCHIZUKI, *Jesuit Art: Brill's Research Perspectives in Jesuit Studies*, Leiden - Boston, 2022., str. 62.

⁷⁴ VANJA KOVAČIĆ, "Gata u srednjem vijeku", u: *Gata – crkva Justinijanova doba*, Split, 1994., str. 251, 254.

⁷⁵ TONČI BURIĆ, "Putalj u srednjem vijeku", u: *Sv. Juraj od Putalja*, Split, 2001., str. 284, T. XIII./2

Slika 9. Lijevo: IHS prsten – crkva sv. Jurja na Putalju (prema: TONČI BURIĆ, "Putalj u srednjem vijeku", u: *Sv. Juraj od Putalja*, Split, 2001., T. XIII./2). Desno: IHS prsten iz Gata kod Omiša (prema: VANJA KOVAČIĆ, "Gata u srednjem vijeku", u: *Gata – crkva Justinijanova doba*, Split, 1994., str. 251).

Kod crkve sv. Jure u Kruševu kod Obrovca (Slika 10b), u grobu 23 iznad kojega je bila monolitna nadgrobna ploča, otkriven je brončani IHS prsten, visine 2,4 cm. Na vrhu vitice "D" presjeka zalemljena je ovalna ploča s plitko ugraviranim IHS monogramom iznad kojega je križ. Autor grupu ukopa kojoj pripada i grob 23 datira u 15. ili prvu četvrtinu 16. st. Pokojnik je ukopan u anatomsom položaju, orijentiran jugozapad - sjeveroistok. Grobna konstrukcija je u vidu kamene škrinje (vertikalno položene kamene ploče i horizontalna poklopnica). U grobu su pronađene kosti još najmanje pet osoba, čije su lubanje odložene na hrpu preko nogu osobe ukopane u anatomsom položaju. Zbog položaja IHS prstena u grobu, autor smatra da je naknadno tu dospio. Nejasno je, ali pretpostavljamo da misli da je lokacija prstena poremećena, vjerojatno prilikom jednog od kasnijih ukopa. Za razumijevanje okolnosti vremena odlaganja ovog prstena važno je napomenuti da se padom Obrovca 1627. godine i Kruševo našlo pod vlašću Osmanlija, a krajem 17. st. dolazi pod mletačku vlast.⁷⁶

Slika 10. IHS prstenje: Dragović (lijevo, prema: ANTE MILOŠEVIĆ, *Arheološka topografija Cetine*, Split, 1998., str. 102); Kruševo (desno, prema: JAKOV VUČIĆ, "Arheološka istraživanja kod crkve sv. Jure u Kruševu", u: *Diadora*, 24, Zadar, 2010., T. 8,16).

⁷⁶ JAKOV VUČIĆ, "Arheološka istraživanja kod crkve sv. Jure u Kruševu", u: *Diadora*, 24, Zadar, 2010., str. 101, 125, 135, T. 8,16.

Upadljivo je da je na svim lokalitetima ovakvo prstenje otkriveno na prostoru uza crkve. Takvu situaciju imamo i na lokalitetu manastira Dragović (Stari manastir) u selu Koljane kod Vrlike (RH). Tu su provedena rekognosciranja te manja zaštitna istraživanja 1954. i 1955. godine pod vodstvom S. Gunjače (Slika 10a).⁷⁷ Oko njega postoji spor u čijem je posjedu bio na prijelazu kasnoga srednjeg u novi vijek. Poznata je činjenica da je šire područje Vrlike i Knina prostor koji je od ranoga srednjeg vijeka bio u kulturnom i konfesionalnom smislu pod utjecajem Zapada. Međutim, do promjene je došlo krajem 17. i početkom 18. st., s intenzivnim doseljavanjem vlaških populacija pravoslavne ispovijesti, pri čemu se situacija usložnila.⁷⁸ U to vrijeme uspostavljena je unijatska, grkokatolička crkva za potrebe novodoseljenoga stanovništva. Pri tomu je za dalmatinskoga unijatskog, odnosno grkokatoličkog biskupa imenovan Nikodim Busović, a dodijeljen mu je tada nekorišteni katolički samostan Dragović na Cetini.⁷⁹ Međutim, unijatska praksa vrlo je brzo prekinuta na tom prostoru. Dragović je očito u kasnijim povijesnim okolnostima pripao pod upravu Pravoslavne crkve te se u tom smislu promatra kao "srpski i pravoslavni", iako se nalazi na prastarom hrvatskom prostoru i ponikao je iz katoličkoga konteksta. Prilikom arheoloških istraživanja iz sonde ispred staroga manastira, između ostalih nalaza, otkriven je i prsten s karakteristično oblikovanim IHS monogramom u krugu, s križem iznad slova H.⁸⁰ Budući da smo već ukazali na činjenicu da je ovako likovno oblikovan Isusov monogram na osobnom luksuzno izrađenom prstenju izravno vezan uz katolički vjerski kontekst, predlažemo da bi ovako specifičan nalaz mogao razriješiti i nedoumice oko korisnika ovoga crkveno-samostanskog prostora u vremenu prije doseljenja novoga pravoslavnog stanovništva.⁸¹

⁷⁷ ANTE MILOŠEVIĆ, *Arheološka topografija Cetine*, Split, 1998., str. 101-103.

⁷⁸ DRAGAN MARKOVINA, "Bukovica u mletačkoj demografskoj i vjerskoj politici 18. stoljeća", u: *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke*, Vol. 4, Split, 2011., str. 99-109.

⁷⁹ *Isto*, str. 102.

⁸⁰ A. MILOŠEVIĆ, *Arheološka topografija Cetine*, str. 102, sl. 166.

⁸¹ Pri tomu naravno nipošto ne želimo umanjiti njegov značaj i za pravoslavne vjernike koji su ga naslijedili i imaju također pravo njegovati sjećanje na njegovo korištenje.

Slika 11. IHS prsten iz Gorice kod Gruda (fotoarhiva Arheološke zbirke sv. Stjepana u Gorici kod Gruda, ustupio fra Ante Marić).

Prilikom arheoloških istraživanja prostora unutar i okolo stare crkve sv. Stjepana Prvomučenika u Gorici kod Gruda, koje je vodio arheolog T. Glavaš, otkriveno je mnoštvo zanimljivog i reprezentativnog arheološkog materijala. Tijekom istraživanja otkrivena je starokršćanska crkva s baptisterijem i piscinom, te kasnija ranosrednjovjekovna crkva s karakterističnim nalazima predromaničke kamene plastike, posve usporedne s onom sa susjednih dalmatinskih lokaliteta. Ova se crkva dalje stoljećima koristila, a oko nje se formiralo groblje, te je *de facto* riječ o još uvijek aktivnom katoličkom groblju.⁸²

U Dnevniku istraživanja, za 23. lipnja 1997., arheolog T. Glavaš zabilježio je kako je "na neistraženom prostoru istočno do južne apside starokršćanske bazilike na dubini od 0,50 m nađen jedan srebrni pozlaćeni prsten u blizini groba među ljudskim kostima (Slika 11). Prsten je deformiran pod teretom tla. Pločica mu je okrugla s vegetabilnim ornamentom i monogramom IHS."⁸³ U monografiji je pod brojem 297 (inventarna knjiga – metal – 66) donesena fotografija

⁸² Inače je sam lokalitet poznat kao Šamatorje što jasno ukazuje na njegovu drevnu grobnu namjenu. Rezultati istraživanja tek su nedavno objavljeni u vidu monografije na kojoj je radila grupa autora. VINKO MIKULIĆ - ANTE MARIĆ – MIRAN PALČOK (ur.), *Gorica od drevne Imote*, Gorica, 2020.

⁸³ *Isto*, str. 86.

nalaza uz pojašnjenje da je riječ o srebrnom prstenu s pozlatom, promjer 2,8 cm x 1,9 cm, debljina 0,1 cm, širina 0,5 cm, s pločicom promjera 1,7 cm i težinom 4,14 g. Autorica datira prsten od 14. do 16. st. Pločica prstena je okrugla, nakalemljena na obruč koji je s vanjske strane dekoriran dvjema isprepletenim vrpčama i vegetabilnim motivima. Na pločici je utisnut IHS monogram u krugu.⁸⁴ Ovom detaljnom opisu dodali bismo još da je u osnovi riječ o IHS monogramu isusovačkog tipa. Dakle, u pitanju su standardna slova i posve jasan prikaz križa iznad H. Međutim, u izvođenju detalja osjeća se određena nepreciznost, koja bi možda mogla biti dokaz ručne izrade. Prikaz tri čavla ispod slova H jedva se može prepoznati (više slični na neke plamičke). Iznad slova I i S, te iznad obje vertikalne haste slova H nalazi se po jedna veća razvučena točka. Na presjeku krakova križa nalazi se x motiv koji bismo, usporedbom s nekim drugim ikonografskim primjerima oblikovanja ovog dijela križa, mogli tumačiti kao neke zrake, odnosno isijavanje. Zanimljivo je također oblikovanje završetaka horizontalnog i gornjeg dijela vertikalne haste križa, jer umjesto standardnoga ravnog proširenja kao oznake ruba, imamo pomalo specifičan oblik koji podsjeća na šiljak strelice ili koplja. Pločica ima jasno križno definirani rub sa žlijebom.

Slika 12. Dragović (vidjeti ispod sl. 10); Gorica (vidjeti ispod sl. 11); Rapovine (prema: M. MARIĆ BAKOVIĆ – S. MANĐERALO, *Rapovine – groblje i crkva sv. Petra u Rapovinama*, str. 51).

U organizaciji Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno provedena su arheološka istraživanja groblja i crkve sv. Petra u Rapovinama kod Livna (u razdoblju između 2010. i 2013. godine), kada su pronađeni materijalni ostatci predromaničke crkve sv. Petra iz posljednje četvrtine 9. st., odnosno iz vremena hrvatskih knezova Branimira i Muncimira. Riječ je o zavjetnoj crkvi koju je izgradio neki

⁸⁴ *Isto*, str. 307.

od livanjskih dostojanstvenika. Crkva je tu u kontinuitetu stajala od posljednje četvrtine 9. do potkraj 17. st. Uz nju se oblikovalo i groblje (najkasnije tijekom kasnoga srednjeg vijeka), koje se postupno širilo oko crkve. Nakon rušenja crkve krajem 17. st. ukapanje se nastavilo i na njezinim ruševinama, te se intenziviralo u 19. st. Riječ je o još uvijek aktivnom katoličkom groblju.⁸⁵ Na ovom lokalitetu je ranije slučajno otkriven grob u kojemu je nađen pozlaćeni prsten s IHS monogramom datiran u 16. st (Slika 12c).⁸⁶ U prvoj objavi navodi se da je riječ o prstenu s Isusovim monogramom iz 16. st. koji potječe iz slučajno otkrivenog kasnosrednjovjekovnoga groba, te da su takvo prstenje smjeli nositi samo svećenici.⁸⁷ U dopunjenom opisu stoji da je riječ o prstenu, inv. br.: FMGG-521, promjera 20 mm, težine 5,55 g, s IHS monogramom na ovalnoj pločici, čija je površina obruča ukrašena imitacijom kapitela s volutama.⁸⁸ Ovdje bismo dodali da je na obruču pored vidljivih volutica jasno riječ o vegetabilnom motivu, te da se ispod slova H nalazi nevješto izveden prikaz tri čavla, koji ovdje doista djeluje kao neki florealni motiv (ljiljan), ali iz prethodno predstavljenih primjera znamo da su (barem bi trebali biti) u pitanju čavli. Iznad slova I i S, te iznad obje vertikalne haste slova H nalaze se točkice, baš kao na primjerku iz Gorice kod Gruda. Jednako kao i na goričkom prstenu i ovdje imamo znak x na sjecištu križnih krakova, koji u livanjskom slučaju više sliči na zvjezdicu. Također je prisutan i

⁸⁵ MARIJA MARIĆ BAKOVIĆ – STIPO MANĐERALO, *Rapovine – groblje i crkva sv. Petra u Rapovinama*, Livno, 2023., str. 7, 11. Ovdje je zanimljivo spomenuti jedan stariji epigrafički nalaz koji je 1885. god. na groblju u Rapovinama pronašao livanjski župnik fra Ante Brešić kao obložnu ploču (spolia) u jednom ranonovovjekovnom grobu. Na gredi je naveden zavjetni natpis na latinskom jeziku koji govori da je dedikant i donator, pripadnik livanjske vlastele, posvetio crkvu sv. Petru apostolu, za spas svoje duše, a uz natpis se na gredi nalaze karakteristični predromanički skulpturalni ukrasi.

⁸⁶ MAJA PETRINEC – TOMISLAV ŠEPAROVIĆ – BONO MATO VRDOLJAK, *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*, Split, 1999., str. 37, 92, kat. br. 258; M. MARIĆ BAKOVIĆ – S. MANĐERALO, *Rapovine – groblje i crkva sv. Petra u Rapovinama*, str. 49-50.

⁸⁷ M. PETRINEC – T. ŠEPAROVIĆ – B. M. VRDOLJAK, *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*, str. 37.

⁸⁸ M. PETRINEC – T. ŠEPAROVIĆ – B. M. VRDOLJAK, *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*, str. 92, kat. br. 258; M. MARIĆ BAKOVIĆ – S. MANĐERALO, *Rapovine – groblje i crkva sv. Petra u Rapovinama*, str. 51.

jasan kružni "okvir" cijelog motiva sa žlijebom. U odnosu na gorički primjerak opažamo iznimnu sličnost, kao i okolnost da su oba nalaza vezana za grobove uz katoličke crkve te da su vrlo lijepe izrade, od plemenitih metala. Reklo bi se da je livanjski primjerak rađen s mnogo više preciznosti, s jasnije oblikovanim motivima na pločici. Opaža se i razlika u ukrasima na obruču, iako je očito osnovna ideja prikaza vegetabilnih motiva bila ista.

Zaključak

Rezimirajući sve navedeno, možemo zaključiti da IHS monogram, u formi u kojoj se javlja krajem kasnoga srednjeg vijeka a osobito od 20-ih godina 15. st. (s posebnom zaslugom sv. Bernardina Sijenskog), dobiva svoju specifičnu formu koja se od 40-ih godina 16. st. našla u nešto izmijenjenu obliku i kao simbol isusovačkoga reda. "Bernardinovska" varijanta ovoga monograma je osobito specifična po natpisu goticom, te crtom abrevijacije iznad vertikalne haste slova h koja prvotno tek podsjeća na križ, a ubrzo i postoje definirani simbol križa. Monogram se često nalazi u krugu okruženu zrakama, a karakteristične su zlatna boja slova monograma te plava podloga. No, postoje varijante u kojima izostaju pojedini elementi. U kasnijoj, "isusovačkoj" varijanti vidimo standardna latinična slova IHS i posve definirani motiv križa iznad slova H, dok se ispod H nalazi motiv tri čavla koji ponekad izlaze iz nekog recipijenta, dok je cijeli monogram u ovalnom ili kružnom okviru. Pri tomu su motivi kruga ili ovalnog oblika oko monograma te prikaz sunčevih zraka oko mogući, ali nisu nužni. U ovakvom se prikazu monogram proširio cijelim zapadnim svijetom, a uskoro i prostorom Amerike, gdje se često susreće upravo kao motiv na prstenju i u literaturi se naziva "isusovačkim prstenjem". Motiv IHS monograma se u ovoj definiranoj zapadnoj formi početkom novoga vijeka izrazito proširio Europom, ali i nama osobito zanimljivim prostorom istočne obale Jadrana i širega zaleđa, gdje ga pronalazimo u različitim kontekstima, osobito na arhitekturi (sakralnoj i profanoj, najčešće na ulazima crkava i obiteljskih kuća). U arheološkim kontekstima ovaj se monogram našao na ostacima glaziranoga posuđa, liturgijskih predmeta, raznih predmeta povezanih s vjerom te na prstenju. Važno je primijetiti da se IHS monogramno prstenje s ovog prostora uvelike razlikuje i kvalitetom i oblikovanjem od primjerice onoga pronađena na sjevernoameričkom kontinentu, za koje se može

reći da je puno lošije kvalitete, proizvedeno očito u serijskoj proizvodnji s nekom drukčijom namjenom (možda uvelike dijeljeno na poklon na vjeronauku ili sl., kako je zabilježeno u literaturi, ali i korišteno u trgovačkoj razmjeni s indigenim stanovništvom, što je također potvrđeno). IHS monogramno prstenje otkriveno u dva groba prilikom arheoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini (u Rapovinama kod Livna te u Gorici kod Gruda), kao i pojedini primjerci iz Republike Hrvatske – ukazuju na mnogo bolju kvalitetu izrade, plemeniti metal, preciznije manualno graviranje (barem u završnoj fazi obrade). Stoga se može zaključiti da je namjena ovoga prstenja bila drukčija u odnosu na ono sa sjevernoameričkoga kontinenta. Ovo prstenje je gotovo sigurno pripadalo nekom svećeniku ili biskupu. Nije slučajno ni to što je na ovdje spomenutim lokalitetima to prstenje pronađeno u grobovima uz/unutar crkvi. Sve navedeno ukazuje i da je riječ o motivu koji je u ovoj svojoj razvijenoj "isusovačkoj" (ali i prethodnoj "bernardinovskoj") formi ponikao iz katoličkoga vjerskoga kruga i širio se tim istim kanalima, te do današnjeg dana ostao iznimno prisutan kao učestali motiv na katoličkom svećeničkom misnom ruhu i liturgijskim predmetima. Prisutnost ovako oblikovanoga monograma (u "bernardinovskoj" ili "isusovačkoj" varijanti), ukoliko predstavlja dio osobne nošnje (luksuznije prstenje), ili pak stav vlasnika kuće (uklesano na arhitekturi, na posebnim liminalnim prostorima, poput ulaza), može se smatrati izravnom poveznicom korisnika s katoličkom denominacijom (pri tome isključujemo sjevernoameričke lokalitete, jer je distribucija ovakvog prstenja tamo bila drugačije usmjerena). Ovoj kategoriji posve sigurno pripada prstenje otkriveno na lokalitetima: Gorica kod Gruda, Rapovine kod Livna, manastir Dragović, te u crkvi sv. Jurja na Putalju. Pri tomu bi se jedino prsten iz crkve sv. Jurja na Putalju mogao smatrati doista klasičnim kasnosrednjovjekovnim prstenom. Ostalo prstenje nastalo je tragom "isusovačke" razvijene varijante monograma, što znači da se veže uza 40-te godine 16. st., ili pak nešto kasnije vrijeme. Međutim, prisustvo "bernardinovskih" IHS motiva na glaziranom posuđu očito nije dovoljno indikativno u kontekstu denominacijskih raščlambi, jer je riječ o luksuznoj trgovačkoj robi koja je cirkulirala prvenstveno zbog svoje vrijednosti i atraktivnosti. Za ostale kategorije nalaza trebalo bi napraviti mnogo opsežniju studiju u okvirima novovjekovne arheologije.

Ikonografska analiza kamenoga nadgrobno­ga križa iz Donje Britvice kod Širokog Brijega

EMA MAZRAK

Univerzitet u Sarajevu, Akademija likovnih umjetnosti
University of Sarajevo, Academy of Fine Arts
E-mail: emazrak@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2024.10.65>

UDK: 27-526.62 (497.6 Britvica)
726.82 (497.6) "14"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 31. svibnja 2024.

Prihvaćeno: 7. kolovoza 2024.

Sažetak

U radu će se predstaviti istraživanja jedinstvenoga nadgrob­nika, križa iz Donje Britvice kod Širokog Brijega. Riječ je o spomeniku otkrivenom u fragmentima na lokalnom groblju koji je, nakon što je uočena njegova likovna vrijednost i restauriran, pohranjen u područnoj crkvi Male Gospe u Donjoj Britvici. Premda djelomično očuvan, križ je dekoriran u plitkom reljefu motivima koji se odnose na svečanu predstavu Nebeskoga Jeruzalema na vrlo autentičan način, a također ga krase i natpis u kojem su u glavnom ćiriličnom tekstu otkriveni i latinični grafemi. Arhitekturni motivi s elementima srednjovjekovne crkve sintetizirani s biljnim, poput čempresa ili dva drveta života u kantarosima, zajedno sa simboličnim pticama i križem, te natpisom unutar portala ovaj spomenik u ikonografskom smislu čine vrlo posebnim. U tom kontekstu svaki se od motiva analizira i interpretira, a istodobno traže i prototipska rješenja starije likovne produkcije. Ikonografija se odnosi na zapadne kršćanske modele, a u odnosu na prezentaciju svih elemenata zaključuje se kako je riječ o nadgrob­niku rimokatolika, najvjerojatnije posvećene osobe. Na kraju, temeljem natpisa spomenik bi se mogao datirati u 1490. godinu.

Ključne riječi: križ; nadgrobni spomenik; Britvica; Nebeski Jeruzalem; reljef; ikonografija.

Iconographic Analysis of the Stone Funerary Cross from Donja Britvica Near Široki Brijeg

Original scientific article

Received: 31 May 2024

Accepted: 7 August 2024

Summary

This paper deals with the examination of a unique tombstone, the cross from Donja Britvica near Široki Brijeg. It was found in fragmentary condition at the local burial ground, and, its artistic value noted, it was restored and housed in the local church of Our Lady in Donja Britvica. Though only partially preserved, the cross was decorated with bas relief motifs depicting the ceremonial representation of Heavenly Jerusalem in a very authentic manner, and it also contained an inscription, which contained Latin graphemes in the mainly Cyrillic text. The architectural motifs with features of a mediaeval church were synthesized with floral motifs, such as cypresses or two trees of life each in a kantharos, together with symbolic birds and a cross, and an inscription within the portal of the tombstone, rendering it very unusual iconographically. In the light of this, each of the motifs was analysed and interpreted, and it was concluded from the presentation of all these features that it was a Roman Catholic monument, most likely dedicated to an individual/priestly figure. Finally, the tombstone can be dated to 1490 on the basis of the inscription.

Keywords: cross; tombstone; Britvica; Heavenly Jerusalem; relief; iconography.

Uvod

Tijekom istraživanja stećaka iz Donje Zgošće kod Kaknja i srednjovjekovnih ikonografskih obrazaca s ovoga prostora vezanih za prezentiranje Nebeskoga Jeruzalema, svetoga grada koji se opisuje u poglavlju Otkrivenja, pažnju nam je privukao nadgrobnii spomenik - kameni križ iz Donje Britvice kod Širokog Brijega. Godine 2022. obavljena su terenska istraživanja i prve analize spomenika pri

kojima su mi uveliko pomogli župnik fra Robert Kiš, Drago i Dado Soldo i Tihomir Crnjac.¹

Križ je otkriven u fragmentima na tamošnjem groblju, nakon restauracije čuvao se u župnoj kući u Izbičnu, a u novije vrijeme (2014.), u želji da se prezentira i zaštiti, pohranjen je kao vrijedan eksponat unutar područne crkve rođenja Blažene Djevice Marije / Male Gospe u Donjoj Britvici u župi Izbično, blagoslovljene 2007. godine.²

Istraživanja križa

Prema podatcima iz reportaže portala Dnevnik.ba, križ je otkrila mještanka baka Ljubica s drugim ženama prilikom čišćenja britvičkoga groblja 1976. godine. Navodno je bio u fragmentima od 16 ili 17 komada, te je brigu nad njima preuzeo fra Dinko Maslač, mjesni župnik. U navedenu prilogu, a i u nekoliko radova koji slijede napominje se kako je križ restauriran u Zagrebu, što se našim istraživanjima u više zavoda nije moglo potvrditi.³ Također, podatci o godini otkrivanja križa (1976.) ne odgovaraju pastoralnoj djelatnosti fra Dinka Maslaća u župi Izbično (1982.-1991.) kojemu je povjerena briga o križu.⁴ Križ je zapravo otkriven deset godina kasnije, odnosno 1986. godine. Prvi kratki izvještaj o spomeniku iznio je fra Dinko Maslač (1987.), opisujući lokalitet okružen borovom šumom s novovjekovnim i suvremenim nadgrobnim spomenicima na kojem je otkriven, te grob na kojem je križ i pronađen. Premda autor navodi kako se u toj grobnici, osrednje veličine i zidanoj kamenom i krečnim malterom, nalaze skeletni ostatci deset pokojnika ("kosti deset glava"), nije sasvim siguran je li križ izvorno stajao na tome mjestu, ili je pak, u skladu s narodnom predajom mještana, donesen iz Brotnja. Koliko je poznato, na ovome mjestu nisu obavljena arheološka istraživanja, te

¹ Posebno zahvaljujem na pomoći Boži Goluži, fra Marku Karamatiću, Dragani Antonić, Lejli Nakaš, Darku Šobotu i Marinki Šimić.

² FRANJO MABIĆ, "Blagoslovljena crkva u Donjoj Britvici župa Izbično", u: *Mir i dobro*, 3, Mostar, 2007., str. 66. Navodno, replika križa nalazi se u župnoj kući u Izbičnu, a križ je izveden i u obliku manjega suvenira.

³ Usp. <https://www.dnevnik.ba teme/britvicki-kriz-arheolosko-otkrice-bake-ljubice-2503616> (11. 2. 2024.).

⁴ ROBERT JOLIĆ (prir.), *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012. godine*, Hercegovačka franjevačka provincija, Mostar, 2012., str. 143-147.

zapravo ne možemo biti sigurni je li zaista riječ o skupnoj grobnici, što bi svakako trebalo ispitati. Obilaskom terena uvidjeli smo da je ona u posljednje vrijeme nanovo ozidana i ožbukana. Bilo kako bilo, fragmenti križa su prema Maslačevu izvještaju nađeni upravo tu, a autor ističe ljepotu reljefnih motiva na dijelovima koji, očigledno, u to vrijeme nisu bili povezani. Uz grafički prikaz navode se i dimenzije križa: ukupna visina i širina 70 x 41 cm, debljina 10 cm; promjer vertikalnoga kraka 22 cm, horizontalnih 18 cm; visina od dna do krasnice 40 cm. D. Maslač kratko opisuje reljefne sadržaje u odnosu na lice i naličje (strana A i B), a na njegov opis referira se i I. Dugandžić prilikom sažete analize križa (2004.). Tako se ističu motivi pletera, likova, Noine arke, goluba, jelke, zvonika, cvijeća u vazama i dvije posebno uokvirene cjeline od kojih se unutar jedne nalazi i nečitljiv natpis "bosančicom i glagoljicom". Autor pokušava dešifrirati prvi i zadnji red natpisa i transkribira ih kao: "U ime Oca...Amen". Važno je spomenuti kako na ovome groblju, a ni u neposrednoj blizini nema stećaka, premda otkriveni natpis s križa autor komparira s poznatim srednjovjekovnim spomenicima: Humačkom pločom i natpisom Vignja Miloševića / Kočerinskom pločom.⁵

U dragocjenoj sintetskoj studiji posvećenoj širokobriješkoj baštini Ivan Dugandžić prezentira i lokalitet Donja Britvica, te ističe značaj izvanredno ukrašenoga povijesnoga križa koji je potrebno sustavnije istražiti. Navodi se i kako je križ, razbijen u dvadesetak komada, otkriven 80-ih godina prošloga stoljeća, te da je u središnjem dijelu britvičkoga groblja očuvano oko dvadesetak starih kamenih nadgrobnih spomenika. Autor ističe da je dijelove križa brižno prikupio i sastavio Dinko Maslač, a referirajući se na njegov prilog navodi dimenzije, pojedine reljefne motive i značaj uokvirenoga natpisa. Saznajemo i da se restaurirani križ tada čuvao u prostorijama župne kuće u Izbičnu, a na priloženoj reprodukciji vidimo i da nije imao postament.⁶

⁵ DINKO MASLAČ, "Ukrašeni križ u Donjoj Britvici", u: *Kršni zavičaj*, br. 20, Drinovci, 1987., str. 10-11.

⁶ IVAN IKO DUGANDŽIĆ, *Širokobriješka baština*, Matica hrvatska Široki Brijeg, Široki Brijeg, 2004., str. 77, 153.

U koautorstvu Marinka Šimić i Ivan Dugandžić objavljuju radove o britvičkom križu (2005.), gdje su rezultati istraživanja najsustavnije predstavljeni i dopunjeni u knjizi M. Šimić o jeziku srednjovjekovnih kamenih natpisa Hercegovine (2009.).⁷

U ovim radovima kameni se križ sustavnije analizira, donosi se i ilustrativni materijal s fotografijama lica i naličja kao i njegova izgleda prije restauracije, a posebna se pozornost posvećuje natpisu. Pretpostavlja se i kako je glavna strana križa ona s natpisom (strana A), te kako je on jedan od rijetkih spomenika urešen s dvije strane. Izuzev isticanja poznatih podataka koje navodi Dinko Maslač, točnije se identificiraju reljefni sadržaji (crkva, čempresi, romboidni motivi, razlistalo drvo ili cvijet sa šest grana, ptica itd.) koji se u širem smislu kompariraju sa stećcima širokobriješkoga kraja (rozeta, vegetabilni motivi, zvonici s arkadama, bordure s kosim linijama...). U tom kontekstu spominju se i motivi na narodnim rukotvorinama u tekstilu i drvetu (narodni pleter / preslica i dr.) čija se pojavnost također indirektno odnosi na umjetnost stećaka što je na svoj poseban način problematizirao Alojz Benac (1952.). Izostavljaju se srodni primjeri s novovjekovnih bosanskohercegovačkih nadgrobnih spomenika različitih konfesija, također s cijelim nizom karakterističnih motiva preuzetih sa stećaka, što je najsustavnije predstavljeno na jednoj grupi katoličkih nadgrobnika u obimnoj studiji pod nazivom *Bosanski križ. Nadgrobna skulptura iz doba turske vlasti* (2022.) Ivana i Josipa Lovrenovića.⁸

⁷ MARINKA ŠIMIĆ - IKO DUGANDŽIĆ, "Britvički križ", u: *Naša ognjišta*, Tomislavgrad, 11/2005., str. 32; MARINKA ŠIMIĆ - IKO DUGANDŽIĆ, "Značaj križa iz Donje Britvice", u: *Vitko*, 7, Široki Brijeg, 2005., str. 38-50; MARINKA ŠIMIĆ, *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine. Natpisi pisani hrvatskom ćirilicom*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 7, 151, 158 i dalje, 176 i dalje.

⁸ IVAN LOVRENOVIĆ - JOSIP LOVRENOVIĆ, *Bosanski križ. Nadgrobna skulptura iz doba turske vlasti / Bosnian Cross. Sepulchral Sculpture from the Ottoman Period*, Dram radosti, Synopsis d.o.o., Travnik - Sarajevo - Zagreb, 2022. Velik broj nadgrobnika svih konfesija (muslimana, rimokatolika, pravoslavaca i Židova Sefarda) nastalih u osmansko doba, prvorazredne umjetničke, historijske i kulturne vrijednosti, gotovo je potpuno neistražen. Postoji svega nekoliko sustavnijih ili sumarnijih pregleda čak i kada je riječ o umjetničkom oblikovanju nišana. To se prije svega odnosi na istraživanja iz oblasti povijesti umjetnosti. U budućnosti bi se svakako trebale provesti serioznije analize,

Nakon općenite analize pojedinih motiva stećaka ističe se kako su reljefi križa (ukupno 25 simbola i ornamenata) svojstveni stećcima zapadnoga područja (bordure, arkade, bogati vegetabilni i cvjetni ukrasi, zvijezda / rozeta) odnosno da su to autentični motivi ovoga kraja - Širokog Brijega i okolice što je zapravo vrlo diskutabilno. Među svim simbolima i ornamentima na križu jedino se izdvaja ptica - motiv koji se češće javlja u istočnoj Hercegovini i jugoistočnoj Bosni, ali nalazi se i na stećku iz Zvirića kod Ljubuškog i na stećcima u Brotnju. U kontekstu analize romaničkoga zvonika s arkadama i razlistalog drveta upućuje se na čvrste veze s klesarskom tradicijom Dalmacije prije dolaska Osmanlija u ove krajeve. Ističe se i kršćanski simbolizam u interpretaciji motiva jednako kao i umijeće klesara križa. Na kraju, zaključuje se kako se ovaj jedinstveni križ, prema kasnijega datuma, svojom pojavnošću ipak skladno uklapa unutar korpusa srednjovjekovnog nasljeđa širokobriješkoga kraja.

I pored očiglednoga doprinosa autora ovih radova u pokušaju umjetničke valorizacije i kontekstualizacije križa unutar određenog prostora i vremena, konkretnije i studioznije analize motiva su izostale. Uvidom u kompletnu srednjovjekovnu građu širokobriješkoga kraja uključujući i najrecentnije objavljena revizorna istraživanja stećaka autorice Edite Vučić (2018., 2023.), ali i cijeloga sačuvanoga korpusa stećaka, i uz postojanje motiva srodnih Britvičkom križu, ovaj se spomenik zapravo jasno izdvaja od ostalih po jedinstvenoj ikonografskoj shemi.⁹

Korektno se pretpostavilo kako je glavna strana križa ona s natpisom (strana A). Kako se navodi, natpis se nalazi unutar središnje plohe / polja (16,8 x 6 cm) okružen s arhitekturnim prikazom crkve s križem na jednoj i izbrisanom, praznom plohom / poljem na drugoj strani. Kontekstualizirajući britvički natpis autorica Marinka Šimić ističe pet epigrafskih spomenika u širokobriješkom kraju datiranih

a potom ih u odnosu na pojedine motive ili formu i komparirati, čime bi se stvorila potpunija slika sepulkralnih spomenika na ovom tlu.

⁹ Usp. EDITA VUČIĆ, "Rezultati terenskih istraživanja lokaliteta sa stećcima zapadne Hercegovine", u: *Hercegovina*, 9, serija 3, Mostar, 2023., str. 43-70. EDITA VUČIĆ, *Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka zapadne Hercegovine*, Doktorski rad (pod mentorstvom dr. sc. Ante Uglešića, red. prof.), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2018., 345 str.

od polovice 14. do početka 16. st.: iz Kočerina, Ledinca, Mokrog (nekropole Barevište), Knešpolja, te Donje Britvice s najmanje očuvanih grafema.

Za natpis s britvičkoga križa navodi se da ga je gotovo nemoguće pročitati, da je pisan u osam podcrtanih redaka, ne odveć vještoga klesara, kako je zasigurno u prvom retku napisano ćirilčno slovo "U" (y), dok se pri dnu plohe naziru "neka latinična slova". Autorica stoga zaključuje da je riječ o natpisu u kojem se prepliću dva pisma - ćirilična i latinica. Primjećuje i da je klesarski rad kvalitetniji u usporedbi s izvedbom natpisa. Nakon ove reducirane analize slijedi niz dobro poznatih primjera s miješanjem slova dvaju sustava - glagoljičnog i ćirilčnog u različitim vrstama pisanih srednjovjekovnih spomenika, a potom i dva primjera s ćirilčnim tekstom u kojem su sadržani latinični grafemi: s crkve sv. Ivana u Makru kod Makarske (1584.) i s nadgrobne ploče kod franjevačkoga samostana Zaostrog (1701.). Također, predstavljaju se i povijesni izvori 17.-19. st. o glagoljašima koji su se služili i latinicom i ćirilicom s dva izdvojena primjera: don Ilije Jurčevića iz duvanjske župe i popa glagoljaša don Petra Radunovića iz Posušja. Od ćirilčnih nadgrobnih natpisa kasnijega datuma Marinka Šimić spominje lokalitet u Biogracima, te Blaževićima kod Gruda s natpisom datiranim u 1676. godinu. Ne konzultiraju se epigrafski sadržaji na novovjekovnim rimokatoličkim nadgrobnicima (ćirilčnim i latiničnim) primjerice središnje Bosne, nego se potencijalno izravna veza s prostorom Dalmacije.

Spomenik se nesigurno datira - s jedne strane u odnosu na analizu motiva i oblika križolikih stećaka (krstača) pretpostavlja se da nije stariji od 15. st., a s druge, u odnosu na miješani sustav grafema i karakteristike križa izdvaja se kao najmlađi u grupi natpisa koje komparira, vjerojatno nastao od 16. st.

U svim dosadašnjim studijama ističe se kako je groblje u Donjoj Britvici iznimno staro, što zapravo nije točno i na što ćemo se osvrnuti u tekstu koji slijedi. Jedini spomenik koji ima izuzetnu umjetničku i povijesnu vrijednost jest kameni križ. U nekoliko navrata navodi se i da je to mogao biti nadgrobnik nekoga popa glagoljaša.

U prilogu o stupcu iz Donje Zgošće (2021.), krivo smo pretpostavili kako je križ srednjovjekovni spomenik tipa krstače / križače, što se

nakon terenskog istraživanja pokazalo netočnim.¹⁰ Svojim dimenzijama i oblikovnim karakteristikama on se uklapa u nadgrobnike novoga, a ne srednjeg vijeka, s tim da se anonimni autor u svojoj interpretaciji reljefa u potpunosti oslanja na srednjovjekovne i rano-kršćanske ikonografske modele.

Analiza križa

Kameni križ iz Donje Britvice, kako smo vidjeli, nađen je u fragmentima, potom je zahvaljujući fra Dinku Maslaću zaštićen i restauriran te pohranjen u župnoj kući u Izbičnu. Na kraju mu je dodan i masivniji kubični kameni postament na kotačićima s rustičnije strojno obrađenim površinama kako bi se mogao prezentirati unutar crkve Male Gospe u Donjoj Britvici. Dimenzije koje je naveo Dinko Maslač točne su, a križ je rađen od sitnozrnoga vapnenca, tzv. miljevine (muljika). Odabir materijala omogućavao je izradu finijih i nježnijih struktura reljefa. Pripada tipu latinskih križeva manjih dimenzija i jednostavnije forme, ali bogatih reljefnih sadržaja koji gotovo u cijelosti prekrivaju obje strane. Anonimni klesar je i u odnosu na formu i reljefe jasno istaknuo i konfesionalni kontekst neidentificiranoga pokojnika rimokatoličke vjeroispovijesti.

Odmah moramo istaknuti kako konzervatorsko-restauratorski zahvat i nije najsjajnije izveden što bi struka trebala potvrditi ili opovrgnuti sustavnijom analizom primijenjenih metoda.¹¹

Kako smo već istaknuli, kameni križ iz Donje Britvice svojim likovnim repertoarom, idejnim i interpretativnim značajkama zaista se izdvaja iz velikoga mnoštva kamenih nadgrobnika. Stoga ćemo se, analizom motiva klesanih na licu i naličju križa, pokušati približiti ideji umjetnika koji ga je kreirao.

¹⁰ Usp. EMA MAZRAK, "Stupac iz Donje Zgošće kod Kaknja: analiza i interpretacija ikonografskih sadržaja, historijskoga i naručiteljskoga konteksta", u: *Hercegovina*, 7, serija 3, Mostar, 2021., str. 29, bilješka 53.

¹¹ Uočavamo postupke anastiloze, plombiranja "konzervatorskim malterom", a možda i korištenje ankera.

Čeona strana križa (strana A)

Na čeonoj strani križa (Slika 1), veoma oštećenoj, najprije u donjoj zoni uočavamo tri arhitekturna elementa koja se stilski približavaju umjetnosti romanike i crkvenoj arhitekturi. To je, s naše lijeve strane, fragment frontalne (?) strane četvrtastoga zvonika izveden u ravni tri kata: s dvije polukružne bifore predstavljene u zoni prvog i drugog, te većim lučnim rastvorenim nadvojem sa zvonom u zoni trećega kata. Na vrhu se nalazi istaknuti križ. U središnjem dijelu smješten je portal crkve odnosno vrata s polukružnim nadvojem unutar kojega je, koliko vidimo, u devet (a ne osam) redaka uklesan natpis. S desne strane, jednako profiliran, izveden je, najvjerojatnije još jedan portal / vrata ili fragment zvonika, unutar kojega je zbog oštećenja, klesani sadržaj potpuno nestao. Sve tri lučne cjeline različitih su veličina i s asimetričnom postavkom pobočnih.

U središnjem dijelu križa koji se pruža u vidu horizontalnoga polja i unutar hasti predstavljen je izuzetno zanimljiv simbolični sadržaj: s lijeve i desne strane, flankirajući središnju oštećenu zonu, nalaze se po dva čempresa položena na polukružne romaničke arkade nejednakih obrisa. Jasno se uočava kako je riječ o prezentaciji vrste muškoga čempresa (var. *Pyramidalis*) s gustom piramidalnom krošnjom koja se sužava prema vrhu, drvetu karakterističnom za mediteransko okružje. Umjetnik krošnju geometrizira, a grane izvodi od središnje vertikalne crte u dva smjera pomoću dijagonalno klesanih žljebova s vrhovima okrenutim prema gore. Nema naznaka voluminoznosti predstavljenih motiva. Na vrhu drugoga čempresa možda se nalazi kugla, dok je veći dio krošnje trećeg obijen. Predstava čempresa ovdje poprima oblik šatorastih / kupastih krovista, odnosno strijela srednjovjekovnih zvonika ili fortifikacijskih tornjeva čija bi visina i forma više upućivala na gotičke stilske karakteristike.

U tom kontekstu važno je napomenuti kako na obje strane križa u osnovi četvrtasti zvonik fragmentira i vizualizira unutar dvaju cjelina: 1. dijela donje zone zvonika s monoforama, biforama i razvedenim lučno zasvođenim najvišim katom s ili bez zvona, bez krovista i krova nekada okrunjenoga križem; 2. gornje zone, kao dio krovista / strijele zvonika s čempresom koji je u tri primjera okrunjen križem (2) ili kuglom (1).

Odmah se uočava kako se izdvojeni arhitektonski dijelovi crkve, povezani sa simboličnim drvetom čempresa, mogu dvojako interpretirati u odnosu na idejni kontekst umjetnika, jer je riječ o vrsti teološke alegorije: crkva kao prezentacija Svetoga grada u kojem pokojnik želi naći svoje mjesto i čempres koji zrcali funeralnu kršćansku simboliku. U tom kontekstu predstava ulaznog otvora može se dvojako shvatiti - kao portal crkve ili srednjovjekovne utvrde, tj. grada o čemu će još biti riječi.

Slika 1. Čeona strana križa

U središnjem oštećenom dijelu polja očuvana su s lijeve strane samo dva vertikalno postavljena oveća romba, čiji se središnji, nešto plastičnije modeliran romboidni motiv okružuje dvoprutim romboidnim trakama. Naziremo i dijelove romboidnih kontura koje se vezuju za njih. S desne se, pak, najvjerojatnije nalazi dio crkve pune zidne mase u poprečnom presjeku i na postolju ("liniji tla") prekriven oštećenim romboidnim uzorkom u dva povezana vertikalna niza i

nadvišen oštećenim križem. Ovaj se motiv identificirao kao preslica. Međutim, mišljenja smo, a u odnosu na druge očuvanije dijelove cjeline, da je riječ o prikazu dijela crkve. U najvišoj zoni smještena je predstava fragmentarno očuvane ptice u lijevom profilu, zaobljenoga tijela, dužeg vrata i nogu, i trokutastog repa (ili trokutastog dijela ornamenta ispod kojeg je objijeni dio povijenog repa) za koju se ne može ustanoviti na čemu je stajala kao ni što se nalazilo ispred nje.

Asimetričan raspored tri navedena motiva s rombovima, dijelom zida i pticom nije moguće dovesti u neku određeniju vezu jer su oštećenja ovdje najveća. Premda ornamentalni tretman površina ukazuje i na tekovine narodne tradicije poput dekoracija preslica i tekstila, ta je vrsta ornamenta karakteristična za ranokršćansku i srednjovjekovnu umjetnost, a u narodnim rukotvorinama javlja se i u 20. stoljeću.¹² Kršćanska se simbolika očituje i u prikazu ptice unutar Svetoga grada, jednako kao i svi drugi arhitekturni, florealni i ornamentalni elementi, počevši od same forme nadgrobnika.

Cijela čeona strana križa s predstavljenim motivima, izuzev donje petine spomenika nešto grublje obrade, obrubljena je vrstom tordirane trake, djelomično očuvane: užom bordurom s kosim ritmiziranim paralelnim crticama koje se, ovisno o dijelu bridova i u odnosu na motive predstavljene unutar površine, izvode u dva smjera. Jednakim se potezom izvode bordure i čempresi / strijele zvonika. Površina križa kleše se u plitkom reljefu, pozadinski se dio kamena odstranjuje, a motivi blago izdižu u jednoj ili dvije gradirane ravni.

Već na ovoj strani može se uočiti idejni aspekt djela - predstava Svetoga grada, Nebeskog Jeruzalema (Otk 21, Iz 54,11-15, Ez, 40-48) gledanog "s lica", s portalom / vratima na kojima je natpis pozicioniran sukladno njegovu značenju i ulozi, odnosno želji pokojnika da nađe svoje mjesto u njemu. Smještaj epitafa na samom "ulazu" može se objasniti i retkom Otkrivenja 22,14 jer se na nasuprotnoj strani križa

¹² Usp. CVETKO Đ. POPOVIĆ "Bosansko-hercegovačke preslice i vretena", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, VIII., Sarajevo, 1953., str. 159-186; JELA DUVNJAK, "Preslice i tradicijska obrada vune u livanjskome kraju", u: *Cleuna*, 3, Livno, 2019., str. 1-25; MARICA POPIĆ-FILIPOVIĆ, *Tekstilne rukotvorine Hrvata u Rami*, Hrvatsko katoličko dobrotvorno društvo, Sarajevo, 2006.; BRATISLAVA VLADIĆ-KRSTIĆ, "Tekstilna domaća radinost u okolini Lištice", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIV./XXV., Sarajevo, 1970., str. 271-288.

predstavljaju dva drveta života: "Blago onima koji peru svoju odjeću! Oni će imati pravo jesti sa stabla života i proći kroz vrata u grad".¹³ U tekstu poglavlja Otkrivenja (21,12) navodi se kako su na 12 vrata Svetoga grada stajala imena 12 izraelskih plemena, dakle i u tom smislu uočavamo konceptualne poveznice. Analizom natpisa pozabavit ćemo se nakon provedenih analiza reljefnih motiva.

Nasuprotna strana križa (Strana B)

Nasuprotna strana križa ima mnogo bolje očuvane reljefe (Slika 2). Načelno, ovdje se predstavlja Nebeski Jeruzalem gledan "s naličja". Unutar kadra križnoga formata u središnjoj vertikalnoj osovini su jedno iznad drugog prezentirana dva predimenzionirana drveta života (lat. *Lignum Vitae*) koja izrastaju iz kantarosa. Na donjem stoji ptica, a gornje se završava križem. S obje strane stabala života predstavljaju se: arhitekturni motivi s ornamentalnim i opetovanim cik-cak uzorkom, fragment zvonika, dva čempresa na šiljastim arkadama, te mladi mjesec i dvije zvijezde. Unutar horizontalnih hasti vidimo opet dijelove zvonika, jedan s lijeve, a dva s desne strane, te dijelove zida Svetoga grada. Kao i na čeonj strani jasno se uočava zatvorenost kadra i statičnost kompozicije, upotrebe semantičke, vertikalne i inverzne perspektive gdje se ističe važnost stabala života, a jednako i nepravilnosti prilikom izvedbe. Razlučuje se i podjela ploha u tri horizontalna i vertikalna nepravilna registra.

Donje drvo života dominira kadrom tako da je ptica koja stoji na njemu smještena u središnjem dijelu kompozicije, točno na presjeku krakova križa. U interpretaciji ovoga motiva koriste se grafički, florealni i zoomorfni elementi. Grafički je prikaz kantarosa okrugloga tijela s polukružnim ručkicama s obje strane i izvijenim stijenkama stope. Unutrašnjost ispunjava šesterokračna rozeta (zvijezda) uokvirena četrnaestokrakim prstenom koji podsjeća na sunce jer je izveden klesanom karakterističnom cik-cak trakom. Jasno se iščitavaju dvije točke očišta koje umjetnik koristi. Iz "kruga kantarosa" koji bi trebao simbolizirati posudu s vodom živom, odnosno samoga Krista

¹³ U radu se koristi *Biblija, suvremeni hrvatski prijevod* (SHP) Bible League International. Dostupno na: <https://www.bible.com/versions/2475-shp-biblija-suvremeni-hrvatski-prijevod> (10. 1. 2024.).

koji je voda živa (Iv 4,14), izrasta florealni simbol - stablo sa sedam grana: jednom središnjom i po tri pobočne. Grane su blago povijene i stilizirane, bez listova, a završavaju okruglastim ovećim plodovima izvedenim u vidu dvaju koncentričnih kružnica s centralnom točkom. Na vrhu središnje, na samom plodu, predstavljen je zoomorfni simbol - ptica u lijevom profilu. Debljega je okruglastog tijela s jasno klesanim položenim krilom, nešto dužim svijenim repom, naznačenim manjim trokutastim kljunom i ćubom na glavi. Noge su u blagom iskoraku ali položaj je statičan, s lagano povijenom glavom. Ptica najviše podsjeća na kukmastu sjenicu (*Lophopanes cristatus*) koja je svoje ime dobila po šiljastoj, crno-bijeloj kukmi s prugicama. Staništa ove ptice uglavnom se sastoje od igličastih i mješovitih šumovitih predjela, a nalaze se i u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Pojava ptice na čeonj i ovoj strani sugerira ranokršćanski simbolizam duše, a ptice su općenito i neizostavan element u prikazima raja.

Slika 2. Nasuprotna strana križa

S lijeve strane ptice nalazi se najmanji trokatni fragment zvonika koji se izdiže iz donje površine, također prikazom plošnih zidova crkve, pretpostavljamo njezine prizemne četvrtaste površi prekrivene asimetrično raspoređenim cik-cak trakama (tri s lijeve do podnožja zvonika, dvije s desne do podnožja čempresa / strijele i jednom uz donju ivicu) tvoreći tako mrežu malih romboidnih uzoraka. Fragment zvonika malo je nakošen, s jednim većim lučnim otvorom u donjoj zoni, biforom u srednjoj i polukružnim nadvojem u ravni trećega kata unutar kojeg je opet smješteno zvono. Na njegovu vrhu nalazi se motiv koji naviše podsjeća na zrcalno predstavljeno zvono ("zvono u pokretu"). Međutim, može biti da je to samo dio nekadašnjega križa.

U najvišoj zoni, točno iznad ptice, nalazi se drugo drvo života (*Arbor Vitae*) nešto sumarnije interpretirano. Gotovo se jednako prezentiraju obrisi kantarosa, samo sada bez rozete (zvijezde), s asimetričnije postavljenim polukružnim ručkicama različitih dimenzija i izvijenom stopom nakošenom ulijevo. Stablo, također, ima sedam grana, opet po tri pobočne, nešto je manjih dimenzija, ali sličnih plodova, dok se središnja grana sada transformira u križ. Križ je u osnovi latinski, ali mu se horizontalni kraci produljuju i s obje strane dopunjuju s po još jednom kraćom vertikalnom hastom te stoga možemo govoriti o sintetskoj prezentaciji tri križa s Golgote, sa središnjim Kristovim. S lijeve strane križa skulptor je predstavio dvije omanje zvijezde u vidu većeg i manjeg ispupčenja, a s desne mladi mjesec iz posljednjega stadija njegovih mijena, sa srpom zakrivljenim udesno prema donjoj zoni. U ovom dijelu kompozicije jasno se uočava ikonografija trosatne tame koja prati raspeće Kristovo, o čemu će biti riječi u tekstu koji slijedi. Prizor flankiraju dva čempresa / strijele položena na špiceve, najvjerojatnije šiljastih arkada. Na vrhovima se naziru dva križa.

Kako smo već spomenuli, unutar horizontalnih hasti predstavljena su tri zvonika, ali kako se čini, autor nije dobro premjerio dijelove građevine na lijevoj strani, pa je stoga jedan fragment zvonika, dakle četvrti, smjestio i stisnuo u središnjoj zoni. On se zapravo čita kao drugi u horizontalnom nizu s lijeva na desno od njih ukupno četiri.

Upravo na dijelu lijeve horizontalne haste vidimo da je trokatni dio zvonika iracionalno i asimetrično, ali i strukturalno povezan s dijelom dva zida i grede (korniša?) koji izgledaju kao vrsta okvira. Na

istaknutijem dijelu koji se lomi pod nepravilnim kutom opet se kleše vertikalna traka s cik-cak motivom. Ovaj je zvonik prezentiran bez klesane "crte tla", nešto je šire profilacije pa djeluje masivnije, a njegovi su dijelovi jasnije diferencirani i brižljivije obrađeni klesarskim dljetom. Tako se gradacijom reljefa u dvije razine uočavaju istaknute linije donjega polukružnog nadvoja, ravnog stropa i vanjskih zidova. Na drugom katu smještena je bifora, a treći je u formi većega lučnog nadvoja s visećim zvonom. Cijela površina istaknutih dijelova blago je ornamentirana slabije očuvanom cik-cak trakom.

Unutar desne horizontalne haste predstavljeni su dijelovi dva zvonika jedan uz drugi povezani klesanom linijom tla. Lijevi je trokatni i nešto viši, s monoforom u prizemnom dijelu, izduženijom biforom u središnjem i polukružnim nadvojem u najvišoj zoni. Izvedba bifore ukazuje više na karakteristike kasnogotičke arhitekture, ali zbog oštećenja nije moguće ustvrditi je li u pitanju trolisni ili polukružni izduljeni luk. Drugi je zvonik jedini prezentiran u ravni četiri kata: s monoforom, dvjema biforama i većim lučnim razvedenim nadvojem s trokutastim zvonom. Na biforama se, također zbog manjih oštećenja, ne može sa sigurnošću zaključiti je li u pitanju polukružni ili segmentni luk. Na oba zvonika na istaknutim dijelovima uočava se sitniji cik-cak, ali gotovo iščezao ornament.

I ova strana križa s reljefnim sadržajima jednako je oivičena bordurom istoga tipa kao na čeonj, donja se petina spomenika nešto grublje kleše, a svi dijelovi kompozicije nekoliko su centimetara odmaknuti od ivičnih zona, čime se jasno odvaja prostor s motivima od pozadinske, apstraktno izvedene plošne površine te stoga stječemo dojam da motivi lebde u praznom, nebeskom prostoru.

Na pobočnim stranama križa rade se geometrijski ukrasi u vidu bordura s nizom usporednih, okomitih i horizontalnih crta (5 ili 6), slobodnije izvedenih. Ovaj se motiv uočava i na dva mjesta nasuprotne strane; na desnom dijelu najniže zone križa i unutar horizontalnoga dijela oštećene bordure. Zone do krsnice kao i gornje površine nemaju reljefa.

Na ovoj strani križa, koja se idejno vezuje za čeonu, skulptor predstavlja "naličje" i unutrašnjost Svetoga grada, Nebeskog Jeruzalema, također u obrisima rimokatoličke crkve. U njegovu središtu ističe dva drveta života s akcentiranim ljekovitim plodovima i pticom.

Promatrajući križ u cjelini, uočava se kako je skulptor grublje obrađene ostavio donje površine spomenika u omjeru od oko 1/5 ukupne visine, što bi ukazivalo na princip "podizanja" vizualnoga prikaza u nebesku, gornju zonu. Na taj se način prati i tekst Otkrivenja (21,10) u kojemu je sv. Ivana Evanđelistu anđeo u Duhu odveo na veliku i visoku goru gdje mu pokazuje Grad kako silazi s neba od Boga. Izvorno je križ bio smješten nad skeletnim ostatcima pokojnika i to u ravni glave, čime se također jasno potencira njegov vjerski diskurs.

Ikonografska analiza i interpretacija

Kao jedna od najznačajnijih kršćanskih tema u likovnoj umjetnosti, Nebeski se Jeruzalem (pod tim imenom u Otk 3,12 i Otk 21,2) u ranokršćanskoj i srednjovjekovnoj ikonografiji prezentira na različite načine, jednako kao i drvo života. U kršćanskom teološkom kontekstu predstavlja početak novoga doba, odnosno novog Božjeg poretka gdje će pravednici živjeti sa samim Bogom, gdje smrti više neće biti, jer prijašnje uminu. Stoga, on zrcali ideju idealnoga Grada koji silazi sa samog neba i od Boga. Samim tim postaje i simbol Bogorodice koja je i personifikacija Crkve.

Kada je riječ o arhitekturnim motivima pomoću kojih se predstavlja Sveti grad, u literaturi se posebno problematizira prikaz "zemaljskoga" grada Jeruzalema koji sam po sebi podrazumijeva mjesto prvorazrednog historijskog i teološkog značaja za sve monoteističke vjere, a potom i Nebeskoga kao projekciji nove kozmičke kreacije u svim njegovim vizualnim manifestacijama te u odnosu na židovsku i kršćansku eshatologiju. Stoga se komparativnim i drugim analizama zaključuje njihova jednoznačnost.¹⁴ Starokršćanska, ranobizantska i ranosrednjovjekovna umjetnička produkcija na ovu, veoma široko shvaćenu i interpretiranu "temu", ukazuje kako se u skladu s povijesnim i društveno-političkim kontekstom, odnosno politikama vladara i sukladno crkvenim učenjima kreira tip "kršćanskoga"

¹⁴ Usp. BLANCA KÜHNEL, *From the Earthly to the Heavenly Jerusalem. Representations of the Holy City in Christian Art of the First Millennium*, Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte, 42, Supplementheft, Herder, Rom - Freiburg - Wien, 1987., str. 63 i dalje. ALEXEI LIDOV, "Heavenly Jerusalem: The Byzantine Approach", u: *Jewish Art*, 23/24, 1998., str. 340-353.

koncepta prezentacije Svetoga grada koji se razlikuje od židovskog *Loca sancta*. To zapravo podrazumijeva princip povezivanja prvobitne crkve sv. Groba s rotandom Uskrsnuća i Nebeskoga Jeruzalema u značenjskom smislu, a i u vizualnom, jer se Sveti grad često prezentira kao bazilikalna i centralna građevina različito interpretirana. Za Konstantina Velikog i Karla Velikog upravo ovo sveto mjesto predstavljalo je točku susreta između zemaljskog i nebeskog te se u skladu s tim radi i cijeli niz građevina u tom duhu, od kojih se posebno ističe Dvorska kapela Karla Velikog u Aachenu, konstruirana i opremljena kao "Novi Jeruzalem" s izvornim kupolnim mozaicima iz knjige Otkrivenja. Poimanje i percepcija Novoga Jeruzalema, uvjetovana društveno-političkim i vjerskim previranjima, utjecala je kako na arhitekturu tako i na sve vrste likovnih i primijenjenih umjetnosti u cijelom kršćanskom svijetu. Samo izdvojeni primjeri strukture i opreme gotičke katedrale ili tabernakula za čuvanje hostija svjedoči tomu.

U kontekstu prezentacije arhitekturnih cjelina koje simboliziraju Nebeski Jeruzalem izdvajaju se unutar širokoga vremenskog raspona i ovisno od podneblja alegorijski prikazi često značenjski povezani: Crkve, srednjovjekovnoga grada s tornjevima, Jeruzalemskog hrama, Oltara, Prijestolja, Kovčega saveza i Svetišta / Tabernakula / Šatora Božjeg. To bi ukratko podrazumijevalo kako se autori tih kompozicija jednim dijelom oslanjaju na tekstove Svetoga pisma koji nisu nužno vezani za knjigu Otkrivenja, nego i starozavjetne, zatim na teološke interpretacije, a i stvarnu arhitekturu. Tako se, primjerice, u nekim kompozicijama Nebeski Jeruzalem izvodi u obliku podužne jednobrodne građevine s dvoslivnim krovštem (Hram), lebdeće crkve opasane zidinama s tornjevima (Crkva) ili apstraktne arhitekture s lukovima i tornjevima ("Grad"). Često se i pozadinska rješenja sa svega nekoliko arhitektonskih elemenata određuju na osnovi figuralnih prikaza kao dijelovi Nebeskoga Jeruzalema (npr. u kompozicijama *Maiestas Domini*, *Posljednji sud*, *Kristov ulazak u Jeruzalem* i dr.). Osnovna forma Nebeskoga Jeruzalema u skladu s crkvenim učenjima ili biblijskim opisima može biti u vidu četverokuta, kruga, trokuta ili romba, a način interpretacije podrazumijeva cijeli niz različitih rješenja koja se kreću od amblemskih i geometriziranih do naturalističkih. Nekada se izgled grada približava biblijskim opisima, ali najčešće se ta deskripcija odnosi i na elemente

onodobne svjetovne i crkvene arhitekture. Potrebno je spomenuti da se apstraktni prostor ovoga Grada može identificirati i u odnosu na samo jedan florealni simbol - Drvo života, a posebno kada je riječ o predstavljanju dva takva drveta. Pojava kršćanskoga simbola drveta života koje se javlja u raju ili Nebeskom Jeruzalemu jasno sugerira bit ideje umjetnika, a što je slučaj s prezentacijama na stećcima. Jednako bi i veliki broj arhitekturnih motiva poput nizova arkada na stećcima u odnosu na druge prezentirane sadržaje mogao ukazivati na percepciju Nebeskoga grada. Složenija arhitektonska rješenja nešto su rjeđa.

Na našem primjeru s kamenoga nadgrobnika Nebeski Jeruzalem identificira se najprije u odnosu na pojavu stabala života s pticom, kantarosima i križem, te vizurom sakralne građevine na zemlji ekvivalentne nebeskoj, dakle Crkve. Kao vrsta projekcije prilagođene križnom formatu predstavlja se s lica i naličja unutar dvije plohe, a jasno se izdvajaju i cjeline koje su smještene u unutrašnjosti. Ovakvo se rješenje izravno oslanja na neki od predložaka zapadnih srednjovjekovnih ikonografskih modela koji su na prostoru Bosne i Hercegovine i Hrvatske veoma rijetki, a samim tim i vrlo dragocjeni. S druge strane, u smislu tematiziranja ili izvedbe pojedinih motiva, jasno se zapaža i povezanost s domaćom građom. Tu se mogu istaknuti izdvojeni primjeri ranokršćanske arhitektonske plastike ili mozaičkih dekoracija (motiv drveta / grane / vinove loze, križa, čempresa, rozete / zvijezde, ptice, kantarosa s drvetom, romboidni i cik-cak motivi itd.), zatim s rano i kasnosrednjovjekovne arhitektonske plastike crkava i crkvenoga namještaja (ptice, romboidni i cik-cak motivi, čempresi, drvo itd.), te umjetnosti stećaka (drvo života, križ, rozeta, astralni simboli, arkade romaničke i gotičke profilacije, romboidni i cik-cak motivi, ptica).

Kako smo vidjeli, na Britvičkom križu uočeni su strukturalni dijelovi fragmentarnog prikaza simboličke građevine u kojoj će prebivati samo pravedni: dijelovi portala / vrata, zvonika, zidova i "strijela". Zapaža se i kako je crkva četvrtastoga "podužnog" plana, s najvjerojatnije jednim portalom, te umnoženim stranama zvonika i strijela, čime se podcrtava vertikalni i horizontalni rast kompozicije svečanoga sadržaja kojega prati samo možda zvuk jednog zvana. Posebno je dragocjena izvedba strijela u obrisima čempresa, zimzelenoga dugovječnog drveta koje se često sadi upravo na grobljima u skladu sa

svojim simboličnim značenjem. Mislimo da i odabir prikaza zvona, njih ukupno četiri, nije slučajan. Primarna funkcija, a i simbolična uloga zvona radi sazivanja vjernika vrlo je jasna.¹⁵ Sama gradnja zvonika sa zvonima ukazuje na želju da se ona što dalje čuju, a nerijetko upravo zvonici postaju najistaknutijim točkama srednjovjekovnih gradova. Kada je riječ o obliku zvona na križu, vidimo da su izvedena dva tipa - izduljeno trokutasto zvono i jedno nešto zaobljenije šire profilacije. Oba tipa odgovarala bi kasnosrednjovjekovnoj produkciji zvona. Vrlo je teško otkriti jasnije poveznice izgleda zvonika s nekom stvarnom građevinom koja bi se u širem smislu mogla tražiti na prostoru Dalmacije i Bosne i Hercegovine.

Od dijelova donje zone zvonika sa sigurnošću se može identificirati njih ukupno pet: jednog na čeonj i četiri na nasuprotnoj strani. Kako je riječ o prikazima samo jedne strane u osnovi četvrtastoga zvonika, promišljali smo je li moguće te "razložene" površine povezati u jednu ili dvije cjeline. Svaka se rekonstrukcija pokazala neuspješnom, što nas dovodi do zaključka kako je autor umnožavanjem broja zvonika, bez, kako se čini, određenoga numeričkog značenja, zapravo želio istaknuti nebesku građevinu na poseban način. Isto vrijedi i za čemprese / strijele predstavljene u presjeku, kojih ukupno ima šest: četiri na čeonj i dva na nasuprotnoj strani.

Vrstu prototipskih rješenja za idejni aspekt djela nalazimo u iluminiranim rukopisima Apokalipsi i Psihomahije karolinškog, otonskog i ranoromaničkog knjižnog slikarstva datiranih od 9. st., a posebno se mogu izdvojiti primjeri iz Trier (Stadtbibliothek, Cod. 31), Cambraia (Bibl. Mun. Ms. 386), Bamberg (Staatsbibliothek, Cod. 140) i Brüssela (Bibliothèque Royale de Belgique, ms. 10066-77).¹⁶ Ovdje se arhitektura Nebeskoga Jeruzalema realizira u vidu srednjovjekovnoga grada i crkve (hrama). Dijelovi zidina utvrde s kruništima i potkupolnim tornjevima okružuju središnji prostor s crkvenim građevinama, bazilikalnim i kupolnom. Katkada se grad predstavlja u

¹⁵ "Zvono", u: ANĐELKO BADURINA (ur.), *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, ⁵2006., str. 628.

¹⁶ B. KÜHNEL, *From the Earthly to the Heavenly Jerusalem. Representations of the Holy City in Christian Art of the First Millennium*, str. 119, 123-124, 137. Rukopis iz Brüssela može se pogledati u digitalnoj formi na: <https://uurl.kbr.be/1332800> (22. 2. 2024.).

vrijeme "posljednjih dana", a crkva u savršenom, ondašnjem i vječnom obličju. Uz ili unutar arhitektonskoga sklopa izdvajaju se najznačajniji prizori ili figure (Agnus Dei, Krist na prijestolju, drvo života, sv. Ivan Evanđelist, anđeo sa zlatnom trskom itd.). Za našu analizu važni su elementi arhitekture umnoženih tornjeva i drvo života smješteno u unutrašnjosti grada. U tom kontekstu potrebno je spomenuti i slično koncipiran prikaz grada s crkvenom arhitekturom, drvetom i rijekom života na minijaturi s nazivom *Paradiso*. Slikana je unutar ondašnje vrste enciklopedije, ghentskoga rukopisa *Liber Floridus* kanonika Lamberta datiranog u početak 12. st.¹⁷ Kroz ove primjere jasno se uočava kako umjetnici kombiniraju dijelove profane i sakralne onodobne arhitekture gdje bi se centralna građevina mogla shvatiti kao aluzija na Rotonu Uskrsnuća, a posebno se u interpretaciji gradskih tornjeva / kula katkada njihov izgled približava crkvenim zvonnicima.¹⁸ Tako se, primjerice, predstava Nebeskoga Jeruzalema na drugoj minijaturi *Liber Floridus* izuzev navedenih dijelova zidina i crkve dopunjuje i dodatnim kršćanskim elementima poput križeva na tornjevima i ulaznim vratima grada. Taj se princip očituje i u dvije minijature Apokalipse iz Cloistersa (New York, MS 68.174, oko 1330. godine) - unutrašnjost grada ispunjava dominantnija cjelina crkve s tri gotička tornja nadvišena kuglama i križevima. Ovdje su također slikana tri ulaza u grad kao i u prethodnom primjeru.¹⁹ Slične interpretacije, samo još složenije, dane s prostornom dubinom u pejzažu ili nebeskom prostoru i s još bogatijim sadržajima, prikazom Krista u poprsju u centralnom dijelu građevine te cijelim nizom veristički izvedenih detalja javljat će se dalje u razdoblju gotike i renesanse. Grad i crkva svakako mijenjaju svoju vizuru u skladu s tadašnjim vremenom, ukusom i umijećem umjetnika.

Osim Britvičkoga križa, gdje se Nebeski Jeruzalem prezentira u obliku crkve, s našega prostora možemo izdvojiti dva primjera koji

¹⁷ Sve informacije o rukopisu dostupne su na: https://www.liberfloridus.be/wat_eng.html (10. 2. 2024).

¹⁸ Kao poseban i veoma raširen arhitektonski tip izdvaja se predstava centralne građevine u središnjem dijelu s dvije pobočne bazilikalne sa strana.

¹⁹ FLORENS DEUHLER - JEFFREY M. HOFFELD - HELMUT NICKEL, *The Cloisters Apocalypse, II. Commentaries on an early fourteenth-century manuscript*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1971., str. 95-97.

svjedoče utjecajima zapadne ikonografije i cirkulaciji ovakvih modela. To su dijelovi velikoga sljemenjaka iz Zgošće gdje se Grad predstavlja u obliku pet tornjeva, s jednim portalom / vratima, dva drveta života, pticom, "zidinama" i Kristom u središnjem dijelu, te minijatura Hvalova zbornika (f. 14r) s prikazom sv. Mateja Evanđelista, njegova simbola i grada Jeruzalema u gornjem dijelu kompozicije. Osim tipične srednjovjekovne razdiobe prostora na enterijer i eksterijer, ovdje se jasno uočava prikaz Rotonde Uskrsnuća u središnjem dijelu koju "okružuju" dijelovi zidina s kruništima i dva tornja na "kutovima". Iza centralne građevine - Crkve naslikana je i zlatna aureola, a Grad je potpisan kao "Grad kreposti".

U odnosu na prethodno, opažamo da se Nebeski Jeruzalem na Britvičkom križu javlja svakako u obrisima romaničke crkve s gotičkim elementima. Eventualno bi se donja zona čeone strane s portalom / ulazom možda mogla dovesti u vezu sa zidinama srednjovjekovnoga grada četvrtastog plana s tri lučne podcjeline kao tri ulaza. Problem se javlja zbog prezentacije dijela zvonika u lijevom vertikalnom registru, te se stoga samo može izvesti zaključak kako je središnji lučni nadvoj reprezentativni ulaz izveden u vidu vratnica utvrde ili, što je vjerojatnije, portala crkve.

Posebno su sugestivno predstavljeni čempresi kao krovišta / strijele zvonika.²⁰ Poznato je da se drvo čempresa (lat. *Cupressus*) još u starogrčkoj mitologiji povezivalo s bogom podzemlja i mrtvih Hadom ili mladićem Kiparisom kojeg je Apolon pretvorio u čempres, simbol žaljenja, a u kršćanskoj zapadnoj i istočnoj ikonografiji postaje sastavnim dijelom različitih kompozicija, nerijetko vezanih upravo za funeralne sadržaje na ranokršćanskim sarkofazima ili oltarnim pregradama i zidanim ikonostasima gdje se kombinira s motivom križa, Kristova monograma i drugim simbolima. Nalazimo ga još od ranokršćanskoga vremena i kroz cijeli srednji vijek unutar kompozicija različitih medija i formata: s Dobrim pastirom, simboličnim prikazima raja s pticama, stablima i cvijećem, kako flankiraju Krista

²⁰ Motiv križa u krugu s četiri radijalno postavljena čempresa i pleternom bordurom naše starije likovne produkcije (10./11. st.) nalazi se na kamenoj ploči u Docu, otkrivenoj u Kopicima na Glamočkom polju. Vrlo je jasan kršćanski simbolizam predočen u vidu grafičkih i biljnog motiva.

na prijestolju, orante, Bogorodicu, personifikacije Istine i Poniznosti ili svece, prizor Vizitacije, kao i u složenijim narativnim prikazima Bogorodice prije smrti, u čudima sv. Nikole ili Navještenja.²¹

U Svetom pismu čempres se spominje i kao drvo za gradnju (Pj 1,17; Iz 44,14, Ez 27,5), s istaknutim primjerima podizanja Salamonova hrama od cedrovine, čempresovine i sandalovine (1 Kr 5,22-24; 1 Kr 6,15; 6,34; 1 Kr 9,11; 2 Ljet 2,8), a ovaj materijal se zbog svoje kvalitete koristi za izradu drvenih vratnica crkava, raspela i drugih skulptorskih radova. Pozitivni simbolizam, ljepota i važnost drveta čempresa spominje se u nekoliko redaka Svetog pisma (Ps 104,17; Iz 41,19), a posebno se ističu dijelovi koji indirektno ukazuju na savez s Bogom u Novom Jeruzalemu: "Umjesto trnja, rast će čempresi, mirta će biti umjesto kopriva. To će biti Bogu na spomen, kao vječni i neprolazni znak" (Iz 55,13). Jasno se potencira "vječnost" i "neprolaznost" ovoga posvećenog drveta. Kršćanska ikonografija čempresa odnosi se daleko na smrt, žaljenje i život vječni.²² Zbog njegove zimzelene krošnje s granama koje se pružaju prema gore i upućuju na nebesku sferu on sugerira i penjanje duše u raj.

Kako se strijele zvonika izvode u formi čempresa, tako se pojedini dijelovi crkve prekrivaju cik-cak trakom, odnosno motivom trokutastog i romboidnog uzorka. Premda ne možemo biti sigurni kako je izvorno izgledala čeona strana Britičkoga križa, na njoj se jasno uočavaju istaknuti romboidni motivi. Romb i romboidne mreže također su sastavni dio simbolične kršćanske geometrijske ornamentike, a nalazimo ga u ranokršćanskoj i srednjovjekovnoj produkciji. Spomenuli smo i da se prikazi Nebeskoga Jeruzalema izvode i u obliku romba, romboidna forma se čita i kao otvorena vrata ili otvoreni kamen s praznoga Kristova groba što u osnovi jasno simbolizira Uskrsnuće, a romboidne mreže su i neka vrsta "dokaza" Božje prisutnosti kroz repetirani uzorak koji nema početka i kraja.

²¹ Primjeri se mogu pogledati na The Index of Medieval Art, "cypress", Princeton University: <https://theindex.princeton.edu/s/SimpleSearchWorksOfArt.action#scrollToAnchor> (5. 2. 2024.).

²² Usp. GEORGE BERGUSON, *Signs & Symbols in Christian Art*, Oxford University Press, London Oxford, New York, 1989., str. 30; "Čempres", u: A. BADURINA, *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, str. 209.

Izvedba nasuprotne strane Grada na Britvičkom križu ponešto se razlikuje od spomenutih primjera iz knjižnoga slikarstva. Naime, ovaj dio kompozicije rastvara se na vertikalnu pravokutnu površinu unutrašnjosti koju potpuno ispunjavaju dva drveta života prezentirana više u skladu sa starijim ranokršćanskim i ranosrednjovjekovnim praksama. Kao vrsta dalekih poveznica u smislu idejnog aspekta realizacije ove strane, posebno središnjega četvrtastog dijela izdvaja se grupa iluminiranih rukopisa, njih oko 30, s ilustriranim *Komentarijima* Apokalipse španjolskog monaha i teologa Beatusa de Liébane (730.-798.). Pisani i iluminirani su od kraja 9. do 16. st., s najvećim brojem izvedenim prije 1200. godine, a izravno su utjecali i na romaničko monumentalno talijansko slikarstvo. Općenito, minijature su ovdje više oslonjene na tekstove Otkrivenja i njihove simbolične i alegorijske egzegeze. Kompozicije na temu Nebeskoga Jeruzalema razvijaju se iz kvadratičnog središnjeg dijela s glavnim likovima (Jagnje Božje, sv. Ivan Evanđelist i anđeo) kojeg okružuju figuralni sadržaji smješteni unutar arhitektonskog okvira (arkade, zidine, tornjevi i dr.). Stabla i rijeka života predstavljaju se, pak, unutar druge minijature u donjem registru kompozicije s Kristom na prijestolju.²³

Središnju četvrtastu zonu Britvičkoga križa zauzimaju stabla života koja zajedno s kantarosima, pticama, dijelovima crkve, čempresima i križevima čine ovaj prizor dovoljno čitljivim i značenjski jasnim. Najistaknutiji očuvani motivi unutar Grada jesu stabla života, njih ukupno dva, što odgovara retku Otk 22,2: "...Na svakoj se strani rijeke nalazilo drvo života koje je rađalo dvanaest puta na godinu. Svakoga mjeseca donosilo je plod, a listovi stabla služili su za liječenje naroda". U Svetom pismu drvo života najprije se spominje u Edenskom vrtu (Post 2,9), ali se nakon čovjekova pada ono štiti (Post 3,24). Potom ga, kao sastavni dio ispunjenja Božjega nauma nalazimo u Nebeskom Jeruzalemu gdje smrti više neće biti. U teološkom smislu i Bogorodica

²³ Usp. JOHN WILLIAMS - BARBARA A. SHAILOR, *Spanish Apocalypse. The Morgan Beatus Manuscript*, George Braziller, Inc. In association with The Pierpont Morgan Library, New York, 1991., str. 167-212; WILLIAM D. WIXOM - MARGARET LAWSON, "Picturing the Apocalypse: Illustrated Leaves from a Medieval Spanish Manuscript", u: *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, LIX., 3, New York, (winter, 2002.), str. 2-56.

se promatra kao Drvo života koju je blagoslovio Sveti Duh i svijetu podario izbavitelja kao plod.

Predstavljanje drveta života možemo pratiti još od ranokršćanske umjetnosti, te kroz cijeli srednji vijek u okvirima različitih medija i formata, jer je riječ o jednoj od centralnih tema kršćanstva koja se vezuje i za Edenski vrt, samoga Krista i njegovo raspeće, te Sveti grad Nebeski Jeruzalem, kao i legende o pravome križu. Njegova izvedba također nije ujednačena, poprima različite forme stabla s krošnjom, stilizirane ili apstrahirane razlistale grane (palmete, vinove loze, akanta, ljiljana ali i drugih biljnih vrsta), nekada samo sa spiralnim navojima ili većim plodovima različitih oblika (grožđe i dr.), a nerijetko i s križem u središnjem dijelu. Jasno se u ikonografskom smislu upravo drvo života značenjski povezuje s grafičkim znakom križa (npr. razlistali križ).²⁴ Uz ovaj simbol predstavljaju se i ptice, rozete, različiti figuralni i ornamentalni sadržaji, a ističe se i stariji tip drveta koje izrasta iz kantarosa.

Kada bi izdvojili samo motiv drveta života sa stećaka i komparirali ga s onim na križu iz Donje Britvice vrlo se jasno uočavaju neposredni dodiri umjetnika s klesarskim radovima na stećcima. Tako se primjerice drvo života sa sedam grana može komparirati sa sličnim u istočnoj Bosni (Bratunac, Kalinovik, Zvornik). Ipak, niti jedno nije predstavljeno jednako kao na križu, postoje samo slična i bez kantarosa. Usprkos tome, značenjski jednak kršćanski simbolizam sadržan u stablima života, križevima, pticama, solarno-lunarnim, te arhitekturnim motivima indirektno ukazuju na prezentiranje Nebeskoga Jeruzalema ili prostora raja na velikom mnoštvu interkonfesionalnih spomenika - stećaka.

Na Britvičkom križu baze oba drveta života čine kantarosi s ručkama i stopom koje u simboličkom smislu predstavljaju posude s "vodom živom". Premda se voda u ovoj kompoziciji prezentira unutar kantarosa, a ne u vidu rijeke koja izvire iz Božjeg i Janjetova prijestolja (Otk 22,1), njezino je značenje isto. Višestrukost značaja vode unutar

²⁴ Tako se npr. motiv na utonulom sanduku s nekropole Mramorje u Gornjim Studencima kod Ljubuškog, označen kao križ s tri horizontalne krsnice, zapravo odnosi na prikaz stiliziranog drveta života sa sedam grana koje poprima i formu križa.

Svetoga pisma (simbol čišćenja, nevinosti, novoga rođenja, biološkog i vječnog života, nevolje) kulminira u određivanju izdvojenog pojma Izvora života (*Fons Vitae*), a možda su u idejnom smislu najbliži opisi u Otk 21,6: "Onda mi je rekao: 'Gotovo je! Ja sam Alfa i Omega, Početak i Svršetak. Tko god je žedan ja ću mu dati da pije iz izvora vode koja daje život'", i Iv 7,37: "Posljednjeg i najvažnijeg dana blagdana Isus je stajao i vikao: 'Tko je žedan neka dođe k meni i pije'". Dakle, Isus je voda živa, izvor života. Simbol je Krista kao izvora vječnoga života.

U likovnoj produkciji još od ranokršćanske umjetnosti predstavljaju se posude, kaleži i kantarosi s vodom (vinom) i viticama / stablima života (vinovom lozom, akantom i sl.), izvori, vodoskoci ili zdenci na kojima se napajaju jeleni, košute i ptice (Ps 42).²⁵ Izvor života zajedno s ostalim simbolima ukazuje na prostor rajskoga vrta. Stariji prototipovi otkrivaju se još na salonitanskim mozaicima ili onima iz Eufrazijeve bazilike u Poreču. U domaćoj likovnoj produkciji (kantaros, kalež) otkriva se na više lokaliteta na fragmentima arhitektonske kamene plastike (bazilike u Žitomislicima, Cimu, Zenici, crkvi sv. Petra u Zavali i dr.).²⁶ Simboličko značenje kantarosa na Britvičkom križu dopunjava i izvedba rozete (zvijezde) unutar sunčanoga diska koja je tipološki najslbližija interpretacijama sa sljemenjaka iz Zgošće.

Kada je riječ o prikazu ptice na drvetu, određenijega kršćanskog značenja za ovu vrstu sjenica nema, ali sasvim sigurno se u kontekstu ovoga kompozicijskog sklopa ona može interpretirati kao vrlo jasan i karakterističan kršćanski zoomorfni simbol Uskrsnuća - aluzije na duše umrlih u raju i veličanstvene pobjede nad smrću. Kao i u slučaju odabira crkvene arhitekture za prikaz Svetoga grada koja je umjetniku vjerojatno bila najbliža, tako je, pretpostavljamo, odabrao i pticu iz svog okružja.

Na stećcima se ponajviše ističu golubice koje prate motiv križa (stoje na krakovima, u podnožju itd.), a na nekim primjerima golubica stoji

²⁵ Usp. MARIJA BUZOV, "Prikaz jelena na ranokršćanskim mozaicima prema srednjovjekovnoj umjetnosti", u: *Starohrvatska prosvjeta*, 21, Split, 1991., str. 55-86.

²⁶ Simbolizam kantarosa i kaleža ponešto se razlikuje, ali bit značenja odnosi se na Krista, njegovu žrtvu i izvor života.

na vrhu križa s čije se lijeve i desne strane predstavljaju dva drveta života (sa šest spiralnih grana) ili se, pak, kao na našem primjeru, nalazi na samom drvetu života predočenog s četiri spiralne grane (sanduk iz Vlađevina kod Rogatice sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu).

Pojava tri križa s Golgote koji izrastaju u vidu središnje grane gornjega drveta života na Britvičkom križu u potpunosti reflektira ukupnost kršćanske simbolike i značenja cijele kompozicije - put spašenja i vječnoga života dolazi po Kristu i njegovoj žrtvi, drvo života je Kristov križ (*Arbour Vitae*). Posebno se naglašava i značaj Kristova stradanja. Prisustvo astroloških motiva, dvije zvijezde i mladoga mjeseca, koji flankiraju križ na drvetu sugeriraju ikonografiju trosatne tame koja je za vrijeme Kristova raspeća prekrila cijelu zemlju (Mt 27,45; Mk 15,33; Lk 23,44; Iv 19,28), što se u znanstvenom smislu objašnjava kao pomračenje sunca. Autor ovaj dio kompozicije smješta u noćno ozračje, premda u Svetome gradu, gdje rastu stabla života i izvire voda živa, tame odnosno noći neće više biti: "Više neće biti noći niti će biti potrebna svjetlost svjetiljke ili sunca. Gospodin će ih Bog obasjavati svjetlošću i oni će kraljevati uvijek i zauvijek" (Otk 21,23 i Otk 22,5). Posljednji trenutci Isusova zemaljskoga života i atmosfera njegova stradanja podcrtana su i položajem mjeseca predstavljena u opadanju, s krakovima okrenutim prema zemaljskoj zoni.²⁷ Tu simboliku dopunjuju dva čempresa / strijele s obje strane drveta života s križem, mjesecom i zvijezdama.

Ukupnost svih motiva na obje strane križa u konačnici ponajviše upućuju na ispunjenje Božjega nauma, gdje će odabrani po Kristu vječno živjeti u Nebeskom Jeruzalemu.

²⁷ Na kompozicijama Raspeća Kristova najčešće se s njegove lijeve strane predstavlja mjesec (Luna), a s desne sunce (Sol). Velik broj srednjovjekovnih i novovjekovnih kompozicija na ovu temu sadrže ikonografiju tame na Zemlji koja se različito interpretira. Usp. JESSICA SAVAGE, "The Iconography of Darkness at the Crucifixion", u: *The Index of Medieval Art*, April 4, 2018. <https://ima.princeton.edu/2018/04/04/the-iconography-of-crucifixion-darkness/> (12. 2. 2024.).

Natpis

Unutar desnoga lučnog polja čeone strane nalazi se natpis u devet horizontalnih redaka podcrtanog teksta (Slika 3). Izuzev vanjskoga, klesar izvodi i tanji unutarnji okvir koji odvaja središnje polje s natpisom od rubnih dijelova. Horizontalne crte blago su nakošene i nepravilno klesane tehnikom urezivanja jednako kao i natpis. Slova su nejednake veličine, najveća u prvom redu koji je posebno uokviren i dvjema vertikalnim crtama. Tekst je gotovo nečitljiv, ali uočili smo sljedeći raspored slova.

1. red: $\gamma\epsilon$ || 2. red: $\epsilon(?)\text{ДНО}$ || 3. red: $(?)\epsilon(\Gamma?)\text{o}(\Gamma / \omega\Gamma?)$ || 4. red: $(\gamma?)$
 $\text{HC/o}(\omega\Gamma?)$ || 5. red: $\text{IVAN}(\epsilon?) / \text{ЮAN}(\epsilon?)$ || 6. red: $\omega\Gamma/\text{TNA}(\text{M/Ж})\epsilon/\epsilon$ || 7.
 red: .п.... || 8. red: MAT GI || 9. red: nečitljivo

Slika 3. Natpis s križa

Kako vidimo tekst je vrlo teško složiti u neku određeniju cjelinu. U prvom redu najvjerojatnije dva odabrana slova imaju brojčanu

vrijednost 490. Slovo c bi zapravo onda označavalo grčku kopu koja ima brojčanu vrijednost 90. Broj je napisan bez tisuće što je potpuno neuobičajeno. Promišljali smo i o mogućnosti da je riječ o kratici za Hristos, međutim lijepo se vidi klesano slovo "γ". Tekst bi počinjao s riječju "Jedno" (?), što je također nepoznato na sačuvanoj epitafskoj srednjovjekovnoj i novovjekovnoj građi. U petom redu jasnije se uočava ime Ivan, a za sadržaj šestoga možda bi se hipotetički mogla predložiti riječ "ωτ νυδυζε". U pretposljednem redu jasnije se čitaju slova "ματ ρΙ". Odnosi li se ime Ivan na sv. Ivana Evanđelistu ili radije na ime pokojnika ili onoga tko podiže natpis nije moguće ustanoviti.²⁸

Na osnovi brojčanih vrijednosti prvih slova možemo pretpostaviti da je spomenik nastao 1490. godine, ali nam se po svim karakteristikama čini da je izveden nešto kasnije.

Premda su na prostoru Širokoga Brijega otkriveni značajni tragovi umjetničkog djelovanja još od prapovijesnog doba na više lokaliteta, problem datiranja križa vezuje se i za uži prostor na kojemu je nađen. Kako stoji u izvještaju *Šematizma*, nije poznato je li u osmanskom razdoblju tu bilo stanovnika, barem u prvim stoljećima, ali je sigurno da tu nema nikoga od druge polovice 17. st. pa sve do kraja 18. st., čemu najbolje svjedoče pohodi biskupa koji tu ne bilježe stanovnike. Tako u prvim popisima katolika u Bosni i Hercegovini (1747. i 1768.) nije evidentiran niti jedan stalni stanovnik ni u Izbičnu ni u Britvici, pa se stoga zaključuje kako su najvjerojatnije tu živjeli stočari u ljetnoj sezoni. Ipak, u okolnim su selima stalni stanovnici zabilježeni.²⁹ U tom kontekstu, a i u odnosu na druge spomenike s groblja u Donjoj Britvici koji se zaista mogu datirati najranije od kraja 18. st., otvara se pitanje otkuda tu ovako dekoriran i ranije datiran križ, te kako je moguće da ga nitko prije nije uočio ako je stajao u fragmentima na skupnoj grobnici ili, pak, u okviru samoga groblja. Na to pitanje je nemoguće odgovoriti. Može se samo pretpostaviti ili da

²⁸ Zahvaljujem kolegici Lejli Nakaš na suradnji i savjetima u kontekstu analize natpisa.

²⁹ R. JOLIĆ (prir.), *Šematizam hercegovačke franjevačke provincije 2012. godine*, str. 143-147.

je zaista podignut u ranoosmanskome razdoblju upravo tu, ili, što je manje vjerojatno, da je donesen s nekoga drugog lokaliteta.

Zaključak

U okviru istraživanja kamenoga križa iz Donje Britvice kod Širokog Brijega, ustanovili smo kako su reljefni sadržaji na ovom spomeniku jedinstveno koncipirani. Na simboličan način i u okviru reduktivnog prikaza ističe se vizura i prostor Nebeskoga Jeruzalema u kojemu je pokojnik želio naći svoje mjesto. Lokalitet nije arheološki ispitivan, a otvorena je mogućnost dislokacije nadgrobnika. U nedostatku drugih izvora, temeljem ikonografije i konteksta naručitelja, moglo bi se zaključiti kako je riječ o nadgrobniku pobožnog čovjeka, možda zaista posvećene osobe koja je djelovala u okviru rimokatoličke crkve, jer se anonimni umjetnik svojom interpretacijom približava zapadnoeuropskim kršćanskim modelima najčešće predstavljanim u knjižnom slikarstvu, a na našem prostoru veoma rijetkim te stoga i posebno dragocjenim.

Relikvije iz Očevije, Vareša i Vukanovića

ANTE ŠKEGRO

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

E-mail: askegro@isp.hr

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2024.10.95>

UDK: 27-526.7 (497.6)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 30. ožujka 2024.

Prihvaćeno: 29. svibnja 2024.

TOMISLAV BRKOVIĆ

Župa sv. Mihovila Arkandela, Vareš

E-mail: tomyxy@gmail.com

Sažetak

I u vrijeme najkrvavijih progona koje su, naspram njih u njihovoj vlastitoj domovini, stoljećima poduzimali osmanski okupatori, pljačkaši, silovatelji i ubojice, s rimskih su prostora i među bosanske katolike prispijevale raznolike relikvije. Među njima su i "čestica Kristova križa" pribavljena u Rimu 1730. godine - pohranjena u crkvi u Očeviji kod Vareša u istočnom dijelu središnje Bosne, "relikvija sv. Grgura Velikog pape ispovjedaoca i naučitelja Crkve" nabavljena 1790. godine u Rimu - koja se čuva u staroj crkvi u Varešu, "relikvije mučenika sv. Vincencija" dobavljene 1797. godine posredstvom makarskoga kanonika i biskupskog provikara fra Ivana Josipa Pavlovića Lučića - također u staroj crkvi u Varešu te "relikvije svetih mučenika Bazilija i Bone" umetnute 1862. godine u oltar sv. Ante Padovanskog u crkvi Franjevačkoga samostana sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci kod Kaknja u središnjoj Bosni koji je darovan crkvi sv. Ante Padovanskog u Vukanovićima kod Kaknja. Potvrde o vjerodostojnosti ovih relikvija čuvale su se u župi Vareš, da bi 50-ih godina 20. stoljeća bile pohranjene u arhiv Franjevačkoga samostana sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci.

Ključne riječi: čestica Kristova križa iz crkve u Očeviji kod Vareša; relikvija pape sv. Grgura I. Velikog iz crkve sv. Mihovila Arkandela u Varešu; relikvije sv. Vincencija iz crkve sv. Mihovila Arkandela u Varešu; relikvije svetih mučenika Bazilija i Bone iz oltara crkve sv. Ante Padovanskog u župi Vukanovići kod Kaknja; Franjevačka provincija "Svetoga Križa" Bosne Srebrene.

1. Čestica Kristova križa iz Očevije kod Vareša

U crkvi glasovitoga hrvatskog mjesta Očevija,¹ koje je sastavni dio starodrevne katoličke župe Vijaka kod Vareša, čuva se i pozlaćeni relikvijar (Sl. 1) za koji se smatra da sadrži česticu drva križa na kojem je raspet Isus Krist. U prilog tome govori bilješka *De Ligno SS C*,² što bi značilo: "iz drva presvetoga križa čestica", umetnuta u sâm relikvijar ispod kristalnoga križića u kojem se čestica i nalazi (Sl. 2). U reportaži o dragocjenostima crkve u Očeviji iz 2005. godine naznačeno je da se u ovome "relikvijaru nalazi i prijepis reskripta Svete Kongregacije za širenje vjere od 12. 7. 1778. koji glasi: "Sveti naš otac papa Pio VI. podjeljuje potpuni oprost svima i svakome od Kristovih vjernika oba spola - koji doista skrušeno ispovjeđeni i pričešćeni, pohode i groblja sela Očevije u župi sv. Mihovila na dan 3. svibnja kada se slavi blagdan Našašća sv. Križa, i tu neko vrijeme mole za raširenje vjere. Ovo vrijedi od predvečerja uoči blagdana pa do sutona tog dana za stalno. Može se namijeniti i dušama u čistilištu".³ Tijekom pregleda ovoga relikvijara, kojega je obavio fra Tomislav Brković iz župe Vareš, ovaj 'prijepis reskripta' u relikvijaru nije pronađen.⁴ Ako se u relikvijaru i nalazio, moguće da je uklonjen prilikom njegove restauracije koja je 2004. godine obavljena u Freiburgu u njemačkoj saveznoj državi Baden-Württemberg.⁵ Nije isključeno da je zbog ove relikvije i katoličko groblje u Očeviji prozvano "Grobljem Svetoga Križa".⁶

¹ Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta "Zajednice, komunikacije i društvene mreže u hrvatskom srednjovjekovlju i ranomodernom dobu (COMNET)" koji financira Europska unija programom NextGenerationEU (380-01-02-23-40). O mjestu Očevija usp. ILIJA BARIŠIĆ, *Očevac o Očevcima i Očeviji*, vlastito izdanje, Očevija - Vareš, 2006., pass.

² *De Ligno S(ancti)s(simae) C(rucis)*.

³ Usp. B. MATIČEVIĆ, "Vareš / Očevija. Očevsko povijesno blago", u: *Katolički tjednik*, god. IV (XXVI), br. 11, 20. ožujka 2005., str. 29.

⁴ Usp. *Isto*. "U njemu, također, nema ništa. Odvrnuo sam sa zadnje strane i tri vijka te otvorio sve i do u detalje pogledao - nema nigdje nikakva natpisa. Otvarao sam i staklo u kojem je križ postavljen i također nisam našao ništa. Očito ili nije bio nikakav dokument ili je izvađen i pohranjen negdje drugdje." Svjedočanstvo fra Tomislava Brkovića, koautora ovoga rada, od 4. veljače 2024.

⁵ Usp. B. MATIČEVIĆ, "Vareš / Očevija. Očevsko povijesno blago", str. 29.

⁶ Usp. I. BARIŠIĆ, *Očevac o Očevcima i Očeviji*, str. 37.

**Sl. 1. Relikvijar u katoličkoj crkvi u Očeviji. /
Fig. 1. Reliquary in the Catholic church in Očevija.**

Sl. 2. Bilješka u relikvijaru u katoličkoj crkvi u Očeviji. /
Fig. 2. Note in the reliquary in the Catholic church in Očevija.

Potvrda za česticu Kristova križa od 18. ožujka 1730.

U arhivu Franjevačkoga samostana sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci čuva se i papirnata potvrda (24 x 21 cm),⁷ kojom Enrique Lasso de la Vega – naslovni biskup Thaumacusa (D. Henricus Lasso de la Vega Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopus Taumacensis)⁸ jamči za česticu koja je uzeta iz drva Kristova križa (*particulam ex Sacro Ligno Sanctissimi Crucis Domini Nostri Jesu Christi*), te izdana

⁷ Arhiv Franjevačkoga samostana sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci, Predmet: *Acta Turcica*, Kutija VII, Fascikl /svezak/ 29 XXIX, Razdoblje: 18. i 19. stoljeće, Oznake: "Vareš".

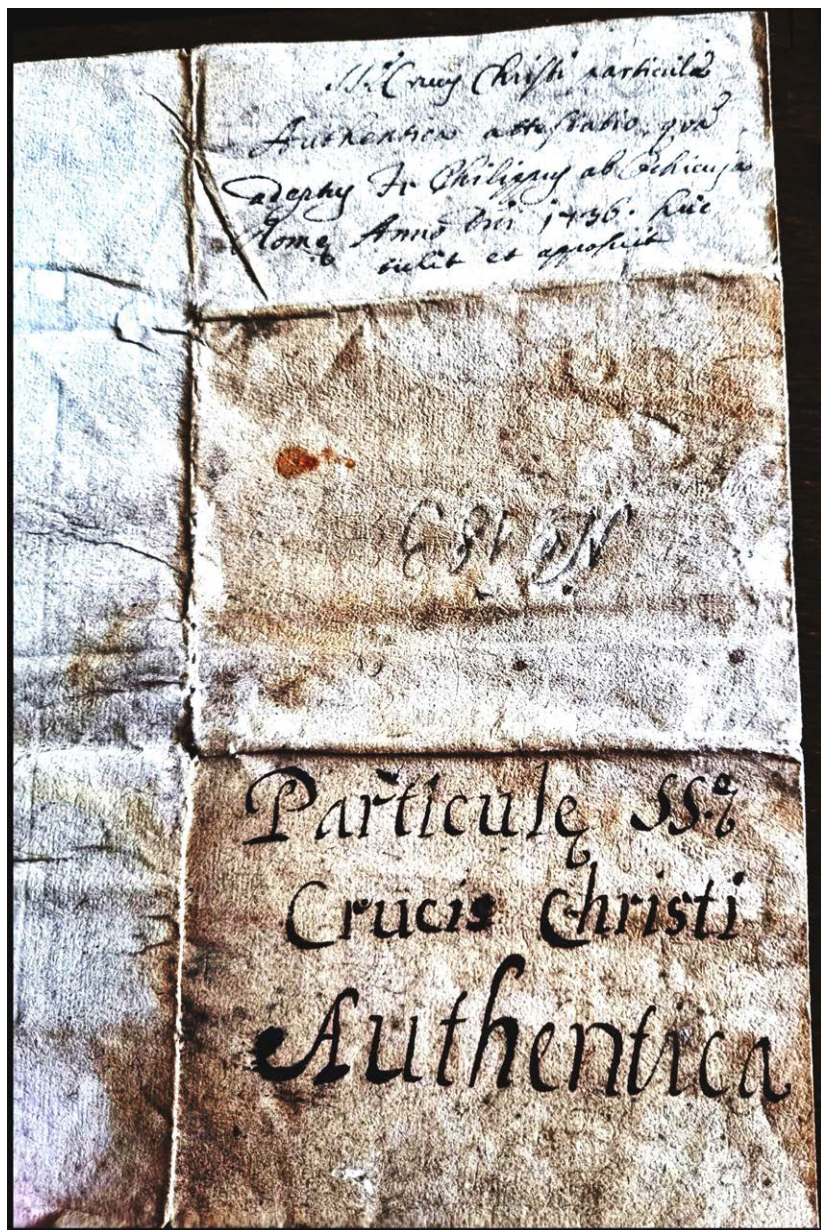
⁸ Enrique Lasso de la Vega, (rođen 1689.), naslovni biskup ugasle ranokršćanske dijeceze Thaumacus u Ftiotidi u središnjoj Grčkoj (od 1728.), na mjestu koje je grčko naselje Domokos (Δομοκός). Usp. <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bLassode.html> (26. 3. 2024.).

u Rimu 18. ožujka 1730., na nejednake je pravokutnike četiri puta presavijena prema unutra. Na njezinoj posivjeloj poledini (Sl. 3) u gornjem pravokutniku, crnom je tintom u pet redaka zabilježeno: *SSE Crucis Christi particula / Authentica attestatio, quam / adeptus Fr Philippus ab Ochieuja / Rome Anno Dni 1736. hic / tulit et apposuit*, što znači: "Presvetoga Križa Kristova čestica / vjerodostojno svjedočanstvo, koju / pribavi fra Filip od Očevije / Rim, godine Gospodnje 1736. ovdje / donese i postavi". U središnjem pravokutniku grafitnom je olovkom u skorije vrijeme naznačeno: *Nr. 183*, što se očito odnosi na broj pod kojim se čuva u spomenutom arhivu. Arhivski dokumenti pisani hrvatskom ćirilicom, latinskim i arapskim jezikom, pedesetih godina 20. stoljeća iz župe Vareš pohranjeni su u arhiv Franjevačkoga samostana u Kraljevoj Sutjesci.⁹ U donjem pravokutniku u tri je retka, također, crnom tintom monumentalnijim rukopisom naznačeno: *Particule SS.E / Crucis Christi / Authentica*, što bi značilo: "čestice Presvetoga / Križa Kristova / vjerodostojno svjedočanstvo" (Prilog 1). Iz navedenoga proizlazi da je relikviju 1736. godine u Rimu pribavio ugledni bosanski franjevac Filip Lastrić Očevac (1700.-1783.),¹⁰ više od pet godina i osam mjeseci nakon izdavanja ove potvrde. U vrijeme njezina pribavljanja, Lastrić, tada kustos Franjevačke provincije Svetoga Križa Bosne Srebrene (*Provincia Sanctae Crucis Bosnae Argentinae*), našao se u Rimu u okolnostima otklanjanja smutnji proisteklih iz razdiobe ove provincije prethodne 1735. godine.¹¹

⁹ Dokumenti iz Očevije i Vareša do pedesetih godina 20. stoljeća čuvali su se u crkvi u Varešu, kada su pohranjeni u arhiv Franjevačkoga samostana sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci - gdje se i sada zajedno čuvaju. "Možda bi koju stranicu povijesti vareške župe mogla objasniti koja od mnogih murasela (službeno pismo kadijino upućeno nekom) koje se nalaze u sutješkom samostanu, a prije su se nalazile u župskom stanu u Varešu. Pisac ovog rada spasio ih je od sigurne propasti i predao ih samostanu u ruke gvardijana (1955-1958) fra Miroslava Miloševića." Usp. DR. BERISLAV GAVRANOVIĆ, *Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska*, (nedatirani rukopis iz arhiva Franjevačkog samostana sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci), str. 229.

¹⁰ O ovome franjevcu, usp. ANDRIJA ZIRDUM, *Filip Lastrić - Očevac 1700-1783. Prilog kulturnoj povijesti Bosne i Hercegovine*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1982., pass.

¹¹ Usp. ANĐELKO BARUN, *Svjedoci i učitelji. Povijest franjevaca Bosne Srebrene*, Svjetlo riječi, Sarajevo - Zagreb, 2003., str. 190-195.

Sl. 3. Poledina potvrde biskupa Enriqua Laso de la Vega od 18. 3. 1730. /
Fig. 3. Gray-aged back of bishop Enrique Lasso de la Vega, dated March 18, 1730.

Ova je potvrda uobičajeni dokument (Prilog 2) koji se izdavao prilikom isporuke relikvija tražiteljima, s lakunama predviđenima za njihov rukopisni opis. Otisnuti tekst završava datum izdavanja. Dan

(18) i mjesec (*Martij*) upisani su rukom, dok je godina (1730.) otisnuta arapskim brojkama istim fontom kao i ostali tekst. Na dnu lijeve strane u potvrdu je utisnut veliki suhi žig biskupa Enriqua Lasso de la Vega, a desno od njega biskupov potpis (*H. E. Taumacensis*). Ispod biskupova potpisa dva su retka ispisana rukom. U prvoj polovici gornjega retka naznačeni su ime i služba fra Mate Delivića (1666.-1740.)¹² - naslovnoga bolinskog biskupa i vikara (*Fr' Mattheus Eppus Bolinenss Vic:*). U desnoj polovici istoga retka potpis je Francisca del'Rio Prezeenca (*Fran.cus del'Rio Prezee.us*) tajnika biskupa Enriqua Lasso de la Vega, čija je zadaća bila isporuka relikvija naručiteljima (*per infrascriptum Secretarium nostrum expediri mandavimus*). U drugome retku naznačeno je područje Delivićeve službe (*App.licis Bosnensium sub Turcis*). Prezime (*Delivich*) umetnuto je iznad njegova imena i biskupske službe (Sl. 4). U popunama lakunâ i potpisu tajnika Francisca del'Rio Prezeenca uočljiv je jedan, a u podacima koji se odnose na Delivića, drugi rukopis. Za rasvjetljavanje ovih dvaju redaka, presudna je potvrda biskupa Enriqua Lasso de la Vega za istu vrstu relikvija izdana četiri dana nakon nje (22. ožujka 1730.).

Ovom je potvrdom precizirano da je relikvija stavljena "u srebrenu posudicu ovalnog oblika kristalom s prednje strane zaštićenu i uzicom svilenom, crvene boje, dobro svezanu i malim pečatom u crveni španjolski vosak utisnutim" (*intùs thecam argenteam forme ouale chrijstallo à parte anteriori munitam et funiculo serico rubri coloris benè colligatam nostroque parvo in cera rubra hispanica impresso sigillo*).

¹² Fra Mato Delivić (1666.-1740.), naslovni biskup ugasle ranokršćanske biskupije Bolina u Ahaji na Peloponezu u Grčkoj i prvi vikar Apostolskog vikarijata u otomanskoj Bosni od 1735. do 1740. godine. Usp. MARKO SEMREN, "Franjevci Bosne Srebrene kao biskupi", u: *Bosna franciscana: časopis Franjevačke teologije*, X/16, Sarajevo, 2002., str. 117; <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bdelini.html> (26. 3. 2024.).

Sl. 4. Potvrda biskupa Enriqua Lasso de la Vega od 18. 3. 1730. /
Fig. 4. Certificate of bishop Enrique Lasso de la Vega, dated March 18, 1730.

Datum izdavanja ove potvrde (18. ožujka 1730.) u koliziji je sa službama fra Mate Delivića, koji je naslovnim "bolinskim biskupom i apostolskim vikarom u Bosni" imenovan 12. prosinca 1735.¹³ (*Fr. Matthaeus Delivich, Episc. Bolin. Vicar. Apost. in Bosna*),¹⁴ odnosno "u onom dijelu Kraljevstva Bosne, koje je podložno otomanskoj vlasti" (*in ea parte regni Bosniae quae Othomanico dominio sub est*).¹⁵

¹³ Usp. DR. FRA MATO BONO VRDOLJAK, *Plodovi ljubavi i žrtve. Prinosi iz povijesti, kulture i arheologije*, Franjevački muzej i galerija Gorica Livno, Livno, 2005., str. 39.

¹⁴ Usp. EMERICUS PAVICH, *Ramus viridantis olivae, in arcam militantis ecclesiae relatus, seu paraphrastica et topographica descriptio provinciae nuper Bosnae Argentinae, jam vero S. Joannis a Capistrano nuncupatae, ordinis minorum observantiae, in ditione suae sacrae caesareae et reg. apost. Majestatis, per Ungariam, Slavoniam, Syrmium, et Banatum diffusae clientalis obsequii ergo Rev. Patri Josepho Maria de Vedano ... oblata*, Budaë, Typis Leopoldi Francisci Lanckerer, Anno MDCCLXVI, str. 197.

¹⁵ M. B. VRDOLJAK, *Plodovi ljubavi i žrtve*, str. 37.

Delivićevi su se podatci na ovoj potvrdi vjerojatno našli prilikom njegova kanonskoga pohoda župi Vareš, gdje je 14. listopada 1736. dijelio krizmu katoličkom puku.¹⁶

Nije znano kada je fra Filip Lastrić Očevac ovu relikviju donio na područje Apostolskoga vikarijata u otomanskoj Bosni (utemeljena 5. rujna 1735.), u kojem je prvim apostolskim vikarom postao biskup fra Mato Delivić. Svakako se to dogodilo prije njegova kanonskog pohoda župi Vareš 1736. godine. Nije isključeno da je i ova relikvija, koja da je "uzeta od drva Kristova križa" (*particulam ex Sacro Ligno Sanctissimi Crucis Domini Nostri Jesu Christi*), bila u službi snaženja Franjevačke provincije Svetoga Križa Bosne Srebrene, naspram njezinih 1735. godine odcjepljenih dalmatinskih dijelova. Uloga fra Filipa Lastrića Očevca u ishodu povoljnijega položaja bosanskim franjevcima kod najviših crkvenih struktura u Rimu, baš kao i pribavljanje ove relikvije, bila je presudna. Nema dvojbe da mu je time ugled i u vlastitoj provinciji ojačao. Nije, pak, jasno kada se, u kojim okolnostima i zašto, ova relikvija obrela baš u njegovu rodnom mjestu Očeviji.

¹⁶ "Li 14. Ottobre 1736. Sodisfatto, che s'è il Popolo a Suttisca si colla S. cresima, come ancor colle confessioni, quidato dal P. Guardiano del Convento, arrivai nella Terra di Varesc, in qual luogo ritrovai una chiesetta umile, coperta di tavole, ben mantenuta, rimasta ancora dai tempi de Principi chritiani, con dentrovi bell' Altare coll' Imagine di San Michel Arcangelo, et una campana più grande di quella in Podmigliaçe presso Jaicze, con cui giornalmente si chiama il Popolo cattolico ad uctir le Messe, recitar corone, e litanie, con tutta libertà, e senza alcun ostacolo de Turchi, che ancor da lontanetto la sentono." Usp. DR. FRA JULIJAN JELENIĆ, *Spomenici kulturnoga rada franjevacu Bosne Srebreničke*, Povjesno društvo za proučavanje prošlosti jugoslavenskih franjevacu, Mostar, 1927., str. 56-57.

"14. listopada 1736. Zadovoljivši narod Sutjeske - podjeljivanjem krizme kao i ispovijedanjem - predvođen gvardijanom samostana stigao sam u područje Vareš. U tom mjestu našao sam malenu crkvu, pokrivenu daščicama, dobro sačuvanu, koja je ostala još od vremena kršćanskih vladara. Unutar crkvice je lijep oltar sa slikom sv. Mihovila arkandela; ima i zvono veće od onog u Podmilačju kod Jajca, kojim se svakodnevno poziva katolički puk slušati misu, moliti kronicu i litanije posve slobodno i bez ikakvih ometanja Turaka, koji zvono izdaleka ipak čuju." Usp. FRA BERNARDIN MATIĆ, "Dokumenti o prošlosti sutješkog samostana", u: *Bosna franciscana: časopis Franjevačke teologije*, VI/9, Sarajevo, 1998., str. 283-284.

Potvrda za česticu Kristova križa od 22. ožujka 1730.

Sl. 5. Potvrda biskupa Enriqua Lasso de la Vega od 22. 3.1730. /
Fig. 5. Certificate of bishop Enrique Lasso de la Vega, dated March 22, 1730.

Četiri dana nakon potvrde koja se čuva u arhivu Franjevačkoga samostana u Kraljevoj Sutjesci, za istu vrstu relikvija izdana je 22. ožujka 1730. još jedna potvrda istoga biskupa Enriqua Lasso de la Vega (Sl. 5). Od nje se razlikuje po floralnom motivu unutar kojeg je otišnut tekst, slovu *s* nadodanom na riječ *nostra* u prvoj polovici pretposljednjeg retka, riječima rukom nadopisanim u središnju lakunu te datumu izdavanja.¹⁷ Tom je potvrdom precizirano da je čestica, koja je uzeta od drva Kristova križa, stavljena "unutar kristalnoga križa obrubljenog srebrenim filogramom" (*crucem chrijsballinam filogramna argentea circumdatam*). I ta je potvrda, baš kao i ova iz Franjevačkoga samostana u Kraljevoj Sutjesci, ovjerena na istome mjestu identičnim pečatom i potpisom ovoga biskupa te potpisom njegova tajnika Francisca del'Rio Prezeenco (*Fran.cus del'Rio Prezee.us*) (Prilog 3). Križoliki relikvijar izrađen od gorskog kristala, opisan u središnjoj lakuni ove potvrde, skromnih je dimenzija (4,2 x 3,4 cm). O njemu

¹⁷ http://archivigitali.diocesifirenze.it/MC/NAVIGA/Unita_Parr.asp?NODO=/MC/ARCHIVIO_MC/04/02/07/02/03/276.xml (26. 3. 2024.).

je, na kratkoj svilenoj dvostrukoj uzici, koja i njega obavija, obješen mali pečat biskupa Enriqua Lasso de la Vega otisnut u crveni vosak na komadiću pergamene (Sl. 6).¹⁸ Po formi je vrlo blizak onome iz crkve u Očeviji kod Vareša - kojemu, pak, nedostaje svilena uzica i pečat. O prometu relikvijama s potvrđama biskupa Enriqua Lasso de la Vega i njihovoj autentičnosti tijekom 1730. godine, dostupna je još jedna potvrda izdana dva mjeseca nakon ove, a koja se odnosi na čestice iz Kristova pokrova.

Sl. 6. Relikvijar opisan na potvrđi biskupa Enriqua Lasso de la Vega od 22. 3. 1730.
/ Fig. 6. Reliquary described on the certificate of bishop Enrique Lasso de la Vega,
dated March 22, 1730.

Potvrda za relikviju iz Kristova pokrova od 24. svibnja 1730.

Potvrda biskupa Enriqua Lasso de la Vega (Sl. 7),¹⁹ izdana 24. svibnja 1730., odnosi se na čestice koje su uzete iz Kristova pokrova (*particulas*

¹⁸ <https://russianstore.com/en/online-store/catholic-reliquaries/item/1235-crystal-thecca-with-relics-of-the-true-cross-of-jesus-christ> (26. 3. 2024.).

¹⁹ [https://www.beweb.chiesacattolica.it/guter/kunstwerk/3861614/Ambito+laziale+\(1730\)%2C+Autentica+reliquia+Santa+Fascia+di+Cristo](https://www.beweb.chiesacattolica.it/guter/kunstwerk/3861614/Ambito+laziale+(1730)%2C+Autentica+reliquia+Santa+Fascia+di+Cristo) (19. 2. 2024.).

ex Sacra Fascia Domini Nostri Jesu Christi). Potvrde se međusobno razlikuju po floralnim motivima, unutar kojih je istim fontom, očito u istoj tiskari, otisnut isti tekst s lakunama na istome mjestu, s istim biskupovim žigom i njegovim potpisom na istome mjestu kao i na prethodne dvije. Osim riječi rukom nadopisanih u lakune i datumima njihovih izdavanja, ova se od prethodnih dviju potvrda razlikuje i po tome što ju je potpisao drugi biskupov tajnik (*Antonius delvii? Boxd*).²⁰ U odnosu na onu iz Vareša, odnosno arhiva Franjevačkoga samostana u Kraljevoj Sutjesci, ova ima četiri riječi i pet slova više (Prilog 4). Izdane u razdoblju od nešto više od dva i pol mjeseca, ove potvrde svjedoče o intenzivnom prometu relikvijama koje su trebale pobuditi najdublje vjerske osjećaje kod, ne osobito prosvjećenoga, katoličkog puka. Potvrda iz Vareša, odnosno iz Franjevačkoga samostana u Kraljevoj Sutjesci, svjedoči da je to činjeno i godinama nakon potpisa njihovih adresanata. Uloga biskupa Enriqua Lasso de la Vega u njihovu prometu (*Sacris Operis*) ovim potvrdama nije precizirana, baš kao što nije jasna ni njegova služba u Rimskoj Crkvi.²¹

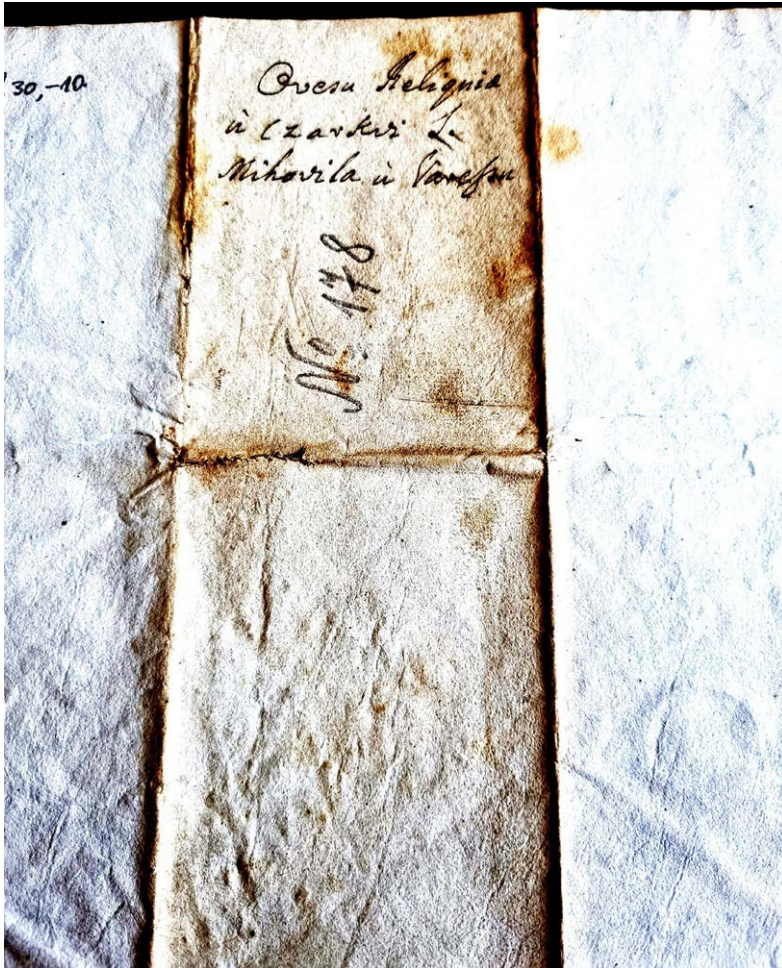

Sl. 7. Potvrda biskupa Enriqua Lasso de la Vega od 24. 5. 1730. /
Fig. 7. Certificate of bishop Enrique Lasso de la Vega, dated May 24, 1730.

²⁰ Srednja riječ je nesigurnog čitanja.

²¹ "Fr. Enrique Lasso de la Vega (†1729). Titular Bishop of Thaumacus (1728-1729)". Usp. *The Medieval Shroud. Exploring the medieval context of the Turin*. <https://medievalshroud.com/authenticity/> (19. 2. 2024.).

2. Relikvija pape Grgura I. Velikog iz Vareša

Sl. 8. Poledina potvrde kardinala Marcantonia Colone mlađeg. /
Fig. 8. Gray-aged back of cardinal Marcantonio Colonna Jr.

U arhivu Franjevačkoga samostana u Kraljevoj Sutjesci, čuva se i papirnata potvrda (31 x 22 cm) kojom se jamči autentičnost relikvija pape Grgura I. Velikog (590.-604.).²² Na nejednake je pravokutnike četiri puta presavijena prema unutra (Sl. 8). Na njezinoj posivjeloj poledini u gornjem pravokutniku crnom je tintom u tri retka

²² Arhiv Franjevačkoga samostana Kraljeva Sutjeska, Predmet: *Acta Turcica*, Kutija VII, Fascikl /svezak/ 29 XXIX, Razdoblje: 18. i 19. st. Oznake: "Vareš".

brzopoteznim rukopisom naznačeno: "Ovesu *Reliquiae* / ù Czarkvi S. / Mihovila ù Varessu", što bi značilo: "ovo su relikvije u crkvi sv. Mihovila u Varešu". Očito je tu bilješku napisao neki bosanski franjevac, koji je precizirao da se relikvija nalazi u crkvi sv. Mihovila u Varešu. Ispod ove bilješke grafitnom je olovkom napisano: *N° 178*, što se odnosi na broj pod kojim se potvrda čuva u arhivu Franjevačkoga samostana u Kraljevoj Sutjesci. Do pedesetih godina 20. stoljeća i ova se potvrda nalazila u župi Vareš, kada je i ona pohranjena u spomenuti arhiv Franjevačkoga samostana u Kraljevoj Sutjesci.²³ Na prednjoj, izbljedjeloj, plavo-zelenoj strani ove potvrde, unutar kvadratičnoga floralnog motiva, otisnut je latinski tekst kojim se jamči autentičnost isporučenih relikvija. Njezin središnji dio zauzima ovaća lakuna, namijenjena nadopuni rukom.

Na vrhu ove potvrde otisnuti su ime, titule, službe i grb (u njihovoj sredini) generalnoga vikara Rimske kurije i sudca ordinarija njezina distrikta Marcantonia Colone mlađeg (1724.-1793.) - kardinala Crkve (1762.-1793.), a od 1784. godine naslovnoga kardinala biskupa antičke *Praeneste* (suvremena Palestrina) kod Rima.²⁴ Kardinalovo ime (*Marcus Antonius*) otisnuto je kurzivnom kapitalom, dvostruko većom od ostaloga teksta koji je napisan u normalu. Slijede nepuna dva retka otisnutoga teksta, standardnog za ovu vrstu dokumenata. Ispod lakune je otisnuti nepuni redak s omanjom lakunom u sredini, u koju se rukom upisivala boja vrpce o kojoj je visio vosak s utisnutim pečatom isporučitelja relikvije. Slijede četiri otisnuta retka, s tri omanje lakune u drugoj polovici posljednjega, predviđene za rukopisni upis dana, mjeseca i godine izdavanja potvrde. Na samome dnu, na lijevoj strani potvrde, pečat je spomenutoga kardinala, prepoznatljiv po stupu (*colona*) u sredini (Sl. 9). Desno od pečata dva su potpisa: gornji nadbiskupa (*J. N. Arch.pus*) koji je rukovodio ovom vrstom poslova (*Sacris Operis*), a donji čuvara svetih relikvija Jacoba Caectana Severina (*Jacobus Caect.us Severini, Custos*).

²³ Usp. B. GAVRANOVIĆ, *Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska*, str. 229.

²⁴ Usp. <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bcolo.html> (19. 2. 2024.).

Sl. 9. Pečat kardinala Marcantonia Colone mlađeg. /
Fig. 9. Seal of cardinal Marcantonio Colonna Jr.

U lakunu je rukom napisano da je adresant povelje svetu relikviju, uzetu s vjerodostojnih mjesta od kostiju sv. Grgura Velikog - pape ispovjedaoca i naučitelja Crkve,²⁵ s poštovanjem stavio u ovalnu srebrnu posudicu obloženu s obje strane kristalom (*Sacram Reliquiam ex ossibus S. Gregorij Magni Pape confess.is et Eccle Doctoris qua ex authenticis locis extracta reverenter collocavimus in Theca argentea fig.e ovalis crystallo ab utraque parte munita*). Kako je u pitanju oveća lakuna, u koju su upisane tek dvije rečenice, ostali joj je dio prekriven četirima dvostrukim kosim crtama (Sl. 10). Prve dvije riječi nadopunjene su akuzativom jednine (*Sacram Reliquiam*), dok se izuzimanje definira ablativom množine (*ex authenticis locis*). Iz toga proizlazi da je jedna čestica uzeta s više mjesta!

²⁵ Grgur I. Veliki, rimski papa od 590. do 604. godine i naučitelj Crkve.

Sl. 10. Potvrda kardinala Marcantonia Colone mlađeg. /
Fig. 10. Certificate of cardinal Marcantonio Colonna Jr.

Ova potvrda ne naznačuje primatelja, niti ju je potpisao adresant kardinal Marcantonio Colonna mlađi (Prilog 5). Iz toga proizlazi da se i u ovom slučaju radilo o serijskom dokumentu, u lakunu kojeg je upisivana vrsta relikvije prilikom isporuke tražiteljima. Njegovo ime, titule i grb, očito su bili u službi jamčenja autentičnosti isporučenih relikvija. U ovom slučaju relikvijiu je činila čestica izlučena iz kostiju koje se pripisuju učitelju Crkve, papi Grguru I. Velikom.

3. Relikvije sv. Vincencija u crkvi sv. Mihovila Arkandela u Varešu

U staroj crkvi sv. Mihovila Arkandela u Varešu čuva se drvena škri-nja s relikvijama (Sl. 11), koje je fra Grgi Hiljiću Varešaninu,²⁶ tada

²⁶ Fra Grgo Hiljić Varešanin (1736.-1813.), od 1796. do 1798. godine pomoćni biskup vikara Apostolskog vikarijata u otomanskoj Bosni biskupa fra Augustina Botoš Okića; od 1798. do 1813. godine biskup istog vikarijata. Usp. SREČKO M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće: doba fra Grga Ilijića Varešanina (1783-1813)*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1971., pass.

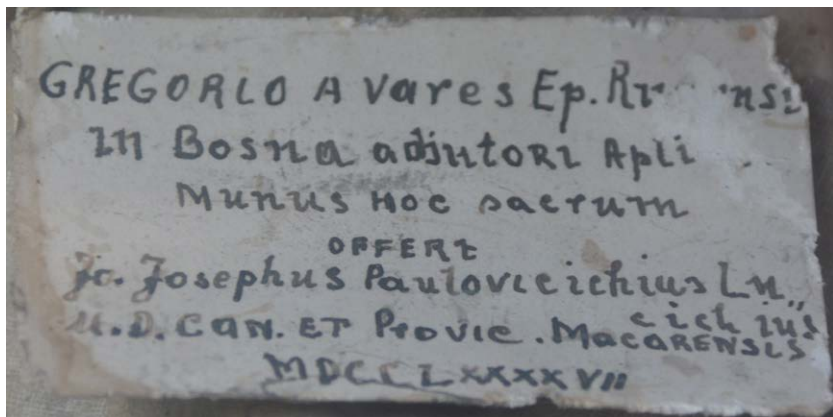
pomoćnom biskupu Apostolskog vikarijata u otomanskoj Bosni biskupa fra Augustina Botoša Okića,²⁷ darovao makarski kanonik i biskupski provikar fra Ivan Josip Pavlović-Lučić.²⁸ Tome u prilog govore latinska bilješka iz same škrinje (Sl. 12) te povelja koju je fra Ivan Josip Pavlović-Lučić izdao biskupu fra Grgi Hiljiću Varešaninu (Sl. 13). Sudeći po nemarno uobličenom papiru i rukopisu kojim je bilješka na njemu ispisana, opravdano je zaključiti da je njezin autor različit od sastavljača potvrde kojom su relikvije darovane i jamčene. Bilješku je u osam redaka rudimentalnim rukopisom, kombinacijom velikih i malih slova te pogreškama u biskupovu imenu (*GREGOR-LO*) i kanonikovu prezimenu (*Paulovicichius*), sastavio latinskom jeziku ne osobito vješt autor (Prilog 6).

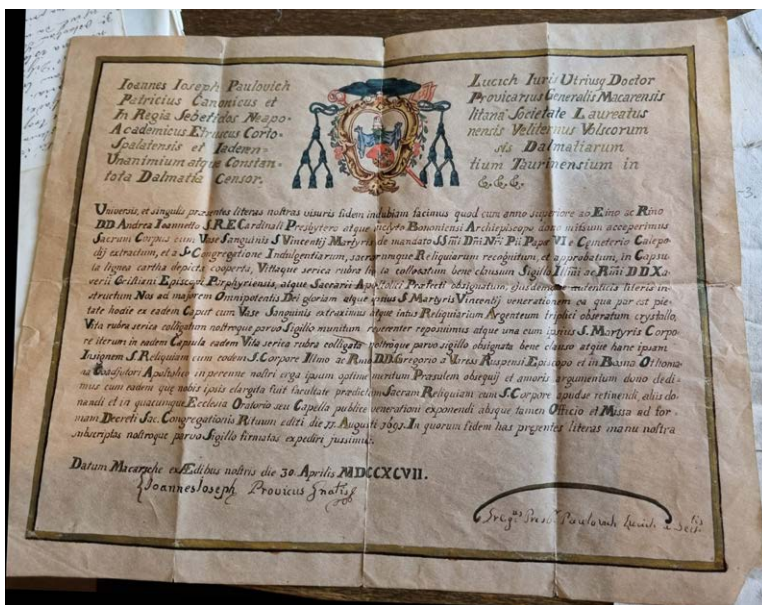
Sl. 11. Drvena škrinja s relikvijama iz crkve sv. Mihovila Arkandela u Varešu. /
Fig. 11. Wooden chest with relics from the Catholic church of St. Michael the
Archangel in Vareš.

²⁷ Biskup fra Augustin Botoš Okić, vikar Apostolskog vikarijata u otomanskoj Bosni od 1784. do 1799. godine. Usp. M. B. VRDOLJAK, *Plodovi ljubavi i žrtve*, str. 43-44.

²⁸ Makarski kanonik i biskupski provikar fra Ivan Josip Pavlović-Lučić (1755.-1818.). Kanonikom i generalnim provikarom Makarske biskupije postao 2. srpnja 1782. Usp. MARKO ŠPIKIĆ, "Život i djelo antikvara Ivana Josipa Pavlovića-Lučića", u: *Peristil*, 51, Zagreb, 2008., str. 47-70.

Sl. 12. Bilješka iz drvenog relikvijara iz crkve sv. Mihovila Arkandela u Varešu. / Fig. 12. Note from the wooden reliquary from the Catholic church of St. Michael the Archangel in Vareš.

Sl. 13. Potvrda fra Ivana Josipa Pavlovića-Lučića biskupu fra Grgi Hiljiću Varešaninu. / Fig. 13. Certificate of Fr. John Joseph Pavlović-Lučić to bishop Fr. Grgo Hiljić Varešanin.

Svečana papirnata potvrda, kojom se relikvije daruju i jamči njihova autentičnost, čuva se u arhivu Franjevačkoga samostana u Kraljevoj Sutjesci. Do pedesetih godina 20. stoljeća nalazila se u župi Vareš, kada je i ona pohranjena u arhiv Franjevačkoga samostana

u Kraljevoj Sutjesci.²⁹ Biskupu fra Grgi Hiljiću Varešaninu izdao ju je 30. travnja 1797. fra Ivan Josip Pavlović-Lučić, a sastavio njegov kancelar, svećenik Grgo Pavlović Lučić. Unutar zlatno otisnutoga kvadratičnog okvira tekst joj je ispisan crnom tintom s velikim početnim slovima brojnih riječi, dok središtem titula fra Ivana Josipa Pavlovića-Lučića dominira oveći grb u boji. Prema ovoj potvrdi, tijelo s posudicom krvi mučenika sv. Vincencija (Sl. 14), prethodne je 1796. godine fra Ivanu Josipu Pavloviću - Lučiću darovao kardinal i bolonjski nadbiskup Andrej Joaneto (*ab Eimo ac Rimo / D D Andrea Ioannetto S R E Cardinali Presbytero atque inclyto Bononiensi Archiepiscopo*).³⁰ Po odredbi pape Pija VI.³¹ (*de mandato Smi Dni Nri Pii Papae VI*) izlučeno je iz rimskoga groblja Calepodij (*e Cemeterio Calepo/dij extractum*).³² Nakon što mu je autentičnost utvrdila rimska Sveta kongregacija Oprostâ i Svetih Relikvijâ (*a S. Congregatione Indulgentiarum, sacrarumque Reliquiarum recognitum, et approbatum*), pohranjeno je u drvenu kutiju omotanu ukrasnim papirom i crvenom svilenom vrpcom i zapečaćen pečatom pročelnika Apostolskih svetišta biskupa Ksavera Kristijana (*in Capsu/la lignea cartha depicta cooperta, Vittaque serica rubra sigla collocatum bene clausum Sigillo Illmi ac Rmi D D Xa/verii Cristiani Episcopi Porphyriensis, atque Sacrarii Apostolici Praefecti obsignatum*).³³

²⁹ Usp. B. GAVRANOVIĆ, *Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska*, str. 229.

³⁰ Andrea Gioannetti (1722.-1800.), kardinal Svete Rimske Crkve od 1777. godine, nadbiskup Bolonje u Italiji od 1776. do 1800. Usp. <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bgioan.html> (19. 2. 2024.).

³¹ Giovanni Angelo Braschi (1717.-1799.) - papa Pio VI. (1775.-1799.).

³² Rimsko groblje "Cemeterio Calepodi", Via Aurelia. Usp. ALEJANDRO OLIVAR, *El Santoral del Calendario*, Dossiers CPL, 83. Centre de Pastoral Litúrgica, Barcelona, 1999., str. 192.

³³ Francesco Saverio Cristiani (1729.-1800.), naslovni biskup ugasle ranokršćanske biskupije Porfireje (1782.-1800.) u današnjem Libanonu, na čijem se lokalitetu danas nalazi mjesto Jieh. Usp. <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bcristiaf.html> (19. 2. 2024.).

Sl. 14. Staklenica iz drvene škrinje iz crkve sv. Mihovila Arkandela u Varešu. /
Fig. 14. Glass reliquary from a wooden chest from the Catholic church of St. Michael
the Archangel in Vareš.

Fra Ivan Josip Pavlović-Lučić biskupu fra Grgi Hiljiću Varešaninu darovao je glavu mučenika sv. Vincencija s posudicom krvi (*Caput cum Vase Sanguinis*), zatvorenom trostrukim kristalom svezanim svilenom crvenom vrpcom i zapečaćenom njegovim malim pečatom (*atque intus Reliquiarum Argenteum triplici obseratum crystallo, / Vita rubra serica colligatum nostroque parvo Sigillo munitum*) (sl. 15). Potvrdom je naglašeno da su relikvije biskupu fra Grgi Hiljiću Varešaninu darovane kao trajnom koadjutoru Makarske biskupije u otomanskoj Bosni (*in Bosna Othoma/na Coadjutori Apostolico in perenne nostri*) te kao izraz osobne privrženosti (*et amoris argumentum*) fra Ivana Josipa Pavlovića - Lučića njemu osobno. Tekst potvrde prilično je konfuzan, baš kao što

je nejasan i sadržaj drvene škrinje. Primjerice, nije jasno od kojeg su sveca Vincencija,³⁴ odnosno mučenika Vincencija,³⁵ izuzete relikvije pohranjene u njoj, ni zbog čega se za njihovo izuzimanje iz spomenutog rimskog groblja zauzimaio sâm papa, niti zašto ih je kardinal i bolonjski nadbiskup Andrej Joaneto darovao baš fra Ivanu Josipu Pavloviću - Lučiću a on potom biskupu fra Grgi Hiljiću Varešaninu - koji ih je, na kraju, darovao crkvi svoje rodne župe Vareš.

4. Relikvije iz oltara crkve sv. Ante Padovanskog u župi Vukanovići kod Kaknja

Prilikom uklanjanja drvenog oltara sv. Ante Padovanskog (Sl. 16) iz istoimene župne crkve u Vukanovićima, u njemu je 30. ožujka 2023. pronađen papirić s relikvijama (8 x 6,5 cm). Presavijen na četiri dijela, nalazio se između dviju vapnenačkih pločica ispod tabernakula u središnjem dijelu oltara. Relikvije se sastoje od dviju čestica u pamučnoj vati, pričvršćene na lijevoj strani papirića iznad biskupskoga pečata utisnutog u crveni vosak (Sl. 17a). Formula, koja se odnosi na posvetu ovog oltara, u osam je redaka rustikalnim rukopisom ispisana crnom tintom (Sl. 17b) na latinskom jeziku (Prilog 8). Oltar je crkvi sv. Ante Padovanskog u Vukanovićima darovao Franjevački samostan sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci, gdje se prethodno nalazio. U oltar ih je prilikom njegove posvete 17. lipnja 1862. umetnuo biskup fra Sebastijan Franković - vikar Apostolskog vikarijata u otomanskoj Bosni od 1861. do 1864. godine. Na papiriću je naznačeno da su u pitanju "relikvije svetih mučenika Bazilija i Bone" (*reliquias Sanctorum / Martyrum Basilaie et Bonae*). Bazilije je vjerojatno bio prezbiter Crkve u Ancyri (Ankara u Turskoj) - koji je mučeničku smrt podnio rastrgan od zvijeri u Cezareji Kapadocijskoj (središnja Turska) u vrijeme zloglasnog rimskog cara Julijana Apostate (361.-363.).³⁶ Bono je

³⁴ *Bibliotheca Sanctorum*, registrira 28 Vincencija. Usp. *Bibliotheca Sanctorum (volume XII) - Enciclopedia dei santi*, Istituto Giovanni XXIII nella Pontificia Università Lateranense / Città Nuova Editrice, Roma, 1969.

³⁵ *S. Vincentius Martyr, sive Pueritia, Adolescentia, Juventus, semper vincens, in theatrum producta & repraesentata ab electorali gymnasio Societatis Jesu*, Anno MDCLXXXV, Augsburg, pass.

³⁶ *Bibliotheca Sanctorum*, vol. II, Istituto Giovanni XXIII nella Pontificia Università Lateranense, Roma, 1962., str. 908.

bio svećenik, koji je, zajedno s Faustom, Maurom i još devet drugova, mučeničku smrt podnio u Rimu u vrijeme careva Publija Licinija Valerijana (253.-260.) i Publija Licinija Galijena (253.-268.) odnosno za pape Stjepana I. (254.-257.).³⁷ Nejasno je otkuda je, kada i na koji način, biskup Franković priskrbio ove relikvije.

Sl. 15. Pečat fra Ivana Josipa Pavlovića-Lučića na staklenoj posudici relikvijara iz crkve sv. Mihovila Arkandela u Varešu. /

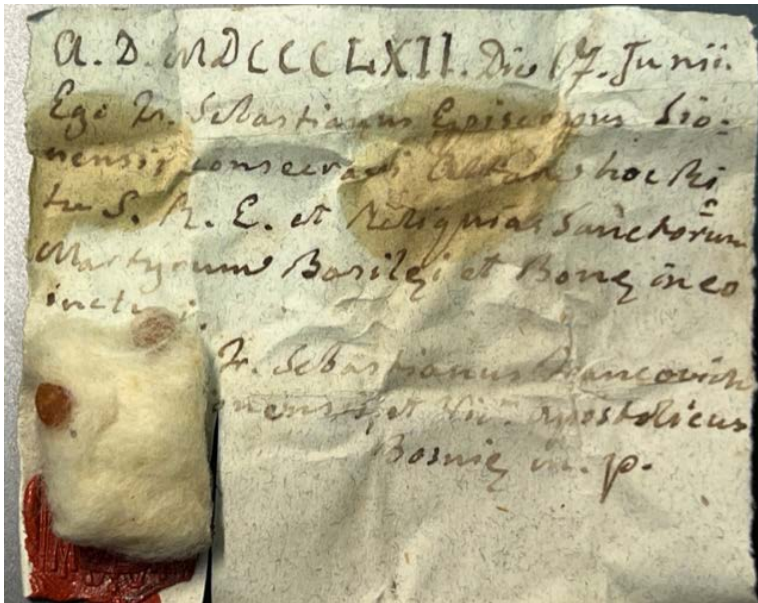
Fig. 15. Seal of Fr. John Joseph Pavlović-Lučić on the glass reliquary from the Catholic church of St. Michael the Archangel in Vareš.

³⁷ *Bibliotheca Sanctorum*, vol. III, Istituto Giovanni XXIII nella Pontificia Università Lateranense, Roma, 1963., str. 345-346.

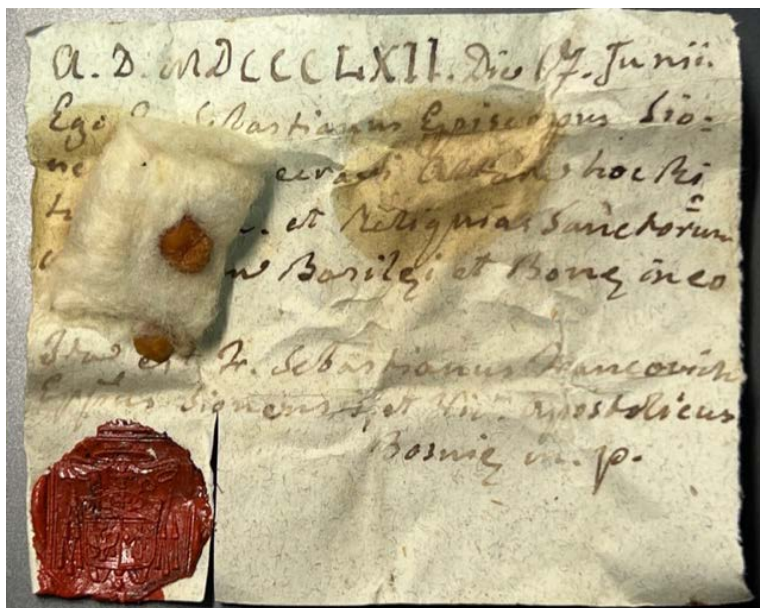
Sl. 16. Oltar sv. Ante iz crkve u Vukanovićima. /

Fig. 16. Altar of St. Anthony of Padua from the Catholic church in Vukanovići.

Sl. 17a. Relikvije iz oltara crkve u Vukanovićima. /

Fig. 17a. Reliquaries from the altar in the Catholic church in Vukanovići.

Sl. 17b. Relikvije iz oltara crkve u Vukanovićima. /
Fig. 17b. Reliquaries from the altar in the Catholic church in Vukanovići.

PRILOZI

Prilog 1.

*S(ancti)s(sima)e Crucis Christi
particula
Authentica attestatio, quam
adeptus Fr Philippus ab Ochieuja
Rome Anno D(omi)ni 1736. hic
tulit et apposuit*

No 183

**Particule S(anctissim)e
Crucis Christi Authentica**

Presvetoga Križa Kristova čestica
vjerodostojno svjedočanstvo, koju
pribavi fra Filip od Očevije,
Rim, godine Gospodnje 1736. ovdje
donese i postavi

Br(oj) 183

**Čestice Presvetoga
Križa Kristova
vjerodostojno (svjedočanstvo)**

Prilog 2.

D(OMINUS) HENRICUS

LASSO DE LA VEGA

**Dei, & Apostolicae Sedis Gratia
Episcopus Taumacensis.**

*Universis, & singulis praesentes nostras
authenticas literas inspecturis fidem
facimus, atque testamur, quatenus
Nobis devotè exhibitis plurimis Sacris
Reliquiis, eas ex locis authenticis
extractis, literis authenticis, & sigillo
munitas diligentè recognovimus ex
quibus sequentem estraximus, videlicet
particulam ex Sacro Ligno S(ancti)
s(simi) Crucis D(omini) N(ostri) Jesu
Christi quam reverentè reposuimus, &
collocavimus intùs thecam argenteam
forme ouale chrijstallo à parte
anteriori munitam & funiculo serico
rubri coloris benè colligatam nostroque
parvo in cera rubra hispanica
impresso sigillo pro dicte Sacre Reliquie
identitate obsignatam, & ad majorem
DEI Gloriam suorūque Sanctorum
venerationem dono dedimus, & elargiti
fuimus ad effectum, & cum facultate
penès se retinendi, aliis donandi extra
mittendi, & quacumque Ecclesia,
Oratorio, seù Cappella publicae
Christifidelium venerationi exponendi,
& collocandi. In quorum fidem has
testimoniales literas praesentes, manu
nostra subscriptas nostroque firmatas
sigillo per infrascriptum Secretarium
nostrum expediri mandavimus. Datum
Romae extra Portam Latinam hac die
18 Mensis Martij Anno 1730.
(sigillum) H(enricus) E(piscopus)
Taumacensis
Fran(cis)cus del'Rio Prezee(nc)us
Fr(a) Matthaesus Delivich Ep(isco)pus
Bolinens(is) et Vic(arius)
App(ostoli)cus Bosnensium sub Turcis*

G(OSPODIN) Henrik

LASSO DE LA VEGA

**Božjom i Apostolske Stolice milošću
biskup taumacenski**

Svima i svakom pojedinom, koji
budu naše vjerodostojne riječi čitali,
svjedočimo i potvrđujemo, kako
su nam mnogi vjerno o Svetim
Relikvijama izložili, da su ove uzete s
vjerodostojnih mjesta, vjerodostojnim
riječima i pečatom zaštićene, pažljivo
smo provjerili od kojih smo ovu³⁸
uzeli, dakle česticu od Svetoga Drva
Presvetog Križa Gospodina Našega
Isusa Krista koju smo pažljivo uzeli i
stavili u srebrnu posudicu okruglog
oblika kristalom s prednje strane
zaštićenu i uzicom svilenom, crvene
boje, dobro svezanu i našim malim
pečatom u crveni španjolski vosak
utisnutim, spomenutu Svetu Relikviju
zapečaćenu, i na veću slavu BOŽJU i na
čast njegovih Svetih darovali i podijelili
i da se kod sebe ovlašteno može
čuvati, drugima davati, izvan (Rima)
otpremiti, te u bilo kojoj crkvi, oratoriju
ili kapeli javno na čašćenje Kristovih
vjernika izložiti i postaviti. O vjeri
ovih napisanih svjedočanstava, našom
rukou potpisanih i našim pečatom
ovjerenih po dolje potpisanom našem
tajniku proslijediti zapovijedamo. Dato
u Rimu, izvan Latinskih Vrata, ovog
dana 18., mjeseca ožujka, godine 1730.
(pečat) H(enrik) b(iskup) taumacenski
Francisco del'Rio Prezeencus Fra
Mato Delivić biskup bolinenski i vikar
apostolski (u krajevima) bosanskim
pod Turcima

³⁸ **Podobljana** slova, riječi, odnosno rečenice, odnose se na rukou unesene nadopune u prethodno otisnuti tekst.

Prilog 3.

D(OMINUS) HENRICUS

LASSO DE LA VEGA

Dei, & Apostolicae Sedis Gratia

Episcopus Taumacensis.

*Universis, & singulis praesentes nostras
authenticas literas inspecturis fidem
facimus, atque testamur, quatenus
Nobis devotè exhibitis plurimis Sacris
Reliquiis, eas ex locis authenticis
extractis, literis authenticis, & sigillo
munitas diligentè recognovimus ex
quibus sequentem estraximus, videlicet
particulam ex Sacro Ligno S(ancti)
s(simi) Crucis D(omini) N(ostri) Jesu
Christi quam reverentè reposuimus,
& collocavimus intus **cruce
chrijstallinam filograna argentea
circundatam & funiculo serico rubri
coloris benè colligatam** nostroque
parvo in cera rubra hispanica
impresso sigillo pro dicte Sacre Reliquie
identitate obsignatam, & ad majorem
DEI Gloriam suorumque Sanctorum
venerationem dono dedimus, & elargiti
fuimus ad effectum, & cum facultate
penès se retinendi, aliis donandi extra
mittendi, & quacumque Ecclesia,
Oratorio, seu Cappella publicae
Christifidelium venerationi exponendi,
& collocandi. In quorum fidem has
testimoniales literas praesentes, manu
nostras subscriptas nostroque firmatas
sigillo per infrascriptum Secretarium
nostrum expediri mandavimus. Datum
Romae extrà Portam Latinam hac die
22 Mensis **Martij** Anno 1730.
(sigillum) **H(enricus) E(piscopus)
Taumacensis
Fran(cis)cus del'Rio Prezee(nc)us***

G(OSPODIN) Henrik

LASSO DE LA VEGA

**Božjom i Apostolske Stolice milošću
biskup taumacenski**

Svima i svakom pojedinom, koji
budu naše vjerodostojne riječi čitali,
svjedočimo i potvrđujemo, kako
su nam mnogi vjerno o Svetim
Relikvijama izložili, da su ove uzete s
vjerodostojnih mjesta, vjerodostojnim
riječima i pečatom zaštićene, pažljivo
smo provjerili od kojih smo ovu³⁹
uzeli, dakle česticu od Svetoga **Drva
Presvetog Križa Gospodina Našega
Isusa Krista** koju smo pažljivo uzeli
i stavili **unutar kristalnoga križa
obrubljenog srebrenim filogramom**
i uzicom svilenom, **crvene** boje,
dobro svezanu i našim malim
pečatom u crveni španjolski vosak
utisnutim, spomenutu Svetu Relikviju
zapečaćenu, i na veću slavu **BOŽJU**
i na čast njegovih Svetih darovali i
podijelili i da se kod sebe ovlašteno
može čuvati, drugima davati, izvan
(Rima) otpremiti, te u bilo kojoj
crkvi, oratoriju ili kapeli na čašćenje
Kristovih vjernika javno izložiti i
postaviti. O vjeri ovih napisanih
svjedočanstava, našom rukom
potpisanih i našim pečatom ovjerenih
po dolje potpisanom našem tajniku
proslijediti zapovijedamo. Dato u
Rimu, izvan Latinskih Vrata, ovog
dana 22., mjeseca **ožujka**, godine 1730.
(pečat) **H(enrik) b(iskup)
taumacenski
Francisco del'Rio Prezeencus**

³⁹ **Podebljana** slova, riječi, odnosno rečenice, odnose se na rukom unesene nadopune u prethodno otisnuti tekst.

Prilog 4.

D(OMINUS) HENRICUS

LASSO DE LA VEGA

**Dei, & Apostolicae Sedis Gratia
Episcopus Taumacensis.**

*Universis & singulis praesentes nostras
authenticas literas inspecturis fidem
facimus, atque testamur, quatenus
Nobis devotè exhibitis plurimis Sacris
Reliquiis, eas ex locis authenticis
extractas, literis authenticis, & sigillo
munitas diligentè recognovimus, ex
quibus sequentam estraximus, videlicèt
particulas ex Sacra Fascia D(omi)ni
N(ost)ri Jesù X(r)isti quam reverentè
reposuimus, & collocavimus intùs
Thecam argenteam in forma ovale
duplici chrystallo munitam & funiculo
serico rubri coloris benè colligatam
nostroque parvo in cera rubra
hyspanica impresso sigillo pro dicte
Sacrae Reliquie identitate obsignatam, &
ad majorem Dei Gloriam, suorunque
Sanctorum venerationem dono
dedimus, & elargiti fuimus ad effectum,
& cum facultate penès se retinendi,
aliis donandi extra Urbem mittendi,
& in quacumque Ecclesia, Oratorio,
seù Cappella publicae Christifidelium
venerationi exponendi, & collocandi.
In quorum fidem has testimoniales
litteras praesentes, manu nostra
subscriptas. Nostroque firmatas sigillo
per infrascriptum Secretarium nostrum
expediri mandavimus. Datum Romae
extra Portam Flaminiam hac die 24
Mensis Maij Anno 1730.*

(sigillum) H(enricus) E(piscopus)
Taumacensis

Antonius Selvii Boxd---

G(OSPODIN) Henrik

LASSO DE LA VEGA

**Božjom i Apostolske Stolice milošću
biskup taumacenski**

Svima i svakom pojedinom, koji
budu naše vjerodostojne riječi čitali,
svjedočimo i potvrđujemo, kako
su nam mnogi vjerno o Svetim
Relikvijama izložili, da su ove uzete s
vjerodostojnih mjesta, vjerodostojnim
riječima i pečatom zaštićene, pažljivo
smo provjerili od kojih smo ovu⁴⁰
uzeli, dakle česticu od Svetoga
**Pokrova Gospodina Našega Isusa
Krista** koju smo pažljivo uzeli i stavili
**u posudicu srebrnu okruglog
oblika dvostrukim kristalom
zaštićenu** i uzicom svilenom, **crvene**
boje, dobro svezanu i našim malim
pečatom u crveni španjolski vosak
utisnutim, spomenutu Svetu Relikviju
zapečaćenu, i na veću slavu BOŽJU
i na čast njegovih Svetih darovali i
podijelili i da se kod sebe ovlašteno
može čuvati, drugima davati, izvan
Grada⁴¹ otpremiti, te u bilo kojoj
crkvi, oratoriju ili kapeli na čašćenje
Kristovih vjernika javno izložiti i
postaviti. O vjeri ovih napisanih
svjedočanstava, našom rukom
potpisanih i našim pečatom ovjerenih
po dolje potpisanom našem tajniku
prosljediti zapovijedamo. Dato u
Rimu, izvan Latinskih Vrata, ovog
dana 24., mjeseca **svibnja**, godine
1730.

(pečat) H(enrik) b(iskup)
taumacenski

Antonius Selvii Boxd---

⁴⁰ **Podebljana** slova, riječi, odnosno rečenice, odnose se na rukom unesene nadopune u prethodno otisnuti tekst.

⁴¹ "Izvan Grada" u ovom slučaju znači "izvan Rima".

Prilog 5.

MARCUS ANTONIUS Miseratione
Divina Episcopus
Praenestinus S(anctae) R(omanae)
E(cclesiae) Cardinalis Columna,
S(anctis)imi D(omini) N(ostri) Papae
Vicarius Generalis, Romanaeque
Curiae, ejusque Districtus Judex
Ordinarijs etc. Universis, & singulis
praesentes literas inspecturis fidem
facimus, & attestamus, quod Nos ad
majorem Omnipotentis Dei gloriam,
suorumque Sanctorum venerationem
recognovimus **Sacram Reliquiam ex
ossibus S(ancti) Gregorij Magni Papae
confess(or)is et Eccle(siae) doctoris
quam ex authenticis locis extractam
reverenter collocavimus in Theca
argentea fig(ur)e ovalis crystallo ab
utraque parte munita bene clausa, &
funiculo serico coloris rubri colligata,
ac sigillo nostro munita, eamque
consignavimus cum facultate apud se
retinendi, aliis donandi, extra Urbem
trasmittendi, & in quacumque Ecclesia,
Oratorio, aut Cappella publica Fidelium
venerationi exponendi. In quorum
fidem has litteras testi/moniales manu
nostra subscriptas, nostroque sigillo
firmatas per infrascriptum Sacrarum
Reliquiarum Custodem expediri
mandavimus. Romae ex Aedibus nostris
die 19^a mensis Aprilis anno 1790
(sigillum cardinalis Coloniae)
**J. N. Arch(iepiscopus) Sacris Operis
Gratis ubique: Jacobus Caect(an)us
Severini, Custos****

MARKO ANTONIO, milošću Božjom
biskup
Palestrine, S(vete) R(imske) C(rkve)
kardinal Colona, Svetoga gospodina
našega pape⁴² vikar generalni i
Rimske kurije, i njezina Distrikta
sudac ordinarij itd. Svima i svakom
pojedinomu, koji budu ove riječi čitali,
svjedočimo i potvrđujemo, da smo, na
veću Svemogućega Boga slavu i na čast
njegovih Svetih, utvrdili, da smo **svetu**⁴³
**relikviju od kostiju Svetoga Grgura
Velikog pape ispovjedaoca i Crkvenog
naučitelja, koja je s vjerodostojnih
mjestu izuzeta, s poštovanjem stavili u
srebrnu posudicu, okruglog oblika,
kristalom s obje strane zaštićenu**⁴⁴
dobro zatvorenu, i uzicom svilenom
crvene boje svezanu, i pečatom našim
ovjerenu, te dopuštamo: da se ovlašteno
kod sebe može čuvati, drugima davati,
izvan Grada⁴⁵ odnijeti te u bilo kojoj
crkvi, oratoriju ili kapeli javno izložiti
na čašćenje vjernika. O vjeri ovih riječi
rukou našom potpisanih i našim
pečatom ovjerenih, po dolje potpisanom
Svetih Relikvija čuvau prosljediti
zapovijedamo. Rim, iz naših odaja, dana
19. mjeseca travnja, godine 1790.
(žig kardinala Colone)
J. N. nadbiskup Svetih djela
Posvuda besplatno: **Jacobus Caectanus
Severini, čuvar**

⁴² Giovanni Angelo Braschi (1717.-1799.), papa Pio VI. (1775.-1799.).

⁴³ **Podebljana** slova, riječi, odnosno rečenice, odnose se na rukou unesene nadopune u prethodno otisnuti tekst.

⁴⁴ U obrazac serijske povelje, tiskane u majestetičnoj formi, rukou uneseni tekst (ovdje **zadebljanim slovima**) koji se odnose na određeni predmet.

⁴⁵ "Izvan Grada" u ovom slučaju znači "izvan Rima".

Prilog 6.

GREGORLO A Vares Ep(iscopo)
 Ruspensi
 in Bosna adjutori Ap(osto)li(co)
 Munus HOC sacrum
 OFFERT
 Fr(a) Josephus Paulovicichius Lu/
 cichius
 Il(lustris) D(ominus) CAN(onicus) ET
 Provic(arius) MACARENSIS
 MDCCLXXXVII

Grgi od Vareša, biskupu ruspenskom,
 u Bosni pomoćniku apostolskome,
 dar ovaj sveti
 daje
 fra Josip Pavlovičić Lu/čić
 p(resvjetli) g(ospodin) kan(onik) i
 provik(ar) makarski
 1797.

Prilog 7.

Ioannes Joseph Paulouich Lucich Iuris
 Utriusq(ue) Doctor
 Patricius Canonicus et Provicarius
 Generalis Macarensis
 In Regia Sebetidos Neapolitana
 Societate Laureatus
 Academicus Etruscus Cortonensis
 Veliternus Volscorum
 Spalatensis et Iaderensis Dalmatiarum
 Unanimium atque Constantium
 Taurinensium in
 tota Dalmatia Censor &&&
 Universis, et singulis presentes literas
 nostras visuris fidem indubiam
 facimus quod cum anno superiore
 ab E(minentissimo) ac R(everendissimo)
 imo / D(omino) D(omino) Andrea
 Ioannetto S(anctae) R(omanae)
 E(cclesiae) Cardinali Presbytero atque
 inclyto Bononiensi Archiepiscopo dono
 missum acceperimus / Sacrum Corpus
 cum Vase Sanguinis S(ancti) Vincentij
 Martyris de mandato S(anctis) (imi
 D(omi)ni N(ost)ri Pii Papae VI e
 Cemeterio Calepo/dij extractum, et a
 S(acra) Congregatione Indulgentiarum,
 sacrarumque Reliquiarum recognitum,
 et approbatum, in Capsu/la lignea
 cartha depicta cooperta, Vittaque serica
 rubra sigla collocatum bene clausum
 Sigillo Ill(ustrissimi) ac R(everendissimi)
 mi D(omini) D(omini) Xa(verii)
 Cristianiani Episcopi Porphyriensis,
 atque Sacrarum Apostolici Praefecti

Ivan Josip Pavlović Lučić, obaju prava
 doktor,⁴⁶
 plemić, kanonik i generalni provikar
 makarski,
 laureat u Kraljevskom Društvu
 Sebetidskom Napuljskom,⁴⁷
 akademik etruščanski kortonski,⁴⁸
 veliternski Volskorâ,⁴⁹
 splitski⁵⁰ i zaderski u Dalmaciji,⁵¹

⁴⁶ Kanonsko i civilno pravo doktorirao 1780. godine kao 25-godišnjak u talijanskom gradu Padovi.

⁴⁷ Dubrovčanin Dominik Zlatarić sredinom kolovoza 1794. godine uveo ga u članstvo Kraljevske Napuljske (Sebetidske) Akademije.

⁴⁸ Kardinal Vincenzo Ranuzzi (1726.-1800.) u veljači 1790. godine uveo ga u članstvo Accademie Etrusca u Cortoni - Toskana.

⁴⁹ Kardinal Stefano Borgia u siječnju 1793. godine uveo ga u članstvo Accademie Volsca u mjestu Velletri u Laciju kod Rima.

⁵⁰ Posredovanjem splitskog kanonika Nikole Bartul Didoša krajem rujna 1792. godine postao članom Splitskog društva.

⁵¹ Posredovanjem grofa Damiania (Damjanića) od Vrgade (conti de

obsignatum, ejusdemque authenticis literis in/structum Nos ad majorem Omnipotentis Dei gloriam atque ipsius S(ancti) Martyris Vincentij venerationem ea qua par est pietate hodie ex eadem Caput cum Vase Sanguinis extraximus atque intus Reliquiarum Argenteum triplici obseratum crystallo, / Vita rubra serica colligatum nostroque parvo Sigillo munitum reverenter reposuimus atque una cum ipsius S(ancti) Martyris Corpo/re iterum in eadem Capsula eadem Vita serica rubra colligata nostroque parvo sigillo obsignata bene clauso atque hanc ipsam / Insignem S(anctam) Reliquiam cum eodem S(ancto) Corpore Ill(ustrissi)mo ac R(everendissi)mo D(omino) D(omino) Gregorio a Vares Ruspensi Episcopo et in Bosna Othoma/na Coadjutori Apostolico in perenne nostri erga ipsum optime meritum Praesulem obsequij et amoris argumentum dono dedi/mus cum eadem que nobis ipsi elargita fuit facultate praedictam Sacram Reliquiam cum S(acro) Corpore apud se retinendi, aliis do/nandi et in quacumque Ecclesia Oratorio seu Capella publice venerationi exponendi absque tamen Officio et Missa ad for/mam Decreti Sac(rae) Congregationis Ritum editi die 11. Augusti 1691. In quorum fidem has presentes literas manu nostra / subscriptas nostroque parvo Sigillo firmatas expediri jussimus. Datum Macarsche ex AEdibus nostris die 30. Aprilis MDCCXCVII. Joannes Joseph Provic(arius) G(e)n(er)alis Greg(orius) Presb(iter) Paulovich Lucich a Sc(ri)ptis

Složnih i Razboritih Torinskih⁵² u svoj Dalmaciji cenzor itd. itd. itd. Svima i svakome pojedinome, koji budu ove naše riječi čitali, nepobitno svjedočimo, da smo, kao što nam je prošle godine presvijetli i prečasni gospodin gospodin Andrej Joaneto - Svete Rimske Crkve kardinal svećenik i glasoviti bolonjski nadbiskup darovao, primili sveto tijelo s posudicom krvi svetoga mučenika Vincencija, po zapovijedi presvetog gospodina našega pape Pija VI. izlučeno iz groblja Calepodij i od Svete Kongregacije Oprostâ i Svetih Relikvijâ prepoznato i potvrđeno, stavljeno u drvenu kutijicu omotanu ukrasnim papirom i svilenom crvenom vrpcom zapečaćenu, čvrsto zatvorenu, pečatom preslavnog i prečasnog gospodina gospodina Ksavera Kristijana - biskupa porfireonskog i pročelnika Apostolskih svetišta opečaćeno, i istoga vjerodostojnim riječima opremljenu, mi na veću slavu Svemogućeg Boga i na čast istoga svetog mučenika Vincentija, ona iz koje smo jednako pobožno danas glavu s posudicom krvi uzeli i u relikvijar srebreni trostrukim kristalom zatvorenim, svilenom crvenom vrpcom zavezanim i našim malim pečatom ovjerenim, pažljivo smo stavili i skupa s istoga svetoga mučenika tijelom ponovo u istu posudicu, identičnom svilenom crvenom vrpcom svezanu i našim malim pečatom zapečaćenu dobro zatvorenu, i ovaj sâm znak svetu relikviju s istim svetim tijelom

Vergada) početkom ožujka 1794. godine postao članom Akademije u Zadru.

⁵² Zalaganjem teologa Carla Marca Felicea Arnauda u veljači 1795. godine postao članom Torinske Akademije u razredu degli Ardenti.

presvijetlom i prečasnome gospodinu gospodinu Grgi od Vareša biskupu ruspenskom i u Bosni Otomanskoj koadjutoru apostolskom trajnom našem, vrlo zaslužnom biskupu, kao potvrdu naše privrženosti i ljubavi prema njemu osobno, na isti smo način podarili kao što je i nama samima bila darovana, da po izboru spomenutu svetu relikviju sa svetim tijelom kod sebe može držati, drugima davati i u bilo kojoj crkvi, oratoriju ili kapeli javno izlagati, dakle bez Službe Božje i Mise, sukladno dekretu Svete Kongregacije Obredâ izdanom dana 11. kolovoza 1691. U vjeri ovih riječi rukom našom potpisanih i našim malim pečatom ovjerenih, poslali smo zapovjedili.

Dato u Makarskoj, iz naših odaja, dana 30. travnja 1797.

Ivan Josip provikar generalni
Grgo svećenik Pavlović Lučić kancelar

Prilog 8.

A(nno) D(omini) MDCCCLXII. Die 17. Junii.

Ego Fr(ater) Sebastianus Episcopus Sio/nensis consecravi altarume hoc Ri/tu S(anctae) R(omanae) E(cclesiae) et reliquias Sanctorum / Martyrum Basilaei et Bonae in eo / inclusi. Ita est Fr(ater) Sebastianus Francovich / Ep(isco)pus Sionensis, et Vic(arius) apostolicus Bosniae m(anu) p(ropria)

Godine Gospodnje 1862, dana 17 lipnja.

Ja fra Sebastijan biskup sio/nski posvetih oltar ovaj po obr/edu Svete Rimske Crkve i relikvije svetih mučenika Bazilija i Bone u njega položih.

Tako je: ja fra Sebastijan Franković biskup sionski i vikar apostolski Bosne, vlastitom rukom!

Reliquaries from Očevija, Vareš and Vukanovići

ANTE ŠKEGRO

Croatian Institute of History, Zagreb
E-mail: askegro@isp.hr

UDC: 27-526.7 (497.6)

Original scientific article
Received: 30 March 2024
Accepted: 29 May 2024

TOMISLAV BRKOVIĆ

Parish of St. Michael the Archangel, Vareš
E-mail: tomyxy@gmail.com

Summary

Even at the time of the bloodiest persecutions that were carried out against them in their own homeland for centuries by the Ottoman occupiers, robbers, rapists, and murderers, various relics and reliquaries arrived among the Bosnian Catholics from the territories under the control of Rome. Among them are "a fragment of the cross of Jesus Christ" acquired in Rome in 1730 - kept in the Catholic church in Očevija near Vareš in the eastern part of central Bosnia, "the relic of the Roman pope Saint Gregory I the Great – confessor and teacher of the Church" acquired in 1790 in Rome - which is kept in the old Catholic church in Vareš, "the relics of the martyr St. Vincentius" obtained in 1797 through the canon and episcopal pro-vicar of Makarska Fr. Ivan Josip Pavlović Lučić – also in the old Catholic church in Vareš, and "the relics of the holy martyrs Basil and Bonaventure" inserted in 1862 into the altar of St. Anthony of Padua in the church of the Franciscan monastery of 'St. John the Baptist' in Kraljeva Sutjeska near Kakanj in central Bosnia, which was donated to the church of 'St. Anthony of Padua' in Vukanovići near Kakanj. Certificates of the authenticity of these relics were kept in the Catholic Parish of Vareš, while in the 1950s they were stored in the archives of the Franciscan Monastery of 'St. John the Baptist' in Kraljeva Sutjeska.

Key words: a fragment of the Cross of Jesus Christ from the Catholic church in Očevija near Vareš; the reliquary of Roman pope St. Gregory I the Great from the church of St. Michael the Archangel in Vareš; the reliquary of St. Vincentius from the church of St. Michael the Archangel in Vareš; reliquaries from the altar of the Church of St. Anthony of Padua in the Parish of Vukanovići near Kakanj; Franciscan Province of 'the Holy Cross' of Bosnia Argentina (Bosna Srebrena).

1. A fragment of the Cross of Jesus Christ from Očevija near Vareš

In the Catholic church of the famous Croatian settlement of Očevija,¹ which is an integral part of the ancient Catholic parish of Vijaka near Vareš, a gilded reliquary (Fig. 1) is kept, which is believed to contain a fragment of the wood of the cross on which Jesus Christ was crucified. In support of this is the note *De Ligno SS C*,² which would mean: "a fragment from the wood of the Holy Cross", inserted into the reliquary itself under the crystal cross in which the particle is located (Fig. 2). In a report on the valuables in the church in Očevija from 2005, it was indicated that in this "reliquary there is also a copy of the rescript of the Holy Congregation for the Propagation of the Faith from July 12, 1778 that reads: "Our Holy Father pope Pius VI grants complete forgiveness to each and every one of Christ's believers of both sexes – who truly repented, confessed, and received communion, and then visited the cemeteries of the village of Očevija in the Catholic parish of St. Michael on the day of May 3, when the feast is celebrated of the Finding of the Holy Cross, and let them pray for some time for the spread of the faith. This is permanently valid from the evening before the holiday until dusk on that day. It can also be applied for souls in purgatory".³ During an inspection of this reliquary, which was carried out by Fr. Tomislav Brković from the Catholic parish of Vareš and co-author of this paper, this 'transcription of the rescript' was not found in the reliquary.⁴ If it had been

¹ This research was carried out as part of the project "Communities, Communication, and Social Networks in the Croatian Middle Ages and Early Modern Times", funded by European Union - NextGenerationEU programme (380-01-02-23-40).

About the settlement of Očevija, cf.: ILIJA BARIŠIĆ, *Očevac o Očevcima i Očeviji*, Očevija - Vareš, 2006, pass.

² *De Ligno S(ancti)s(simae) C(rucis)*.

³ Cf.: B. MATIČEVIĆ, "Vareš / Očevija. Očevsko povijesno blago", in: *Katolički tjednik*, year IV (XXVI), nr. 11, March 20, 2005, pag. 29.

⁴ *Ibid.* "Attached is a picture of the reliquary from Očevija. I took it apart and there is nothing inside. The base has an opening underneath that is easy to open and there is also nothing inside. The base has an opening underneath that is easy to open and there is also nothing inside. I unscrewed three screws from the back and opened everything and looked in detail - there are no inscriptions anywhere.

in the reliquary, it could have been removed during its restoration, which was carried out in 2004 in Freiburg in the German federal state of Baden-Württemberg.⁵ It is not excluded that it is precisely because of this relic that the Catholic cemetery in Očevija was called the 'Cemetery of the Holy Cross'.⁶

Certificate for a fragment from the Cross of Jesus Christ of March 18, 1730

In the archives of the Franciscan monastery of 'St. John the Baptist' in Kraljeva Sutjeska is preserved a paper certificate (24 x 21 cm),⁷ in which Enrique Lasso de la Vega - the titular Bishop of Thaumacus (*D. Henricus Lasso de la Vega Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopus Taumacensis*),⁸ vouches for a particle taken from the wood of the Cross of Jesus Christ (*particulam ex Sacro Ligno Sanctissimi Crucis Domini Nostri Jesu Christi*). Issued in Rome on March 18, 1730, it was folded inward four times into an irregular rectangle. On its gray back (Fig. 3) in the upper rectangle, the following is written in black ink in five lines: *SSE Crucis Christi particula / Authentica attestatio, quam / adeptus Fr Philippus ab Ochieuja / Rome Anno Dni 1736. hic / tulit et apposuit*, which means: "A particle of the most Holy Cross of Christ / a credible testimony / obtained by Friar Filip of Očevija / Rome, in the year of the Lord 1736. here / brought and placed". In the center of the rectangle, in graphite pencil has recently been written: *Nr. 183*, which obviously refers to the number under which it is kept in the aforementioned archive. In the 1950s, archival documents written in Croatian Cyrillic, Latin, and Arabic were taken from the Catholic

I opened the glass in which the cross was placed and I also found nothing. Apparently, there was either no document at all or it had been taken out and stored somewhere else." Evidence from Fr. Tomislav Brković, February 4, 2024.

⁵ Cf.: MATIČEVIĆ, "Vareš / Očevija. Očevsko povijesno blago", pag. 29.

⁶ Cf.: BARIŠIĆ, *Očevac o Očevcima i Očeviji*, pag. 37.

⁷ Archives of the Franciscan Monastery of St. John the Baptist in Kraljeva Sutjeska, Subject: *Acta Turcica*, Box VII, File /volume/ 29 XXIX, Period: 18th and 19th centuries, Label: "Vareš".

⁸ Enrique Lasso de la Vega, (born 1689), titular bishop of the defunct Early Christian diocese of Thaumacus in Phthiotis in central Greece (from 1728), at the position now occupied by the Greek settlement of Domokos.

parish of Vareš and stored in the archives of the Franciscan monastery in Kraljeva Sutjeska.⁹ In the lower rectangle, in three lines, in a more monumental handwriting in black ink is noted: *Particule SS.E / Crucis Christi / Authentica*, which would mean: "particles of the Most Holy / Cross of Christ / authentic testimony" (Appendix 1). It follows from the above that the relic was obtained in Rome in 1736 by the distinguished Bosnian Franciscan Filip Lastrić Očevac (1700-1783),¹⁰ more than five years and eight months after the issuance of this certificate. At the time of its acquisition, Lastrić, then the curator of the Franciscan Province of 'the Holy Cross' of Bosnia Argentina (Bosna Srebrena), found himself in Rome in the circumstances of removing the conflict arising from the division of this province in the previous year of 1735.¹¹

This certificate is a common document (Appendix 2) that was issued when the relics or reliquaries were delivered to the seekers, with gaps provided for their handwritten description. The printed text ends with the date of issue. The day (18) and the month (*Martij / March*) are written by hand, while the year (1730) is printed in Arabic numerals in the same font as the rest of the text. At the bottom of the left side of the certificate, a large dry seal of Bishop Enrique Lasso de la Vega is impressed, and to the right of it, the bishop's signature (*H. E. Taumacensis*). Two lines are handwritten beneath the bishop's signature. In the first half of the above line, the name and service of

⁹ Documents from Očevija and Vareš were kept in the catholic church in Varesh until the 1950s, when they were stored in the archives of the Franciscan Monastery of St. John the Baptist in Kraljeva Sutjeska - where they are kept together even now. "Perhaps a page in the history of the Catholic parish of Vareš could be explained by the many murasels (an official letter from a judge addressed to someone) that are in the Sutjeska monastery, and were previously in the parish dwelling in Vareš. The writer of these lines saved them from certain destruction and handed them over to the monastery into the hands of the guardian (1955-1958) Fr. Miroslav Milošević." Cf.: DR. BERISLAV GAVRANOVIĆ, *Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska*, (undated manuscript from the archives of the Franciscan Monastery of St. John the Baptist in Kraljeva Sutjeska), pag. 229.

¹⁰ About this Franciscan: Cf. ANDRIJA ZIRDUM, *Filip Lastrić - Očevac 1700-1783. Prilog kulturnoj povijesti Bosne i Hercegovine*, "Kršćanska sadašnjost", Zagreb, 1982., pass.

¹¹ Cf.: ANĐELKO BARUN, *Svjedoci i učitelji. Povijest franjevaca Bosne Srebrene*, "Svjetlo riječi", Sarajevo - Zagreb, 2003., pag. 190-195.

Fr. Mato Delivić¹² – titular bishop of Bolina and vicar– are noted (*Fr' Mattheus Eppus Bolinenss Vic:*). In the right half of the same line is the signature of Francisco del'Rio Prezeenco (*Fran.cus del'Rio Prezee. us*), the secretary of Bishop Enrique Lasso de la Vega, whose task was to deliver the relics to the those who had ordered them (*per infrascriptum Secretarium nostrum expediri mandavimus*). The area of Delivić's service is indicated in the second line (*App.licis Bosnensium sub Turcis*). His surname (*Delivich*) is inserted above his first name and episcopal office (Fig. 4). In the lacuna fillings and the signature of the secretary Francisco del'Rio Prezeencus, one handwriting can be seen, and in the data related to Delivić, another. To clarify these two lines, the certificate of Bishop Enrique Lasso de la Vega for the same type of relic issued four days after it (March 22, 1730) is crucial.

This certificate specified that the relic was placed "in an oval silver container protected by a crystal on the front, and with a red silk cord, well-tied and sealed with a small seal in red Spanish wax" (*intùs thecam argenteam forme ouale chrijstallo à parte anteriori munitam et funiculo serico rubri coloris benè colligatam nostroque parvo in cera rubra hyspanica impresso sigillo*).

The date of issuance of this certificate (March 18, 1730) is in conflict with the service of Fr. Mato Delivić, who was named the titular "Bishop of Bolina and apostolic vicar in Bosnia" on the 12th of December 1735,¹³ (*Fr. Matthaëus Delivich, Episc. Bolin. Vicar. Apost. in Bosna*),¹⁴

¹² Fr. Mato Delivić, titular bishop of the defunct Early Christian diocese of Bolina in the Greek Achaia in the Peloponnese, and the first vicar of the Apostolic Vicariate in Ottoman Bosnia from 1735 to 1740. Cf.: MARKO SEMREN, "Franjevci Bosne Srebrene kao biskupi", in: *Bosna franciscana: časopis Franjevačke teologije Sarajevo*, X/16 (2002.) 117; <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bdelini.html> (March 26, 2024).

¹³ Cf.: DR. FRA MATO BONO VRDOLJAK, *Plodovi ljubavi i žrtve. Prinosi iz povijesti, kulture i arheologije*, "Franjevački muzej i galerija Gorica Livno", Livno, 2005., pag. 39.

¹⁴ Cf.: EMERICUS PAVICH, *Ramus viridantis olivae, in arcam militantis ecclesiae relatus, seu paraphrastica et topographica descriptio provinciae nuper Bosnae Argentinae, jam vero S. Joannis a Capistrano nuncupatae, ordinis minorum observantiae, in ditone suae sacrae caesareae et reg. apost. Majestatis, per Ungariam, Slavoniam, Syrmium, et Banatum diffusae clientalis obsequii ergo Rev. Patri Josepho Maria de Vedano ... oblata*, Budae, Typis Leopoldi Francisci Landerer, Anno MDCCLXVI, pag. 197.

specifically "in that part of the Kingdom of Bosnia that is subject to Ottoman rule" (*in ea parte regni Bosniae quae Othomano dominio sub est*).¹⁵ Delivić's information on this certificate was apparently recorded during his canonical visit to Catholic parish of Vareš, where on October 14, 1736, he administered confirmation to the Catholic faithful.¹⁶

It is not known when Filip Lastrić Očevac brought this relic to the territory of the Apostolic Vicariate in Ottoman Bosnia (created on September 5, 1735), of which Bishop Fr. Mato Delivić became the first Apostolic Vicar. This certainly happened before Delivić's canonical visit to the Catholic parish of Vareš in 1736. It is not excluded that this relic, which would "taken from the wood of the Cross of Jesus Christ" (*particulam ex Sacro Ligno Sanctissimi Crucis Domini Nostri Jesu Christi*) was in the service of strengthening the Franciscan Province of 'the Holy Cross' of Bosnia Argentina (Bosna Srebrena), in reference to its Dalmatian parts that were separated in 1735. The role of Filip Lastrić Očevac in obtaining a more favorable position for the Bosnian Franciscans with the highest church structures in Rome, just like obtaining this reliquary, was crucial. There is no doubt that this strengthened his reputation in his own province. However, it is not clear when, under what circumstances, and why this relic ended up in his birthplace of Očevija.

¹⁵ Cf.: VRDOLJAK, *Plodovi ljubavi i žrtve*, 37.

¹⁶ "Li 14. Ottobre 1736. Sodisfatto, che s' è il Popolo a Suttisca si colla S. cresima, come ancor colle confessioni, quidato dal P. Guardiano del Convento, arrivai nella Terra di Varesc, in qual luogo ritrovai una chiesetta umile, coperta di tavole, ben mantenuta, rimasta ancora dai tempi de Prencipi chritiani, con dentrovi bell' Altare coll Imagine di San Michel Arcangelo, et una campana più grande di quella in Podmigliaçe presso Jaicze, con cui giornalmente si chiama il Popolo cattolico ad uctir le Messe, recitar corone, e litanie, con tutta libertà, e senza alcun ostacolo de Turchi, che ancor da lontanetto la sentono." Cf.: DR. FRA JULIJAN JELENIĆ, *Spomenici kulturnoga rada franjevacu Bosne Srebreničke*, "Povjesno društvo za proučavanje prošlosti jugoslavenskih franjevacu", Mostar, 1927., pag. 56-57.

Certificate for a fragment from the Cross of Jesus Christ of March 22, 1730

Four days after this certificate, which is kept in the archives of the Franciscan Monastery in Kraljeva Sutjeska, another certificate was issued on March 22, 1730, for the same type of relic by the same bishop Enrique Lasso de la Vega (Fig. 5). It differs from the first in the floral motif inside which the text is printed, the letter *s* added to the word *nostra* in the first half of the penultimate line, the words written by hand in the central lacuna, and the date of publication.¹⁷ This certificate specified that the fragment, which was taken from the wood of the Cross of Jesus Christ, was placed "inside a crystal cross bordered with silver filigree" (*crucem chrijsallinam filigrana argentea circumdatam*). And this certificate, just like the one from the Franciscan monastery in Kraljeva Sutjeska, was certified in the same place with the identical seal and signature of this bishop and the signature of his secretary Francisco del'Rio Prezeenco (Appendix 3). The cross-shaped reliquary made of rock crystal, described in the central lacuna of this certificate, has modest dimensions (4.2 x 3.4 cm). On it, on a short silk double cord, which also wraps around it, there hangs the small seal of Bishop Enrique Lasso de la Vega sealed in red wax on a small piece of parchment (Fig. 6).¹⁸ In terms of form, it is very close to the one from the church in Očevija near Vareš – which, however, lacks the silk cord and seal. Regarding the circulation of relics with certificates signed of Bishop Enrique Lasso de la Vega referring to their authenticity during 1730, there is another certificate issued two months after this one, which refers to fragments from the Shroud of Christ.

¹⁷ http://archividigitali.diocesifirenze.it/MC/NAVIGA/Unita_Parr.asp?NODO=/MC/ARCHIVIO_MC/04/02/07/02/03/276.xml (March 26, 2024).

¹⁸ <https://russianstore.com/en/online-store/catholic-reliquaries/item/1235-crystal-theca-with-relics-of-the-true-cross-of-jesus-christ> (March 26, 2024).

Certificate for a relic of the shroud of Jesus Christ from May 24, 1730

The certificate of Bishop Enrique Lasso de la Vega (Fig. 7),¹⁹ issued on May 24, 1730, refers to fragments taken from the shroud of Jesus Christ (*particulas ex Sacra Fascia Domini Nostri Jesu Christi*). The certificates differ from each other in terms of the floral motifs, within which the same text with lacunae in the same place, with the same bishop's seal, and his signature in the same place as on the previous two, is printed in the same font, apparently at the same printing house. Apart from the handwritten words in the lacunae and the dates of their issuance, this one differs from the previous two certificates in that it was signed by another bishop's secretary (*Antonius delvii? Boxd--*).²⁰ In comparison to the one from Vareš, that is, the one in the archives of the Franciscan Monastery in Kraljeva Sutjeska, this one contains four words and five letters more (Appendix 4). Issued in a time period of just over two and a half months, these certificates bear witness to the intense circulation of relics and reliquaries that were supposed to arouse deep religious feelings among the not particularly enlightened Catholic population. The confirmation from Vareš (in fact from the Franciscan Monastery in Kraljeva Sutjeska) testifies that this also took place years after the signatures of their addressees. The role of Bishop Enrique Lasso de la Vega in their circulation (*Sacris Operis*) is not specified by these certificates, just as his service in the Church of Rome is not clear either.²¹

2. The reliquary of Roman pope St. Gregory I the Great from Vareš

The archives of the Franciscan Monastery in Kraljeva Sutjeska also contain a paper certificate (31 x 22 cm) that guarantees the authenticity

¹⁹ [https://www.beweb.chiesacattolica.it/guter/kunstwerk/3861614/Ambito+laziale+\(1730\)%2C+Autentica+reliquia+Santa+Fascia+di+Cristo](https://www.beweb.chiesacattolica.it/guter/kunstwerk/3861614/Ambito+laziale+(1730)%2C+Autentica+reliquia+Santa+Fascia+di+Cristo) (March 26, 2024).

²⁰ The middle word is of uncertain reading.

²¹ "Fr. Enrique Lasso de la Vega (†1729), titular bishop of Thaumacus (1728-1729)". Cf.: *The Medieval Shroud. Exploring the medieval context of the Turin*. <https://medievalshroud.com/authenticity/> (March 26, 2024).

of the reliquary of Roman pope Gregory I the Great (590-604).²² The certificate is folded inward four times into irregular rectangles (Fig. 8). On its gray-aged back, in the upper rectangle, three lines of black ink were hurriedly written: "Ovesu Reliquiae / ù Czarkvi S. / Mihovila ù Varessu", which would mean: "These are the reliquaries in the church of St. Michael in Vareš". Apparently, that note was written by some Bosnian Franciscan, who specified that the reliquary was located in the church of St. Michael in Vareš. Below this note is written in graphite pencil: *N° 178*, which refers to the number under which the certificate is kept in the archives of the Franciscan Monastery in Kraljeva Sutjeska. Until the 1950s, this certificate was located in the Catholic parish of Vareš, when it was moved to be stored in the aforementioned archive of the Franciscan Monastery in Kraljeva Sutjeska.²³ On the frontal, bleached, blue-green side of this certificate, within a square floral motif, a Latin text is printed which guarantees the authenticity of the delivered reliquary. Its central part is occupied by a large lacuna, intended to be supplemented by hand.

At the top of this certificate are printed the name, titles, offices, and coat of arms (in the middle) of the vicar general of the Roman Curia and the judge ordinary of its district Marcantonio Colonna Jr. - cardinal of the Catholic Church and since 1784 titular cardinal bishop of ancient *Praenesta* (modern Palestrina) near Rome.²⁴ The cardinal's name is printed in italic capitals, twice as large as the rest of the text, which is in normal size and form. Two incomplete lines of printed text follow, standard for this type of document. Below the lacuna, an incomplete line with a small lacuna in the middle was printed, in which the color of the ribbon from which the wax hung with the imprinted seal of the relic supplier was written by hand. Four printed lines follow, with three small lacunae in the second half of the last one, intended for the handwritten entry of the day, month, and year of issuance of the certificate. At the very bottom, on the left side of the certificate, is the seal of the above cardinal, recognizable

²² Cf.: Archives of the Franciscan Monastery of Kraljeva Sutjeska, Subject: *Acta Turcica*, Box VII, File /volume/ 29 XXIX, Period: 18th and 19th centuries. Label: "Vareš".

²³ Cf.: GAVRANOVIĆ, *Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska*, pag. 229.

²⁴ Cf.: <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bcolo.html> (March 26, 2024).

from the column (*colona*) in the middle (Fig. 9). To the right of the seal are two signatures: the upper one of archbishop (*J. N. Arch.pus*) who directed this type of work (*Sacris Operis*), and the lower one of custodian of the holy relics, Jacobus Caectanus Severinus (*Jacobus Caect.us Severini, Custos*).

In the lacuna, it is handwritten that the addressee of the charter reverently placed the holy relic, taken from authentic places from the bones of St. Gregory I the Great – the confessor and teacher of the Church,²⁵ in an oval silver container lined on both sides with crystal (*Sacram Reliquiam ex ossibus S. Gregorij Magni Pape confess.is et Eccle Doctoris qua ex authenticis locis extracta reverenter collocavimus in Theca argentea fig.e ovalis crystallo ab utraque parte munita*). As it is a large lacuna, in which only two sentences are written, the rest of it is crossed by four double slashes (Fig. 10). The first two words were supplemented by the accusative singular, while the extraction was defined by the ablative plural (*ex authenticis locis*). This would mean that one particle was taken from several places!

This certificate does not indicate the recipient, nor was it signed by the addressee, Cardinal Marcantonio Colonna Jr. (Addendum 5). It follows from this that in this case it was also a serial document, in the lacuna in which the type of reliquary was written when it was delivered to the applicants. His name, titles, and coat of arms were obviously in the service of guaranteeing the authenticity of the delivered relics or reliquaries. In this case, the relic consisted of a particle extracted from the bones attributed to the teacher of the Church, Roman pope Gregory I the Great.

3. The reliquary of St. Vincentius in the church of St. Michael the Archangel in Vareš

In the old church of St. Michael the Archangel in Vareš, a wooden chest with relics is kept (Fig. 11), which was presented to Fr. Grgo

²⁵ Gregory I the Great – Roman pope from 590 to 604, doctor of the Catholic Church.

Hiljić Varešanin,²⁶ then auxiliary Bishop of the Apostolic Vicariate in Ottoman Bosnia and to Bishop Fr. Augustin Botoš Okić,²⁷ by the canon and episcopal pro-vicar of Makarska Fr. Ivan Josip Pavlović-Lučić.²⁸ This is supported by the Latin note from the chest itself (Fig. 12) and the charter that Fr. Ivan Josip Pavlović-Lučić issued to the bishop Fr. Grgo Hiljić Varešanin (Fig. 13). Judging by the carelessly shaped paper and the handwriting in which the note was written, it is justified to conclude that its author is different from the author of the certificate with which the relics were donated and guaranteed. The note was written in Latin in eight lines in rudimentary handwriting by a not particularly skilled author, with a combination of the upper and lower-case letters and mistakes in the bishop's name and the canon's surname (Appendix 6).

The solemn paper certificate, which presents the relics and guarantees their authenticity, is kept in the archives of the Franciscan Monastery in Kraljeva Sutjeska. Until the 1950s, it was located in the Catholic parish of Vareš, when this was also the archives of the Franciscan Monastery in Kraljeva Sutjeska.²⁹ It was issued to Bishop Fr. Grgo Hiljić Varešanin on April 30, 1797 by Fr. Ivan Josip Pavlović-Lučić, and compiled by his chancellor-priest Grgo Pavlović. Inside the gold-printed square frame, the text is written in black ink with large initial letters of numerous words, while the center with Fr. Ivan Josip Pavlović-Lučić's titles is dominated by a colored coat of arms. According to this confirmation, the vessel with a vial of the blood of the martyr St. Vincentius (Fig. 14), had been given to Fr. Ivan Josip

²⁶ Fr. Grgo Hiljić Varešanin (1736-1813), from 1796 to 1798 auxiliary bishop of Fr. Augustin Botoš Okić - bishop of the Apostolic Vicariate in Ottoman Bosnia, and bishop of the same Vicariate from 1798 to 1813. Cf.: SREĆKO M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće: doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783-1813)*, "Kršćanska sadašnjost", Zagreb, 1971., pass.

²⁷ Bishop Fr. Augustin Botoš Okić - vicar of the Apostolic Vicariate in Ottoman Bosnia from 1784 to 1799.

²⁸ The canon and episcopal pro-vicar of Makarska Fr. Ivan Josip Pavlović-Lučić (1755-1818). On July 2, 1782, he became a canon and provicar general of the diocese of Makarska. Cf.: MARKO ŠPIKIĆ, "Život i djelo antikvara Ivana Josipa Pavlovića-Lučića", in: *Peristil*, 51 (2008) pag. 47-70.

²⁹ Cf.: GAVRANOVIĆ, *Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska*, pag. 229.

Pavlović-Lučić in the previous year, 1796, by the Cardinal and Archbishop of Bologna, Andrea Gioannetti (*ab Eimo ac Rimo / D D Andrea Ioannetto S R E Cardinali Presbytero atque inclyto Bononiensi Archiepiscopo*).³⁰ By order of Pope Pius VI³¹ (*de mandato Smi Dni Nri Pii Papae VI*) it was extracted from the Roman cemetery Calepodius (*e Cemeterio Calepo/dij extractum*).³² After its authenticity was confirmed by the Roman Holy Congregation of Indulgences and Holy Relics (*a S. Congregatione Indulgentiarum, sacrarumque Reliquiarum recognitum, et approbatum*), it was stored in a wooden box wrapped in decorative paper and a red silk ribbon, sealed with the seal of the head of the Apostolic Shrines, Bishop Xavier Cristiani (*in Capsu/la lignea cartha depicta cooperta, Vittaque serica rubra sigla collocatum bene clausum Sigillo Illmi ac Rmi D D Xa/verii Cristiani Episcopi Porphyriensis, atque Sacrarii Apostolici Praefecti obsignatum*).³³

Fr. Ivan Josip Pavlović-Lučić gave Bishop Fr. Grgo Hiljić Varešanin the head of the martyr St. Vincentius with a small vessel of blood (*Caput cum Vase Sanguinis*), closed with a triple-layered crystal tied with a red silk ribbon and sealed with his small seal (*atque intus Reliquiarum Argenteum triplici obseratum crystallo, / Vita rubra serica colligatum nostroque parvo Sigillo munitum*) (fig. 15). The certificate emphasized that the relics were given to Bishop Fr. Grgo Hiljić Varešanin as the permanent coadjutor of the Makarska Diocese in Ottoman Bosnia (*in Bosna Othoma/na Coadjutori Apostolico in perenne nostri*), and as an expression (*et amoris argumentum*) of Fr. Ivan Josip Pavlović-Lučić's personal attachment to him. The text of the confirmation is quite confusing, just as the contents of the wooden chest are

³⁰ Andrea Gioannetti (1722-1800), cardinal of the Holy Roman Church from 1777, archbishop of Bologna in Italy from 1776 to 1800. Cf.: <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bgioan.html> (March 26, 2024).

³¹ Giovanni Angelo Braschi (1717-1799) – Roman pope Pius VI (1775-1799).

³² The Roman cemetery / catacombs "Cemeterio Calepodi", Via Aurelia.

³³ Francesco Saverio Cristiani (1729-1800), titular bishop of defunct Early Christian diocese of Porphyreon in present-day Lebanon, at the site of what is presently Jieh. Cf.: <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bcristiaf.html> (March 26, 2024).

unclear. For example, it is not clear from which Saint Vincentius,³⁴ or martyr Vincentius,³⁵ the relics stored there were removed, nor why the Pope himself advocated for their removal from the above Roman cemetery, nor why the Cardinal and Bologna Archbishop Andrea Gioannetti gave them specifically to Fr. Ivan Josip Pavlović-Lučić, and he subsequently to the Bishop Fr. Grgo Hiljić Varešanin - who, in the end, donated them to the church of his native Catholic parish of Vareš.

4. Reliquaries from the altar of the Church of St. Anthony of Padua in the Parish of Vukanovići near Kakanj

When removing the wooden altar of St. Anthony of Padua (Fig. 16) from the parish church of the same name in Vukanovići, a small piece of paper (8 x 6.5 cm) with reliquaries was found in it on March 30, 2023. Folded into four parts, it was placed between two limestone slabs under the tabernacle in the central part of the altar. The relics consisted of two pieces in cotton fibre, attached on the left side of the piece of paper above the episcopal seal imprinted in red wax (Fig. 17a). The formula, which refers to the dedication of this altar, was written in black ink in eight lines in rustic handwriting (Fig. 17b) in Latin (Appendix 8). The altar was donated by the Franciscan Monastery of St. John the Baptist in Kraljeva Sutjeska - where it had previously been located to the church of St. Anthony of Padua in Vukanovići. They were inserted into the altar during its consecration on June 17, 1862 by Bishop Fr. Sebastianus Frankovich – Vicar of the Apostolic Vicariate in Ottoman Bosnia from 1861 to 1864. On the piece of this paper it is indicated that the "relics of the holy martyrs Basilius and Bonaventure" (*reliquias Sanctorum / Martyrum Basilai et Bonae*) are in question. Basilius was probably a presbyter of the Church in Ancyra (Ankara in Turkey) – who died as a martyr torn apart by a beast at Caesarea in Cappadocia (central Turkey) in the

³⁴ Cf.: *Bibliotheca*, register 28 Vincentius. Cf.: *Bibliotheca Sanctorum* (volume XII) - *Enciclopedia dei santi*, "Istituto Giovanni XXIII nella Pontificia Università Lateranense / Città Nuova Editrice", Roma, 1969.

³⁵ Cf.: *S. Vincentius Martyr, sive Pueritia, Adolescentia, Juventus, semper vincens, in theatrum producta & repraesentata ab electorali gymnasio Societatis Jesu*, Anno MDCLXXXV, Augsburg, pass.

time of the ill-famed Roman emperor Julian the Apostate (361-363).³⁶ Bonaventure was a priest who, together with Faustus, Maurus, and nine other companions, suffered martyrdom in Rome during the reign of the Emperors Publius Licinius Valerianus (253-260) and Publius Licinius Gallienus (253-268), during the time of pope Stephen I (254-257).³⁷ It is unclear where, when, and how Bishop Franković obtained these relics.

APPENDICES

Appendix 1

S(ancti)s(sima)e Crucis Christi particula
Authentica attestatio, quam
adeptus Fr Philippus ab Ochieuja
Rome Anno D(omi)ni 1736. hic
tulit et apposuit

N° 183

*Particule S(anctissim)e
Crucis Christi
Authentica*

Appendix 2

D(OMINUS) HENRICUS

LASSO DE LA VEGA

Dei, & Apostolicae Sedis Gratia Episcopus Taumacensis.

*Universis, & singulis praesentes nostras authenticas literas inspecturis fidem
facimus, atque testamur, quatenus Nobis devotè exhibitis plurimis Sacris Reliquiis,
eas ex locis authenticis extractis, literis authenticis, & sigillo munitas diligentè*

³⁶ Cf.: *Bibliotheca Sanctorum*, vol. II, "Istituto Giovanni XXIII nella Pontificia Università Lateranense", Roma, 1962., pag. 908.

³⁷ Cf.: *Bibliotheca Sanctorum*, vol. III, "Istituto Giovanni XXIII nella Pontificia Università Lateranense", Roma, 1963., 345-346.

recognovimus ex quibus sequentem³⁸ estraximus, videlicet particulam ex Sacro Ligno S(ancti)s(simi) Crucis D(omini) N(ostri) Jesu Christi quam reverentèr reposuimus, & collocavimus intùs thecam argenteam forme ouale chrijstallo à parte anteriori munitam & funiculo serico rubri coloris benè colligatam nostroque parvo in cera rubra hispanica impresso sigillo pro dicte Sacre Reliquie identitate obsignatam, & ad majorem DEI Gloriam suorumque Sanctorum venerationem dono dedimus, & elargiti fuimus ad effectum, & cum facultate penès se retinendi, aliis donandi extra mittendi, & quacumque Ecclesia, Oratorio, seù Cappella publicae Christifidelium venerationi exponendi, & collocandi. In quorum fidem has testimoniales literas praesentes, manu nostra subscriptas nostroque firmatas sigillo per infrascriptum Secretarium nostrum expediri mandavimus. Datum Romae extra Portam Latinam hac die 18 Mensis Martij Anno 1730.

(Seal) **H(enricus) E(piscopus) Taumacensis**

Fran(cis)cus del'Rio Prezee(nc)us

Fr(a) Matthaesus Delivich Ep(isco)pus Bolinens(i)s et Vic(arius)

App(ostoli)cus Bosnensium sub Turcis

Appendix 3

D(OMINUS) HENRICUS

LASSO DE LA VEGA

Dei, & Apostolicae Sedis Gratia Episcopus Taumacensis.

Universis, & singulis praesentes nostras authenticas literas inspecturis fidem facimus, atque testamur, quatenùs Nobis devotè exhibitis plurimis Sacris Reliquiis, eas ex locis authenticis extractis, literis authenticis, & sigillo munitas diligentèr recognovimus ex quibus sequentem³⁹ estraximus, videlicet particulam ex Sacro Ligno S(ancti)s(simi) Crucis D(omini) N(ostri) Jesu Christi quam reverentèr reposuimus, & collocavimus intùs crucem chrijstallinam filigrana argentea circumdatam & funiculo serico rubri coloris benè colligatam nostroque parvo in cera rubra hispanica impresso sigillo pro dicte Sacre Reliquie identitate obsignatam, & ad majorem DEI Gloriam suorumque Sanctorum venerationem dono dedimus, & elargiti fuimus ad effectum, & cum facultate penès se retinendi, aliis donandi extra mittendi, & quacumque Ecclesia, Oratorio, seù Cappella publicae Christifidelium venerationi exponendi, & collocandi. In quorum fidem has testimoniales literas praesentes, manu nostras subscriptas nostroque firmatas sigillo per infrascriptum Secretarium nostrum expediri mandavimus. Datum Romae extrà Portam Latinam hac die 22 Mensis Martij Anno 1730.

(Seal) **H(enricus) E(piscopus) Taumacensis**

Fran(cis)cus del'Rio Prezee(nc)us

³⁸ **Bold** letters, words, or sentences, refer to handwritten additions to the previously printed text.

³⁹ **Bold** letters, words, or sentences, refer to handwritten additions to the previously printed text.

Appendix 4

D(OMINUS) HENRICUS

LASSO DE LA VEGA

Dei, & Apostolicae Sedis Gratia Episcopus Taumacensis.

*Universis & singulis praesentes nostras authenticas literas inspecturis fidem facimus, atque testamur, quatenus Nobis devotè exhibitis plurimis Sacris Reliquiis, eas ex locis authenticis extractas, literis authenticis, & sigillo munitas diligenter recognovimus, ex quibus sequentam⁴⁰ estraximus, videlicet particulas ex Sacra Fascia D(omi)ni N(ost)ri Jesu X(r)isti quam reverentè repositimus, & collocavimus intus **Thecam argenteam in forma ouale duplici chrystallo munitam** & funiculo serico **rubri** coloris benè colligatam nostroque parvo in cera rubra hispanica impresso sigillo pro dicte Sacre Reliquie identitate obsignatam, & ad majorem Dei Gloriam, suorumque Sanctorum venerationem dono dedimus, & elargiti fuimus ad effectum, & cum facultate penès se retinendi, aliis donandi extra Urbem⁴¹ mittendi, & in quacumque Ecclesia, Oratorio, seu Cappella publicae Christifidelium venerationi exponendi, & collocandi. In quorum fidem has testimoniales literas praesentes, manu nostra subscriptas. Nostroque firmatas sigillo per infrascriptum Secretarium nostrum expediri mandavimus. Datum Romae extra Portam Flaminiam hac die **24** Mensis **Maij** Anno 1730.*

(seal) **H(enricus) E(piscopus) Taumacensis**

Antonius Selvii Boxd---

Appendix 5

MARCUS ANTONIUS Miseratione Divina Episcopus

Praenestinus S(anctae) R(omanae) E(cclesiae) Cardinalis Columna, S(anctis)simi D(omini) N(ostri) Papae⁴²

Vicarius Generalis, Romanaeque Curiae, ejusque Districtus Judex Ordinarius etc.

*Universis, & singulis praesentes literas inspecturis fidem facimus, & attestamur, quod Nos ad majorem Omnipotentis Dei gloriam, suorumque Sanctorum venerationem recognovimus **Sacram⁴³ Reliquiam ex ossibus S(ancti) Gregorij Magni Pape confess(or)is et Eccle(siae) doctoris quam ex authenticis locis extractam reverenter collocavimus in Theca argentea fig(ur)e ovalis crystallo ab utraque parte munita⁴⁴ bene clausa, & funiculo serico coloris rubri colligata, ac sigillo nostro munita, eamque consignavimus cum facultate apud se retinendi,***

⁴⁰ **Bold** letters, words, or sentences, refer to handwritten additions to the previously printed text.

⁴¹ *Extra Urbem* in this case means "outside Rome".

⁴² Giovanni Angelo Braschi (1717.-1799.), Pope Pius VI (1775-1799).

⁴³ **Bold** letters, words, or sentences, refer to to handwritten additions to the previously printed text.

⁴⁴ In the form of the serial charter, printed in a majestic form, hand-entered text (here in **bold letters**) that refers to a specific subject.

aliis donandi, extra Urbem⁴⁵ trasmittendi, & in quacumque Ecclesia, Oratorio, aut Cappella publica Fidelium venerationi exponendi. In quorum fidem has litteras testi/moniales manu nostra subscriptas, nostroque sigillo firmatas per infrascriptum Sacrarum Reliquiarum Custodem expediri mandavimus. Romae ex Aedibus nostris die 19^a mensis Aprilis anno 1790
(seal of cardinal Colonna) **J. N. Arch(iepis)copus Sacris Operis**
Gratis ubique: **Jacobus Caect(an)us Severini, Custos**

Appendix 6

GREGORLO A Vares Ep(iscopo) Ruspensi
in Bosna adjutori Ap(osto)li(co)
Munus hoc sacrum
OFFERT
Fr(a) Josephus Paulovicichius Lu/cichius
Il(lustris) D(ominus) CAN(onicus) ET Provic(arius) MacaRENSIS
MDCCLXXXVII

Appendix 7

Ioannes Ioseph Paulouich Lucich Iuris Utriusq(ue) Doctor⁴⁶
Patricius Canonicus et Provicarius Generalis Macarensis
In Regia Sebetidos Neapolitana Societate Laureatus⁴⁷
Academicus Etruscus Cortonensis⁴⁸ Veliternus Volscorum⁴⁹
Spalatensis⁵⁰ et Iaderensis Dalmatiarum⁵¹
Unanimum atque Constantium Taurinensium⁵² in
tota Dalmatia Censor &&&
Universis, et singulis presentes literas nostras visuris fidem indubiam facimus
quod cum anno superiore ab E(minentiss)imo ac R(everendiss)imo / D(omino)
D(omino) Andrea Ioannetto S(anctae) R(omanae) E(cclesiae) Cardinali

⁴⁵ *Extra Urbem* in this case means "outside Rome".

⁴⁶ He received his doctorate in canon and civil law in 1780 as a 25 year-old in the Italian city of Padua.

⁴⁷ Dominic Zlatarich of Dubrovnik in the middle of August 1794 accepted him into the membership of the Royal Neapolitan (Sebetid) Academy.

⁴⁸ Cardinal Vincenzo Ranuzzi in February 1790 accepted him into the membership of the Accademia Etrusca in Cortona – in Tuscany.

⁴⁹ Cardinal Stefano Borgia in January 1793 accepted him into the membership of the Accademia Volsca in the town of Velletri in Lazio near Rome.

⁵⁰ Through the mediation of the Split canon Nicholas Bartholomew Didoš, he became a member of the Split Society at the end of September 1792.

⁵¹ At the beginning of March 1794, he became a member of the Academy in Zadar through the mediation of Count Damiani (Damjanich) of Vergada.

⁵² Through the efforts of the theologian Carlo Marco Felice Arnaud, he became a member of the Turin Academy in the degli Ardenti class in February 1795.

Presbytero atque inclyto Bononiensi Archiepiscopo dono missum acceperimus / Sacrum Corpus cum Vase Sanguinis S(ancti) Vincentij Martyris de mandato S(anctis)s(im) D(omi)ni N(ost)ri Pii Papae VI e Cemeterio Calepo/dij extractum, et a S(acra) Congregatione Indulgentiarum, sacrarumque Reliquiarum recognitum, et approbatum, in Capsu/la lignea cartha depicta cooperta, Vittaque serica rubra sigla collocatum bene clausum Sigillo Ill(ustrissi)mi ac R(everendissi)mi D(omini) D(omini) Xa/verii Cristiani Episcopi Porphyriensis, atque Sacarii Apostolici Praefecti obsignatum, ejusdemque authenticis literis in/structum Nos ad majorem Omnipotentis Dei gloriam atque ipsius S(ancti) Martyris Vincentij venerationem ea qua par est pie/tate hodie ex eadem Caput cum Vase Sanguinis extraximus atque intus Reliquiarum Argenteum triplici obseratum crystallo, / Vita rubra serica colligatum nostroque parvo Sigillo munitum reverenter reposuimus atque una cum ipsius S(ancti) Martyris Corpo/re iterum in eadem Capsula eadem Vita serica rubra colligata nostroque parvo sigillo obsignata bene clauso atque hanc ipsam / Insignem S(anctam) Reliquiam cum eodem S(ancto) Corpore Ill(ustrissi)mo ac R(everendissi)mo D(omino) D(omino) Gregorio a Varess Ruspensi Episcopo et in Bosna Othoma/na Coadjutori Apostolico in perenne nostri erga ipsum optime meritum Praesulem obsequij et amoris argumentum dono dedi/mus cum eadem que nobis ipsis elargita fuit facultate praedictam Sacram Reliquiam cum S(acro) Corpore apud se retinendi, aliis do/nandi et in quacumque Ecclesia Oratorio seu Capella publice venerationi exponendi absque tamen Officio et Missa ad for/mam Decreti Sac(rae) Congregationis Ritum editi die 11. Augusti 1691. In quorum fidem has presentes literas manu nostra / subscriptas nostroque parvo Sigillo firmatas expediri jussimus.

Datum Macarsche ex AEdibus nostris die 30. Aprilis MDCCXCVII.

Joannes Joseph Provic(arius) G(e)n(er)alis

Greg(orius) Presb(iter) Paulovich Lucich a Sc(ri)ptis

Appendix 8

A(nno) D(omini) MDCCCLXII. Die 17. Junii.

Ego Fr(ater) Sebastianus Episcopus Sio/nensis consecravi altarume hoc Ri/tu S(anctae) R(omanae) E(cclesiae) et reliquias Sanctorum / Martyrum Basilaei et Bonae in eo / inclusi. Ita est Fr(ater) Sebastianus Francovich / Ep(isco)pus Sionensis, et Vic(arius) apostolicus

Bosniae m(anu) p(ropria)

The architecture of the Franciscan convent and the parish church of Saint John the Baptist in Kraljeva Sutjeska

MIROSLAV MALINOVIĆ

Faculty of Architecture, Civil Engineering
and Geodesy, University of Banja Luka
*Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet
Univerziteta u Banjoj Luci*
E-mail: miroslav.malinovic@aggf.unibl.org

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2024.10.145>

UDC: 726 (497.6)
27-789.32 (497.6 Bosna Srebrena)
930.85 (497.6)

Preliminary communication

Received: 26 October 2023

Accepted: 29 May 2024

Summary

The paper conducts an in-depth investigation into the architectural significance of the Franciscan convent and church of Saint John the Baptist in Kraljeva Sutjeska, Bosnia and Herzegovina. The primary objective is to provide comprehensive insights into architectural aspects, including the historical context and current state of this culturally and historically significant site. Notably, this site played a pivotal role within not only the local community but the broader cultural landscape of Bosnia and Herzegovina – sharing the royal seat of the Medieval Bosnian rulers with neighbouring Bobovac and being one of only three Franciscan convents that outlived Great Turskih War (1683-1699).

Over the centuries, the architectural layers of this site have undergone multiple alterations and demolitions, with the earliest documented modifications dating back to the early XIV century. Presently, the complex stands as one of the largest within the OFM Bosna Argentina, comprising a convent building initially finalised in 1892 under the architectural guidance of Johann Holz and a parish church completed in 1908, designed by architect Josip Vancaš. This study is anchored in a multifaceted research approach encompassing the convent's archival records, thoroughly analysing pertinent literature in published sources and meticulous on-site investigations.

The research findings unearth many historical insights, comprehensively understanding the site's evolution and enduring architectural significance. Furthermore, this investigation underscores the challenges of heritage protection and preservation efforts, particularly in the context of a place with such diverse historical and architectural strata. This scientific inquiry contributes to the broader body of knowledge concerning historical and architectural studies while highlighting the pressing need for sustained and vigilant measures to safeguard and preserve this invaluable cultural and architectural heritage for future generations.

Keywords: Kraljeva Sutjeska; Franciscans; architecture; Bosna Argentina; Josip Vancaš.

Arhitektura franjevačkog samostana i župne crkve Svetog Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci

Prethodno priopćenje
Prilježeno: 26. listopada 2023.
Prihvaćeno: 29. svibnja 2024.

Sažetak

Rad se bavi istraživanjem arhitektonske baštine franjevačkog samostana i crkve svetog Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci, Bosna i Hercegovina. Glavni cilj je pružiti sveobuhvatne uvide u arhitektonske aspekte, uključujući povijesni kontekst i trenutno stanje ovog kulturno i povijesno značajnog mjesta. Važno je napomenuti da je ovo mjesto odigralo ključnu ulogu ne samo u lokalnoj zajednici, nego i u širem kulturnom pejzažu Bosne i Hercegovine – dijeleći kraljevsku rezidenciju s obližnjim Bobovcem i bivajući jedan od samo tri franjevačka samostana koji su preživjeli Veliki turski rat (1683.-1699.).

Kroz stoljeća, arhitektonske slojeve ovog mjesta su prošli brojni prepravci i rušenja, pri čemu se najranije dokumentirane promjene datiraju u ranom XIV. stoljeću. Trenutačno, kompleks predstavlja jedan od najvećih unutar franjevačke provincije Bosna Srebrena, i uključuju samostansku zgradu koja je prvotno dovršena 1892. godine pod arhitektonskim vodstvom Johanna Holza, te župnu crkvu dovršenu 1908. godine, koju je projektirao arhitekt Josip Vancaš. Ovo istraživanje temelji se na višeslojnom pristupu istraživanju koji obuhvaća iscrpnu analizu arhivskih zapisa samostana,

temeljitu analizu relevantne literature u objavljenim izvorima te terenska istraživanja.

Rezultati otkrivaju bogatstvo povijesnih spoznaja, pružajući sveobuhvatno razumijevanje evolucije mjesta i njegove trajne arhitektonske važnosti. Osim toga, ovo istraživanje ističe izazove s kojima se suočavaju napori za zaštitu i očuvanje kulturne baštine, posebno u kontekstu mjesta s takvim višeslojnim povijesnim i arhitektonskim slojevima. Ovo znanstveno istraživanje doprinosi širem korpusu znanja o povijesnim i arhitektonskim studijima, istovremeno ističući hitnu potrebu za kontinuiranim i budnim mjerama kako bi se sačuvala ova neprocjenjiva kulturna i arhitektonska baština za buduće generacije.

Ključne riječi: Kraljeva Sutjeska; franjevci; arhitektura; Bosna Srebrena; Josip Vancaš.

Introduction

The Franciscan site of the convent and the parish Church, devoted to Saint John the Baptist, is located on the right bank of the Trstionica River in a relatively small settlement, Kraljeva Sutjeska, near Kakanj in Central Bosnia. The convent area Kraljeva Sutjeska, belonging to the Franciscan Province OFM¹ Bosna Argentina, besides the parish in Kraljeva Sutjeska, administered by the Roman Catholic Archdiocese of Vrhbosna, Sarajevo, currently holds parishes in Olovo, Vareš, and Vijaka.

¹ OFM – *Ordo fratrum minorum*, The Order of Friars Minor, founded by St. Francis of Assisi in 1209, is a fraternity. In a more complete fulfilment of their baptismal consecration and in answer to the divine call, the friars give themselves totally to God, their supreme love, through profession of obedience, poverty and chastity, which they are to live in the spirit of Saint Francis.

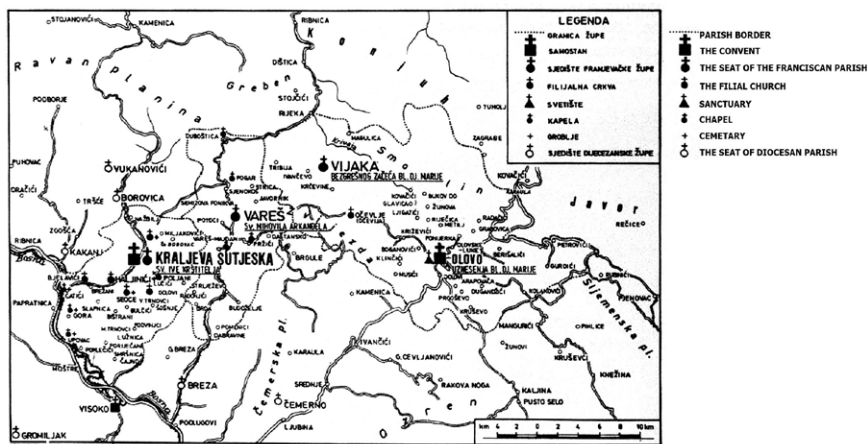

Figure 1. Convent area Kraljeva Sutjeska with belonging parishes.
Map done by Nikola Badanković 1989²

The convent in Kraljeva Sutjeska³ is only one of three Franciscan convents, besides Kreševo and Fojnica, which have functioned continuously, even during the Ottoman era, which is very well verified in the series of different papers, archive documents, journal articles, etc.⁴

² MARKO KARAMATIĆ, *Franjevačka Provincija Bosna Srebrena: Šematizam, Franjevački provincijalat*, Sarajevo, 1991., p. 126.

³ Present-day name dates back to Austro-Hungarian time. Before, the settlement was named Curia bani (in local: *Banski dvori*), in the literal translation "the seat of ban". Ban was the title addressed to the ruling throne in medieval Bosnia. Since Kraljeva Sutjeska shared the crown seat with Bobovac, the settlement was named accordingly. JOZEFINA DAUTBEGOVIĆ, "Konceptija novog stalnog postava Muzeja Kraljeve Sutjeske", in: *Informatica museologica*, Vol. 30, No. 1-4, Zagreb, 1999., pp. 70-74.

⁴ MIRO VRGOČ, "Kraljeva Sutjeska – Samostan i župa u 17. i 18. stoljeću prema objavljenim službenim izvješćima", in: *Zbornik radova: Stoljeća Kraljeve Sutjeske*, Kulturno-povijesni institut provincije Bosne Srebrene, Sarajevo and Franjevački samostan, Kraljeva Sutjeska, 2010., pp. 185-200; STJEPAN DUVNJAK, "Bosanični rukopisi u knjižnici franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci", in: *Filologija*, Vol. 63, Zagreb, 2014., p. 85; ŠIMUN NOVAKOVIĆ, "Paleografske osobitosti Fojničke kronike kao mogući pristup utvrđivanja mjesta njezina nastanka", in: *Hercegovina*, 9, serija 3, Mostar – Zagreb, 2023., p. 114; <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2023.9.71>.

Figure 2. The Convent and the Parish Church of Saint John the Baptist, Kraljeva Sutjeska: brush and ink drawing done before 1902 by Hary Gyula⁵

The first Franciscan convent in Kraljeva Sutjeska was erected probably in the first half of the XIV century, and ever since, it has been a prominent cultural, spiritual, pastoral, and artistic centre in the area. As far as written sources are concerned, it was initially mentioned in the chronicles, dated 1385-1390, of Friar Bartholomeus Pisanus,⁶

⁵ RUDOLF, CROWN PRINCE OF AUSTRIA, *Die osterreichischungarische Monarchie in Wort und Bild*, Vol. 22, K.K. Hof- und Staatsdruckerei, Vienna, 1901., p. 225.

⁶ Bartholomew, a noble Pisan, was a prominent figure in the 14th century. He studied in Bologna and held teaching positions in various Italian cities. He was also known as a successful preacher. He passed away around 1401 and was celebrated for his sanctity and scholarship, remembered in the Franciscan Martyrology on November 4. His most notable work, "De Conformitate Vitae B. P. Francisco ad Vitam Domini Nostri Jesu Christi," written in 1385, gained approval from the general chapter in Assisi in 1399. It received praise upon release but faced criticism from Lutherans and Jansenists. It was challenged by Erasmus Alber's "Alcoranus Franciscanus," and a response, "Apologeticus adversus Alcoranum Franciscanorum pro libro Conformitatum," was published by Henricus Sedulius in 1607. The "Conformities" is a mixed work, with forced

known also as the biographer of Saint Francis. Kraljeva Sutjeska shared the royal seat with the medieval Bosnian rulers from the Kotromanić dynasty, being an unprotected part of the throne town together with heavily fortified neighbouring Bobovac.⁷ Unfortunately, it was Bobovac that first fell in front of the Ottoman campaign in 1463. The last Bosnian king, Stephen Tomašević⁸ of Bosnia, left for Ključ, and soon, the area was placed under Turkish control. The convent was demolished, too. However, very soon, in 1469, the convent was mentioned in one of the Ottoman inventories, implying that it was quickly revitalised after the initial demolition. Still, the succeeding era was overwhelmed by new ruins, fires, and other unfortunate events, but the Franciscans consistently managed to rebuild their headquarters from scratch. In 1521-1524, the convent was again torn down. It was rebuilt later but again demolished in the fire on 6th September 1658. Soon after, a new one was built in 1664, but the friars had to leave their homes during the Siege of Vienna⁹ in 1683.¹⁰

parallels between the lives of St. Francis and Jesus alongside historical content. It holds significance for Franciscan history but varies in quality. While first printed in Milan in 1510, later editions suffered from corruption. A critical edition was published in 1906. Besides the "Conformities," Bartholomew authored around thirty other works, including an exposition of the Rule of the Friars Minor, "Speculum Morin," and a book on the life of the Blessed Virgin Mary. PASCHAL ROBINSON, "Bartholomew of Pisa", in: CHARLES HERBERMANN (ed.), *Catholic Encyclopedia*, Vol. 2, Robert Appleton Company, New York, 1907.

⁷ MIROSLAV ĆORKOVIĆ, "Dr. Pavao Anđelić – Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Sarajevo, 1973.", in: *Informatica museologica*, Vol. 6, No. 29, Zagreb, 1975., p. 8.

⁸ Stephen Tomašević, also known as Stephen II (Stjepan/Stefan Tomašević), died on May 25th, 1463. He was the final ruler of the Bosnian Kotromanić dynasty and reigned briefly as Despot of Serbia in 1459 before becoming the King of Bosnia from 1461 until 1463.

⁹ On 12th September 1683, the Battle of Vienna occurred on Kahlenberg Mountain near Vienna. The Ottoman Empire had besieged the city for two months before the Holy Roman Empire, led by the Habsburg monarchy, and the Polish-Lithuanian Commonwealth, under the command of King John III Sobieski, fought against them along with their vassal and tributary states. It was the first time these two powers had cooperated militarily against the Ottomans. This defeat proved a turning point for Ottoman expansion into Europe as they could not gain further ground. The war lasted until 1699 when the Ottomans ceded most of Hungary to the Holy Roman Emperor Leopold I.

¹⁰ M. KARAMATIĆ, *Franjevačka Provincija Bosna Srebrena: Šematizam*, p. 118; MARKO KARAMATIĆ et al, "Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine: povijest,

Figure 3. The Convent and the Parish Church of Saint John the Baptist, Kraljeva Sutjeska: landscape view from the east (2013)

The parish church had a similar historical stream along the convent. The first church, dated in the XIV century, was demolished between 1521 and 1524. It was restored in 1530 and later reconstructed and repaired in 1596. It was consecrated in 1607 and rebuilt twice in the XVIII century: 1728 and 1784-1785.¹¹ Some sources also mention April 23rd, 1667, as the church's later consecration date.¹² It is recorded that it had three stonewalls, in contrast to the state before reconstruction, when it was made out of simple brick dried on the sun. In one segment, it was covered with a wooden barrel vault; the rest was covered just during the reconstruction of 1784-1785. In the

kultura, umjetnost, turizam, prirodne znamenitosti", in: *Privredni vjesnik*, Zagreb, 1990., p. 39; MARKO ORŠOLIĆ et al, *Stari franjevački samostani: Kraljeva Sutjeska, Fojnica, Kreševo*, Udruženje katoličkih vjerskih službenika u SRBiH u suradnji sa samostanskim upravama, Sarajevo, 1984., pp. 6-7; IVAN STRAŽEMANAC – STJEPAN SRŠAN, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrne = Expositio Provinciae Bosne Argentianae*, Matica hrvatska, Zagreb, 1993., pp. 220-225.

¹¹ M. KARAMATIĆ, *Franjevačka Provincija Bosna Srebrna: Šematizam*, p. 118; M. ORŠOLIĆ et al, *Stari franjevački samostani: Kraljeva Sutjeska, Fojnica, Kreševo*, p. 7; I. STRAŽEMANAC – S. SRŠAN, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrne = Expositio Provinciae Bosne Argentianae*, pp. 222-223.

¹² I. STRAŽEMANAC – S. SRŠAN, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrne = Expositio Provinciae Bosne Argentianae*, pp. 222-223.

meantime, in 1738, the floor was paved with stone. Bishop Dobretić did a new consecration on 24th August 1780.¹³

Convent of Saint John the Baptist

More recent history of the convent in Kraljeva Sutjeska began after the return of the Franciscans in 1704. The Convent was restored in 1821 by Friar Ilija Starčević; in 1833, Friar Marijanović built an additional tract. It was all until 1889, when all buildings, except the later mentioned tract, were demolished, and new construction works were undertaken.¹⁴

One of the most engaged construction masters in the Province, Johann Holz¹⁵ from Požega, carried out the project for a new convent building. Holz was very well experienced master, with wide portfolio reaching beyond the national borders.¹⁶ The construction started on 19th April, and the foundation stone was blessed on 13th May 1890. The Convent was consecrated on 20th July 1892, even though the works lasted an additional five years. The Guardian, Friar Franjo Komadanović, controlled the results.¹⁷

¹³ M. ORŠOLIĆ et al, *Stari franjevački samostani: Kraljeva Sutjeska, Fojnica, Kreševo*, p. 7.

¹⁴ JULIJAN JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, Vol. 2. Prva hrvatska tiskara Kramarić & Raguz, Sarajevo, 1915., p. 601; M. KARAMATIĆ, *Franjevačka Provincija Bosna Srebrena: Šematizam*, pp. 118-119.

¹⁵ Johann and Franjo Holz, known as both architects and construction masters, worked primarily in Croatia and Bosnia during the turn of the centuries. They were uncle and nephew and hailed from Slavonska Požega.

¹⁶ IRENA KRAŠEVAC, "Interijer požeške crkve sv. Lovre u 19. stoljeću – primjer neogotičke obnove", in: *Peristil*, 55, Zagreb, 2012., pp. 77-86.

¹⁷ M. KARAMATIĆ, *Franjevačka Provincija Bosna Srebrena: Šematizam*, pp. 118-119.

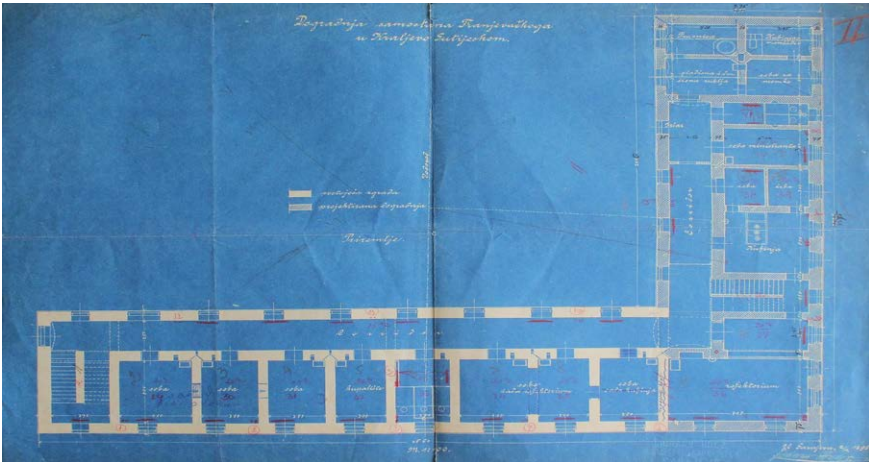

Figure 4. The Convent of Saint John the Baptist, Kraljeva Sutjeska: ground floor plan, a segment of the project done by Johann Holz in 1895¹⁸

Unfortunately, no precise data regarding the parts of the tract mentioned above were retained after Holz's intervention. Judging from the available project data, the construction was implemented in two stages. The first one included the south-eastern wing, the one aligned with the façade of the afterwards constructed church, while the north-eastern wing was built after 1895 when the accessible project was dated. Holz developed the usual design, shaping the outline of the convent in L. The interior organisation was carried out according to known models: straight hallway communication running down the wings, with a view to the inner garden, connected to side rooms and technical facilities. The building has a basement, visible from the entrance zone, ground, and two additional floors. According to already-seen models, the materials used are stone for underground structures, brick for the walls, and wood for horizontal spans and roof trusses. The roof is gabled hipped on the end part of the north-eastern wing. The building is plastered and covered with sheets of copper tin.

According to Holz's project, the south-eastern wing had 11 window axes displaced along the façade, while the wing perpendicular to it had nine. The north-eastern branch had an extension only on the

¹⁸ Archive Kraljeva Sutjeska, *Stari planovi crkve*, (not indexed).

ground floor, used for technical rooms. After one of the reconstruction works, even this ground floor addition was extended with two additional floors and one more structure attached to its north-western façade. The latter addition was definitely done in 1895-1904 because Holz did not design it, and Vancaš had already put it in the site plan for his church in 1904 – later to be discussed in the paper. The addition to the bigger wing was probably done during the reconstruction works 1982-1988: the added part is virtually cropped on the place where the retaining wall was erected. Hence, the conclusions lead from one to another. It means the former ground floor extension got additional floors and other ground floor extensions towards the courtyard. The convent was completed and consecrated in 1897 – on the patron's feast day, Saint John the Baptist, on 24th June.

Figure 5. The Convent of Saint John the Baptist, Kraljeva Sutjeska: elevation view from the north-east and longitudinal section, segment of the project done by Johann Holz in 1895¹⁹

Exterior decoration follows the time of the initial construction, and it was not changed during that time. The most dominating elements of the convent are windows decorated with simple cornices and frames, but they are only on the southeastern main façade. Horizontal cornices divide the flat parts of the building, emphasising the floor divisions. Basement walls, visible just from the outside, are done as high plinth walls to give the impression of a strong foot for the superstructure. The colour combination differs slightly from the church: cornices and

¹⁹ Archive Kraljeva Sutjeska.

second-level decorations are done in white, the façade plains are in bright green, and the plinth stone is coloured pale red.

The convent was equipped with water installations in 1914 and electrical power from its hydropower plant as soon as 1920.²⁰

The convent was thoroughly restored in the period 1982-1988.²¹ This project comprised the entire reconstruction of all façades, interior works, and modern facilities around the church. The Guardian, Friar Ruđer Radoš, supervised the works. As a result, a massive retaining wall was built, girding the inner courtyard. Before this intervention, the inner courtyard was closed from the north-west with the ground and a small retaining wall. The main entrance to the Convent was over the main staircase in front of the church. The inner courtyard was extended after the mentioned works, and a new retaining wall was built, allowing a direct approach to the convent from the backside.

By the beginning of the XX century, the Convent held philosophy and seminary studies. Later, the novitiate was conducted in the convent, where it stood until 1973.²²

The convent holds a vast collection of artistic and other artefacts, like everyday life items or traditional clothing, recently organised in a newly designed museum. Talking about the paintings, the most interesting is *Adoration of the Magi/Christ falling under the Cross* – painted on both sides, the only preserved part of the Gothic foldable altar dated in the XV century, the oldest and probably the most valuable in the Convent, *Crucifixion* (1597) and *The Sinless Conception* (1621), both done by Stjepan Dragojlović and some XVII-century Venetian paintings: *The Baptism of Jesus*, *The Proclamation – The Nativity – The Entry into Jerusalem* – triptych, *The head of Christ with a Thorn Crown*, *Saint Catherine* etc. The sculptures are not numerous; the most important is *The Assumption of Mary*, bought in Italy in 1839. The convent also holds several other valuable and essential artefacts once used in a liturgical procession, like chalices or

²⁰ M. KARAMATIĆ, *Franjevačka Provincija Bosna Srebrena: Šematizam*, pp. 118-119.

²¹ *Ibid.*

²² *Ibid.*

crosses, ceremonial clothing and many others. The archive contains many old and rare books and the oldest registry books in Bosnia, dated in 1641. Among many handwritings, documents, and archive records, the most important is the collection of 31 incunabula, more than half of their total quantity in Bosnia.²³

Parish church of Saint John the Baptist

The old church, last time repaired in the XVIII century, was demolished in 1821 due to its deterioration. It was rebuilt, allegedly in the exact dimensions and design, and consecrated on 20th May 1822. Friar Ilija Starčević supervised the works.²⁴ During the Guardian, Friar Dominik Andrijić was torn down again and replaced by a new church in 1858. This church was in function until the beginning of the XX century when a new one was built. Unfortunately, more detailed information on these churches was not preserved, not to say projects, if they existed. Only one photograph has been made, here presented, in 1889 and one year later published in the *Bulletin of the Land Museum of Bosnia and Herzegovina*.²⁵ Another exciting curiosity about this church is the bell tower. It was erected in 1860 and was the first bell tower in Bosnia built after 1463.²⁶

Some information about the furnishing and interior decoration of the old church exists: in the XVII and XVIII centuries, the main and five side altars were installed in the church; they were demolished after 1905. The choir in the church, built in 1858, was painted by Friar Stjepan Nedić. The church was equipped with an organ built in 1865 by the Budapest-based workshop "Orszag Sandor Ifju." It was mounted in the church on 8th September 1865.²⁷

²³ M. KARAMATIĆ, *Franjevačka Provincija Bosna Srebrena: Šematizam*, pp. 120-121; M. ORŠOLIĆ et al, *Stari franjevački samostani: Kraljeva Sutjeska, Fojnica, Kreševo*, pp. 13-17.

²⁴ J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, p. 601.

²⁵ M. KARAMATIĆ, *Franjevačka Provincija Bosna Srebrena: Šematizam*, p. 119; M. ORŠOLIĆ et al, *Stari franjevački samostani: Kraljeva Sutjeska, Fojnica, Kreševo*, p. 7.

²⁶ M. ORŠOLIĆ et al, *Stari franjevački samostani: Kraljeva Sutjeska, Fojnica, Kreševo*, p. 7.

²⁷ *Ibid.*

Figure 6. The Convent and the Parish Church of Saint John the Baptist, Kraljeva Sutjeska: landscape view of the former complex, photograph taken in 1899²⁸

After the demolition of the old church, already notable and established architect Josip Pl. Vancaš²⁹ was commissioned for the new project,

²⁸ Archive Kraljeva Sutjeska.

²⁹ Josip Vancaš was born on 22nd March 1859 in Šopronj (Ödenburg) in the Austro-Hungarian Empire, today located in Hungary, near the Austrian border on Neusiedler See. He was Czech by nationality. He studied at Technische Hochschule in Vienna in 1881 under the mentorship of Professor Heinrich von Fersfel. Between 1882 and 1884, he attended studies at Akademie der Bildenden Künste, at the Department for Architecture, with Professor Freidrich Schmidt. Besides Schmidt, Vancaš co-worked with famous Viennese architects Ferdinand Fellner and Hermann Helmer during his studies. IBRAHIM KRZOVIĆ, *Arhitektura Bosne i Hercegovine, 1878-1918*, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1989., p. 253.

In 1883, the Government in Bosnia invited Vancaš to Sarajevo and participated in constructing a new Cathedral and Government administration building. Professor Schmidt recommended Vancaš to perform Schmidt's project, but when the authorities realised that Schmidt's project was too expensive, Vancaš was assigned as a chief architect. In the first years of his stay in Sarajevo, which lasted until 1921, he designed mainly Historicisms and then slowly changed the course towards secession and, later on, to the so-called "Bosnian style". Among all foreign architects that worked in Bosnia, and maybe until nowadays comparable to all contemporary ones, Vancaš left the most considerable opus of works and ingenious amount of different approaches, designs, and

which he did in 1904-1905. By that time, Vancaš has already completed successful commissions for Archdiocese Vrhbosna and the Franciscan Province Bosna Srebrena.³⁰ Even though it was not recorded on the drawings, his associate in this project was architect Karel Pařík.³¹ The construction work took place from 1906 to 1908. The foundation stone was laid and blessed on 10th June 1906. The construction works were taken care of by Friar Franjo Komadanović, who holds the credits for the deal with Vancaš, and the construction master Franjo Holz, the uncle of Johann Holz, who built the Convent. Komadanović, once guardian, was promoted to the Provincial Superior of OFM Bosna Argentina

implemented ideas. Overall, Vancaš designed and built more than 240 buildings: 102 houses, 70 churches, 12 institutes and schools, 10 state and municipal buildings, ten banks, seven palaces, six hotels and coffee shops, six factories, seven interior designs and altars and ten adaptations. Even though his enormous talent and dedication to architecture in all spheres of life led him to outstanding designs of all kinds of projects, sacred architecture was his speciality. Most churches were different parish churches belonging to newly formed dioceses in Bosnia and Herzegovina: Archdiocese of Vrhbosna, Diocese of Banja Luka, and Diocese of Herzegovina. He was involved in projects for parish churches in Brčko (1884-1885), Brestovsko, Bijeljina, Gradačac (1886), Modriča 1887 and Žepče 1889. Later, other churches were built according to Vancaš's projects: Tuzla (1893), Domaljevac (1892-1894), Komušina (1893), Gornji Vakuf, Guča Gora, Podhum (1894), Šivša (1895), Kiseljak (1895-1897), Brajkovići (1894-1897), Pećnik (1896-1899), Banbrdo (1899), Vitez (1900), Plehan (1898-1902), Lukavac near Tuzla (1907), Bosanski Brod, Doboj (1909), Zenica (1908-1910), Podmilačje (1910), Tešanj (1910), Svilaj, Vidovice, Morančani, Odžak, Olovo (1911), Konjic (1912), Crkvica (1913), Maglaj (1919), Pećnik, Uzdol and Novo Selo (1921) (Božić, 2006: 40). Besides churches, Vancaš was involved in designing numerous convents and parish houses, the most important being the Franciscan convents of OFM Bosna Argentina. Regarding ecclesial architecture, Vancaš was intensely devoted to Historicisms: Gothic and Romanic revivals, but with tumbling combinations of numerous stylistic elements from other architectural styles. Vancaš deceased on 15th December 1932 in Zagreb. JELENA BOŽIĆ, "Novi prilog životopisu Josipa pl. Vancaša (1859.-1932.): obiteljski temelji, uzori i poticaji društvenoga i kulturnog djelovanja", in: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 62, Zadar, pp. 277-316.

³⁰ DRAGAN DAMJANOVIĆ – SANJA ZADRO, "Arhitekt Josip Vancaš i pregradnja franjevačkih crkava u Gučoj Gori kod Travnika, na Gorici u Livnu i u Tolisi: prilog povijesti arhitekture historicizma u Bosni i Hercegovini," in: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 38, Zagreb, 2014., pp. 219-220.

³¹ JELENA BOŽIĆ, *Arhitekt Josip Vancaš: Značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo, 2006., p. 45.

during the works on the Convent but retained a high level of activities in Kraljeva Sutjeska. The guardian in charge was Friar Rafo Babić.

Almost all works were conducted by locals, but in 1908, Holz brought specialists from the Austrian province of Styria to complete the advanced tasks. Masters from Vienna were brought to undertake the concrete vault above the central nave. The church was covered on 25th October 1907. 45-meter high bell towers were erected in the summer of 1908, and on 6th July, the ceremony of bell hoisting took place. Some additional works lasted until 1910, when some sources refer to extra costs for construction materials and workers.³²

If one could draw attention to the best projects that Vancaš developed in OFM Bosna Argentina, then the Parish Church of Saint John the Baptist would undoubtedly be in that group, along with convent churches in Bistrič-Sarajevo and Fojnica. Vancaš had certain restrictions; in the first line, he could use the existing convent buildings, site location, etc., as strengths and design remarkable architecture, outstanding in the surrounding hills and the Province.

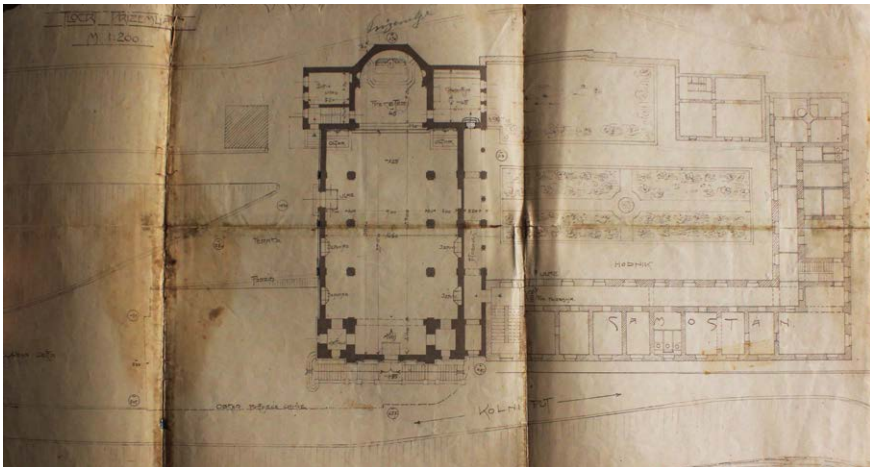

Figure 7. The Parish Church of Saint John the Baptist, Kraljeva Sutjeska: ground floor plan with the ground floor plan of the Convent, a segment of the first project done by Josip Vancaš, dated on 9th September 1904³³

³² <http://www.kons.gov.ba/?lang=en> – Commission to Preserve National Monuments, *National monuments of Bosnia and Herzegovina* (28. 9. 2023.).

³³ Archive Kraljeva Sutjeska.

In the floor plan, the church is a three-naved basilica outlined with the apse. In addition to that, there are corner spaces between the side aisles and the apse. The church is connected with the Convent, so their south-eastern façades are aligned. It is approached over the staircase, joining the entrance platform and the ground floor level. From the entrance platform, it is possible to enter the crypt, located in the basement, and use the elevated ramp to enter the inner courtyard. Not to be confused, according to a project, the inner courtyard was not directly connected to the outside; it was done just after the reconstruction in 1982-1988.

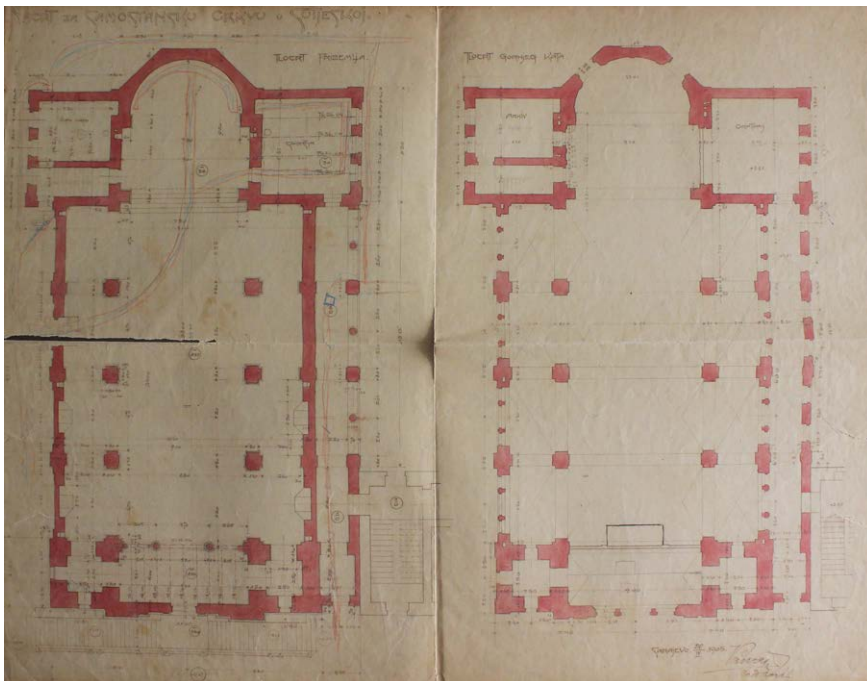

Figure 8. The Parish Church of Saint John the Baptist, Kraljeva Sutjeska: ground floor plan and floor plan of the choir level; a segment of the second project done by Josip Vancaš, dated 20th April 1905³⁴

The main corps is developed around the central nave and two side aisles, in the width of bell towers located on the main façade and incorporated within the church. The central core is separated from

³⁴ Archive Kraljeva Sutjeska.

the side aisles with three pairs of polygonal columns. A couple of columns and two smaller circular columns separate the central nave from the entrance vestibule, holding the choir platform above. The primary columns are connected with arches, making the support construction for both the central nave and side aisles. Columns have small arches connected to the side facade walls. One big arch separates the main from the side aisles, two smaller arches, and corresponding arched windows on the side facade wall are the rectangular base for the groined vaults with pointed arch in the section, covering the side aisles. Three sets of those exist in each of the aisles. The central nave is covered with vaults supported with arches stretching between the main columns and additionally opened with arched windows aligned with the same type of openings on the level below. In the main nave's width is the apse holding the elevated sanctuary, everything altogether covered with a vault built above the semi-circular apse walls, which take the polygonal outline of the façade. In the corner zones between the apse and side aisles, there are two rooms on the ground floor. According to the original project, the western one was designed to be a parish office, but it was later moved to the convent building, and the eastern one holds the sacristy. The staircase from the parish office leads to a room on the upper floor designed to be the archive room. The corresponding space on the eastern side is the oratorio, which can be approached only through the convent. The sacristy is linked to the church, and one elongated hallway leads directly from the convent. Above that hallway, another one exists, concealed within the south-eastern façade wall, connecting the convent with the oratorio above and the choir platform. From the choir platform, the bell towers can be approached, too.

One of the exciting parts of the project is the crypt, which can be approached directly from the outside. It is covering only one part of the floor plan. Its entrance was once prominently located in the vertical axis of the main façade but is now enclosed by the platform recently added to the entrance staircase built by Vančaš.

Figure 9. The Parish Church of Saint John the Baptist, Kraljeva Sutjeska: elevation view of the main façade from the south-east and cross-section through the central nave viewing the bell towers in the background; a segment of the second project done by Josip Vancaš, dated on 20th April 1905³⁵

³⁵ Archive Kraljeva Sutjeska.

Figure 10. The Parish Church of Saint John the Baptist, Kraljeva Sutjeska: longitudinal section view through the eastern bell tower and the side aisle; a segment of the second project done by Josip Vancaš, dated on 20th April 1905³⁶

³⁶ Archive Kraljeva Sutjeska.

Figure 11. The Parish Church of Saint John the Baptist, Kraljeva Sutjeska: elevation view of the main façade from the south-east; a segment of one of the alternative preliminary projects done by Josip Vancaš, dated 9th August 1904³⁷

³⁷ Archive Kraljeva Sutjeska.

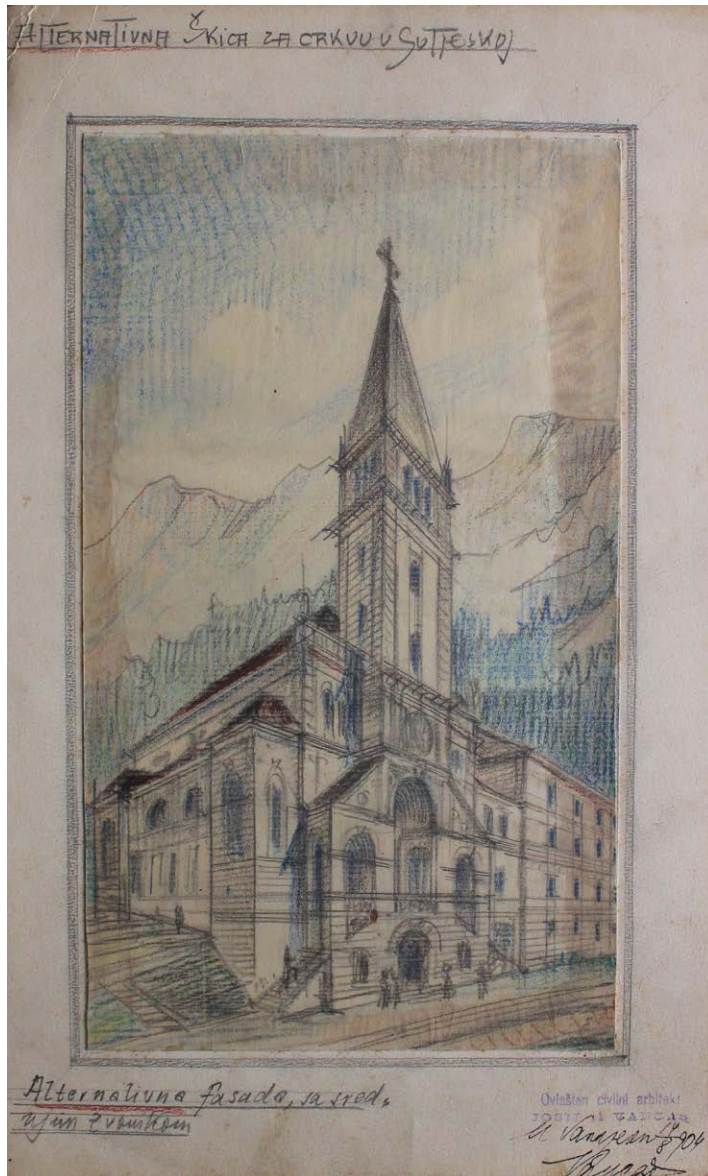

Figure 12. The Parish Church of Saint John the Baptist, Kraljeva Sutjeska: perspective view of the main façade from the west; a segment of one of the alternative preliminary projects done by Josip Vancaš, dated 19th August 1904³⁸

³⁸ Archive Kraljeva Sutjeska.

The interior decoration is mainly done within the paintwork, but some additional plastics exist. Those are mostly the cornices, like crown cornices on the columns, great cornices outlining the vaults of the central nave, arched cornices above the sanctuary, small ones on the columns, or shallow arched cornices on the arcades separating the central nave and the aisles. The Painter Marko Antonini³⁹ was chosen to do the paintwork, which he completed on 7th October 1908.

Figure 13. The Parish Church of Saint John the Baptist, Kraljeva Sutjeska: interior view of the central nave and the sanctuary in the background (2013)

³⁹ Marco Antonini, Gemona del Friuli, Italy, 7th September 1849 – Zagreb, 25th May 1937; <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=748> – MARIJANA SCHNEIDER, *Antonini, Marko* (19. 9. 2023.).

Viewed from the outside, the architectural façade design holds the overall impression of the Renaissance Revival. Vancaš, besides this project that was carried out, developed a few other designs, like the one with a central bell tower, holding the reminiscence of his plan for the Parish Church of Saint Anthony of Padua in Bistrič, Sarajevo. In the final project, Vancaš gave quite a reasonable design in terms of links between the interior disposition and the reflections of that organisation to the façades. The central nave is reflected on the façade as one great Avant-corps, with a centrally located entrance door and a semi-circular window above. It is covered with a tympanum holding one oculus, underlined with a horizontal cornice, and framed by pilasters on both sides. Small pilasters and a smaller tympanum above the door also emphasise the main entrance.

The bell towers are slightly detached, located behind the plane of the façade of the Avant-corps. They also hold additional entrance portals, a small linking building part, and an extension of the communication hallway between the church and the convent.

Side façade walls are both different. The southwestern border facing the entrance platform is clear: it holds four semi-circular windows corresponding to four groined vaults inside. There is also the same set of windows on the level above, on the wall corresponding to the main nave. They are all vertically divided with pilasters, which comprise the entirety and the main Avant-corps. Corner rooms between the apse and the side aisles are modelled as smaller Avant-corps, with crowning tympanum and edging pilasters, holding three rectangular windows on both the ground and first floor. The polygonal apse is done similarly, with pairs of oculus windows above them. The north-eastern façade wall is aligned with the sanctuary façade wall due to the existence of the convent hallway. However, it is done discretely, and the composition of architecture and ambient impression is very well done. The prominent cornice, which underlines the tympanum on the main façade, outlines the whole church and represents the foot for the gabled roof, hipped above the apse. The bell towers, rising prominently above the surrounding landscape, are also done similarly to the rest of the church. Even though Vancaš previously designed one project that was supposed to have more decorated bell towers, those are simple. The outline is framed with corner decoration, analogue to the pilasters, and divided into three zones. The first

one belongs to the body of the church and begins with an entrance portal and one simple horizontal cornice; above are only rectangular windows. Between the prominent cornice and the tower crown, there are more oversized rectangular windows, one on each side, and clock mechanisms, but only on the western tower. The crowning part holds pairs of arched windows on each of the sides, which, along with blind arcades above and blind balustrades below the windows, represent one of the defining elements of Renaissance Revival. Roofs are done as steep, pyramidal-shaped constructions.

All mentioned decorative elements are in white stucco, while the façade plains are plastered and coloured in pale beige. The lower zones are decorated with manipulated stonework-imitated partitions, comprising the whole design idea. Besides the mentioned plaster as the covering material, the roof and all other horizontal, rain-protected surfaces are covered with sheets of copper tin. Structural properties are advanced for the time of the construction, considering the influencing factors. It is done in brick, reinforced concrete, and wood. The materials inside the church are plaster, ceramic tiles on the floor, and wood for furnishings. The final touches were constructing the choir platform and belonging columns and laying down the ceramic tiles, all done in 1908. Friar Rafo Babić finally consecrated the church.

Exciting are the contemporary artistic installations. In the church is the bronze sculpture of Blessed Catherine of Bosnia, the last Bosnian Queen, who died in Rome in 1478, by Josip Marinović. Behind the church, at the first section of the retaining wall, there is Saint Catherine's sculpture, done by Ana Kovač. On the retaining wall behind the church is a prominent mosaic with scenes from Saint Francis's life, done by Vladimir Blažanović. Svjetlana Bajanović did another mosaic of Saint Nikola Tavelić.⁴⁰

⁴⁰ M. KARAMATIĆ, *Franjevačka Provincija Bosna Srebrena: Šematizam*, p. 119.

Figure 14. The Convent and the Parish Church of Saint John the Baptist, Kraljeva Sutjeska: scenes from the life of Saint Francis done by Vladimir Blažanović in 1988, mosaic on the retaining wall in the inner courtyard (2013)

The previously used Hungarian organ, built in 1865, is retained in the new church.⁴¹ A new one was made by the workshop "M. Heferer"⁴² from Zagreb in 1909.

⁴¹ MARKO STANUŠIĆ, "Najstarije orgulje u Bosni i Hercegovini", in: *Sveta Cecilija*, Vol. 75, No. 1, Zagreb, 2005., p. 6.

⁴² Heferer, an organ workshop located in Zagreb, has been operating continuously since 1870. Throughout its history, it has constructed over 260 organs in Croatia and neighboring countries, with the majority being built between the years 1870 and 1929. The workshop was founded by Mihael Mijo Heferer (Graz 4th August, 1825, Zagreb 23rd May, 1887). Some of his notable works include organs found in Gradec, Martinska Ves, Požeške Sesvete, Donja Stubica, Kraljev Vrh, Zagreb (Bogoslovni Faculty), and Marija Bistrica. Mihael was succeeded by his stepson Ferdo Heferer-Hubmann (Graz, 25th May, 1853 – Zagreb, 25th April, 1928), who ran the company under the name "M. Heferer, widow and son" until his death. Ferdo was a talented builder, innovator, and experimenter. His significant works include organs located in Radovečko Križovljan, Začretje, Zagreb (churches of St. Mark, St. Catherine, St. John, and St. Blaise), Pakrac, Krapina, Petrinja, and others. After Ferdo, the company was taken over by August Faulend-Heferer (Graz 7th August, 1881 – Zagreb, 9th January, 1944), who was the son of Ferdo's sister. Due to changing circumstances, the company's production decreased significantly during his tenure, with projects in Legrad, the Seminary at Šalata in Zagreb, and others. August was succeeded by Ivan Faulend-Heferer (Zagreb, 10th April, 1927), who furthered his expertise

After the construction, several reconstructions were undertaken. During the works 1982-1988, when the Convent was restored, the church also got a new entrance terrace, added to the previous staircase by Vancaš, a parking lot, and a retaining wall behind the church, which later received the mosaics mentioned above. The entrance terrace, with the supporting arcades, was done according to a project by Vinko Grabovac, an architect from Zagreb.⁴³

Essential structural repairs on foundations below the southern façade walls and the foundation of the bell towers successfully took place in 2010-2012.

As a building ensemble, the Convent and the Parish Church of Saint John the Baptist are listed as the permanent national monument of Bosnia and Herzegovina, along with its movable goods.⁴⁴

Conclusion

To conclude, the Franciscan Convent of Kraljeva Sutjeska serves as an outstanding example of the lasting effect of architecture and spirituality. Its journey through time, from its humble beginnings in the 14th century to its current state, being one of only three Franciscan convents that incessantly operated from its establishment, showcases architecture's profound impact on people's lives.

Speaking of architecture, none of the medieval structures were preserved, so the built heritage can be analysed only from the end of the XIX century, underlined with the church designed by Josip Vancaš and the original convent by Johann Holz. The complex showcases

in construction by studying in Germany and Austria. Starting in 1970, the company has been involved in the restoration of historical organs (in Lepoglava, Varaždin, Cres, etc.) in addition to building new organs (in Kreševo, Kaštel Novi, Mostar, Zagreb, etc.). The workshop has a special focus on the organs by P. Nakić in the church of St. Francis in Šibenik. <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=24737> – Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, *Heferer*, (2. 10. 2023.).

⁴³ <http://www.kons.gov.ba/?lang=en> – Commission to Preserve National Monuments, *National monuments of Bosnia and Herzegovina* (28. 9. 2023.).

⁴⁴ *Ibid.*

the exquisite fusion of architectural styles and reflects the Franciscan community's spiritual devotion and artistic ingenuity.

As we delve into the history of this extraordinary structure, we can observe how it has stood the test of time, political struggles, social transformation, and conflicts. The resilient existence of the convent in Kraljeva Sutjeska is a tribute to the power of architecture to transcend the fleeting and unite individuals with their heritage and spirituality. Although the design may not be regionally original, it still represents a well-executed project that prominently, yet in harmony, also blends with the surrounding countryside. Even if we overlook these facts, the vast collection of rare books, archive documents, artefacts, museum exhibitions, and related resources, as well as the intangible value of the site for the local people and the Province, reinforces its significance. It is an enduring symbol of cultural and architectural heritage, weaving together the threads of history, faith, and creativity.

The convent remains a place of comfort and motivation for visitors, even as society and its surroundings change. It serves as a connection between the past and the present, showing us that architecture can convey a community's values and aspirations through the use of stone and space without the need for words.

Odgojno-obrazovne institucije i prosvjetna djelatnost franjevaca u Hercegovini od odvajanja hercegovačke franjevačke zajednice do kraja osmanske uprave (1844.-1878.)

ZVONIMIR HERCEG
Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: zvonimir.herceg@ff.sum.ba

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2024.10.173>
UDK: 37.01 (497.6)"1844/1878"
27-789.32: 37 (439.56)
Pregledni rad
Primljeno: 12. ožujka 2024.
Prihvaćeno: 29. svibnja 2024.

Sažetak

U radu je obrađena tematika prosvjetne djelatnosti i odgojno-obrazovnih institucija hercegovačkih franjevaca u posljednjim desetljećima osmanske uprave. Rad se bavi načinima opstojnosti, strukturom, oblicima izvedbe nastave te problemima pri funkcioniranju i održavanju franjevačkih odgojno-obrazovnih institucija, sjemeništa, novicijata i studija bogoslovije, u specifičnim crkvenim i egzistencijalnim prilikama osmanske Hercegovine. Također, rad govori i o pitanju franjevačkih aktivnosti u prosvjećivanju hercegovačkoga puka, kako kroz individualnu nesistematiziranu obuku, tako i kroz institucije pučkih škola. Katoličko školstvo u osmanskoj Hercegovini zbog općih društveno-političkih (ne)prilika bilo je niske kvalitete i nezadovoljavajućih standarda u usporedbi s istovjetnim suvremenim institucijama u drugim područjima, ali je ipak omogućilo krucijalno održavanje i rast svećeničke inteligencije i postavilo temelje za emancipaciju širih katoličkih narodnih masa.

Ključne riječi: katoličko školstvo; Hercegovina; sjemenište; novicijat; bogoslovija; pučka škola; hercegovački franjevci.

Educational Institutions and Educational Activities of the Franciscans in Herzegovina from the Separation of the Herzegovinian Franciscan Community until the End of Ottoman Rule (1844-1878)

Review article
Received: 12 March 2024
Accepted: 29 May 2024

Summary

This paper addresses the educational activities and educational institutions of the Herzegovinian Franciscans in the last decades of Ottoman rule. The paper examines the methods of sustainability, the structure, forms of teaching, and challenges in the functioning and maintenance of Franciscan educational institutions, seminaries, novitiates, and theological studies, in the specific ecclesiastical and existential circumstances of Ottoman Herzegovina. Additionally, it discusses the issue of Franciscan activities in enlightening the Herzegovinian population, both through individual unsystematic training and through the institutions of popular schools. Due to the general socio-political circumstances, Catholic education in Ottoman Herzegovina was of a low quality and had unsatisfactory standards compared to similar contemporary institutions in other areas. Nevertheless, it enabled the crucial maintenance and growth of clerical intellectuals and laid the groundwork for the emancipation of the broader Catholic masses.

Keywords: Catholic education; Herzegovina; seminary; novitiate; theological studies; popular school; Herzegovinian Franciscans.

1. Konfesionalnost školstva u Bosanskome ejaletu

Struktura suvremenoga školstva u Bosni i Hercegovini, koje započinje masovnim osnovnim obrazovanjem, nastavlja se srednjoškolskim školovanjem, a završava visokim obrazovanjem kao posljednjom institucionalnom fazom obrazovanja, najvažnijom za intelektualni, kulturni i znanstveni razvoj pojedinca i društva; plod je razvojnih

silnica zapadnoeuropskoga civilizacijskoga kruga.¹ Kako su Bosna i Hercegovina do 1878. godine bile izvan političkih, ali i kulturnih, okvira toga kruga, na ovim prostorima tijekom osmanskoga razdoblja nije se razvijao takav model obrazovanja.² Osmansko Carstvo bilo je teokratska islamska država, a njegovo stanovništvo bilo je podijeljeno na društvene zajednice na osnovi vjerske pripadnosti. Društvena konstelacija odražavala je postojanje više "usporednih društava". Takve konfesionalne društvene skupine nazivale su se mileti. Muslimani su zbog karaktera same države bili povlašteni sloj društva, dok su na prostorima današnje Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću katolici imali najnepovoljniji položaj. Konfesionalna podjela društva određivala je i karakter osmanskog obrazovanja, za koje se može zaključiti da je bilo konfesionalno i niske kvalitete. Osmansko školstvo u Hercegovini nije činio jedinstven sustav, nego više usporednih konfesionalnih sustava koji su, kada su bili usmjereni na puk određene konfesije, uglavnom bili ograničeni na rudimentarne oblike edukacije, odnosno svodili su se na elementarno opismenjavanje.³

S obzirom na takvu društvenu podjelu, nije začuđujuće što su prve pučke škole u osmanskoj Hercegovini bile konfesionalnoga karaktera, odnosno da su radile pod ingerencijom muslimanske uleme ili svećeničkoga sloja kršćanskih vjerskih zajednica. Dodatan razlog za takav položaj školstva bila je i činjenica da tradicionalna osmanska socio-ekonomska struktura nije omogućavala razvoj nemuslimanske laičke građanske inteligencije. Jedina kršćanska inteligencija bila je ona svećenička, stoga su konfesionalni karakter imali i svi prijašnji oblici privatnog obrazovanja, koji su se u slučaju bosanskih i

¹ STJEPAN KRASIĆ, "Nastanak i prvo razdoblje visokoga školstva u Hrvatskoj", u: VLADO MAJSTORVIĆ - SLAVICA JUKA (ur.), *Korijeni i perspektive visokoga obrazovanja u Hercegovini*, Sveučilište u Mostaru, Mostar, 2010., str. 22-23.

² TOMO VUKŠIĆ, "Početci visokoga školstva u Bosni i Hercegovini", u: VLADO MAJSTORVIĆ - SLAVICA JUKA (ur.), *Korijeni i perspektive visokoga obrazovanja u Hercegovini*, Sveučilište u Mostaru, Mostar, 2010., str. 104.

³ IVICA ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", u: VLADO MAJSTORVIĆ - SLAVICA JUKA (ur.), *Korijeni i perspektive visokoga obrazovanja u Hercegovini*, Sveučilište u Mostaru, Mostar, 2010., str. 47-49.

zapadnohercegovačkih katolika odvijali po inicijativi pripadnika franjevačkoga reda.⁴

Prosvjetna djelatnost bosanskohercegovačkih franjevaca u osmanskome razdoblju sve do 19. stoljeća bila je skoro posve ograničena na odgoj i obrazovanje franjevačkoga svećeničkog pomlatka. Iako se i za prijašnja razdoblja navode doprinosi franjevaca obrazovanju puka, ipak se sve do posljednjih desetljeća osmanske uprave, odnosno do razdoblja primjene modernizacijskih reformi, ne može govoriti o sustavnome školstvu usmjerenu na laike, nego tek o pojedinačnoj edukaciji koja se odvijala usporedno s obrazovanjem svećeničkoga pomlatka. Obrazovni sustav za franjevačke svećeničke kandidate sastojao se od sljedećih institucija: odgojni zavodi sa sjemeništima za osnovno obrazovanje sjemeništara, novicijat za pripremu novaka te bogoslovni (filozofsko-teološki) studij za franjevačke klerike.

2. Franjevačka sjemeništa i novicijati

Novicijat je osnovna institucija svake redovničke zajednice. Prije ulaska u redovništvo, svaki kandidat treba provesti godinu kušnje novicijata, tijekom koje treba spoznati je li spreman za život u određenoj redovničkoj zajednici i je li ta zajednica za njega. Prema odredbama Tridentskoga sabora, a potom i Sambukanskim (1663.) i Kapistranskim (1827.) konstitucijama, kandidat za franjevačkoga redovnika morao je imati minimalno navršenih 16 godina prilikom ulaska u novicijat. Također, zahtijevalo se da svaki franjevački novak koji namjerava biti svećenik ima prethodno osnovno obrazovanje, dok to nije vrijedilo za braću laike koji su u ovim krajevima nerijetko bili nepismeni. Franjevački novaci Bosne Srebrene koji su bili kandidati za svećenike prilikom oblačenja ili votiranja⁵ potpisivali su se bosanicom ili latinicom, što znači da su prošli dublje obrazovanje od elementarnog opismenjavanja, dok su se kandidati za braću laike

⁴ *Isto*, str. 50-51.

⁵ Votiranje je glasovanje o prikladnosti novaka koje su svaka tri mjeseca izvršavali punopravni članovi samostana u kojemu se nalazio novicijat.

potpisivali samo bosanicom ili znakom +, u slučaju da su bili nepismeni.⁶

Kako bi se onemogućilo oblikovanje mentaliteta i svjetonazora budućih svećenika i redovnika prema protucrkvnome duhu, što se događalo nakon sekularizacije brojnih srednjovjekovnih, izvorno crkvenih, sveučilišta, Tridentski sabor odredio je da odgoj i obrazovanje svećeničkih kandidata moraju biti pod ingerencijom same Crkve. To je potaklo ustrojavanje sjemeništa. Sjemeništa Bosne Srebrene postojala su u sklopu samostana, a njima je vrhovni upravitelj bio gvardijan, dok je za sjemenište bio odgovoran meštar koji je uglavnom obavljao i dužnost samostanskoga vikara. Meštar je predavao crkveno pjevanje, kršćanski nauk, tumačio redovnička pravila, ustanove i obrede. Posebni lektori postavljali su se za poduku iz latinskoga jezika, govorništa i logike. Sjemeništa je uzdržavala provincija.⁷

Budući da u Bosanskom ejaletu sve do posljednjih desetljeća osmanske vlasti nisu postojale javne državne škole, franjevački novaci nisu ni mogli steći osnovnu obuku u sekularnim školama. Zbog nepostojanja alternativnih školskih institucija za katolike, kao i zbog odredbi Tridenskoga sabora, franjevački redovnici morali su u vlastitim privatnim školama budućim novacima pružiti osnovno obrazovanje. Prvotnu obuku mladeži davali su mjesni župnici koji su potom one dječake za koje su smatrali da su sposobni za redovnički i svećenički poziv slali na daljnju obuku u samostanske osnovne škole, odnosno sjemeništa. Obuka u sjemeništima trajala je od tri do pet godina, a izvodili su je franjevci koji su imali zaduženje učitelja gramatike (*magister gramatices*) ili učitelja mladeži (*magister juvenum*).⁸

U najvećem dijelu teritorija Bosanskoga ejaleta osmanska vlast je favorizirala franjevačku zajednicu te je preko nje gradila katoličku društvenu strukturu, izostavljajući iz takve konstelacije pripadnike

⁶ ROBERT JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Naša ognjišta, Mostar - Tomislavgrad, 2009., str. 12-13, 26.

⁷ ANTE MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu: od 1844. do šk. god. 1917./18.*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Franjevačka knjižnica, Mostar, 2011., str. 56-57.

⁸ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 13.

etablirane crkvene hijerarhije, koja se zbog nepovoljnih političkih okolnosti tijekom osmanske prevlasti nikada nije mogla djelotvorno i dugotrajno organizirati u ovim krajevima. Također, zbog specifičnih crkvenih okolnosti zemlje koja se nalazila u okviru islamskoga carstva, franjevci Bosne Srebrene su tijekom stoljeća osmanske vladavine stekli brojne povlastice od crkvenih vlasti iz Rima. Uz to, i sam odnos starješinstva Bosne Srebrene prema svećenicima glagoljašima ovih područja nerijetko je onemogućavao egzistenciju i razvoj dijecezanskoga klera. U takvim okolnostima, franjevci su postali najvažniji predstavnici katoličke inteligencije te su imali puno veći društveni utjecaj i moć nego svećenici glagoljaši, stoga su imali poseban položaj i ugled kod katoličkoga naroda Bosanskog ejaleta za koji su bili posebno vezani jer su i sami iz njega potjecali. "Narod je prepoznao značaj te veze i mnoge su obitelji dragovoljno dovodile 'pratru' svoje desetogodišnje dječake."⁹ Istina, neki su u sjemeništa, pa i u sami franjevački red, pristupali ne zbog postojanja zvanja, nego zbog težnje za materijalnim i društvenim probitkom kakav je omogućavala pripadnost zajednici koja se nalazila na vrhu katoličke društvene vertikale, stoga su problem stvarali nepotizam i nedosljednost u odbiru đaka za sjemeništa.¹⁰

Fra Franjo Baličević je u svome izvještaju Svetoj Stolici već 1591. godine spomenuo postojanje osnovnih samostanskih škola u kojima fratri podučavaju "čitati, pisati i malo slovnice, te kršćanski nauk u latinskome i slavenskome jeziku".¹¹ Marić navodi da su samostanske škole uz to sadržavale i pouku iz računanja, povijesti, zemljopisa, pjevanja i vjeronauka.¹² U knjizi novaka fojničkoga samostana, koja evidentira podatke od 18. stoljeća, sačuvani su uz to i podatci za kratko razdoblje od 1662. do 1670. godine, iz kojih je evidentno da su tada novaci oblačeni u samostanima u Rami, Sutjesci, Olovu, Srebrenici, Fojnici, Donjoj Tuzli, Kreševu i Gradovrhu.¹³ Stoga je moguće

⁹ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 9.

¹⁰ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 17-19.

¹¹ JULIJAN JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, I., Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguž, Sarajevo, 1912., str. 210.

¹² A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 9.

¹³ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 26.

da je i prije postojala praksa da je svaki samostan Bosne Srebrene imao zaseban novicijjat, a shodno tome i vlastito sjemenište za osnovno obrazovanje.

Nakon razaranja tijekom Velikoga bečkog rata (1683.-1699.) na prostorima današnje Bosne i Hercegovine opstala su svega tri franjevačka samostana: u Fojnici, Kreševu i Kraljevoj Sutjesci. Župe Bosne Srebrene stoga su bile podijeljene u tri samostanska distrikta, a svaki samostan imao je vlastiti odgojni zavod i novicijjat u kojima su školovani i pripremani svećenički kandidati podrijetlom iz toga distrikta. U kasnijim razdobljima ustanovljena je praksa da cijela provincija ima jedno zajedničko sjemenište i novicijjat, ali je od početka 18. pa sve do sredine 19. stoljeća Bosna Srebrena imala tri sjemeništa i tri novicijata. Kvaliteta obrazovanja u sjemeništima redovito je bila na niskim razinama, a razlozi su bili ti što su čak i u sjemeništima prekomjerno iskorištavali za ekonomske potrebe samostana i zato što su njihovi učitelji ulagali nedovoljno truda u procesu obrazovanja. Takve okolnosti bile su posljedica teških egzistencijalnih prilika u franjevačkim samostanima nakon Velikoga bečkog rata, odnosno kroničnoga nedostatka svećenstva, a time i nedovoljnoga broja sposobnih učitelja i odgojitelja za održavanje kvalitete odgoja i obrazovanja svih triju samostana. Stoga se nemar nerijetko nastavljao i u novicijatu pa su se događala i otpuštanja novaka.¹⁴

Nakon osnovnog obrazovanja u sjemeništu đaci su polagali završni ispit. Prije ulaska u novicijjat kandidati su morali zadovoljiti na ispitivanju koje je obavljao diskretorij one novicijjatske/samostanske kuće u kojoj su se nalazili, a potom su oblačili habit, primali tonzuru i ulazili u novicijjat. Za razliku od sjemeništa, franjevački novicijjat još je od druge polovice 13. stoljeća naglasak stavljao na kontemplaciju, molitvu, recitiranje časoslova, održavanje redovničke discipline, ispovijedanje i primanje sakramenata, a manje na samu edukaciju. Novicijjat je prvenstveno bio odgojna, a tek potom obrazovna ustanova. Međutim, i franjevački novaci su u svome programu imali predviđeno učenje katekizma, crkvenoga pjevanja i sviranja te različitih jezika. Odlika novicijjata bila je stroga klauzura. U samostanima su postojale posebne unutarnje klauzure za novake u koje bez posebnih

¹⁴ *Isto*, str. 17-19.

dopuštenja nisu smjeli ulaziti ostali redovnici, osim magistra novaka i njegova pomoćnika.¹⁵

Nakon godine novicijata, svećenički kandidati polagali su redovničke zavjete pred franjevačkim provincijalom ili u njegovoj odsutnosti pred drugim franjevcem kojega je provincijal za to ovlastio, a potom su ih slali na filozofsko-teološke studije. Kako je kvaliteta odgoja i obrazovanja u sjemeništima i novicijatima Bosne Srebrene bila na niskim razinama, većina klerika ove provincije upućivana je nespregnima na kvalitetne inozemne studije zbog čega je njihovo studiranje trajalo duže nego što je to bio slučaj kod klerika onih provincija u koje su ih slali. Nakon uspješna završetka studija, kandidati su ređeni za svećenike u zemljama studiranja, a potom su se vraćali u matične distrikte.¹⁶

2.1. Odvajanje hercegovačke franjevačke zajednice od Bosne Srebrene

Političko odvajanje Hercegovine od Bosne i formiranje samostalnoga Hercegovačkog mutesarifluka (tradicionalno se koristio naziv pašaluk) provedeno 1833. godine, kao i sukobi vikara Barišića s upravom Bosne Srebrene, omogućili su ostvarivanje ideje hercegovačkih franjevac kreševskoga distrikta o izgradnji samostana u Hercegovini i odvajanju franjevačke zajednice u Hercegovini od matične provincije. Naime, ideju odvajanja podržao je hercegovački mutesarif Ali-paša Rizvanbegović koji je u crkvenom odvajanju zapadne Hercegovine vidio oslonac za već provedeno teritorijalno-administrativno odvajanje tih krajeva od Bosanskog ejaleta. Stoga je Rizvanbegović dao osobnu podršku ideji odvajanja, a zauzeo se i za potvrdu toga plana u Istanbulu. Vikar Barišić je pak zbog sukoba s provincijom napustio Bosnu te njegov povratak u te krajeve nije bio izgledan, stoga je podržao ideju hercegovačkih franjevac koji su u njemu vidjeli autoritet i potencijalnoga predvodnika u projektu ustrojavanja samostalne hercegovačke crkvene organizacije. U konačnici, i Kongregacija za širenje vjere (dalje: Propaganda) podržala je tu ideju, kojoj u početku nije bila sklona zbog straha da će odvajanje hercegovačkih župa

¹⁵ *Isto*, str. 13-14, 17-18.

¹⁶ *Isto*, str. 16, 19; A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 10.

od kreševskoga distrikta dovesti kreševski samostan u nepremostive financijske probleme. Nakon potvrde Propagande od 14. siječnja 1844., Sveta Stolica izdala je 6. veljače 1844. službeno dopuštenje za izgradnju samostana u Hercegovini.¹⁷

Zbog sporenja s vikarom Barišićem, u svibnju 1843. samostanima Bosne Srebrene privremeno je oduzeta samostalnost te, između ostalog, i titule gvardijana pa su na čelo samostana postavljeni upravitelji samostana, a u kreševskome samostanu tu je dužnost u prvoj polovici 1844. godine obavljao Hercegovac fra Anđeo Kraljević. Također, meštar novaka kreševskoga samostana tada je bio Hercegovac fra Ante Čutura, jednako kao i njegov zamjenik fra Paško Kvesić, a i dvojica od trojice novaka toga samostana, obučenih u listopadu 1843., bili su Hercegovci. Uz njih, u samostan su prema rasporedu osoblja 1842. godine smješteni Hercegovci fra Ilija Vidošević i brat laik Jure Budimir. S obzirom da se ustrojavanje samostalne franjevačke zajednice u Hercegovini ne bi dugotrajno održalo, ako ta zajednica ne bi mogla odgojiti vlastiti svećenički pomladak, bilo je nužno prije provedbe ideje odvajanja osigurati mogućnost preseljenja novaka i sjemeništara hercegovačkoga podrijetla iz kreševskoga samostana u Hercegovinu. Vikar Barišić tražio je stoga u travnju 1844. dopuštenje od Propagande da dvojica hercegovačkih novaka, fra Andrija Šaravanja i fra Mate Bulić Prskalo, mogu završiti novicijat u jednoj od malobrojnih hercegovačkih župnih kuća. Nakon Propagandina potvrdna odgovora, ova dvojica novaka, nekoliko Hercegovaca sjemeništara i brat laik fra Jure Budimir iselili su se iz kreševskoga samostana u Hercegovinu 19. svibnja 1844. Po njih je iz Hercegovine došao fra Mate Ćorić Beljo kako bi ih poveo na put, jer su gore navedeni hercegovački redovnici: Vidošević, Čutura i Kvesić, već prije nekoliko mjeseci iz različitih razloga napustili kreševski samostan. Upravitelj samostana fra Anđeo Kraljević zbog svojih je dužnosti morao ostati u Kreševu do lipnja 1844.¹⁸

¹⁷ BAZILIJ S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, ZIRAL, Mostar - Zagreb, 2011., str. 39-40; R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 19-20.

¹⁸ B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, str. 45-46; R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 20; A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 28-29, 34.

U tome trenutku 32 člana Bosne Srebrene bili su hercegovačkoga podrijetla,¹⁹ a većina njih pripadala je kreševskome distriktu. Dio hercegovačkih fratara već se nalazio u Hercegovini u župama na kojima su bili raspoređeni, dok su neki pastorizirali bosanske župe, a ostatak se nalazio u samostanu u Kreševu. Nakon preseljenja novaka i sjemeništara predvođenih fra Matom Ćorićem Beljom, 19. svibnja 1844., uskoro se preselilo još hercegovačkih fratara koji se dotad nisu nalazili na župama u Hercegovini, tako da je odvojena franjevačka zajednica u Hercegovini 1844. godine imala 18 svećenika,²⁰ tri novaka,²¹ nekoliko sjemeništara i pet bogoslova na studiju u inozemstvu.²² U lipnju 1844. preselio se i gvardijan kreševskoga samostana, fra Anđeo Kraljević, pa je pod ingerencijom kreševskoga samostana ostalo svega šest hercegovačkih franjevaca.²³

Nakon dopuštenja osmanskih vlasti, 1846. godine započela je izgradnja samostana na Širokom Brijegu. Prvi dio samostana izgrađen je do listopada 1849.²⁴ Uz to, 1846. godine uspostavljen je i zaseban Hercegovački vikarijat, odvojen od Bosanskoga apostolskog vikarijata, a 1852. godine formirana je i Hercegovačka franjevačka kustodija, odvojena od provincije Bosne Srebrene.

¹⁹ B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, str. 45.

²⁰ ANDRIJA NIKIĆ, "Osnivanje Apostolskog vikarijata u Hercegovini", u: *Croatica Christiana periodica*, Zagreb, 1/1979., str. 33.

²¹ Fra Mijo Nikolić, Bosanac rodom iz Kreševa, koji je novicijatu pristupio s Hercegovcima fra Andrijom Šaravanjom i fra Matom Bulićem Prskalom, uskoro im se pridružio i preselio u Hercegovinu. Prilikom drugoga votiranja koje je obavljeno u Čerigaju 16. 6. 1844. nije naveden, ali na posljednjem trećem votiranju 15. 10. 1844. navodi se s drugom dvojicom novaka. Vidjeti u: R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 22, 116.

²² PAVAO KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Mostar, 2012., str. 14.

²³ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 20; A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 27-28.

²⁴ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 20.

2.2. Sjemenište s odgojnim zavodom i novicijat hercegovačke franjevačke zajednice

Kako je prethodno navedeno, za uspješno odvajanje franjevačke zajednice u Hercegovini bilo je nužno osigurati mogućnost odgoja franjevačkoga pomlatka, a o važnosti toga pitanja dovoljno govori činjenica da se danas kao datum odvajanja te zajednice uzima onaj dan kada su hercegovački novaci i sjemeništarcu preselili iz Kreševa u Hercegovinu. Naime, nakon Barišićeva zahtjeva, Propaganda je 28. travnja 1844. odobrila da hercegovački novaci obučeni u kreševskome samostanu, fra Andrija Šaravanja i fra Mate Bulić Prskalo, novicijat mogu završiti u jednoj od župnih kuća u Hercegovini, te je također dopustila Barišiću da ih po završetku novicijata može i zavjetovati.²⁵ Barišić je 4. lipnja 1844. zahvalio Propagandi na tome dopuštenju, a iz njegova odgovora proizlazi da se dopuštenje odnosilo samo na tu dvojicu novaka i da održavanje novicijata u župnim kućama nije trebala biti daljnja praksa. Barišić je naime Propagandi zahvalio na dopuštenju za "la facultà per due novizi (...) in una casa parrocchiale".²⁶

Zapadna Hercegovina imala je 1844. godine devet župa i dvije mjesne kapelanije,²⁷ a u tom kraju tada je postojalo sedam župnih kuća. Franjevačke rezidencije uništene su u ranijim godinama po osmanske osvajanju, a nove su građene tek od kraja 18. stoljeća. Prilikom preseljenja franjevaca u Hercegovinu župne kuće postojale su u Mostarskom Gracu (1797.), Seonici (1806.) Čerigaju (izgrađena do 1809. godine), Posušju (1822.), Gradnicima (1825.), Ružićima (1836.) i Veljacima (1837).²⁸ Stanovi od svijuh ovih župa bili su tako trošni i

²⁵ *Isto*, str. 22.

²⁶ "Actum 69.", u: BAZILIJE S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1700.-1849., ZIRAL, Mostar - Zagreb, 2003., str. 550.

²⁷ RADOSLAV GLAVAŠ, *Spomenica pedesetogodišnjice Hercegovačke Franjevačke Redodržave*, Štamparija knjižarnice Pacher i Kisića, Mostar, 1897., str. 98.

²⁸ PETAR BAKULA, *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-Historijski Šematizam Franjevačke Kustodije i Apostolskog Vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867*, VENCEL KOSIR (prev.), Hercegovački franjevci, Mostar, 1970., str. 68, 75, 86, 122, 143, 151, 154. Usp. ANTE MARIĆ, "Graditeljska djelatnost fra Petra Bakule", u: PAVAO KNEZOVIĆ - MARKO JERKOVIĆ (ur.), *Zbornik o Petru Bakuli*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2013.,

neugodni, da su više nalikovali kakovim seoskim siromašnim kućaricama, nego li i pristojnom župskom stanu."²⁹ Nakon preseljenja iz Kreševa, novaci i sjemeništarcu prvotno su smješteni u Mostarskom Gracu. Fra Mate Ćorić Beljo imenovan je učiteljem sjemeništara, a fra Paško Kvesić meštom novaka. Uz njih, u Mostarski Gradac bili su raspoređeni fra Anđeo Kraljević kao župnik i fra Lovro Sopta kao kapelan, stoga nije bilo dovoljno mjesta za dugotrajnije održavanje takva rasporeda. To je bilo samo privremeno rješenje jer je župnik Blata fra Nikola Kordić 1843. ili 1844. godine počeo izgradnju nove kuće, namijenjene sjemeništarcima i novacima, pokraj postojeće župne kuće u Čerigaju. Čerigaj je imao prostraniju župnu kuću katnicu te se nalazio na povoljnijem geografskom položaju od Mostarskoga Graca u blizini lokacije planiranoga samostana. "Zato (franjevci, op. Z.H.) odaberu župski stan na Čerigaju, ne samo što je bio najprostraniji, nego što se nalazio u srcu Hercegovine, pa za to i najpodesniji za međusobni saobraćaj po pastvi rastrkane braće".³⁰ Do premještaja je došlo nakon manje od mjesec dana, što dokazuje činjenica da je drugo votiranje za novake Prskala i Šaravanju obavljeno u Čerigaju 16. lipnja 1844.³¹

Sjemenište je u Čerigaju ostalo do 1848. godine kada su sjemeništarcu prvi uselili u zapadno krilo nedovršena, ali već useljiva, širokobriješkog samostana. Novicijat je ostao u Čerigaju do 1849. godine. Jednokratno dopuštenje Propagande vezano za novake Šaravanju i Prskala, vikar Barišić iskoristio je za oblačenje i zavjetovanje novih generacija novaka. Prvu generaciju novaka koji su novicijat provedli u cijelosti na Čerigaju obukao je u čerigajskoj kapelici fra Nikola Kordić, kojega je za to ovlastio Barišićev vikar fra Ante Knezović. U

str. 415-416; ANTE MARIĆ - IVAN SPAJIĆ, "Fratarske kuće na Čerigaju", u: IVO ČOLAK (ur.), *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu: 1905.-2005.*, Franjevački samostan Široki Brijeg - Građevinski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Široki Brijeg - Mostar, 2006., str. 439.

²⁹ R. GLAVAŠ, *Spomenica pedesetogodišnjice Hercegovачke Franjevačke Redodržave*, str. 98.

³⁰ RADOSLAV GLAVAŠ, *Biskup o. Paškal Buconjić, prigodom tridesetogodišnjice biskupovanja 1880-1910.*, Tisak i naklada Gjüre Džamonje, Mostar, 1910., str. 7.

³¹ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovачkih franjevaca*, str. 20-21; A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 29, 33-37.

čerigajski novicijati primljeni su 11. lipnja 1845. fra Paškal Bojčić i fra Franjo Primorac. Fra Anđeo Kraljević je, također s ovlaštenjem Barišićeva vikara, 15. studenoga 1845. obukao fra Nikolu Anića. Meštar im je bio fra Petar Bakula. Sljedeću generaciju obukao je 28. travnja 1847. novi meštar novaka fra Ante Čutura u novoizgrađenoj širokobriješkoj crkvi. Tada su obučeni fra Marijan Krešić, fra Ilija Jukić i fra Grgo Škarić, koji su također novicijati proveli u Čerigaju, što potvrđuju navodi o votiranju za njih. U istoj je crkvi gvardijan fra Ilija Vidošević 30. siječnja 1848. obukao fra Franju Kraljevića, fra Filipa Čuturu i fra Marijana Miletića. Meštar te generacije novaka bio je fra Filip Ančić. Posljednje votiranje za njih izvršeno je 30. siječnja 1849. i to je posljednje koje kao lokaciju navodi rezidenciju u Čerigaju.³²

Budući da je vikar Barišić od Propagande dobio dopuštenje održavanja novicijata u župnoj kući samo za novake obučene u Kreševu, prethodno navedene četiri generacije koje su novicijati provele u Čerigaju bile su nelegalne. Saznavši za tu Barišićevu praksu, general franjevačkoga reda pobunio se protiv kršenja redovitih mehanizama odgajanja i obrazovanja franjevačke mladeži pri njihovim samostanima te je zatražio od Propagande obustavu takve djelatnosti. Tajnik Propagande je u siječnju 1849. zabranio Barišiću daljnje oblačenje i zavjetovanje novaka, osim ako za to ne dobije novo posebno dopuštenje, dok je prethodno provedene novicijate priznao legitimima. Stoga od zavjetovanja Kraljevića, Čature i Miletića, izvršena 25. svibnja 1849., sve do 13. listopada 1851. nije bilo novaka u hercegovačkoj franjevačkoj zajednici.³³ Barišić je 3. ožujka 1849. odgovorio Propagandi da je prethodne 1848. godine, prije nego što je izdana Propagandina zabrana, "tumačeći svojevolumino dekret" obukao još tri novaka.³⁴ Dakle, radilo se o oblačenju Kraljevića, Čature i Miletića, a izgledno je da se Barišić pozivao na prijašnji dekret kojim je odobreno održavanje novicijata u župnoj kući za novake obučene u Kreševu. Barišić je u istome pismu, pozivajući se na teške specifične hercegovačke crkvene okolnosti, molio Propagandu za dopuštenje

³² R. JOLIĆ, *Novicijati hercegovačkih franjevaca*, str. 21, 115-118.

³³ *Isto*, str. 21-22, 118-119.

³⁴ "Actum 80.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1700.-1849., str. 581.

zavjetovanja navedene trojice novaka, što je izvršeno 25. svibnja 1849., te proglašenje samostana na Širokom Brijegu kućom novicijata kako bi se omogućilo redovito oblačenje novaka.

Za vrijeme sporenja s vikarom Barišićem provinciji Bosni Srebrenoj oduzeta je autonomija i smijenjeno je njezino starješinstvo, a Barišić je proglašen upraviteljem franjevačke zajednice u tim specifičnim okolnostima. Takvo uređenje naslijedila je i odvojena franjevačka zajednica u Hercegovini, koja je od 1844. godine *de facto* bila nezavisna od Bosne Srebrene, ali još uvijek nije imala riješen pravni status. Na čelu te zajednice od 1844. do 1852. godine nalazio se vikar Barišić, do 1846. godine vikar Bosanskoga apostolskog vikarijata, a potom vikar novoutemeljenoga Hercegovačkog vikarijata. Stoga su oblačenje i zavjetovanje novaka franjevci mogli obavljati samo s Barišićevim ovlaštenjem, a nakon zabrane Propagande u siječnju 1849. nije bilo novih oblačenja u razdoblju od dvije i pol godine. S obzirom da je za to vrijeme preminuo dio članova franjevačke zajednice u Hercegovini, bilo je nužno osigurati mogućnost odgoja i obrazovanja pomlatka te redovnog oblačenja novih generacija novaka što bi postalo moguće rješavanjem pravnoga statusa franjevačke zajednice. Barišić je stoga 12. srpnja 1849. predložio Propagandi osnivanje neovisne franjevačke kustodije u Hercegovini.³⁵ Toj ideji težili su i hercegovački franjevci, ali njezina provedba prolongirana je zbog nesuglasica između vikara i uglednijih franjevaca oko pitanja uređenja kustodije, odnosno oko toga treba li hercegovački vikar biti na mjestu prvoga definitora franjevačke zajednice, što je tražio Barišić, ili pak kustodija treba biti neovisna od vikarijata, jednako kao i od Bosne Srebrene. Tijekom tih sporenja starješinstvo franjevačke zajednice u Hercegovini i vikar Barišić više su puta molili Propagandu za osnivanje kustodije. U pismu od 1. svibnja 1850., koje su zajedno potpisali Barišić i hercegovački franjevci, kao glavni razlog potrebe za žurnim ustrojavanjem kustodije navedena je nemogućnost postojanja novicijata u pravno

³⁵ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 21-22. O načinu Barišićeve uprave nad redovničkom zajednicom u Hercegovini vidjeti opis fra Petra Bakule u: "Actum 11.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., ZIRAL, Mostar - Zagreb, 2003., str. 57-58.

nesređenim uvjetima.³⁶ Dok se u prepiskama između Barišića, hercegovačkih franjevaca, generala reda i Propagande tražilo učinkovito uređenje statusa franjevačke zajednice u Hercegovini, gvardijan fra Filip Ančić i ugledniji franjevci tražili su od Propagande 6. svibnja 1851. barem odobrenje uspostave institucije novicijata u pravno nesređenoj zajednici, jer se prema njihovim tvrdnjama u novicijatu nalazio korijen održavanja te misije, koja je zbog umiranja i staračke iznemoglosti već izgubila nekoliko aktivnih članova.³⁷ Nove molbe za uređenjem statusa franjevačke zajednice slali su vikar Barišić i ugledniji franjevci i 1852. godine.³⁸ Fra Petar Bakula navodi da je za ignoriranje brojnih franjevačkih molbi poslanih u razdoblju od 1848. do 1850. godine bio odgovoran general franjevačkoga reda fra Alojzije od Parme koji je, simpatizirajući Bosnu Srebrenu, hercegovačke franjevce smatrao odmetnicima zbog povezanosti s Barišićem.³⁹

Naposljetku su pitanja oko uprave nad franjevačkom zajednicom u Hercegovini usuglašena s vikarom te je, prvenstveno zaslugom fra Petra Bakule, dogovoreno formiranje samostalne kustodije, što su prihvatili general franjevačkoga reda i Propaganda, koja je 3. listopada 1852. izdala dekret o osnivanju Hercegovačke franjevačke kustodije Uznesenja Blažene Djevice Marije, u redovničkim pitanjima neposredno podložne samo generalu franjevačkoga reda. Istim dekretom samostan na Širokom Brijegu proglašen je kućom novicijata, tako da je tada omogućeno redovito oblačenje novaka bez posebnih dopuštenja. Navedeno je i to da će se nakon novicijata i zavjetovanja franjevački klerici slati na studije u Italiju o trošku Propagande koja će im potom financirati i povratak u Hercegovinu.⁴⁰

³⁶ "Actum 1.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 14.

³⁷ "Actum 6.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 39-40.

³⁸ Vidjeti "Actum 8." i "Actum 9.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 47-50.

³⁹ PETAR BAKULA, *Acta capitularia*, I., RUDOLF BARIŠIĆ (prir.), u: PAVAO KNEZOVIĆ - MARKO JERKOVIĆ (ur.), *Zbornik o Petru Bakuli*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012., str. 480-481.

⁴⁰ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 22. Dio teksta dekreta o formiranju Hercegovačke franjevačke kustodije koji se odnosi na školstvo vidjeti u: B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, str. 72-73.

Prije formiranja kustodije gvardijan fra Filip Ančić obukao je još dvije generacije novaka: fra Paškala Buconjića, fra Miju Rozića i fra Lovru Sesara 13. listopada 1851., a potom i fra Luku Luburića, fra Ivana Vasilja, fra Martina Ljubića i fra Antu Dusparu 18. siječnja 1852. Meštar im je bio fra Petar Kordić, a novicijat su u cijelosti proveli u samostanu na Širokom Brijegu.⁴¹ Da su i ova oblačenja izvršena u izvanrednim okolnostima uz nova posebna dopuštenja Propagande svjedoči pismo vikara Barišića kardinalu Propagande od 24. siječnja 1852. u kojemu zahvaljuje na ispravi izdanoj 29. prosinca 1851. kojom je omogućeno oblačenje i zavjetovanje "druga četiri novaka", dakle Luburića, Vasilja, Ljubića i Duspare, koji su obučeni dan po primitku toga dopuštenja. Barišić tvrdi da je teško odrediti je li ta vijest više obradovala same novake, župnike ili redovnike ove misije ili pak vjernike koji su i sami bili svjesni opasnosti u kojoj se nalazila redovnička zajednica zbog nemogućnosti odgoja svoga pomlatka.⁴²

I nakon uspostave kustodije novicijat se nalazio na Širokom Brijegu, u produžetku južnoga krila samostana, do 1876. godine, kada je preseljen u tada netom završeno zapadno krilo samostana na Humcu u kojemu se nalazi i danas. Od uspostave kustodije do kraja osmanske vlasti obučeno je još 66 novaka,⁴³ a oblačenje i zavjetovanje izvršavao je kustod hercegovačke franjevačke kustodije ili neki njegov opunoćenik.

Što se tiče sjemeništa, malo je podataka za razdoblje provedeno u Čerigaju od 1844. do 1848. godine. Dominik Mandić navodi da je prvi odgojni zavod hercegovačkih franjevaca bio organiziran "veoma skromno i primitivno radi oskudice prostora i nastavnog osoblja".⁴⁴

⁴¹ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 118-119.

⁴² "Actum 8.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 47.

⁴³ U samostanu na Širokom Brijegu novicijatu je pristupilo 59 kandidata, po godinama broj novaka iznosio je: 1852. (6), 1853. (6), 1855. (4), 1856. (5), 1857. (6), 1859. (3), 1861. (4), 1863. (3), 1865. (5), 1866. (2), 1867. (3), 1872. (6), 1874. (6). Do kraja osmanske vlasti u novicijat na Humcu pristupilo je još sedam kandidata: 1876. (5) i 1877. (2). Vidjeti popis u: R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 120-131.

⁴⁴ DOMINIK MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", u: *Stopama otaca: Almanah hercegovačke franjevačke omladine*, 5, Mostar, 1938.-1939., str. 51.

Oskudne okolnosti u kojima je organizirano prvo sjemenište, utjecale su na odluku da se dotadašnji petogodišnji školski program fra Stjepana Marijanovića koji se primjenjivao u Bosni Srebrenoj za hercegovački pomladak svede na četiri godine, dok su prvu godinu na kojoj se učilo čitanje i pisanje latinice i bosanice sjemeništarcu morali usvojiti s mjesnim župnikom prije stupanja u sjemenište.⁴⁵ Radoslav Glavaš u svojoj je *Spomenici* iznio uspomene "prisvietloga" biskupa fra Paškala Buconjića koji je 1846. godine stupio u sjemenište u Čerigaju, gdje je svoje obrazovanje "otpočeo sa *abece* (kurziv R.G.) i prosledio dalje, kako su onovremene nevoljne okolnosti i sile pripustile".⁴⁶ Buconjić je, prema navodima Glavaša, u sjemeništu gladovao i s ostalim đacima dijelio premalene porcije tvrdoga crnog kruha na jednake dijelove. Oskudica je bila posljedica nerodnih godina, siromaštva puka koji je svojim prilozima uzdržavao franjevačku zajednicu, te višegodišnjim nemirima, pljačkanjima i financijskoj iznemoglosti zbog dugotrajnih ratova s Crnom Gorom, ali i zbog toga što su franjevci brojna sredstva, uglavnom isprošena u katoličkome inozemstvu, trošili na izgradnju prvih crkvi, rezidencija, samostana, a potom i škola.⁴⁷

Kako je prethodno navedeno, sjemeništarcu su 1848. godine prvi uselili u još nezavršeni širokobriješki samostan. Sultanski ferman kojim je odobrena gradnja crkve i samostana, zadao je dopuštene dimenzije crkve, ali za samostan to nije propisivao, tako da je izgrađen poprilično prostran samostan za tadašnje okolnosti. Zapadno i istočno krilo bili su dugi po 32, a široki devet metara te su izgrađeni na dvije etaže, a troetažno južno krilo bilo je dugo 43 metra s produžetkom za novicijat dugim 25, a širokim 10 metara. Samostan je imao 65 soba.⁴⁸ Arhitektonski nacrt samostana izradio je fra Filip Ančić. Sjemenište

⁴⁵ PAVAO KNEZOVIĆ, "Razvoj franjevačkoga srednjeg školstva u Hercegovini", u: ROBERT JOLIĆ (prir.), *Franjevci i Hercegovina*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Franjevačka knjižnica Mostar, Mostar, 2009., str. 184.

⁴⁶ R. GLAVAŠ, *Spomenica pedesetogodišnjice Hercegovačke Franjevačke Redodržave*, str. 142.

⁴⁷ R. GLAVAŠ, *Biskup o. Paškal Buconjić, prigodom tridesetogodišnjice biskupovanja 1880-1910.*, str. 7.

⁴⁸ P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina...*, str. 52.

(spavaonica) i odgojni zavod (učionica) za đake prvotno su se nalazili u prizemlju zapadnoga krila samostana, između prostorija sakristije i župnoga stana. Na južno krilo izgrađen je 1861. dogradak dimenzija 18x12,6 metara za samostansku kuhinju, a na njemu je tijekom 1864./1865. godine podignut kat za nove prostorije sjemeništa. Međutim, ni tolika prostranost tada jedinoga samostana hercegovačkih franjevacu nije mogla posve zadovoljiti njihove potrebe. Skoro svake godine primana su nova trojica do šestorica kandidata u novicijat, dok je sjemeništu godišnje pristupalo oko pet novih dječaka, pa ih je istovremeno redovito bilo od 10 do 15 u sjemeništu.⁴⁹ Iz uspomena fra Luke Begića saznaje se da je on pred Božić 1854. došao u sjemenište u kojem se već nalazilo 10 drugih dječaka.⁵⁰ Prema prvome šematizmu kustodije, koji je 1853. godine sastavio kustod fra Anđeo Kraljević, te je godine u samostanu bilo 11 novaka, šestorica obučena 1852. i petorica iz 1853. godine, te 13 sjemeništara.⁵¹ Uz njih, u samostanu se nalazila peteročlana kustodijska uprava i osam drugih svećenika, članova redovničke zajednice, kao i jedan brat laik. Dakle, u samostanu je 1853. godine ukupno bilo 38 osoba.⁵²

Manjak prostora postao je izraženiji nakon što su se od 1860. godine u samostanu na Širokom Brijegu počeli izvoditi studiji filozofije i teologije za franjevačke klerike. Zbog manjka prostora, kao i zbog težnje da se odvoje sjemeništarcu od novaka, a kasnije i od klerika, jer su svi oni zbog različite dobi i stadija obrazovanja zahtijevali posebne odgojne i obrazovne prakse, hercegovački franjevci naumili su

⁴⁹ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 44, 48, 51-52, 59.

⁵⁰ DOMINIK MANDIĆ, "Iz uspomena blakopk. fra Luke Begića", u: *Stopama otaca: Almanah hercegovačke franjevačke omladine*, 3, Mostar, 1936.-1937., str. 93.

⁵¹ Prvi imenom poznati hercegovački sjemeništarcu od odvajanja zajednice su: Blaž Cigić, Marijan Milićević, Mijo Žovko, Zlatko Naletilić, Josip Marković, Marko Šimović, Paško Hrkać, Jakov Crnac, Ivan Kvesić, Ivan Čužić, Mijo Čurić, Josip Nižić i Paško Skoko. Njih navodi kustod fra Anđeo Kraljević u svome *Šematizmu* iz 1853. godine. Latinski reprint šematizma i njegov prijevod vidjeti u: ŠIME DEMO – PAVAO KNEZOVIĆ, *Čerigajski anđeo*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Franjevačka knjižnica Mostar, Mostar, 2007.

⁵² Imena svih 38 članova širokobriješkog samostana te ostalih svećenika raspoređenih po župama ili u biskupskoj rezidenciji, kao i tadašnjih klerika na studijima u inozemstvu navedena su u Kraljevićevu *Šematizmu*. Vidjeti u: Š. DEMO – P. KNEZOVIĆ, *Čerigajski anđeo*, str. 88-93.

izgraditi još jedan samostan u koji će preseliti franjevačko sjemenište. Već je 1858. godine započeto s prikupljanjem građe za podizanje novoga samostana.⁵³ Fra Andrija Šaravanja, župnik novouspostavljene župe Humac, zadužen je za prikupljanje milodara po europskim zemljama za gradnju samostana na Humcu. Kamen temeljac novoga samostana postavljen je 1867. godine, a samostan je postao useljiv 1871. godine i tada je u njemu otvoreno sjemenište. Međutim, dio sjemeništara i dalje se školovao na Širokom Brijegu, tako da je od 1871. do 1889. godine franjevačka zajednica u Hercegovini imala dva samostanska sjemeništa. Te je godine sjemenište u potpunosti vraćeno na Široki Brijeg, dok je novicijat ostao na Humcu gdje se nalazio od 1876. godine.⁵⁴

O osnovnim načinima funkcioniranja širokobriješkoga sjemeništa govore odredbe o školstvu s kapitula provincije održanoga 23. travnja 1862. Tako se naznačuje da se dnevne školske obveze sjemeništarcima trebaju određivati od 1. studenoga do 21. ožujka uvijek prije zore, da se svaki mjesec treba održati individualni ispit pred ravnateljem škole te se tri puta tjedno učenicima trebaju zadavati individualne domaće zadaće. Javni ispiti trebaju se održavati svaka tri mjeseca pred cijelom redovničkom zajednicom. Također, naglašeno je da treba veću pozornost pridati do tada zanemarenoj aritmetici.⁵⁵

Fra Petar Bakula naveo je da je 1862. godine u širokobriješkom samostanu bilo 12 sjemeništara, ali ih nije imenovao.⁵⁶ Isto navodi i tajnik hercegovačke kustodije fra Andrija Šaravanja u opisu stanja i potreba franjevačke zajednice u Hercegovini od 8. kolovoza 1864.

⁵³ R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 22; R. GLAVAŠ, *Spomenica pedesetogodišnjice Hercegovačke Franjevačke Redožave*, str. 88-89.

⁵⁴ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 56. Usp. ANDRIJA NIKIĆ, "Samostan humačkih franjevaca", u: ROBERT JOLIĆ (ur.), *Humački zbornik*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Franjevačka knjižnica Mostar, 2020., str. 75-76.

⁵⁵ "Actum 31.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 112-113.

⁵⁶ PETAR BAKULA, *Mučeništva u franjevačkoj opservantskoj misiji u Hercegovini*, ČEDO (MODEST) ŠKROBO (prev.), Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Franjevačka knjižnica Mostar, 2014., str. 243. Za datiranje podataka koje Bakula navodi u ovome djelu vidjeti napomenu u bilješki 109.

Također ističe da bi trebalo što skorije izgraditi novo sjemenište odvojeno od novicijata u kojem bi se moglo primiti 36 sjemeništara.⁵⁷ Bakula u prvome izdanju svoga *Šematizma* za 1867. godinu kao dio širokobriješke samostanske obitelji spominje sedmoricu sjemeništara,⁵⁸ te ističe da postoji još mladića koji su počeli učiti, a koje uzdržavaju svećenici izvan samostana jer samostan nema dovoljno sredstava za njihovo uzdržavanje. U drugome izdanju *Šematizma* iz 1873. godine navedena su imena 14 sjemeništara na Humcu,⁵⁹ dok za širokobriješki samostan Bakula nije spomenuo nijednoga učenika u sjemeništu. Poznato je još da je 1874. godine bilo šest sjemeništara na Širokom Brijegu te 1876. godine njih petorica na Humcu.⁶⁰

Hercegovačku franjevačku kustodiju mučili su kronični financijski problemi. Osim svećenstva i braće laika u samostanu, te klerika u inozemstvu, a od 1860. godine na Širokom Brijegu, trebalo je još uzdržavati novake i sjemeništare. Fra Petar Bakula u svome *Šematizmu* navodi da hercegovački fratri nisu uzimali nikakva sredstva za uzdržavanje sjemeništara od njihovih obitelji jer su hercegovački katolici bili presiromašni da bi mogli izdvajati sredstva za tu svrhu. Dok su u nekim drugim franjevačkim provincijama sjemeništari

⁵⁷ "Actum 42.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 155.

⁵⁸ Sjemeništari koji su se 1867. godine nalazili na Širokom Brijegu su: Jozo Vasiljević, Šimun Vasiljević, Stjepan Pašalić, Luka Dragičević, Mate Brkić, Martin Primorac i Stjepan Buconjić. Vidjeti u: P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina...*, str. 170.

⁵⁹ Sjemeništari koji su se 1873. godine nalazili na Humcu su: Ivan Bebek, Ivan Čavar, Jure Miloš, Martin Perko, Vid Šarac, Ilija Zeljko, Bože Pinjuh, Andrija Biško, Ivan Kordić, Marko Zelenika, Franjo Babić, Petar Cvitković, Ante Drmić i Josip Biško. Vidjeti u: PETAR BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam Apostolskoga vikarijata i Franjevačke misijske kustodije u Hercegovini za godinu gospodnju 1873.*, VENCEL KOSIR - PAVAO KNEZOVIĆ - PETAR UŠKOVIĆ CROATA (prev.), *Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Franjevačka knjižnica Mostar*, Mostar, 2016., str. 331.

⁶⁰ Za sjemenište na Širokom Brijegu u 1874. godini navode se: Martin Perko, Ivan Čavar, Grgo (Jure?) Miloš, Živko/Vitus (Vid?) Šarac, Ilija Zeljko i Petar Cvitanović, a sve je njih Bakula naveo kao učenike humačkoga samostana u 1873. godini. Za sjemenište na Humcu u 1876. godini poznata su imena sljedećih sjemeništara: Franjo Babić, Ivan Kordić, Andrija Biško, Ivan Bebek i Ante Drmić. Vidjeti u: A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 114-115.

doprinosili samostanima određenim godišnjim iznosima, hercegovački franjevci besplatno su uzdržavali svoje đake. Bakula je naveo da su ih često obrazovali i uzdržavali bez ikakve koristi za misiju jer "često se dogodi da dječaci školani i odgajani odu kući nakon što smo ih mi, od sebe otkidajući, četiri ili pet godina hranili. Stoga možeš razumjeti, zašto mi uzimamo više đaka nego bi trebalo za ovu tešku Misiju: da ostatak bude dostatan za naše potrebe, i kad nas mnogi napuste".⁶¹ Marić navodi da su franjevci dobro poznavali puk i da su djecu za sjemenište birali iz "zdravih" vjerničkih obitelji kojima je trebalo pomoći, ali da su ponekad sjemeništarcu dolazili iz bogatijih obitelji koje bi onda za njih davali naknadu za stan i hranu od koje bi se potom kupovao školski pribor i udžbenici.⁶²

Opisujući širokobriješko sjemenište Bakula 1867. godine spominje školu latinskoga jezika i humanistički studij odnosno gimnaziju.⁶³ Fra Pavo Dragičević u svojoj studiji za širokobriješko sjemenište kaže da je slično "sredovječnoj samostanskoj trivijalnoj i humanističkoj školi", te da su u njemu uz vjeronauk najvažniji predmeti latinski i talijanski jezik, pjevanje, stilistika i račun. Dok su povijest i zemljopis diktirani, fizika i prirodopis bili su posve zanemareni. Latinski je morao biti službeni jezik komunikacije između nastavnika i učenika, pa čak i između samih učenika, kako bi ga što brže usvojili. Najvažniji gramatički udžbenik bila je knjiga Stjepana Marijanovića iz 1832. godine *Systema Litterarium pro directione studiorum provinciae Bosensis*, prema kojoj je 1863. godine fra Anđeo Kraljević sastavio *Institutiones grammaticae latinae Grammatica Latino-Ilyrica*. Nastava je počinjala 8. rujna, a završavala 14. srpnja.⁶⁴ Marijanovićev školski program činilo je podučavanje gramatike s rimskom književnosti te osnova vjeronauka i matematike, dok se na posljednjoj godini, koja se preklapala s novicijatom, podučavala retorika.⁶⁵ Za program sjemeništa na Humcu podatke nalazimo u pismu vikara

⁶¹ P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina...*, str. 55-56.

⁶² A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 59.

⁶³ P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina...*, str. 55.

⁶⁴ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 54.

⁶⁵ P. KNEZOVIĆ, "Razvoj franjevačkoga srednjeg školstva u Hercegovini", str. 185-186.

Kraljevića upućena Propagandi 19. rujna 1871. u kojem navodi da su se tada učili aritmetika, gramatika uključujući i pjesništvo, vjerska doktrina i zemljopis.⁶⁶

U uspomenu fra Luke Begića, koji je 1854. godine s navršениh 12 godina pristupio sjemeništu na Širokom Brijegu, navodi se da se tada djecu učilo "čitati, nešto hrvatskog jezika, fra Stjepana Marijanovića latinske gramatike i osnovi računstva".⁶⁷ Begić također ističe da se pisalo guščjim, a ne željeznim perima te da su pera učenici sami izrađivali, a rijetko kupovali. Uz to tvrdi da su roditelji bili obvezni osigurati odjeću i knjige sjemeništarima, dok im je samostan osiguravao hranu koja je uslijed teških financijskih okolnosti franjevačke zajednice, zbog velikih troškova za gradnju samostana, prvih crkvi i škola, bila slaba. Begić tvrdi da se jeo "redovito crni kruh od sijerka, grahova čorba, a zimi kiseli kupus, gdje god komadić mesa i to od mršavih bravećih pleća, što bi ih narod davao za redovinu župniku. Često smo bili gladni. Po dvojica redom pomagali bi se onim što bi ostalo svećenicima u blagovaonici".⁶⁸

Sobe prvoga širokobriješkog sjemeništa bile su prvotno izrađene bez podova, s tvrdo nabijenom zemljom, a kasnije s daščanim podovima. Zidovi su bili ožbukani i obijeljeni gašenim vapnom, namještaj skroman, a posteljina gruba, napunjena lepuškom.⁶⁹ Kao problem samostanskoga školstva Marić navodi nedostatak prostora, kako za učenje tako i za spavanje zbog čega je po deset đaka spavalo u jednoj sobi. Također je nedostajalo i hrane, odjeće i učitelja, a posebno ističe problem nabavke udžbenika zbog kojega su franjevci bili prisiljeni pisati vlastite knjige. Tako je fra Lovro Šitović već 1713. godine tiskao djelo *Gramatica Latina-Illyrica*, a osim njega još su petorica franjevac objavili latinske gramatike: fra Tomo Babić (1712.), fra Josip Đurin (1793.), fra Stjepan Marijanović (1822.), fra Filip Kunić (1857.) te u konačnici član odvojene hercegovačke franjevačke zajednice fra Anđeo Kraljević (1863.). Duhovno-poučni karakter imale su publikacije

⁶⁶ "Actum 59.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 214.

⁶⁷ D. MANDIĆ, "Iz uspomena blagpk. fra Luke Begića", str. 94.

⁶⁸ *Isto*, str. 94.

⁶⁹ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 45.

dvojice apostolskih vikara, *Početak slovstva* (1815.) i *Istomačenje stvarih potribitih nauka krstjanskoga...* (1828.) od fra Augustina Miletića te *Pasha duhovna* (1842.) od fra Rafe Barišića. Po otvaranju tiskare u Mostaru, fra Franjo Miličević priredio je udžbenike *Pravopis za niže učione katoličke u Hercegovini* (1872.) i *Novi bukvar ili početnica za pučke škole u Hercegovini* (1874.).⁷⁰

Odgovj i obrazovanje sjemeništara, novaka i u konačnici klerika u inozemstvu bilo je ključno egzistencijalno pitanje franjevačke zajednice od njezina odvajanja. Isto pitanje bilo je usko vezano i za pitanje proglašenja te zajednice kustodijom, a ostalo je temeljnim problemom i nakon pravnog uređenja zajednice. Prvi kustod Kraljević i uprava kustodije bili su od početka posvećeni traženju milodara za uspješnu provedbu svih razina obrazovanja, a fra Petar Bakula određen je za višegodišnje prošnje u tu svrhu.⁷¹ Dodatan naglasak na školstvo stavljen je na kustodijskome kapitulju iz 1862. godine kada je ustanovljena dužnost školskog upravitelja, izvorno "studiorum director", a kasnije "praefectus studiorum".⁷²

Dok su na Širokom Brijegu za sjemeništare bili odgovorni magistar i učitelj, u odluci o premještanju sjemeništa na Humac od 2. prosinca 1870., a koje se trebalo provesti do 2. siječnja 1871., za sjemeništare su određene četiri osobe. Gvardijan fra Nikola Šimović imenovan je za prefekta školske mladeži, fra Luka Begić za njihova ispovjednika, a fra Augustin Zubac je trebao podučavati mladež "s drugim učiteljem", a to je bio fra Martin Mikulić. Prinosi župa Veljaci i Humac prenamijenjeni su za održavanje humačkoga samostana. Obrazovanje u sjemeništu na višu razinu nastojao je podići i kustod fra Paškal Buconjić koji je 30. siječnja 1876. pisao banu Ivanu Mažuraniću da mu pošalje udžbenike potrebne za podizanje kvalitete nastave što bi "dosta koristilo duhu narodnom u mladom našem naraštaju".⁷³ General franjevačkoga reda fra Bernardin da Portogruaro je u pismu Propagandi od 8. srpnja 1878. iznio vlastita mišljenja o hercegovačkoj

⁷⁰ *Isto*, str. 13, 19, 21, 25.

⁷¹ *Isto*, str. 55.

⁷² B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, str. 131-132.

⁷³ Prijepis teksta pisma fra Paškala Buconjića upućena banu Ivanu Mažuraniću vidjeti u: A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 66-67.

misiji. General je naveo kako je bilo teško kontrolirati trošenje sredstava slanih prijašnjih godina za obrazovanje hercegovačkoga franjevačkog pomlatka, te kako bi se, prema prijedlogu vizitatora Kazimira Forlanija,⁷⁴ trebala uspostaviti stalna godišnja subvencija Lionske Propagande kojom bi se do kraja podiglo humačko sjemenište i osposobilo za školovanje 30 sjemeništara.⁷⁵

3. Studiji bogoslovije

3.1. Filozofsko-teološki studiji franjevaca prije osamostaljivanja hercegovačke franjevačke zajednice

Bosanska vikarija imala je u 14. stoljeću vlastitu teološku školu u Đakovu, a pretpostavlja se da je njezin program sastavljen po uzoru na franjevačke škole na zapadu.⁷⁶ Međutim, kako su prilike u kojima su djelovali franjevci Bosanske vikarije već u srednjemu vijeku bile teške i specifične za tu misiju, postojanje vlastite škole nije značilo i ostvarivanje funkcionalnoga kvalitetnog visokog obrazovanja. U Bosanskoj vikariji mogla se izvoditi niža filozofsko-teološka obuka, dok su klerici te vikarije na visoke sedmogodišnje studije slani u druge franjevačke provincije, ponajviše u dalmatinske samostane. To potvrđuje i bula pape Pija II. iz 1462. godine kojom dopušta franjevcima Bosanske vikarije od drugih provincija tražiti nužna sredstva za smještaj, hranu i oblačenje svojih klerika u inozemstvu.⁷⁷

⁷⁴ Vizitator Kazimir Forlani u svome izvješću donosi detaljan prikaz stanja humačkoga samostana te načina prikupljanja i trošenja sredstava namijenjenih za taj samostan. Forlani također ističe potrebu otvaranja novih pučkih škola te nužnost da takve škole ostanu pod franjevačkom ingerencijom zbog opasnosti širenja utjecaja pravoslavaca među hercegovačkim pukom. Cijeli tekst izvješća Kazimira Forlanija o sjemeništu na Humcu vidjeti u: "Actum 77.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 301-305.

⁷⁵ "Actum 79.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 313.

⁷⁶ IVICA MUSIĆ, *Hercegovački franjevci i filozofija*, Synopsis, Zagreb - Sarajevo, 2020., str. 24.

⁷⁷ JOZO DŽAMBO, *Franjevci u srednjovjekovnoj Bosni*, Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, Sarajevo, 2022., str. 180.

Osmanskim osvajanjem prostora Bosanske vikarije onemogućen je razvoj školstva bosanskohercegovačkih franjevacu prema zapadnoeuropskim standardima. U razdoblju od skoro 400 godina nije bilo moguće osnovati studije filozofije i teologije za obrazovanje svećenstva na osmanskome tlu.⁷⁸ Od dijelova Bosanske vikarije koji su se nalazili pod osmanskom vlašću formirana je 1517. godine provincija Bosna Srebrena. Generalni kapitul franjevačkoga reda propisao je 1547. godine obrazovna pravila, sastavljena prema odredbama Tridentuskoga koncila, koja su nalagala da svaka provincija ima vlastite odgojne zavode, odnosno sjemeništa, novicijat i filozofsko-teološke studije.⁷⁹ Međutim, zbog nepovoljnih okolnosti za vrijeme osmanske uprave koje su onemogućavale uspostavu filozofsko-teoloških studija u Bosni Srebrenoj, franjevački klerici te provincije, koji su osnovna znanja stjecali na domaćim samostanskim učilištima, slani su na daljnje studije filozofije i teologije izvan vlastite provincije. Klerike Bosne Srebrene slali su na studije uglavnom u Italiju. Školovanje na učilištima drugih provincija dopustila je uprava franjevačkoga reda, a financirala ih je Propaganda.⁸⁰ Poznato je da je general reda fra Bernardin de Senis 1628. godine dopustio franjevcima Bosne Srebrene slanje svojih klerika na studije u Italiju. To je kasnije više puta potvrđivano, a izgledno je da se takva praksa provodila i prije donošenja toga dopuštenja.⁸¹

Promjene državnih granica Karlovačkim mirom iz 1699. godine nisu odmah popraćene promjenama granica Bosne Srebrene, tako da je ta provincija prvotno zadržala jurisdikciju nad teritorijima u Dalmaciji, Slavoniji i Mađarskoj koji su netom oslobođeni od osmanske vlasti. U prvoj polovici 18. stoljeća na tim područjima osnovano je više filozofskih i teoloških učilišta pri samostanima Bosne Srebrene. U godinama nakon provincijskoga kapitula u Velikoj iz 1699. godine osnovane su filozofske škole u Budimu, Šibeniku i Požegi, a nakon kapitula u Našicama iz 1708. godine otvorene su filozofske škole u

⁷⁸ T. VUKŠIĆ, "Početci visokoga školstva u Bosni i Hercegovini", str. 107.

⁷⁹ P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 7.

⁸⁰ I. MUSIĆ, *Hercegovački franjevci i filozofija*, str. 24; P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 7.

⁸¹ J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, I., str. 216.

Slavonskom Brodu, Osijeku i Makarskoj. U Budimu, Šibeniku i Osijeku su u sljedećim godinama osnovane i teološke škole. Spominju se i učilišta moralnoga bogoslovlja u Velikoj, Našicama, Zaostrogu, na Visovcu te u Fojnici, kao i filozofske škole u Iloku i Đakovu. U prvoj polovici 18. stoljeća dio franjevačkih klerika filozofske i teološke studije pohađao je na učilištima Bosne Srebrene na oslobođenim teritorijima. Međutim, to su bila skromna učilišta koja nisu mogla u potpunosti zadovoljiti potrebe izobrazbe franjevačkih klerika, tako da su i dalje nadareniji studenti slani na daljnje studije u inozemstvo, ponajviše u Italiju, ali također i u Austriju, Češku, Poljsku i Španjolsku. Bosna Srebrena je u ovome razdoblju imala 50 studenata teologije u inozemstvu i 130 studenata na vlastitim učilištima, dok su u novicijatu bila 473 novaka.⁸²

Teritoriji u Mađarskoj, Slavoniji i Dalmaciji izdvojeni su iz Bosne Srebrene i ustrojeni kao posebne provincije 1735. i 1757. godine, nakon čega je Bosna Srebrena, svedena na prostore pod osmanskom vlašću, ostala bez vlastitih učilišta na oslobođenim teritorijima. Od tada se franjevački klerici Bosne Srebrene na filozofske i teološke studije ponovo šalju isključivo u inozemstvo. Takve okolnosti održale su se sve do 1844. godine kada se franjevačka zajednica u Hercegovini odvojila od matične provincije Bosne Srebrene.⁸³

Od inozemnih učilišta najveću važnost imala su talijanska. Tijekom 18. i prve polovice 19. stoljeća klerici Bosne Srebrene studirali su u 20 talijanskih gradova. Odlukom Propagande i generalne uprave franjevačkoga reda neke talijanske provincije besplatno su uzdržavale klerike Bosne Srebrene, ali nakon Napoleonova osvajanja Italije i pustošenja tamošnjih samostana talijanske provincije više nisu mogle uzdržavati bosanskohercegovačke klerike.⁸⁴ Političke prevrate pratili su društveni i ekonomski poremećaji koji su kao posljedicu imali srozavanje kvalitete talijanskih učilišta, zbog čega je za klerike Bosne

⁸² I. Musić, *Hercegovački franjevci i filozofija*, str. 24-26. Usp. BERISLAV GAVRANOVIĆ, *Franjevački klerici provincije Bosne Srebrene na studiju u Đakovu i na mađarskim učilištima. Mađarska nastojanja oko mađarizacije bosanskog franjevačkog pomlatka*, Synopsis, Zagreb - Sarajevo, 2020., str. 13-15.

⁸³ I. Musić, *Hercegovački franjevci i filozofija*, str. 29.

⁸⁴ B. GAVRANOVIĆ, *Franjevački klerici provincije Bosne Srebrene...*, str. 16, 19.

Srebrene bilo potrebno pronaći nova mjesta studiranja. U takvim okolnostima narasla je važnost učilišta u Habsburškoj Monarhiji. Naime, car Josip II. nastojao je osvojiti osmanske europske teritorije, između ostalih i Bosnu i Hercegovinu, za što mu je bila potrebna naklonost franjevacu Bosne Srebrene. Stoga im je 1785. godine udijelio godišnju subvenciju u iznosu od 4.308 forinti za školovanje klerika na teritoriju Habsburške Monarhije.⁸⁵

Različita kvaliteta i organizacija školstva između talijanskih i habsburških učilišta dovela je do podjele franjevacu Bosne Srebrene na dvije grupe, kako po obrazovnom, tako i po mentalitetnom i svjetonazorskom pogledu. Za vrijeme sukobljavanja vikara Bosanskoga apostolskog vikarijata fra Rafe Barišića i uprave franjevačke provincije Bosne Srebrene bosanskohercegovački fratri podijelili su se na dvije struje. Svećenici školovani u Italiji uglavnom su podržavali vikara Barišića, dok su oni školovani na učilištima u Habsburškoj Monarhiji bili protiv njegovih ideja o ustrojstvu vikarijata i provincije. Stoga je Barišić utjecao na crkvene vlasti u Rimu, ali i na carski dvor u Beču, optužujući franjevce školovane u Habsburškoj Monarhiji za liberalizam i subverzivni panslavizam. Posljedica toga bila je odluka Propagande iz 1841. godine kojom je zabranila klericima Bosne Srebrene pohađanje studija izvan granica Papinske Države, a potom i nalog austrijskoga Vojnog vijeća koji je bosanskohercegovačkim franjevcima zabranio stupanje na austrijsko tlo.⁸⁶

Nakon zabrane školovanja na učilištima izvan Papinske Države, te nakon odvajanja franjevačke zajednice u Hercegovini, za klerike Bosne Srebrene osnovana su domaća filozofsko-teološka učilišta u Fojnici i Kraljevoj Sutjesci 1851. godine. Otvaranje prvih filozofsko-teoloških učilišta provincije Bosne Srebrene na osmanskome tlu bilo je moguće tek nakon modernizacijskih reformi iz osmanske središnjice koje su dovele do širenja vjerskih sloboda.⁸⁷ Te škole, vrlo skromne kvalitete, nadživjele su osmansku upravu u Bosni, a još za vremena

⁸⁵ SREĆKO M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1971., str. 85, 112, 140-142; B. GAVRANOVIĆ, *Franjevački klerici provincije Bosne Srebrene...*, str. 21-22.

⁸⁶ B. GAVRANOVIĆ, *Franjevački klerici provincije Bosne Srebrene...*, str. 39-40.

⁸⁷ T. VUKŠIĆ, "Početci visokoga školstva u Bosni i Hercegovini", str. 105, 107.

osmanske vlasti otvorene su nove u drugim samostanima Bosne Srebrenne. Međutim, one nisu imale veću važnost jer su već 1853. godine posredstvom biskupa Strossmayera ukinute zabrane Svete Stolice i Propagande te je obnovljena zaklada cara Josipa II., tako da je te godine organizirano studiranje klerika Bosne Srebrenne u Đakovu. Na domaćim učilištima nadalje se školovala samo nekolicina lošijih studenata. Klerici Bosne Srebrenne 1876. godine iz Đakova preseljeni su u mađarski Ostrogon.⁸⁸

3.2. Studij bogoslovije za klerike odvojene hercegovačke franjevačke zajednice⁸⁹

Kako je od 1841. godine na snazi bila Propagandina zabrana klericima Bosne Srebrenne pohađati filozofsko-teološke studije izvan talijanskih zemalja, tako su se prilikom odvajanja hercegovačkih franjevaca od matične provincije svi njihovi klerici nalazili u Italiji. Te 1844. godine na bogoslovnim studijima nalazili su se: fra Šimun Martinović (Perugia), fra Anđeo Boban, fra Toma Jurić, fra Paškal

⁸⁸ T. VUKŠIĆ, "Početci visokoga školstva u Bosni i Hercegovini", str. 107-108; B. GAVRANOVIĆ, *Franjevački klerici provincije Bosne Srebrenne...*, str. 41-51; P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 10; I. MUSIĆ, *Hercegovački franjevci i filozofija*, str. 29.

⁸⁹ Kada se u ovome dijelu rada spominje filozofsko-teološki studij organiziran na Širokome Brijegu od 1859./1860. školske godine nužno je naglasiti da ta institucija nije imala karakteristike visokoga učilišta, onakve kakve su određivale status drugih suvremenih visokoškolskih institucija u inozemstvu, stoga termin studij kada se u članku odnosi na filozofsko-teološku obuku izvedenu u širokobriješkom samostanu nema ono značenje koje ima danas i koje je imao u ovdje obrađenom vremenskom razdoblju u drugim zemljama. Naime, osnovni uvjeti da bi se neka institucija mogla smatrati visokoškolskom bili su: završena srednja škola (gimnazija) sa standardiziranim završnim ispitom zrelosti kandidata koji upisuje studij, nastavno osoblje kvalificirano za izvođenje sveučilišne nastave u zvanju doktora znanosti te program studija i vrijeme trajanja koji odgovaraju visokoškolskim ustanovama. Širokobriješko učilište nije ispunjavalo prva dva uvjeta, dok je nastavni program organiziran po uzoru inozemnih franjevačkih studija za kojima je ipak zaostajao kvalitetom, no kako dosadašnja historiografska tradicija tu instituciju naziva studijem te se radilo o posljednjoj razini obrazovanja franjevačkoga pomlatka i u ovome članku je, zbog odsustva prikladnijega termina, korišten naziv studij kojega ipak treba shvaćati u posebnome kontekstu. Za detaljniju analizu ovdje opisane problematike vidjeti: T. VUKŠIĆ, "Početci visokoga školstva u Bosni i Hercegovini", str. 104-105, 133.

Kordić (Rim) i fra Ilija Zelenika (Rim). Od odvajanja do proglašenja Hercegovačke franjevačke kustodije 1852. godine još 12 klerika je po završetku novicijata poslano na školovanje u Italiju.⁹⁰ Iz *Šematizma* fra Anđela Kraljevića iz 1853. godine doznaje se da je tada ukupno 12 hercegovačkih klerika studiralo u Ascoliju, Veneciji, Viterbu, Ferrari i Bologni.⁹¹

General franjevačkoga reda fra Venancije da Celano u prijedlogu Propagandi o osnivanju hercegovačke kustodije sastavljenu 9. kolovoza 1852. predložio je da se školovanje hercegovačkih klerika nastavi u Italiji jer u novoosnovanom samostanu na Širokom Brijegu tada nije bilo moguće podići katedre filozofije i teologije, te da Propaganda financira boravak tih klerika u nekoj od talijanskih franjevačkih provincija.⁹² Takav prijedlog Propaganda je prihvatila te je u 4. točki dekreta o proglašenju hercegovačke kustodije od 3. listopada 1852. na sebe preuzela financiranje školovanja hercegovačkih klerika.⁹³ Međutim, general reda je već 14. svibnja 1856. obavijestio kustoda da Propaganda ne šalje dovoljno novca za putne troškove i odijevanje hercegovačkih klerika i tražio da to nadoknadi hercegovačka kustodija,⁹⁴ a da su dio sredstava potrebnih za vlastito školovanje osiguravali i sami klerici pokazuje i svjedočanstvo fra Luke Begića u kojemu piše: "U jesen god. 1857. desetak dana prije polaska na 'mudru knjigu', roditelji su mi učinili 'pir' kod kuće. Na ručku je bilo stotinjak uzvanika (...) Na piru se skupilo 70-80 talira (svaki po 24 groša), od

⁹⁰ U popisu hercegovačkih franjevaca koji je sastavio general franjevačkoga reda Venancije de Celano od 4. 11. 1850. kao "Chierici Studenti in Italia" navode se: Franjo Primorac, Paškal Bojčić i Marijan Krešić na studiju teologije te Ilija Jukić, Grgo Škarić, Franjo Kraljević, Filip Čutura i Marijan Miletić na studiju filozofije. Vidjeti u: "Actum 4.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 26. Studije su prije toga već završili Andrija Šaravanja, Mate Prskalo, Mijo Nikolić i Nikola Ančić. Usp. P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 14-16.

⁹¹ Podatke iz *Šematizma* vidjeti u: Š. DEMO – P. KNEZOVIĆ, *Čerigajski anđeo*, str. 92.

⁹² "Actum 10.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 52.

⁹³ "Actum 12.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 61.

⁹⁴ P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 18.

čega sam ostavio kod o. Kustoda 20 talira, a ostalo mi je služilo za opremu i put u Italiju."⁹⁵

Osim financijskih problema školovanje u Italiji otežavale su političke neprilike prouzrokovane nacionalističkim pokretom u Italiji koji je, nošen ideologijom liberalizma i sekularizma, ugrozio crkvene institucije u brojim talijanskim zemljama u posljednjim godinama 1850-ih, oduzimajući im vlasništvo i otežavajući uzdržavanje stranih klerika,⁹⁶ ali i progonom svećenstva, tako da fra Luka Begić ističe da su klerici tijekom takvih protucrkvenih političkih kretanja u Bologni "oko samostana često (smo) čuli viku protiv pape i svećenika, pucaње pušaka i najgore prijetnje".⁹⁷ Dio hercegovačkih klerika u takvim je neprilikama pobjegao iz Italije pa su prema naputcima kustodijske uprave školovanje nastavljali u dalmatinskim samostanima. Također, hercegovačkim klericima probleme je stvaralo i nedovoljno znanje latinskoga jezika te nepripremljenost za slušanje nastave, zbog čega su nerijetko prije početka studija slani na niže razine obrazovanja kako bi naučili jezik i pripremili se za visoke studije.⁹⁸ Zbog kroničnoga nedostatka financijskih sredstava i nepovoljnih političkih prilika u Italiji, general reda Venancije da Celano predložio je 17. travnja 1855. da se hercegovačka kustodija dogovori s biskupom Strossmayerom oko pitanja školovanja svojih klerika.⁹⁹

Zbog takvih okolnosti vikar Barišić i kustod fra Ilija Vidošević zamolili su 29. siječnja 1859. provincijala franjevačke Lombardo-Venetske provincije, koja se nalazila pod vlašću Habsburške Monarhije te nije bila ugrožena političkim kretanjima *risorgimenta*, da primi u svoje samostane šest hercegovačkih mladića koji su te jeseni trebali započeti svoje studije, ali provincijal ih je 10. travnja 1859. obavijestio da ne može primiti hercegovačke klerike sve dok svoje studije ne završe petorica studenata iz Bosne Srebrene koji su tada studirali na učilištima navedene provincije. Od tih šest hercegovačkih svršenih novaka

⁹⁵ D. MANDIĆ, "Iz uspomena blagpk. fra Luke Begića", str. 94-95.

⁹⁶ B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, str. 94-95.

⁹⁷ D. MANDIĆ, "Iz uspomena blagpk. fra Luke Begića", str. 95.

⁹⁸ *Isto*, str. 95. Usp. P. KNEŽOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 19-21.

⁹⁹ B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, str. 95.

koji su zavjete položili 25. kolovoza 1858., fra Ivo Bagarić i fra Ante Karačić poslani su tijekom 1859. na studij filozofije u Italiju, Karačić u Genovu, a Bagarić u mletačku franjevačku provinciju; dok su ostala četvorica zavjetovanih klerika: fra Mijo Rubić, fra Andrija Prlić (Knezović), fra Marko Grgić (Zlomisljić) i fra Franjo Bašadur, svoje studije najvjerojatnije započeli te 1859. godine na Širokom Brijegu.¹⁰⁰ Najraniji dokaz o postojanju filozofskoga studija u širokobriješkom samostanu je razmjestaj članova hercegovačke kustodije od 23. travnja 1861. u kojem se navodi da je tada u samostanu bilo devet "Clerici professi philosophiae auditores". Uz Rubića, Prlića, Grgića i Bašadura kao slušatelji filozofije navedeni su još i fra Jure Jurić i fra Paškal Ćužić zavjetovani 1858. godine, te fra Pavao Petrović, fra Augustin Zubac i fra Martin Mikulić koji su 30. siječnja 1860. završili novicijat i položili zavjete. Na istome popisu navodi se fra Petar Bakula kao njihov "actualis Philosophiae Lector",¹⁰¹ dok je u istoj 1860./1861. studijskoj godini određene predmete vodio i fra Anđeo Kraljević.¹⁰²

S otvaranjem bogoslovnoga studija u širokobriješkom samostanu povećan je kroničan problem nedostatka prostora za smještaj cijeloga samostanskog osoblja. Tako se i nakon 1860. godine dio klerika slao u talijanska ili dalmatinska učilišta. Također, pitanje studiranja praćeno je i stalnim nedostatkom sredstava za uzdržavanje klerika. Najveće nade u prošnju milodara polagane su u carsko središte u Beču i ostala središta Habsburške Monarhije, stoga je u jesen 1861. godine fra Petar Bakula poslan u ta područja na prošnju sredstava. Bakula je tražio da se dio sredstava iz zaklade Josipa II. izdvoji i za hercegovačku kustodiju koja je polagala pravo na tu zakladu, a uspio je dobiti i audijenciju kod cara Franje Josipa od kojega je tražio omogućavanje školovanja dijelu hercegovačkih klerika u habsburškim zemljama. Iz pisma koje je Bakula poslao tadašnjem kustodu fra Iliji Vidoševiću 3. listopada 1861. doznaje se da je Bakula u Beču tražio osiguravanje besplatne školarine za najmanje osmoricu klerika u mletačkoj provinciji

¹⁰⁰ P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 21-23.

¹⁰¹ ARHIV HERCEGOVAČKE FRANJEVAČKE PROVINCIJE (dalje: AHFP), SPISI KUSTODIJE (dalje: SK), sv. 4, f. 19v-20v.

¹⁰² P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 26-29.

ili ako to nije moguće onda u nekom od dalmatinskih samostana.¹⁰³ Bakula je nakon Beča posjetio Zagreb gdje se susreo s nadbiskupom Haulikom, potom Peštu, a naposljetku i Đakovo gdje je razgovarao s biskupom Strossmayerom koji se zalagao za interese Bosne Srebrene i nije htio dopustiti da hercegovački franjevci dobiju dio zaklade Josipa II., jer je smatrao da ih treba kazniti zbog odvajanja od matične provincije. Međutim, Haulik i Strossmayer su ipak obećali iz svojih sredstava izdvojiti ukupno 460 forinti za školovanje dvojice klerika na talijanskim ili dalmatinskim učilištima u Habsburškoj Monarhiji za 1861./1862. godinu.¹⁰⁴ U svojoj prošnji po habsburškim i talijanskim zemljama fra Petar Bakula je do 31. listopada 1863. prikupio 12.591 forint.¹⁰⁵ O odjeku Bakuline akcije govori i činjenica da je austrijski konzul u Mostaru vikaru Barišiću isporučio pismo o kojemu je vikar obavijestio hercegovačku kustodiju 8. ožujka 1862., a u kojemu se navodi da je car Franjo Josip nagovorio peštanskoga biskupa da besplatno primi dvojicu hercegovačkih klerika na studije te zagrebačkoga kardinala Haulika da ih primi "bez da biliži broj".¹⁰⁶ Međutim, misija po habsburškim zemljama nije zadovoljila željene ciljeve, stoga je traženje rješenja problema školovanja hercegovačkih klerika i dalje bilo orijentirano na talijanske zemlje.

U međuvremenu, general franjevačkoga reda poslao je 8. srpnja 1861. hercegovačkoj kustodiji obediencije za šestoricu klerika za nastavak studija u mletačkom učilištu u mjestu Feltre. Studentima je priznata prva godina studija na Širokom Brijegu, što pokazuje da se širokobriješki studij vrjednovao kao i ostala franjevačka učilišta po čijim je programima i organizirao vlastiti studij. U Italiju su poslani fra Andrija Knezović, fra Mijo Rubić, fra Paškal Čužić, fra Martin Mikulić, fra Pavo Petrović i fra Jure Jurić, koji su nakon prvotnih sukoba s lektorom fra Ivom Jurićem, Fojničaninom iz Bosne Srebrene, ipak uspješno nastavili svoje studije.¹⁰⁷

¹⁰³ AHFP, SK, sv. 4, f. 68v.

¹⁰⁴ P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 29-31, 38.

¹⁰⁵ B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, str. 96.

¹⁰⁶ AHFP, SK, sv. 4, f. 117r.

¹⁰⁷ P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 33-37.

Fra Petar Bakula je svoju prošnju privremeno obustavio u proljeće 1862. godine kada je pohodio generalni kapitul Franjevačkoga reda u Asizu, a boravak u Italiji iskoristio je za organiziranje susreta s prefektom Propagande 31. svibnja 1862. Prefekt je obećao da će se o trošku Propagande izdvajati godišnja potpora za organizaciju studija filozofije i teologije na Širokom Brijegu, da će se daroviti studenti i dalje slati u Italiju o trošku Propagande te će se nastojati izdvojiti dio sredstava iz zaklade Josipa II. za hercegovačku kustodiju. Posljednje nastojanje je konačno propalo 1864. godine kada je bečko ministarstvo odredilo da Hercegovačka franjevačka kustodija nema prava na zakladu, dok je školovanje na Širokom Brijegu i u Italiji nastavljeno uz pomoć Propagande.¹⁰⁸ Nedostatak prostora riješen je skorašnjim podizanjem novoga samostana na Humcu gdje je prvo premješteno sjemenište 1871. godine, a potom novicijat 1876. godine. Kako su 1861. godine svi dotadašnji studenti iz Širokog Brijega premješteni na studije u Italiju, Pavao Knezović zaključuje da sljedeće 1861./1862. godine nije bio organiziran studij u tom samostanu, te se sa sigurnošću može ustvrditi da je širokobriješki studij filozofije reaktiviran tek u 1863./1864. godini jer se u razmješčaju osoblja kustodije od 25. travnja 1864. spominju studenti fra Jure Vekić, fra Lovro Sopta, fra Jakov Kraljević i fra Jerko Karačić. Međutim, ista četvorica navedena su kao "clerici professi" već u razmješčaju franjevaca od 23. travnja 1862. stoga je izgledno da nije bilo obustave nastave u tom razdoblju i da su navedeni klerici svoje studije započeli već u 1861./1862. godini.¹⁰⁹ Fra Andrija Šaravanja u pismu od 8. kolovoza 1864. navodi da

¹⁰⁸ *Isto*, str. 37-38.

¹⁰⁹ "Actum 30.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 110. Knezović također navodi mogućnost da je studij filozofije ponovo pokrenut već 1862. godine jer su fra Grgo Vekić i fra Jerko Karačić zaređeni za svećenike u prosincu 1866., zbog čega je izgledno da su studij filozofije započeli najkasnije u 1862./1863. studijskoj godini. Usp. P. KNEZović, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 40. Uz to, Petar Bakula u djelu *I Martirii...* čiji je predgovor datiran 10. lipnja 1862. navodi devet zavjetovanih klerika u širokobriješkom samostanu. Budući da se Bakula u tom trenutku već mjesecima nalazio u inozemstvu (izbivao je iz Hercegovine od jeseni 1861.) vjerojatno je iskoristio starije podatke koji nisu bili aktualni u trenutku objavljivanja djela nego u razdoblju dok je još boravio u Hercegovini, te da je navodeći devetoricu neimenovanih klerika ciljao na one koji su 1861. godine svoje studije nastavili na talijanskim učilištima. U prilog

je tada, uz petoricu mladih svećenika koji će se po završetku studija teologije vratiti u matičnu misiju, bilo još devet klerika studenata teologije i četiri klerika na studiju filozofije, ali ne ističe njihova imena ni mjesto školovanja.¹¹⁰ U razmještaju osoblja kustodije od 3. svibnja 1866. spominje se jedan student teologije i devet klerika na studiju filozofije u širokobriješkom samostanu.¹¹¹ U razmještaju osoblja nakon kapitula održanoga 25. travnja 1867. imenovana su dva mladomisnika studenta teologije i deset klerika na studiju filozofije.¹¹² U novom razmještaju od 28. travnja 1868. doznajemo da je tada bilo pet studenata teologije i 11 studenata filozofije kojima su predavali fra Paškal Buconjić, odnosno fra Lujo Radoš. Međutim, 27. travnja 1869. navedena su četvorica studenata teologije i samo tri klerika na studiju filozofije. Razlog toga pada je bijeg iz samostana osmorice studenata filozofije. Naime, nepovoljne socio-ekonomske prilike u raspadajućem Osmanskom Carstvu, samovolja i tlačenje domaćega muslimanskoga feudalnog društvenog sloja i nacionalistička propaganda iz susjednih južnoslavenskih zemalja utjecali su i na svjetonazore franjevačkih klerika. Pod utjecajem mladoga agitatora fra Grge Škarića, kapelana i moderatora kora na Širokom Brijegu, osmorica klerika: fra Petar Božić, fra Šimun Musa (kasnije don Ivan Musić), fra Mijo Čuljak, fra Tomo Hrstić, fra Marko Grbešić, fra Blaž Barbarić, fra Grgo Dragičević i fra Ante Duspara skinuli su redovnički

takvu zaključku govori i činjenica da se u navedenom razmještaju osoblja od 23. travnja 1862. spominju samo četiri klerika na Širokom Brijegu. Vidjeti u: P. BAKULA, *Mučeništva u franjevačkoj opservantskoj misiji u Hercegovini*, str. 243.

¹¹⁰ "Actum 42.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 155.

¹¹¹ Teologiju je studirao fra Jakov Kraljević, a filozofiju: fra Franjo Ćorić, fra Šimun Musa, fra Mijo Čuljak, fra Tomo Hrstić, fra Petar Božić, fra Filip Sivrić, fra Marko Grbeša, fra Grgo Jovanović i fra Blaž Barbarić. Lektor filozofije bio je fra Lujo Radoš. Vidjeti u: P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovnačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 41.

¹¹² Mladomisnici studenti teologije bili su fra Jerko Karačić i fra Grgo Vekić, dok se među klericima studentima filozofije navode ista devetorica navedena u izvješću iz 1866. godine i uz njih još fra Grgo Gavran. Vidjeti u: "Actum 50.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 181. Knezović navodi da su u 1866./1867. uz navedenu dvojicu mladomisnika teologiju studirali još i dva zavjetovana klerika: fra Lovro Sopta i fra Jakov Kraljević te da im je lektor bio fra Paškal Buconjić. Usp. P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovnačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 41.

habit, potpisali zakletvu i 12. rujna 1868. zaputili se u Srbiju s ciljem dizanja ustanka. Pokušaj je propao, klerici su uhvaćeni i po naređenju generala reda od 10. studenog 1868. otpušteni iz franjevačkoga reda kako ne bi ugrozili opstojnost hercegovačke kustodije. Knezović ističe da je to bila posljednja studijska godina u kojoj se spominju klerici u širokobriješkom samostanu, te da su od 1869. godine do studijske 1876./1877. godine svi hercegovački klerici studirali na učilištima izvan hercegovačke kustodije.¹¹³ U prilog takvoj tvrdnji ide i pismo vikara Kraljevića, koje je uputio Propagandi 19. rujna 1871., u kojem navodi da se u humačkom samostanu odgajaju samo sjemeništarci "jer nemamo klerika".¹¹⁴ Međutim, u drugome izdanju Bakulina *Šematizma* iz 1873. godine kao dio samostanske obitelji na Širokom Brijegu na drugome godišnjem sastanku od 1. svibnja 1873. navedena su i imena šestorice klerika studenata filozofije s jednostavnim zavjetima (*Clerici vota simplicia professi et studentes philosophiae*) i jedan slušatelj svete teologije (*sacrae theologiae auditor*),¹¹⁵ što upućuje na zaključak da su studiji filozofije i teologije u Hercegovini već tada bili obnovljeni.

Iako je bogoslovni studij nastavljen u širokobriješkom samostanu i dalje su krucijalnu važnost imala učilišta u inozemstvu. Na studije u Tirol poslan je fra Grgo Gavran koji je imao problema u obrazovanju zbog nepoznavanja njemačkoga jezika. Kako navodi u pismu fra Petru Bakuli od 11. ožujka 1871., iznimne teškoće stvarala mu je činjenica što "nijesam znao niti sada znam ovaj konjski njihov jezik".¹¹⁶ Stoga je do kraja osmanske uprave nastavljena tradicionalna praksa slanja klerika na studije filozofije i teologije u talijanske zemlje, i to u

¹¹³ P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 42-46.

¹¹⁴ "Actum 59.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 214.

¹¹⁵ Studenti filozofije koji se 1873. godine spominju u širokobriješkom samostanu su: fra Jerko Ljubić, fra Ambroz Miletić, fra Josip Barbarić, fra Gabrijel Rozić, fra Tadija Beljan i fra Cvitan Lasić. Student teologije bio je mladomisnik fra Filip Sivrić. Vidjeti u: P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 170, 330-331.

¹¹⁶ Pismo fra Grge Gavrana upućeno fra Petru Bakuli 11. ožujka 1871. donosi: P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 47.

rimsku, mletačku, bolonjsku i toskansku provinciju, dok su tijekom 1873./1874. godine još dva klerika studirala u tirolskoj provinciji.¹¹⁷ Vikar Kraljević u pismu upućenu tajniku Propagande od 19. veljače 1877. ističe da je još 1872. godine nakon audijencije kod cara Franje Josipa osigurao stipendije za 10 klerika u franjevačkom sjemeništu u Ostrogonu, ali da je tu mogućnost odbila uprava kustodije nevoljna slati studente na mađarska učilišta.¹¹⁸

4. Pučko školstvo pod franjevačkom ingerencijom

Franjevci Bosne Srebrene zatražili su krajem 16. stoljeća od beglerbega Bosanskog ejaleta Mustafe Ajaspaša-Zadea dopuštenje da mogu "po starome običaju po samostanima i selima podučavati mladež".¹¹⁹ Da se takva prosvjetna djelatnost odnosila i na dio puka koji se nije pripremao za svećenički poziv svjedoči pismo provincijala fra Ante Gabeljaka iz 1685. godine u kojemu piše da je u Bosni tada "bilo čobana i žena, koje su znale čitati, a to je još više bilo pismenih muževa, a svi su bez sumnje svoju nauku crpili u 'ujačkim ćelijama'".¹²⁰ Također, navodi se da su franjevci u župnim kućama u Ljubuškom i Mostaru prije 1697. godine podučavali manji broj svjetovnih mladića.¹²¹ U izvještaju Ivana Kr. iz talijanskoga grada Vietri kod Genove navedeno je 1708. godine da franjevci vode škole po svim župama i samostanima.¹²² Julijan Jelenić tvrdi da je ovakav oblik pučkog obrazovanja propao nakon što je Bosna Srebrena 1757. godine ograničena na okvire Osmanskoga Carstva i svedena na samo tri samostana u kojima je nadalje obrazovanje ograničeno na školovanje svećeničkoga pomlatka, i to zbog manjka prostora jer se u samostanima nalazio i

¹¹⁷ P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 48-50.

¹¹⁸ "Actum 70.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, III., 1850.-1892., str. 247-248.

¹¹⁹ J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, I., str. 211. Marić navodi da je to dopuštenje izdano 1583. godine. Vidjeti u: A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 13.

¹²⁰ J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, I., str. 211.

¹²¹ ROBERT JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnici*, Naša ognjišta, Tomislavgrad, 2018., str. 369.

¹²² D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 58.

novicijat.¹²³ Nakon toga se prosvjećivanje puka moglo odnositi samo na individualni angažman pojedinoga fratra, te je bilo vrlo ograničeno. Dominik Mandić navodi da su župnici običavali za vrijeme došašća i korizme podučavati puk kršćanskome nauku i pismenosti.¹²⁴ U okružnici fra Rafe Barišića, tadašnjega vikara Bosanskog apostolskog vikarijata, od 18. rujna 1835. nalaže se svećenstvu da djecu prije pripuštanja sakramentima moraju podučavati osnovama vjeronauka.¹²⁵ Ukoliko je ograničeno sustavno pučko obrazovanje doista i postojalo u prijašnjim razdobljima, ono je do početka 19. stoljeća zasigurno iščezlo. Apostolski vikar fra Augustin Miletić nastojao je 1815. godine (re)aktivirati pučko obrazovanje pa je naložio župnicima, redovnicima i pismenim vjernicima (!) uložiti trud u opismenjavanju muške i ženske katoličke djece. Ta nastojanja mogla su biti ostvarena samo kao pojedinačno opismenjavanje bez školske infrastrukture, a ne kao sustavno pučko obrazovanje s predmetnom i nastavnom formom.¹²⁶ Osmanska vlast, u nemogućnosti efikasne provedbe svih centralizacijskih i reformnih ciljeva koji su se pojavljivali od kraja 18. stoljeća, obrazovanje je ostavila u domeni lokalne vlasti.¹²⁷ Kako je muslimanska politička elita u Bosanskome ejaletu mahom bila konzervativnih svjetonazora i nevoljna provoditi reforme koje su propagirale emancipaciju širih, pa tako i nemuslimanskih, slojeva stanovništva, bilo je nemoguće ostvariti razvoj sustavnoga pučkog školstva. Međutim, upravo je voljom jednoga takvog velikaša otvorena prva pučka škola u Bosanskome ejaletu. Husein-kapetan Gradašćević, na čijim je posavskim imanjima najveći dio kmetstva bio katoličke vjeroispovijesti, podržao je ideju svoga povjerenika fra Ilije Starčevića i odigrao ključnu ulogu u otvaranju pučke škole u Tolisi 1823. godine. Prvi učitelj u toj školi bio je laik Ilija Borčić, kojega je fra Ilija

¹²³ J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, I., str. 212, 214.

¹²⁴ D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 58.

¹²⁵ AHFP, IZVORI (dalje: Iz), sv. 4, f. 43v.

¹²⁶ TADO ORŠOLIĆ, "Franjevci - utemeljitelji prve hrvatske pučke škole u Tolisi i uopće u Bosni i Hercegovini. Od prve pučke škole 1823. do osnivanja državne škole 1893.", u: *Bosna franciscana*, 25, Sarajevo, 2006., str. 122, 124. Usp. MITAR PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972., str. 28.

¹²⁷ I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 50-51.

Starčević doveo iz Slavonije. Dakle, na samome početku sustavnog obrazovanja puka nastavu je izvodio profesionalni učitelj, a ne franjevac kojemu bi to bilo jedno od dodatnih zaduženja. Ipak, Borčić se uskoro iselio pa je sam Starčević preuzeo dužnost učitelja.¹²⁸ Njegovu inicijativu podržao je i tadašnji bosanski vikar fra Rafo Barišić koji mu je 1836. godine poslao školske udžbenike.¹²⁹ Starčević je 1830. godine preko gvardijana triju samostana i bosanskoga valije uputio molbu sultanu za otvaranjem novih pučkih škola,¹³⁰ a 1840. godine je tadašnji bosanski vikar, fra Rafo Barišić, po primjeru svoga prethodnika Miletića, naložio svećenicima Bosne Srebrene da se potrude oko otvaranja novih pučkih škola.¹³¹ Međutim, do odvajanja franjevačke zajednice u Hercegovini od Bosne Srebrene (1844.) nije postignut napredak po tome pitanju.

4.1. Uspostava temelja pučkoga školstva u Hercegovini

Konstantno slabljenje Osmanskoga Carstva primoralo je njegove vladodržce da od kraja 18. stoljeća pokrenu niz reformi, motiviranih težnjama osmanskih reformističkih sultana i državnika, ali i pritiscima europskih velesila. Te reforme, koje su intenzivirane u razdoblju Tanzimata koji je započeo 1839. godine proglasom Hatišerifa od Gülhane, od 1850-ih godina sve snažnije su se osjećale i u prostorima Hercegovine u kojoj su u najvećoj mjeri nametnute vojnim putem, odnosno intervencijom Omer-paše Latasa. Val državnih reformi doveo je do brojnih promjena administrativnih, vojnih, gospodarskih, društvenih i vjerskih struktura, a ograničena liberalizacija omogućila je i razvoj hercegovačkog obrazovanja. Iako je Hatihumayunom iz 1856. godine najavljena sekularizacija javnog obrazovanja otvorena za sve podanike, neovisno o konfesiji, značajniji pomak u razvoju državnoga školskog sustava nije postignut. Tako je prva generacija pučkih škola također bila konfesionalna, vezana za islamsku ulemu

¹²⁸ MARICA DUBRAVAC (ur.), *Najstarija pučka škola u Bosni i Hercegovini*, Osnovna škola fra Ilije Starčevića Tolisa, Tolisa, 2008., str. 29, 31.

¹²⁹ M. PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije*, str. 29.

¹³⁰ T. ORŠOLIĆ, "Franjevci - utemeljitelji prve hrvatske pučke škole u Tolisi...", str. 129.

¹³¹ I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 69.

ili pak svećenički sloj kršćanskih vjerskih zajednica te je nastavljala oslikavati postojanje "usporednih društava".¹³²

Odvajanje franjevačke zajednice u Hercegovini od Bosne Srebrene, kao i uspostava Hercegovačkoga vikarijata, ostvareni su uz podršku hercegovačkoga mutesarifa Ali-paše Rizvanbegovića koji je u provedbi crkvene samostalnosti vidio korisnu priliku za učvršćivanjem postojeće političko-administrativne samostalnosti Hercegovine od Bosne. On je također dao ključnu podršku za izgradnju prve biskupske rezidencije u Hercegovini, u Vukodolu na mostarskoj periferiji. Rizvanbegović je 1846. godine poklonio vikaru Barišiću zemlju za izgradnju rezidencije, oratorija i škole, te je postavio stalnu vojnu stražu koja je trebala zaštititi radnike od napada gradskih muslimana koji su se tom projektu protivili. Rezidencija je završena 1851. godine kada se vikar Barišić preselio u Vukodol.¹³³

Franjevci su i prije izgradnje rezidencije u Vukodolu počeli podučavati pučku katoličku djecu "u dvorištu Čuline kuće" u mostarskom Podhumu. Međutim, početak sustavnoga pučkog obrazovanja veže se uz otvaranje pučke škole u sklopu vukodolske biskupske rezidencije 1852. godine.¹³⁴ Fra Petar Bakula navodi da se škola nalazila u južnom dijelu dvorišta rezidencije, da je bila duga 10, a široka 9 lakata te je imala dvije etaže.¹³⁵ Nastava u ovoj školi organizirana je po primjeru austrijskih pučkih škola, a izvodili su je fra Šime Martinović i fra Andrija Šaravanja.¹³⁶ Školovanje je bilo besplatno kao i u sjemeništima, iako nije bilo organizirano za potrebe odgoja svećeničkoga pomlatka, a vikar Barišić je uz to obećao osigurati besplatne udžbenike svim učenicima koji si to nisu mogli priuštiti.¹³⁷ Sam vikar Barišić napisao je 1853. godine da školu pohađa "45 do

¹³² Isto, str. 43-47, 51.

¹³³ ANTE MARIĆ, "Biskupska kuća u Vukodolu", u: *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, Mostar, 1/2006., str. 251-254; A. NIKIĆ, "Osnivanje Apostolskog vikarijata u Hercegovini", str. 47-49.

¹³⁴ I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 71.

¹³⁵ P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 233.

¹³⁶ I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 71.

¹³⁷ RAFO BARIŠIĆ, *Obrana pravoviernoga i pravoslavnoga iliti rimo-katoličkoga sveštenstva i naroda u Hercegovini Turskoj*, Dubrovnik, 1853., str. 35.

55 mladićah i većma će se umnožati čim se napravi nova započeta i prostranija Učionica".¹³⁸ Školu je pohađala i nekolicina pravoslavnih učenika, dok je istovremeno postojala i pravoslavna škola u Mostaru koju katolička djeca nisu pohađala.¹³⁹ Da je ova škola djelomično nadilazila konfesionalni karakter pokazuje i to što je 1862. godine kao učitelj zaposlen i jedan Turčin koji je djecu trebao osposobiti za komunikaciju na turskome jeziku. Takve kompetencije omogućavale su katoličkoj djeci nastavak školovanja u ruždijama, osmanskim državnim školama, te ih osposobljavale za interakciju s reformiranim upravnim strukturama u koje su se nakon provođenja tanzimatskih reformi počeli uključivati i nemuslimani.¹⁴⁰ Međutim, podučavanje turskoga jezika nije postiglo željene rezultate, a fra Leo Petrović tvrdi da je razlog neuspjeha taj što je navedeni učitelj "nastojao više, da djeca ništa ne nauče, nego da što nauče".¹⁴¹

U napomeni razmještaja osoblja franjevačke kustodije u Hercegovini od 23. travnja 1861. (kustod fra Ilija Vidošević) bila je preporuka svim fratrима otvarati pučke škole i podučavati djecu bez ikakve plaće, te poticati narod da šalje djecu u te škole.¹⁴² Vidošević ističe da će "bez ikakve sumnje ta akcija uroditi obilnim plodovima u narodu, velikom nagradom kod Boga i naklonošću i pohvalom od strane poglavara".¹⁴³

Za vrijeme Barišićeve uprave Hercegovačkim vikarijatom (1846.-1863.) osim prve pučke škole otvoreni su i prvi analfabetski tečajevi. Tečajevi koji su se svodili na opismenjavanje puka i elementarnu pouku organizirani su u nekoliko župa, a izvodili su ih franjevački

¹³⁸ *Isto*, str. 34.

¹³⁹ "Actum 49.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 176.

¹⁴⁰ I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 76; SEID MUSTAFA TRALJIĆ, "Katolici u turskim državnim školama", u: *Napredak - hrvatski narodni kalendar*, 1940., 29, Sarajevo, 1939., str. 125-126.

¹⁴¹ LEO PETROVIĆ, "Fra Anđeo Kraljević Apostolski vikar u Hercegovini 1807.-1879.", u: *Napredak - hrvatski narodni kalendar*, 1939., 28, Sarajevo, 1938., str. 111.

¹⁴² AHFP, SK, sv. 4, f. 22r.

¹⁴³ ANDRIJA NIKIĆ (ur.), *Regesta franjevačkog arhiva u Mostaru 1446-1862*, Franjevačka knjižnica u Mostaru, Mostar, 1984., str. 169-170.

svećenici. Ivica Šarac u popisu analfabetskih tečajeva kao mjesta održavanja navodi Goricu (1853.), Veljake (1859./60.), Humac (1866./67.), Široki Brijeg (1866.), Županjac (1866.), Gradniće (1867.), Posušje (1867.) i Konjic (?); te ističe da se za ove tečajeve veže neredovitost nastave i manjak prostora, zbog čega se ne mogu nazvati sustavnim pučkim obrazovanjem nego tek elementarnim opismenjavanjem.¹⁴⁴ Prema Robertu Joliću franjevci su tečajeve opismenjavanja održavali povremeno, a poseban rezultat u takvim aktivnostima ostvarili su: fra Andrija Šaravanja u Ružićima i Konjicu, fra Ilija Skoko u Posušju, fra Grgo Škarić u Veljacima, fra Ilija Leko na Ledincu, fra Pavo Petrović i fra Petar Kordić u Gorici i Gradničima. Posebno ističe fra Petra Kordića koji je 1853. godine otvorio pučku školu u Gorici, a koju Šarac karakterizira kao analfabetski tečaj. Tu školu pohađala su i djeca drugih župa, a Jolić je izdvaja iz kategorije tečajeva opismenjavanja i naziva pučkom školom jer se u njoj podučavao čak i latinski jezik.¹⁴⁵ Tome svjedoči i sjećanje fra Luke Begića koji je prije sjemeništa s navršenih 11 ili 12 godina poslan u Goricu gdje je fra Petar Kordić otvorio "neku vrstu osnovne škole za malu djecu. Kod fra Petra sam nastavio bukvar i počeo učiti latinski".¹⁴⁶ Što se tiče Veljaka, opismenjavanje u toj župi započeo je fra Anđeo Kraljević kao župnik 1859. godine i tečajem "zagrijao roditelje i djecu", te opismenio 51 dječaka, koji su postali "jedini pismeni ljudi u onome kraju".¹⁴⁷

Za vrijeme pisanja Bakulina djela *I Martirii...* 1862. godine postojala je dakle škola u Vukodolu te je već provođeno opismenjavanje puka u Gorici i Veljacima. Međutim, Bakula ističe da "pučkih škola dosada (ih) nemamo, nego onu u Mostaru (Vukodolu, op. Z.H.), parcijalne ne postižu ništa i prema tome narod najvećim dijelom živi u neznanju koje je majka svake bijede".¹⁴⁸ Također, u rasporedu članova kustodije od 23. travnja 1862. navodi se samo fra Petar Kordić kao "professor scholae normalis" u Mostaru (Vukodolu, op.

¹⁴⁴ I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 71.

¹⁴⁵ R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, str. 370-371. Usp. D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 59-60.

¹⁴⁶ D. MANDIĆ, "Iz uspomena blagpk. fra Luke Begića", str. 93.

¹⁴⁷ L. PETROVIĆ, "Fra Anđeo Kraljević...", str. 107.

¹⁴⁸ P. BAKULA, *Mučeništva u franjevačkoj opservantskoj misiji u Hercegovini*, str. 273.

Z.H.), dok za Goricu i Veljake nema naznačene institucionalizirane prosvjetne aktivnosti.¹⁴⁹ Osim toga, Bakula u navedenom djelu iz 1862. godine opisuje građevinske pothvate hercegovačkih franjevaca i spominje podizanje samo jedne škole u Mostaru uz vikarsku rezidenciju, te napominje da je već tada započela gradnja nove zgrade za školu u Brotnju (Gradnicima op. Z.H.), dok za Goricu i Veljake spominje samo župne kuće.¹⁵⁰ U Bakulinu pismu Propagandi od 5. lipnja 1863. navodi se postojanje "jedne velike škole (u Vukodolu, op. Z.H.) i nekoliko manjih",¹⁵¹ bez preciziranja o kojim se školama radi. Također, kustod fra Anđeo Kraljević u okružnom pismu od 1. svibnja 1862. piše da je milostinjom isprošenom u habsburškim i talijanskim zemljama uz samostan, sjemenište i dvije crkve izgrađena samo jedna škola dok u ostalim mjestima "narod ostaje u sramotnoj tami neznanja".¹⁵² Stoga je izgledno da je do sredine 1860-ih pučka škola postojala samo u Vukodolu, dok se u ostalim mjestima održavalo elementarno opismenjavanje, jer bi franjevački izvori zasigurno zabilježili postojanje dodatnih škola. Slučaj fra Luke Begića treba promatrati kao iznimku jer je on ipak određen za franjevački pomladak, stoga je vjerojatno iz tog razloga dobivao poduku iz latinskoga jezika, zbog toga što je, kako je ranije navedeno, Marijanovićev program za školovanje sjemeništara skraćen s pet na četiri godine te su budući sjemeništarcu trebali dobiti osnovna znanja latinskoga i prije pristupanja sjemeništu.

Ni u drugome izdanju Bakulina *Šematizma* (1873.) nema podataka o školovanju u Gorici i Veljacima, ali ovaj put autor je naveo škole u Mostaru, Širokom Brijegu, Županjcu, Gradnicima i Posušju (u međuvremenu otvorene), a koje je Šarac okarakterizirao kao analfabetske tečajeve. Moguće je da su tečajevi u Gorici i Veljacima prestali s radom do vremena pisanja toga djela (1867./1873.) ili je razina obrazovanja u drugim župama nadilazila ona postignuća ostvarena

¹⁴⁹ "Actum 30.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 109-111.

¹⁵⁰ P. BAKULA, *Mučeništva u franjevačkoj opservantskoj misiji u Hercegovini*, str. 268-270.

¹⁵¹ "Actum 37.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 125.

¹⁵² AHFP, SK, sv. 4, f. 106r.

u dva najstarija analfabetska tečaja koji Bakuli stoga možda nisu bili vrijedni spomena. Za Gradniće pak Bakula navodi da je u tom mjestu fra Filip Ančić 1861. godine završio izgradnju troetažne zgrade. Osim podruma i crkve na katu, ta je zgrada u prizemlju imala i školu otvorenu 1867. godine. Škola je imala dvije prostorije, a nalazila se u zgradi dugoj 22, a širokoj 12 lakata. U Posušju je pak opismenjavanje muške i ženske djece započeo fra Ilija Skoko već 1862. godine, a prema navodima fra Luke Begića i on je podučavao djecu latinski i to već 1853. ili 1854. godine. Begić piše da ga je nakon pola godine pohađanja škole u Gorici otac poslao u Posušje kod fra Ilije Skoke, a tamo je tijekom praznika nastavničku dužnost preuzimao Skokin bratić Paško koji je i sam bio sjemeništarc na Širokom Brijegu. Skokin nasljednik fra Filip Čutura organizirao je školu u Posušju u prostorijama župnoga stana 1867. godine. Isti župnik je od 1872. do 1874. godine gradio posebnu školsku zgradu novcem dobivenim od Austro-Ugarske. Navodi se da je u jednoj od posljednjih godina (1874. godine?) osmanske vlasti nad ovim krajevima posušku školu pohađalo 30 učenika.¹⁵³

Iako su neki od analfabetskih tečajeva koje navodi Šarac imali posebne školske zgrade, nije sigurno je li se u njima održavalo sustavno obrazovanje puka ili tek elementarno opismenjavanje. Vikar Kraljević je u izvješću Propagandi od 12. travnja 1867. razlikovao analfabetske tečajeve od "normalnih škola" među koje je ubrojio onu u Mostaru, te tri nove škole otvorene "prošle godine" (dakle 1866.) milostinjom dobročinitelja sakupljenom po Austrijskom Carstvu. To su škole na Širokom Brijegu, na Humcu i u Županju.¹⁵⁴ Stoga Šarac zaključuje da su se u Posušju i Gradnicima održavali samo tečajevi opismenjavanja. Međutim, kako su škole u Gradnicima i Posušju otvorene tek 1867. godine, iste godine kada je vikar Kraljević pisao svoje izvješće, moguće je da su i one zadovoljavale standarde ranijih

¹⁵³ P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 256, 312, 505, 597-598; P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina...*, str. 86; A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija...*, str. 11; D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 60.

¹⁵⁴ "Actum 49.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 176. Usp. I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimat", str. 72.

"normalnih" škola, ali ih Kraljević nije naveo jer su tek bile u procesu formiranja. Da se u slučaju Gradnića i Posušja ipak radilo o daljnjemu širenju sustavnoga pučkog obrazovanja, a ne isključivo pukom opismenjavanju, u prilog govori i to što je Bakula u drugome izdanju svoga *Šematizma* istaknuo postojanje posebnih škola, pa čak i školskih zgrada, u tim mjestima, dok za Goricu i Veljake, gdje su se održavali tečajevi opismenjavanja, nije spomenuo nikakvu obrazovnu aktivnost. Također, nakon sastanka osoblja kustodije na Širokom Brijegu 25. travnja 1867. određen je novi razmještaj franjevačkog osoblja. U popisu zaduženja za župe Mostar, Široki Brijeg, Humac, Županjac, Gradniće i Posušje navodi se i dužnost "professor scholae normalis", što upućuje na zaključak da su sva navedena mjesta imala pučke škole, dok toga zaduženja nije bilo u Gorici i Veljacima. Koliko su hercegovački franjevci posvetili pažnje pučkome školstvu, govori i podatak da nijedan profesor navedenih pučkih škola nije obavljao dužnost župnika, nego su bili postavljeni prvenstveno za obavljanje nastavnoga posla. Fra Luka Begić u Županjcu i fra Andrija Knezović na Humcu su uz profesorsku dužnost bili još i "socius parochi", dok se za fra Iliju Zeleniku u Posušju i fra Josipa Cigića u Gradničima navodi samo da su imali počasnu titulu eksdiskreta kustodije. Da su Mostar, kao najvažniji centar pučkoga obrazovanja, i Široki Brijeg, kao središte kustodije, imali poseban položaj pokazuje činjenica da fra Augustin Zubac i fra Ivan Vasiljević nisu imali nikakvih dodatnih zaduženja osim profesorskih. Također, u rasporedu je fra Petar Bakula naveden u Mostaru kao "praefectus studiorum".¹⁵⁵

Iz navedenog izvješća vikara Kraljevića doznaje se da je mostarska škola 1867. godine imala 72 učenika, a da se broj učenika u pučkim školama na Širokom Brijegu, na Humcu i u Županjcu ne može precizno odrediti jer mnogi roditelji nisu mogli osigurati djeci odjeću za redovito pohađanje nastave.¹⁵⁶ Širokobriješka pučka škola prvotno je organizirana u prostorijama samostana 1866. godine, a gvardijan fra Filip Čutura podigao je posebnu školsku zgradu 1867. godine. Prvi

¹⁵⁵ "Actum 50.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 181-183.

¹⁵⁶ "Actum 49.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 176.

učitelj u toj pučkoj školi bio je fra Šimo Martinović.¹⁵⁷ Škola se nalazila uza zid samostanske klauzure, a bila je "duga 23 lakta, široka 16, visoka 20 lakata".¹⁵⁸ Vikar Barišić naveo je već 1853. godine da su i prije otvaranja te pučke škole u širokobriješko sjemenište mogli "slobodno doći za učiti i druga dieca osim onih mladićah, koji se uče da budu redovnici, i to sve čini se bez ikakve plaće".¹⁵⁹ I začetke pučke škole na Humcu treba vezati uz početke izgradnje projekta novoga samostana sa sjemeništem koji je započet 1867. godine. Pučka nastava izvodila se u prostorijama humaćkoga župnog stana.¹⁶⁰ Obrazovanje u Županjcu započeo je 1866. godine župnik fra Ivo Bagarić u prostorijama župnoga stana, dok je iduće 1867. godine novi župnik fra Petar Knežević izgradio posebnu školsku zgradu.¹⁶¹ Bakula navodi da je tu školu pohađalo 47 učenika koji su iskoristili "prigodu besplatno naučiti čitati, piskarati, kršćanski nauk, aritmetiku i osnove zemljopisa".¹⁶²

O razvoju katoličkoga pučkog školstva pod ingerencijom franjevača govori i činjenica da je uprava hercegovačke kustodije 1865. godine postavila dvojicu nadzornika za školstvo, fra Filipa Ančića za duvanjski i posuški kraj, i fra Andriju Šaravanju za ostatak, dok je starješinstvo 1867. godine od 47 fratara njih šestoricu zadužilo isključivo za pučko školstvo.¹⁶³ Međutim, iako razmjestaj članova franjevačke zajednice u Hercegovini 1867. godine ukazuje na postojanje šest pučkih škola, i da Bakula u drugome izdanju *Šematizma* ističe postojanje škola i u Gradnicima i Posušju, upitno je jesu li sve škole održavale redovitost nastave te koliko je prosvjetna djelatnost ovisila o osobnom angažmanu pojedinoga franjevca. Pa, iako se broj pučkih škola s godinama povećavao, u Kraljevićevim izvještajima

¹⁵⁷ D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 60.

¹⁵⁸ P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 228.

¹⁵⁹ R. BARIŠIĆ, *Obrana pravovjernoga i pravoslavnoga iliti rimo-katoličkoga sveštenstva...*, str. 35.

¹⁶⁰ R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnici*, str. 370.

¹⁶¹ D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 60.

¹⁶² P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 303.

¹⁶³ "Actum 50.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 181-183. Usp. R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnici*, str. 370; D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 60.

Propagandi taj je broj konstantno padao. Nakon prvoga izvješća u kojemu je naveo četiri "normalne" škole u Mostaru, Širokom Brijegu, Županjcu i na Humcu, u drugome izvješću iz 1871. godine vikar navodi postojanje pučkih škola u Mostaru, Županjcu i na Humcu, izostavljajući širokobriješku,¹⁶⁴ a u trećemu izvješću iz 1875. godine samo dvije pučke škole u Mostaru, franjevačku za dječake i školu sestara milosrdnica za djevojčice. Iako je napomenuo da škola ima i u drugim mjestima koje potpuno besplatno vode franjevci, samo je navedene dvije okarakterizirao kao "scholae normales".¹⁶⁵ Iste te dvije škole bile su jedine vrijedne spomena i francuskom konzulu de Sainte-Marieu.¹⁶⁶ Također, broj pučkih škola opada i u izdanjima Bakulina *Šematizma*. Tako u prvom izdanju iz 1867. godine u numeričkom sinoptičkom pregledu navodi četiri pučke škole, a u drugome izdanju iz 1873. godine u Sveopćoj tablici (*Tabula Synoptica*) tri pučke škole (*scholae normales*).¹⁶⁷

I za vrijeme opisanoga infrastrukturnog razvoja franjevačkih obrazovnih institucija, središte prosvjetne djelatnosti i dalje je ostajalo u gradu Mostaru. Kako je vukodolska osnovna škola bila previše udaljena od grada, vikar i kustodija nastojali su izgraditi crkvu i školu u samome gradu. Uprava hercegovačke kustodije tako je 13. prosinca 1861. dala ovlast fra Petru Bakuli da izdvoji dio sredstava prikupljenih od milostinje u habsburškim zemljama za kupnju školske zgrade u Mostaru.¹⁶⁸ Iz pisma vikara Barišića upućena Propagandi 13. lipnja 1862. vidljivo je da je tada planirana izgradnja pučke škole za dječake i za djevojčice, odnosno za svu katoličku mladež koja "još uvijek

¹⁶⁴ "Actum 60.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 218.

¹⁶⁵ "Actum 66.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 238.

¹⁶⁶ JEAN BAPTISTE EVARISTE PRICOT DE SAINTE-MARIE, *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija*, ALMIRA DRINO (prev.), Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti Mostar, Mostar, 2023., str. 145.

¹⁶⁷ P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina...*, str. 181. Usp. P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 179, 341.

¹⁶⁸ AHFP, SK, sv. 4, f. 100r.

leži u tami neznanja, osobito žene".¹⁶⁹ Iz pisma francuskoga konzula iz Sarajeva, upućena 16. listopada 1862. vikaru Barišiću, doznaje se da je konzulat pripomogao s 10.000 franaka za izgradnju mostarske škole.¹⁷⁰ Za razliku od crkve, školska zgrada nije odmah izgrađena, stoga je 1866. godine kupljena u gradskome području "prostrana kuća" u koju je preseljena škola. Većinu sredstava za kupnju te kuće dali su Francuzi dok je ostatak prikupljen od vjerničke milostinje. Škola je imala šest prostorija i podrum te limeni krov. Bakula navodi da su je pohađala muška i ženska djeca, te je redovito imala oko 70 učenika. Također ističe da je nastava bila besplatna, a da su franjevci djecu podučavali bez ikakve plaće te da škola nije imala nikakvih prihoda kojima bi nabavljala potrebne knjige.¹⁷¹

Budući da ta kuća nije zadovoljavala školske potrebe, 1870. godine započela je izgradnja nove školske zgrade pokraj novoizgrađene crkve sv. Petra i Pavla. Škola je bila duga 21 lakat, široka 18,5 lakata, a visoka 4 lakta. Dvoetažna zgrada imala je krov od kamenih ploča, osam učionica, dvije spavaonice i podrumsku smočnicu, a uz nju je izgrađena i kupaonica. Bakula ističe da "javnost smatra da je ta naša školska zgrada čvršća i ljepša od svih poduhvata koji su do sad u ovom gradu učinjeni".¹⁷² Novac za izgradnju te škole donirali su lionska Propaganda i osmanska vlada koja je dala subvenciju u iznosu od 6.000 zlatnih kruna. Mandić navodi da se u toj školi podučavalo "osim početnih osnovnih predmeta: turski i talijanskih, glazba i trgovačko računstvo. To je bila osnovna škola i neke vrsti građanska škola trgovačkog smjera".¹⁷³

U mostarskoj školi nastavu su izvodila dvojica franjevac. Francuski konzul u Mostaru de Sainte-Marie naveo je da su im Austrija i Francuska slali manji godišnji iznos, i da je osmanska vlast godišnje

¹⁶⁹ "Actum 33.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 115-116.

¹⁷⁰ AHFP, SK, sv. 4, f. 149r.

¹⁷¹ P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina...*, str. 101-102.

¹⁷² P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 274-275.

¹⁷³ D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 59.

izdvajala 15.000 pjastera za škole.¹⁷⁴ Vikar Kraljević obavijestio je Propagandu da je osmanski sultan dao 3.000 forinti za izgradnju te škole, te da daje godišnju subvenciju za škole kao rekompencaciju za ubiranje desetine koju su prema reformnim zakonima i franjevci počeli plaćati.¹⁷⁵ Podučavanje turskoga jezika koje je započelo 1862. godine u Vukodolu nastavljeno je i u Mostaru. Iako je učitelje turskoga jezika plaćala osmanska vlada, Bakula ističe da "treba žaliti jer se čini da takvi učitelji, kolikogod da ih je do sada bilo, zavedeni onim turskim fanatizmom radije čine to da naši mladići ne nauče ništa dobro o ovom jeziku, nego da se oznoje kako bi ih nečemu naučili" te da oni "iz ljute mržnje protiv kršćana zaglušuju i ona lakša saznanja".¹⁷⁶ Dok se u izvještajima iz prijašnjih godina navodilo da su mostarske franjevačke škole pohađali i pravoslavci, vikar Kraljević je ipak 1. veljače 1872. obavijestio Propagandu da u franjevačkim školama nema muslimana ni pravoslavaca.¹⁷⁷ Kraljević je u izvještaju Propagandi iz 1875. godine naveo da se broj mladih koji se školuju u Mostaru popeo do čak 169,¹⁷⁸ što je iznenađujuće visok broj čak i kada bi se tu zajedno brojali učenici franjevačke škole za dječake i učenice škole sestara milosrdnica. Pa, iako je uspostava temelja sustavnoga pučkoga obrazovanja hercegovačkih katolika postavila osnove za obrazovnu, a posredno i za nacionalnu, političku, gospodarsku i društvenu emancipaciju ovdašnjega naroda, ipak se nerijetko isticalo da je kvaliteta toga obrazovanja bila na preniskim razinama. Bakula je smatrao da je problem u tome što osmanska vlast nije izdavala javne uredbe o obveznom školovanju, dok roditelji nisu bili zainteresirani za slanje djece u škole. Također, ističe da problem stvara i to što ne postoji domaća školska literatura pa djeca koriste knjige pisane jezikom "stranih pokrajina" koji je učenicima "sasvim tajanstven, kao

¹⁷⁴ J. B. E. PRICOT DE SAINTE-MARIE, *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija*, str. 145-146.

¹⁷⁵ "Actum 74.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 263.

¹⁷⁶ P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 275-276.

¹⁷⁷ "Actum 61.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 224.

¹⁷⁸ "Actum 66.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 238.

da su to riječi kineske, grčke ili hebrejske".¹⁷⁹ Međutim, kao korišteni udžbenici navode se *Početak slovstva* i *Istumačenje stvari potrebnih nauka krstjanskoga* vikara fra Augustina Miletića, te splitski *Bukvar*. Nakon otvaranja mostarske tiskare 1872. godine, fra Franjo Miličević tiskao je *Pravopis za niže učione katoličke u Hercegovini* i *Novi bukvar ili početnica za pučke učione u Hercegovini*.¹⁸⁰ Uz to, problem je bilo i financiranje. Franjevci su većinu sredstava potrebnih za razvoj školstva isprosilili kao milostinju po zapadnim kršćanskim zemljama. Od puka se nije mogla očekivati obilnija financijska podrška. Školovalanje je stoga bilo besplatno, no iako Bakula ističe da su franjevci podučavali bez plaće ipak su navedene godišnje potpore ili prigodne novčane nagrade Francuske i Austro-Ugarske, kao i subvencioniranje plaća nastavniciima i sredstava za nabavu školske opreme koju je osiguravala osmanska vlada.¹⁸¹ S obzirom da su Bakulini tekstovi bili namijenjeni javnosti izvan Hercegovine, te da je on tijekom svoga djelovanja ulagao velike napore u osvješćivanje inozemnih uglednika o nepovoljnim hercegovačkim prilikama i prikupljanju milostinje za hercegovačku franjevačku zajednicu, imali su propagandistički karakter. Stoga navedene opise treba promatrati kroz takvu prizmu. U zadarskom *Narodnom listu*, čiji su tekstovi imali izrazito protuosmanski propagandistički karakter, navedeno je 1869. godine da je valija Safet-paša poticao otvaranje pučkih škola i to popratio uvođenjem poreza za njihovo uzdržavanje, tako da je katoličkome puku to donosilo dodatan materijalni pritisak.¹⁸²

U *Zagrebačkom katoličkom listu* u izvješću o katoličkim pučkim školama u Bosni i Hercegovini 1858. godine navedeno je da se u njima "prvi uče poznavati slova oli najviše slovkuju, drugi uče štiti, treći potrebitija iz nauka kršćanskoga, a četvrti početna računska djelovanja: zbrojtbu, oduzetbu, množitbu i diobu - a posljednja sva tri uče jošte

¹⁷⁹ P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 276.

¹⁸⁰ R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, str. 370.

¹⁸¹ L. PETROVIĆ, "Fra Anđeo Kraljević...", str. 111; J. B. E. PRICOT DE SAINTE-MARIE, *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija*, str. 145.

¹⁸² Prijepis teksta izvorno napisana u zadarskom *Narodnom listu* nalazi se u opisnim bilješkama priređenoga teksta Bakulina *Šematizma*. Bilješke je sastavio Pavao Knezović. Tekst vidjeti u: P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 530.

i pisati. Dakle četiri razreda jer četiri predmeta".¹⁸³ De Sainte-Marie kaže da je mostarsku školu pohađalo oko 80 učenika razdvojenih u dva osnovna razreda. On je u Mostaru kao konzul boravio od 1870. do 1873. godine, a do toga razdoblja otvorena je većina gore nabrojanih škola. Međutim, de Sainte Marie tvrdi da u Mostaru postoje dvije škole koje "istinski zaslužuju to ime (...) U ostatku pokrajine, kada u župi i postoji škola, djevojčice i dječaci su pomiješani, a nastava je u tim školama više osrednja što ni fratar koji vrši funkciju učitelja niti sirota djeca nemaju vremena: on da ih uči da sriču i abecedu, a djeca da sriču".¹⁸⁴ Kao glavni razlog lošega stanja školstva francuski konzul navodi nedostatak svećenika, koji uz svoje pastoralne brige nemaju dovoljno vremena za obuhvatniju prosvjetnu djelatnost nad toliko brojnim pukom. U konačnici, franjevačke škole je 1879. godine, netom po završetku osmanske vlasti u Hercegovini, ocijenio i dubrovački profesor Luko Zore. Za mostarsku školu kaže da:

"ima 109 učenika, razdijeljenih u tri razreda, ali su od prilike svi zajedno i na istom stepenu znanja, a slabo znadu i pomagala nastavna su loša. (...) Učenici ne dolaze čisti u školu, a i škola u dvije sobe je razdijeljena, a ne da se dva odsjeka učine nego jer ne mogu svi učenici stat u jednoj sobi. Netom se ustanovi općinska škola, ovu bi trebalo ukinut, jer nema nego ime škole, tu se ne predava ni računica ni geografija, ni prirodni nauk, nego samo prosto čitanje i to naopako."¹⁸⁵

Zore je naveo da humački samostan ima "neku neredovitu pučku školu gdje pristupa iz obližnjih sela po 30 učenika kad je lijepo vrijeme, a kad i kad, nema ih ni deset. Uče samo čitat latinicom (...) franjevac je i učitelj. Manastir se zadovoljava dobrovoljnim prilozima roditelja".¹⁸⁶ Također, spominje da je i na Širokome Brijegu postojala neredovita pučka škola, ali da je njezin rad obustavljen jer se austro-ugarska žandarmerija smjestila u školske prostorije.

¹⁸³ Prijepis teksta objavljena u *Zagrebačkom katoličkom listu* vidjeti u opisnim bilješkama djela: P. BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam...*, str. 527.

¹⁸⁴ J. B. E. PRICOT DE SAINTE-MARIE, *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija*, str. 145-146.

¹⁸⁵ Tekst Luke Zore prenesen je u onom obliku u kojem je citiran u djelu: I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 74.

¹⁸⁶ I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 74.

Zore, uvjereni Srbin katolik, od svih katoličkih škola u Hercegovini pozitivnu ocjenu dao je samo mostarskoj ženskoj školi sestara milosrdnica. Hercegovački franjevci imali su velike zasluge pri otvaranju i te škole namijenjene isključivo djevojčicama. Ideju dovođenja sestara predložio je fra Petar Bakula, koji je kritizirao činjenicu da se u Hercegovini "ni zašto drugo ne brine do li da djevojka bude domaćica. Zašto ne bi bila, recimo, književnica",¹⁸⁷ a njegovu ideju proveo je u djelo vikar fra Anđeo Kraljević koji je u pismu Propagandi od 1. veljače 1872. naveo da hercegovačke djevojčice nemaju nikakva obrazovanja osim onoga koje steknu od svojih roditelja, ali da će se to promijeniti kada izgradi školsku zgradu (do kraja ožujka 1872.) u koju će dovesti sestre milosrdnice iz Zagreba.¹⁸⁸ Mandić, s druge strane, kaže da je sestrama milosrdnicama predana kuća u Zahumu u kojoj se do 1870. nalazila mostarska pučka škola.¹⁸⁹ Škola sestara milosrdnica otvorena je 1873. godine, organizirana je po modelu djevojačkih škola u Hrvatskoj, a de Saint-Marie kaže da se u njoj školovalo oko 40 djevojaka te da je postojanje te škole "istinski kulturni napredak".¹⁹⁰

Iako je obrazovanje katoličkoga puka u Hercegovini u posljednjim desetljećima osmanske uprave imalo svoje nedostatke, kojih su bili svjesni i sami franjevci, ne smije se zanemariti doprinos emancipaciji ovdašnjega stanovništva koji je postignut uspostavom temelja prosvjećivanja širih narodnih masa. Hercegovački franjevci spretno su iskoristili povoljne političke okolnosti, uspostavu relativno neovisne Rizvanbegovićeve vlasti, a potom i ograničenu liberalizaciju koja je postignuta s primjenom tanzimatskih reformi, te stvorili institucijske temelje neophodne za buduće nacionalno osvješćivanje katolika

¹⁸⁷ Tekst je izvorno napisan u djelu Petra Bakule *Politika za svakog čovika* (Split, 1869.), a ovdje je prenesen u onome obliku kako je citiran u: MARKO PRANJIC, "Svijet pedagoških ideja fra Petra Bakule", u: PAVAO KNEZOVIC - MARKO JERKOVIC (ur.), *Zbornik o Petru Bakuli*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2013., str. 382.

¹⁸⁸ "Actum 61.", u: B. S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta franciscana Hercegovinae*, II., 1850.-1892., str. 224.

¹⁸⁹ D. MANDIĆ, "Franjevačke škole u Hercegovini", str. 59.

¹⁹⁰ J. B. E. PRICOT DE SAINTE-MARIE, *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija*, str. 145. Usp. I. ŠARAC, "Školstvo u Hercegovini u razdoblju Tanzimata", str. 74-75.

te integraciju hrvatske nacionalne ideje. Još veći napredak postignut je u području razvoja obrazovnih institucija za svećenički franjevački pomladak, što je također bilo pitanje od općedruštvene važnosti jer u tom razdoblju nije postojala brojnija, gospodarski moćna i politički utjecajna laička inteligencija. Čak je i francuski konzul de Sainte-Marie, koji je životne okolnosti hercegovačkih katolika ocjenjivao toliko nepovoljno da je komentirao kako "izgleda da je Bog njima (pravoslavicima, op. Z.H.) dao carstvo zemaljsko, dok je carstvo nebesko ostavio jadnim katolicima", ipak naglasio da su franjevci zaslužni za to što "crkve i škole niču na sve strane pa se može reći da je sadašnje vrijeme zlatno doba za katolički element koji nikad dosad nije živio u takvom napretku".¹⁹¹

Zaključak

Školstvo u Bosanskom ejaletu bilo je konfesionalnoga karaktera i odražavalo je društvenu podjelu prema vjerskoj osnovi, stoga nije postojao jedinstven školski sustav, nego više usporednih sustava vezanih za svaku etno-konfesionalnu zajednicu. Uz to, školstvo je bilo usko vezano uz vjerski društveni sloj konfesionalnih skupina te su pripadnici uleme ili kršćanskoga svećenstva organizirali i izvodili nastavu, koja se u slučaju katolika uglavnom svodila na obrazovanje svećeničkoga pomlatka, dok se školovanje puka izvodilo "usputno" u onoj mjeri u kojoj su društveno-političke okolnosti to omogućavale te je bilo ograničeno na elementarno opismenjavanje. Odgojno-obrazovni sustav franjevačkoga reda sastojao se od triju institucionaliziranih razina: sjemeništa za osnovno obrazovanje sjemeništara, novicijata za pripremu franjevačkih novaka i filozofsko-teoloških studija za franjevačke klerike. Sjemeništa i novicijati organizirani su u samostanima Bosne Srebrene pa su nakon odvajanja franjevačke zajednice u Hercegovini od matične provincije također ustrojeni u prvom novopodignutom hercegovačkom samostanu na Širokom Brijegu. Zbog manjka prostora u tom samostanu i potrebe odvajanja skupina na različitim razinama obrazovanja, Hercegovačka franjevačka kustodija podigla je novi samostan na Humcu u koji su

¹⁹¹ J. B. E. PRICOT DE SAINTE-MARIE, *Hercegovina: geografska, historijska i statistička studija*, str. 62, 68.

prvotno smješteni sjemeništarci, a potom i novaci. Studiji franjevačkih klerika i prije odvajanja franjevačke zajednice izvodili su se u inozemstvu, ponajviše na talijanskim franjevačkim učilištima, stoga je tu praksu naslijedila i odvojena hercegovačka franjevačka zajednica. Međutim, politička previranja u talijanskim zemljama prouzrokovana nacionalističkim pokretom *risorgimento* otežala su nastavak školovanja klerika u Italiji zbog čega su hercegovački franjevci u širokobriješkom samostanu organizirali čak i filozofsko-teološki studij. Od odvajanja franjevačke zajednice u Hercegovini od Bosne Srebrene do kraja osmanske vlasti njihovu prosvjetnu djelatnost ograničavao je kroničan nedostatak financijskih sredstava koji su bili potrebni za podizanje školske infrastrukture, za nabavku udžbenika i školskoga pribora, za osiguravanje smještaja i prehrane različitim generacijama pomlatka, a taj problem bio je posebno osjetan u pitanju slanja klerika na skupe studije u inozemstvo. Stoga su hercegovački franjevci tijekom cijeloga ovdje obrađenog razdoblja bili primorani prositi milostinju po europskim katoličkim zemljama, a takva sredstva su uz vjerničku milostinju te subvencije i darove inozemne crkvene hijerarhije, konzularnih predstavnika europskih velesila, a povremeno osmanskih vlasti, bila krucijalna za održavanje odgojno-obrazovnih institucija i prosvjetne djelatnosti, pa i same egzistencije hercegovačke franjevačke zajednice. U takvim okolnostima, osim ostvarenoga napretka po pitanju odgoja svećeničke inteligencije, hercegovački franjevci uspjeli su organizirati i pučke škole u nekoliko hercegovačkih mjesta s kojima su postavljeni temelji za sustavno masovno obrazovanje ključno za socio-ekonomsku emancipaciju i nacionalnu integraciju katoličkoga stanovništva. Stoga se može zaključiti da je napredak u pitanju razvoja školstva u posljednjim desetljećima osmanske vlasti, potaknut osamostaljivanjem hercegovačke franjevačke zajednice i ograničenom liberalizacijom pod utjecajem tanzimatskih reformi, imao općedruštvenu važnost za hercegovačku katoličku etno-konfesionalnu zajednicu.

Apostolski pohod (vizitacija) Katoličkoj Crkvi u Bosni i Hercegovini 1910.-1914.

Treći dio: Apostolski pohod Crkvi u Hercegovini u siječnju i veljači 1911. u svjetlu suvremenih izvora: Pitanje materijalnih dobara Mostarsko-duvanjske biskupije

PETAR VRANKIĆ
Augsburg
E-mail: vrankic@t-online.de

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2024.10.227>
UDK: 27-5(497.6)"1910-1914"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 30. lipnja 2024.
Prihvaćeno: 7. kolovoza 2024.

Sažetak

U ovom prilogu, trećem dijelu opširnijega proučavanja povijesti apostolskog pohoda Katoličkoj Crkvi u Bosni i Hercegovini 1910.-1914. i drugom dijelu apostolskog pohoda papinskog delegata Pierrea Bastiena Katoličkoj Crkvi u Hercegovini, autor nastavlja svoja, već 2021. godine započeta istraživanja i objavljivanja na tu temu. Dok je cijeli pohod u Bosni i Hercegovini trajao od prosinca 1910. do rujna 1914., u Hercegovini je trajao vrlo kratko, u siječnju i u veljači 1911. U već spomenutom prvom prilogu o pohodu Katoličkoj Crkvi u Hercegovini, autor se ograničio na pastoralni vid pohoda: susret sa svjetovnim i redovničkim svećenstvom, posjet pojedinim župama i franjevačkim zajednicama. To je bio uopće prvi apostolski pohod u Vrhbosanskoj crkvenoj pokrajini, koja je bila kanonski ustanovljena bulom pape Leona XIII. *Ex hac augusta Principis Apostolorum (Ex hac augusta)* 5. srpnja 1881. Potreba apostolskog pohoda dala se već od veljače 1910. naslutiti, no bila je donesena tek 8. studenoga 1910. na sjednici Zbora za izvanredne crkvene poslove, a potvrdio ju je 28. studenoga 1910. papa Pijo X. u pismu upućenu nadbiskupu Stadleru, njegovim sufraganima i bosanskohercegovačkim franjevačkim provincijalima. Novoimenovani apostolski pohoditelj, belgijski benediktinac Pierre Bastien, dobivši nalog i upute za apostolski pohod stigao je 28. prosinca 1910. u Sarajevo. Bio je

opozvan tek u rujnu 1914. Dok je na početku svoga pohoda u Sarajevu nastojao uspostaviti potrebne kontakte crkvene i političke naravi s odgovornim ljudima u Crkvi, društvu i u politici, sustigla ga je nova naredba iz Rima da odmah pođe u Hercegovinu i preispita novonastalo financijsko i pastoralno stanje u biskupijama Mostar-Duvno i Trebinje-Mrkan, poslije smrti biskupa fra Paškala Buconjića. Ovaj prvi i specifični pohod hercegovačkim biskupijama bio je obavljen u siječnju i veljači 1911. Uradak se koncentrirao na ostvarivanje materijalnih dobara u Hercegovačkom vikarijatu i kasnije u biskupiji Mostar-Duvno te materijalno stanje iste biskupije nastalo neposredno prije i poslije smrti biskupa Buconjića u prosincu 1910. Tom je prigodom došlo do rasprodaje i donacije svih biskupskih/biskupijskih dobara, koja su bila povezana s tridesetogodišnjim radom biskupa fra Paškala Buconjića, što je izazvalo zainteresiranost i zabrinutost kako u sjedištu metropolije u Sarajevu, tako i kod Svete Stolice u Rimu.

Ključne riječi: Apostolski delegat Bastien; biskup Buconjić; kardinal državni tajnik Merry del Val; mons. Lazarević; fra Radoslav Glavaš; fra Luka Begić; fra Nikola Šimović; fra Lujo Bubalo; mons. Stjepan Hadrović; hercegovački franjevci.

The Apostolic Visitation to the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina 1910-1914

Part Three. The Apostolic Visitation to the Church in Herzegovina in January and February 1911 in the Light of Contemporary Sources: The Question of the Material Assets of the Diocese of Mostar-Duvno

Original scientific article
Received: 30 June 2024
Accepted: 7 August 2024

Summary

This article, the third part of a broader study of the history of the apostolic visitation to the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina 1910-1914 and the second part of the apostolic visitation of the papal delegate Pierre Bastien to the Catholic Church in Herzegovina, is a continuation of the author's research and publications on this topic, which he began in 2021. While the entire visitation to Bosnia and Herzegovina lasted from December 1910 to September 1914, the visitation to Herzegovina lasted only a very short time, from January to February 1911. In the first article on

the visitation to the Catholic Church in Herzegovina, the author limited himself to the pastoral aspect of the visitation: meetings with the secular and religious clergy, visits to individual parishes and Franciscan communities. This was the very first apostolic visitation to the Vrhbosna Church Metropolis, which had been canonically established by the bull of Pope Leo XIII, *Ex hac augusta Principis Apostolorum* (*Ex hac augusta*), on 5 July 1881. Although the need for an apostolic visitation had been raised in February 1910, the decision to conduct one was not made until 8 November 1910, at a meeting of the Congregation for Extraordinary Ecclesiastical Affairs. The decision was confirmed on 28 November 1910 by Pope Pius X in a letter addressed to Archbishop Stadler, his suffragans, and the Franciscan provincials of Bosnia and Herzegovina. The newly appointed Apostolic Visitor, Belgian Benedictine Pierre Bastien, arrived in Sarajevo on 28 December 1910, after receiving his orders and instructions for the apostolic visitation. He was not recalled until September 1914. While he was trying to establish the necessary contacts of a church and political nature with the responsible people in the Church, society and politics at the beginning of his visitation in Sarajevo, he received a new order from Rome to immediately go to Herzegovina and to examine the newly arisen financial and pastoral situation in the dioceses of Mostar-Duvno and Trebinje-Mrkan after the death of Bishop Fra Buconjić. This first and specific visitation to the Herzegovinian dioceses was undertaken in January and February 1911. The article focuses on the acquisition of material assets in the Herzegovinian Vicariate and later in the Diocese of Mostar-Duvno, as well as the material state of the same immediately before and after the death of Bishop Buconjić in December 1910. On this occasion, all episcopal/diocesan assets associated with the thirty-year tenure of Bishop Fra Paškal Buconjić were sold or donated, which sparked interest and concern both at the metropolitan headquarters in Sarajevo and at the Holy See in Rome.

Keywords: Apostolic delegate Bastien; Bishop Buconjić; Cardinal State Secretary Merry del Val, Mons. Lazar Lazarević, fra Radoslav Glavaš; fra Luka Begić; fra Nikola Šimović; fra Lujo Bubalo; Mons. Stjepan Hadrović; Herzegovinian Franciscans.

Uvod

Zahvaljujući Konvenciji (ugovoru) između Svete Stolice u Rimu i Carško-kraljevske vlade u Beču od 8. lipnja 1881.¹ bila je uvedena bulom

¹ ANGELO MERCATI, *Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili*, I., Città del Vaticano, 1954., str. 1014-1015.

pape Leona XIII. *Ex hac augusta* od 5. srpnja 1881.² redovna crkvena hijerarhija (uprava) u Bosni i Hercegovini. Ovom je bulom osnovana biskupija Mostar-Duvno koja je postala pravno i moralno nasljednica Apostolskog vikarijata u Hercegovini.³ Apostolski vikarijat u Hercegovini, koji je prethodio biskupiji Mostar-Duvno, osnovan je 1846. godine poslije četrnaestogodišnje (1832.-1846.) spektakularne i žestoke interne borbe, koju je ikada doživjela Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini. Sukob i borba izbila je tada između apostolskog vikara, biskupa fra Rafaela Barišića, bosanskoga franjevca, koji je pripadao lokalnom samostanu Kraljeva Sutjeska, i definatorija (starješinstva) Franjevačke provincije Bosne Srebrene. Sporno pitanje u sukobu bila je nemogućnost uskladiti biskupsku jurisdikciju, tj. ovlasti apostolskoga vikara, s franjevačkim privilegijima i izuzetcima, koje se uvijek postavljalo prilikom osnivanja i cijepanja župa, imenovanja ili opoziva župnika i kapelana kao i Barišićeva načelnog stava da se oslobodi od pritiska franjevačkog starješinstva i da, osobno želeći, uz pomoć Kongregacije Propagande uvede u Bosanski vikarijat i biskupijsko svećenstvo. Sukob i borba između dviju sučeljenih strana ušla je u povijest kao *Barišićeva afera*.⁴ Borba biskupa Barišića s franjevcima Bosne Srebrene trajala je punih 14 godina i nju će kasnije nazvati jedan odani štovatelj i franjevački đak "krvavim listom naše novije crkvene historije".⁵ Apostolski vikar i biskup Barišić nije htio

² Usp. Papinsku bulu *Ex hac augusta Principis Apostolorum cathedra (Ex augusta)* od 5. srpnja 1881 u: *Leonis XIII pontificis maximi acta*, II., Romae, 1881., str. 288-312.

³ *Leonis XIII pontificis maximi acta*, II., str. 306-307. Usp. dolje bilj. 29.

⁴ JULIJAN JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, II., Sarajevo, 1915., str. 22-56; JOSIP MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*, Spomenik Srpske kraljevske akademije, 67 (1932), str. 61-432, Beograd, 1930., ovdje, str. 308-371; ILIJA KEČMANOVIĆ, *Barišićeva afera*, Sarajevo, 1954., str. 10-99; PETAR VRANKIĆ, *La Chiesa cattolica nella Bosnia ed Erzegovina al tempo del vescovo fra Raffaele Barišić (1832-1963)*, PUG, Roma, 1984., str. 95-215; PETAR VRANKIĆ, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegovina (1878-1918)*, Paderborn - München - Wien - Zürich, 1998., str. 330-331, 335-336.

⁵ Tugomir Alaupović piše da se stvar povlačila po Rimu, Beču i Carigradu. Izlazila je pred bosanske paše i vezire, dovodila u Bosnu apostolske vizitatore i papine delegate, zalazila u svijet, zavodila ga i navodila na kriva svjedočanstva. Usp. TUGOMIR ALAUPOVIĆ, "Biskup fra Marijan Šunjić", u: *Serafski perivoj*, 24, Visoko, 1910., str. 203-213, ovdje str. 207.

biti više poslušni sluga franjevačkoga starješinstva Bosne Srebrene, kao što su to franjevci kako od njegovih prethodnika tako i od njega samog zahtijevali. Osim mnogih drugih otvorenih pitanja i nužnih promjena, Barišić je počeo razmišljati o uvođenju i odgoju vlastita biskupijskoga klera, koji će biti ovisan o biskupu kao glavi mjesne Crkve. Već je u svojoj okružnici od 6. siječnja 1834. napisao onu glasovitu rečenicu: "Kad poglavari premještaju i raspoređuju župnike, mi ćemo biti četvrta životinja koja govori: amen, praporac što zveči i cimbal što ječi".⁶ Godine 1844., deset godina kasnije, uz mnoge druge prijašnje napade i optužbe, napisao je tadašnji nezakoniti provincijal fra Stjepan Marković: "Ako je on (Barišić), dakle, prijatelj Reda i Provincije, što će mu novo sjemenište? Jer, naša tri sjemeništa u malo su godina toliko dala gojenaca i radnika u Gospodnjem vinogradu da obilno dostaju i ima ih također previše... A kad nam oduzme pravo odgajati novake ili barem to pravo učini beskorisnim podižući novo sjemenište i uvodeći svjetovni kler..., što će nam njegova blagost ostaviti? Osim prežalosno ropstvo".⁷ O istovremenom "sužanjstvu" apostolskoga vikara pod vladavinom franjevačkog starješinstva, o nepostojanju biskupske kuće i sredstava za uzdržavanje kao i o zabrani i sprječavanju djelovanja biskupijskih svećenika glagoljaša, posebno u duvanjskom kraju i u cijelom Apostolskom vikarijatu, provincijal Marković nije napisao nijedno slovo.

Do prividna ili konačna izmirenja u Katoličkoj Crkvi u Bosni i Hercegovini između dviju sukobljenih strana, koje su pomagale različite političke snage i sile iz svojih interesa, nije moglo brzo doći. Dok su biskupa Barišića izdašno pomagali Sveta Stolica, Carska vlada u Beču i novoimenovani hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, dotle su franjevački poglavari u Bosni uživali zavidnu materijalnu i političku pomoć od bosanskog vezira u Travniku,

⁶ J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, II., str. 28.

⁷ "Si igitur ille est amicus Ordinis et Provinciae, quid illi novum Seminarium? Nostra enim tria Seminaria intra paucos annos tantos produxerunt alumnos et operarios in vinea Domini, ut abunde sufficiant, et supersint etiam... Iam autem erepto nobis iure Novitios educandi, vel inutili ad minus reddito per erectionem novi Seminarium, et introductione Cleri saecularis... quid tandem eius Clementia Nobis patietur remanere? Nisi tristissimam servitutem?" J. MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*, str. 271.

muslimanskog plemstva (age, begovi i paše) po Bosni, Visoke Porte u Istanbulu, vlade Kneževine Srbije u Beogradu te jednog dijela *ilirskih* krugova u Hrvatskoj. Tek je 1846. godine došlo do novoga crkveno-politički prihvatljiva rješenja: podjele Bosanskog apostolskog vikarijata na dva samostalna vikarijata: Apostolski vikarijat u Bosni i Apostolski vikarijat u Hercegovini, koji je bio dodijeljen biskupu Barišiću.⁸

U sukobu između biskupa Barišića i provincije Bosne Srebrene sudjelovala je na Barišićevoj strani većina franjevac rođenih u Hercegovini, koji su gotovo svi pripadali samostanu u Kreševu u kojem su sačinjavali većinu. Oni su bili većinom školovani u Italiji i bili su djelomično nezadovoljni svojim položajem u provinciji Bosne Srebrene. Franjevački definatorij Bosne Srebrene nije se uvijek dovoljno brinuo za njih niti je planirao intenzivnije podupirati katoličko dušobrižništvo u Zapadnoj Hercegovini. Na provincijskim kapitulima hercegovački franjevci premalo su bili promicani ili birani na važnije samostanske i provincijske službe. Posljednji provincijal Hercegovac iz kreševskog samostana bio je fra Petar Kordić (1817.-1820.). Nije dan Hercegovac nije bio apostolski vikar. U tom ozračju devetorica hercegovačkih franjevaca, sigurni u potporu apostolskoga vikara, biskupa Barišića i hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića, sastali su se 8. srpnja 1843. u Posušju i obratili se Svetoj Stolici (Rimskom zboru za širenje vjere) i papinskom nunciju u Beču Lodovicu Altieriju (1836.-1845.) te podnijeli molbu za gradnju vlastita samostana u Hercegovini.⁹ Generalni ministar reda Josip Maniscalco iz pijemontske Aleksandrije, upitan od Svete Stolice za molbu hercegovačkih franjevaca, reagirao je negativno, što Svetu Stolicu nije iznenadilo niti spriječilo tražiti alternativno rješenje.¹⁰ Barišićeva želja i borba za emancipaciju apostolskoga vikara od miješanja redovničkih poglavara u njegovu jurisdikciju kao i njegova topla preporuka

⁸ P. VRANKIĆ, *La Chiesa cattolica*, str. 205-215; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 334-335.

⁹ BAZILIJE STJEPAN PANDŽIĆ (prir.), *Acta Franciscana Hercegovinae*, II., 1700-1849, Mostar - Zagreb, 2003., str. 528-534; BAZILIJE STJEPAN PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci. Sedam stoljeća s narodom*, Mostar - Zagreb, 2011., str. 49-53.

¹⁰ Arhivio di Propaganda Fide (AP), SC *Bosnia*, vol. 12, fol. 340r-341v.

za pravedna nastojanja hercegovačkih franjevaca podignuti vlastiti samostan,¹¹ premda je u sebi bila pozitivna i korektna, bila je istovremeno i vrlo kontradiktorna. Ne sluteći ništa negativno, sada je Barišić počeo podupirati u Hercegovini upravo ono protiv čega se već punih dvanaest godina u Bosni borio. No, historijski gledano, može se reći da su to u ono doba bile vrlo važne i dalekosežne predradnje za postavljanje temelja budućoj crkvenoj organizaciji u Hercegovini: Osnivanje Apostolskoga vikarijata u Hercegovini, osnivanje buduće Mostarsko-duvanjske biskupije, buduće franjevačke kustodije te na kraju i Franjevačke provincije u Hercegovini. Sveta Stolica odobrila je gradnju samostana 6. veljače 1844. U siječnju 1846. bila je dogovorena podjela Bosanskoga vikarijata i osnivanje Apostolskog vikarijata u Hercegovini. Biskup Barišić, iscrpljen četrnaestogodišnjom borbom s bosanskim franjevcima, vratio se u lipnju 1846. u Hercegovinu u nadi da će uspjeti u svojim najvažnijim planovima i namjerama. Najprije se nastanio u Seonici i ostao tu sve do 1851. godine. Te je godine prešao u Mostar i nastanio se u Vukodolu. On je već 1847. godine uz pomoć vezira Ali-paše Rizvanbegovića kupio zemljište, na kojem je od 1847. do 1851. bila sagrađena biskupska rezidencija, prva biskupijska nekretnina s kućnom kapelicom u novosnovanom Hercegovačkom vikarijatu.¹² Tako je Barišić, za razliku od svojih predšasnika u Bosni, koji su se "skrivali" u jednom od triju franjevačkih samostana, nastupio kao odlučan vjerski poglavar svoga puka i utvrdio svoju rezidenciju u glavnom gradu novoproglašene osmanske pokrajine, Hercegovačkog pašaluka (*Hersek Paşaluk*).¹³ U novoj biskupskoj kući nalazilo se od 1849. godine i sjelo katoličke župe u Mostaru.

¹¹ AP, SC *Bosnia*, vol. 12, f. 367r.

¹² AP, SC *Bosnia*, vol. 13, fol. 226r-227v; RADOSLAV GLAVAŠ, *Život i rad fra Rafe Barišića*, Mostar, 1890., str. 87-88; P. VRANKIĆ, *La Chiesa cattolica*, str. 238-239; ANTE MARIĆ, "Biskupska kuća u Vukodolu", u: *Hum*, 1, Mostar, 2006., str. 248-254.

¹³ KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, "Biskup Kraljević u obrani svog naroda", u: *Hrvatski kalendar za prostu godinu 1966*, god. 23., Chicago, 1966., str. 98-117, ovdje, str. 99; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 335.

Biskupijska dobra u doba biskupa Barišića

Biskup Barišić, kao katolički i hrvatski prvak u Hercegovini, bio je i dalje uspješan u stvaranju biskupijskih dobara. Tako je već 1851. godine uzeo kredit od 4.000 franaka i kupio zemljište iz carskoga posjeda u Duvnu i postupno otplatio uzeti kredit.¹⁴ Istovremeno je dao posaditi lozu i uzgojiti vinograd u blizini svoje rezidencije u Vukodolu. Godine 1858. kupio je od katolika Grge Ančića dodatan teren za 453 franaka koji je pridružio posjedu u Vukodolu.¹⁵ Obratio se 1862. godine Omer-paši Latasu, vrhovnom zapovjedniku oružanih turskih snaga u borbi protiv Crne Gore i ustanika u Bosni, i dobio dozvolu za izgradnju katoličke crkve u Mostaru. Molba je pozitivno riješena 29. svibnja 1862. Po njoj je ne samo dobio ferman za gradnju crkve, nego i prostrano zemljište uz rječicu Radobolju do ušća u Neretvu. Tadašnji sultan u Carigradu, Abdul Aziz, darovao je za gradnju katoličke crkve, *Barišićeve katedrale*, 2.500 forinti. Kako je biskup Barišić bio već obolio i u ljeto 1863. umro na Širokom Brijegu, kamen je temeljac položio i posvetio njegov dugogodišnji i zaslužni tajnik fra Marko Kalamut.¹⁶

Biskupijska dobra u doba biskupa Kraljevića

Barišićev suborac za biskupska, biskupijska i franjevačka prava u Hercegovini, fra Anđeo Kraljević (1807.-1879.), postao je njegov nasljednik. Dana 25. rujna 1863. bio je imenovan upraviteljem Hercegovackoga vikarijata, 7. prosinca 1864. proglašen je za apostolskog vikara u Hercegovini i za biskupa posvećen u Zadru 25. ožujka 1865.¹⁷ Kao biskup i novi apostolski vikar u Hercegovini najprije je započeo

¹⁴ AP, SC *Bosnia*, vol. 16, fol. 238r-239v; ROBERT JOLIĆ, *Župa Seonica. Spomen knjiga*, Tomislavgrad, 2006., str. 85.

¹⁵ AP, SC *Bosnia*, vol. 13, f. 248, f. 238r-241r; BAZILIJE STJEPAN PANDŽIĆ, *Acta Franciscana Hercegovinae*, III., (1850.-1892.), Mostar - Zagreb, 2003., str. 222-223.

¹⁶ R. GLAVAŠ, *Život i rad*, str. 133; P. VRANKIĆ, *La Chiesa cattolica*, str. 244; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 335.

¹⁷ AP, SC *Bosnia*, vol. 15, fol. 421r, 654r; MIROSLAV PREMROU, "Serie documentata dei vicari apostolici di Bosniae ed Erzegovina 1735-1881.", u: *Archivum Franciscanum Historicum*, 22 (1929), str. 177; *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*, vol. VIII., 1846.-1903., Patavii, str. 381.

s gradnjom mostarske crkve 7. ožujka 1866. i tako je podigao zajedno s franjevcima prvu crkvu sv. Petra i Pavla i time bitno pridonio nastanku druge važne biskupijske nekretnine u Vikarijatu, stolne crkve (*katedrale*) u Mostaru.¹⁸ Treća važna institucija i nekretнина u Hercegovačkom vikarijatu bila je biskupijska škola za hrvatsku katoličku djecu, koju je Barišić osnovao pokraj svoje biskupske rezidencije u Vukodolu. Kako je bila previše udaljena za većinu katolika u gradu, koji su ponajviše prebivali u ulicama Zahumska, Podhumska i Predhumska, od Gornje Mahale preko Podhuma do Donje Mahale, biskup je Kraljević, zahvaljujući pomoći francuskoga konzulata u Mostaru i drugim milodarima, kupio 1866. godine prostranu kuću u Podhumu i pretvorio je u katoličku školu, koju su od tada pohađala muška i ženska djeca. Škola je bila besplatna, kako za djecu iz bogatijih tako i za one iz najsiromašnijih obitelji, i bila je podupirana milodarima iz Liona te materijalnom pomoću prisutnih zapadnih konzula u Mostaru.¹⁹ Među daljnje važnije institucije i nekretnine u Apostolskom vikarijatu u Hercegovini treba dodati i katoličku tiskaru (*Typographia Missionis Catholicae in Hercegovina*), koju je vlada u Carigradu odobrila i biskup Kraljević planirao. Odmah ju je smjestio u prostorije prvotne pučke škole u biskupskoj rezidenciji u Vukodolu, izdašno pomagao te do 1876. godine savjesno nadgledao. Tiskaru je vodio neumorni franjevac, kasnije dijecezanski svećenik, Franjo Milićević.²⁰ Biskupu Kraljeviću bili su veoma važni odgoj i školovanje ženske djece. Stoga je on, nakon što se raspitao, pozvao 1872. godine Sestre milosrdnice iz Zagreba i dao za njih sagraditi kuću

¹⁸ PETRUS BAKULA, *Schematismus topographico-historicus Custodiae provincialis et Vicariatus Apostolici in Hercegovina pro anno Domini 1867*, Spalati, 1867., str. 106-107; IDEM, *Hercegovina prije sto godina ili Šematizam fra Petra Bakule*, Mostar, 1970., str. 100-101; ANGELUS KRALJEVIĆ, *Schematismus topographico-historicus Vicariatus Apostolici et Custodiae provincialis franciscanico-missionariae in Hercegovina pro anno Domini 1873*, Mostar, 1873., str. 123-130.

¹⁹ P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina ili Šematizam fra Petra Bakule*, str. 101-102.

²⁰ ŠIMUN MUSA, "Hrvatska narodnoprporodna postignuća u Hercegovini", u: *Hum*, 2, Mostar, 2007., str. 9-53, ovdje str. 16-26; IVAN ŠEVO, "Fra (don) Franjo Milićević - utemeljitelj tiskarstva u Hercegovini", u: *Fra (don) Franjo Milićević. Hrvatski narodni preporoditelj, u povodu 180. obljetnice njegova rođenja*, Mostar, 2016., str. 129-139.

ispod Šoinovca, gdje su brzo otvorile školu za žensku djecu i mladež.²¹ Premda su kuća i škola bile poklonjene sestrama bile su i dalje biskupijska nekretнина. Prigodom dolaska sestara spjevao je ugledni franjevac fra Petar Bakula, najbolji Kraljevićev suradnik, lijepu pjesmu "Šest milosrdnih sestara". Iste su godine otvorile školu u koju je bilo upisano 69 djece. Pri Zavodu Sestara milosrdnica bio je otvoren i prvi dječji vrtić u Hercegovini 1905. godine.

Odnosi između biskupa Kraljevića i hercegovačkih franjevacu bili su na početku primjerni. On je bio jedan od prvih franjevacu koji je tražio odcjepljenje od Bosne Srebrene i preseljavanje hercegovačkih franjevacu u budući vlastiti samostan u Hercegovini. Hrabro je vodio svoju subraću prema željenom cilju. Bio je gvardijan i graditelj samostana na Širokom Brijegu, dvaput kustod i jedanput tajnik kustodije. Stoga je bio poštovan i cijenjen među subračom. I kao apostolski vikar imao je u početku dobre odnose sa subračom. Prilike su se promijenile izborom fra Andrije Karačića (1807.-1889.) za kustoda 1871. godine. Fra Andrija, poslije svoga povratka u Hercegovinu u prosincu 1854., zbog svoga naslova i iskustva u Bosni kao apostolski provikar (1847.-1854.), bez biskupskoga naslova, bio je u Hercegovini cijenjen kao vrlo sposoban redovnik i upravitelj. Njegova bosanska subraća, posebno provincijsko starješinstvo i biskup Strossmayer nisu bili istoga mišljenja. Oni su ga omalovažavali, izbjegavali, kao uljeza tretirali i bili sretni da se konačno preselio u Hercegovinu.²² Sada se fra Andrija, koji je obnašao već nekoliko službi u Kustodiji i postao kustod u Hercegovini, svakako važno vodeće crkveno mjesto, počeo vladati kao nekoć članovi starješinstva Bosne Srebrene prema Barišiću i predbacivati vikaru Kraljeviću da se nedovoljno brine za Kustodiju, da ne dijeli pravedno milodare, posebno za novi samostan na Humcu te je stoga 1873. godine inscenirao pravi sukob prigodom objavljivanja novoga šematizma, koji je pokojni Bakula započeo i biskup Kraljević djelomice prepravio i objavio.²³

²¹ *Kratka povijest Družbe sestara milosrdnica sv. Vinka Paulskoga u Zagrebu*, Zagreb, 1930., str. 119.

²² P. VRANKIĆ, *La Chiesa cattolica*, str. 260-273.

²³ B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci*, str. 103-107. Već u naslovu Kraljevićeva Šematizma primjećuju se ispravke. U naslovu stoji na prvom mjestu Vikarijat, a tek onda Provincija, dok je kod Bakule obrnuto. Bakula piše da se Provincija

I fra Paškal Buconjić (1834.-1910.), od 1874. novi kustod, nije imao dovoljno obzira i poštovanja prema nenametljivu stilu biskupa Kraljevića te je započeo zastupati interese Kustodije na štetu Apostolskoga vikarijata, što je dovelo do daljnjeg rušenja međusobna povjerenja i do novih sukoba između dvojice vodećih katoličkih prvaka u Hercegovini. Kraljević, poznajući u dušu Osmanlije, višestoljetne ugnjetavače Crkve i naroda u Hercegovini, bio je oprezniji i nije htio provocirati vladajuće Turke i domaće muslimane i postupao je puno obzirnije. Buconjić, međutim, od mladosti odgojen u Italiji, bez osobna iskustva o ugnjetavanju kršćana u osmanskome sustavu, vjerujući slijepo u svemoćnu Austriju, ponašao se više kao uvjereni austrijski privrženik te je težio biti jedini predstavnik katolika u Zapadnoj Hercegovini, premda se poslije morao skrivati po Dalmaciji i Humcu, posebno u doba poznatog ustanka u Donjoj i Gornjoj Hercegovini. Vrhunac sukoba nastao je kad je "netko" iz starješinstva Kustodije, na čijem je čelu stajao kustod Buconjić, poslao Bečkoj vladi anonimno pismo, koje je na kraju stiglo i u ruke austrijskoga konzula u Mostaru kao i do vikara Kraljevića, u kojem se upozoravalo kako vikar Kraljević uzalud troši novac koji dobiva kao pomoć iz inozemstva. Premda se ovo nije moglo dogoditi bez znanja kustoda Buconjića, uprava Kustodije se formalno ogradila od tih kleveta i optužbi te je zajedljivo nadodala: *Optužbe i klevetničko pismo lako je pobiti, ako se iznesu točni računi.*²⁴ U očima biskupa Kraljevića nije to bila samo uvrjedljiva primjedba, nego je to bila izdaja kustoda

i Vikarijat nalaze (*sub regimine spirituali*) pod duhovnom upravom Male braće od obsluženja, vrlo pretenciozna tvrdnja, koja je za svakog biskupa bila izazovna! Kraljevićevo izdanje navodi, bez ikakve ideologije, da je njegova publikacija Šematizam Apostolskog vikarijata i Provincijalne kustodije franjevačkomišionarske u Hercegovini. Za ljubomornog kustoda Karačića bilo je to degradacija Hercegovačke kustodije. Stoga je on bojkotirao cijelo izdanje novoga šematizma, koje je ostalo nerasprodano. B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci*, str. 107. Pritom se fra Andrija nije pitao kolika će biti materijalna šteta i hoće li time inicirati trovanje odnosa između apostolskih vikara i Male braće, između malog brata apostolskog vikara i malog brata kustoda u Hercegovini. Dr. fra Vencel Kosir bio je dovoljno mudar pa je izostavio u naslovu svoga prijevoda i izdanja Bakulina šematizma iz 1967. godine zatrovane riječi uglednog pokojnika Bakule. Usp. P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina*, str. 3.

²⁴ AP, SC *Bosnia*, vol. 16, str. 692-694; B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci*, str. 116.

Buconjića. Stoga se on potužio u Rimu na postupke kustoda Buconjića i djela hercegovačkih franjevaca, kojima je vjerno služio i zatražio 19. veljače 1877. apostolski pohod Crkvi u Hercegovini. Tadašnje Kraljevićevo izvješće nije bilo pohvalno za pojedine franjevačke župnike: "Više je župnika, osobito u posljednjem desetljeću, otpočelo pretjeranim daćama tako kruto gnjaviti narod da neki s pomoću turskih pomagača, neki također uskraćujući sakramente, skupljaju uobičajenu milostinju, na začuđenje samih nevjernika. Kad Biskup opomene da blaže rade sa siromašnim narodom, odmah mu bezočno odgovaraju: Ako ne želiš da tako radim, ti mi providi da časno živim, ići ću u samostan, a traži župnika koji će im služiti besplatno, pjevajući starinsku tužbalicu: Ne mogu drukčije živjeti. Pravi nećaci Judini (*Veri nepotes Judae*)".²⁵ Malo nakon toga, čuvši za Kraljevićevu zamolbu za apostolskim pohoditeljem, zatražio je i kustod Buconjić apostolskoga pohoditelja preko Generalnog ministra reda, ovaj opet preko Zbora za širenje vjere, što mu je bilo odobreno. Budući da će se kasnije apostolski pohoditelj, splitsko-makarski pomoćni biskup Kazimir Forlani (1872.-1879.), posve prikloniti mišljenju franjevaca i kustoda Buconjića, apostolski pohod nije donio za Kraljevića željne plodove. Stoga je on pošao u Beč i u razgovoru s nuncijem Jacobinijem (1874.-1879.) sažeo mu svoja bolna iskustva s tadašnjim franjevačkim starješinstvom i dijelom franjevaca u Hercegovini, koja nas podsjećaju na Barišićevu aferu i na njegove lamentacije iz Bosne davne 1834. godine. On je to sve proslijedio pismom od 16. rujna 1878. kardinalu pročelniku Zbora za širenje vjere u Rimu: "Apostolski vikari neće nikada imati počinka ni mira dok ne budu imali vlastiti kler. Apostolski vikar u misijama gdje franjevci imaju svoje poglavare jest *quartum animal dicens*: Amen (= četvrta životinja koja govori: Amen). Nema nikakva prava osim zaredivati, posvećivati i potvrđivati župnike što ih predloži poglavar koji ih po svojoj volji svrgava. Biskup je često prisiljen da neprikladna potvrdi, jer nema nijednoga svoga na raspolaganju. Stoga ponizno molim da se (naslovnik) udostoji posredovati kod Svete Stolice da bude voljna proglasiti Mostar biskupskim sjedištem ili biskupijom s uobičajenim pravima. Franjevci će moći slobodno upravljati župama koje su do

²⁵ APF, SC *Bosnia*, vol. 16, fol. 692r; B. S. PANDŽIĆ, *Acta Franciscana Hercegovinae*, III., str. 247.

sada posjedovali. Trebat će mnoge župe osnovati, a nove bih mogao povjeriti svjetovnim svećenicima, bez oštećenja ičijega prava. Žarko očekujem svakim danom nove poglavare ove provincijalne kustodije. Ne vidim nikakva učinka Forlanijeva pohoda (*Nullum effectum video visitationis Forlani*).²⁶ Time je bilo završeno kratko razdoblje usklađenih napora za obostrani napredak između dviju glavnih katoličkih institucija u Zapadnoj Hercegovini.

Kraljević nije doživio konačnu rimsku pomoć niti odluku iz 1881. godine, jer je preminuo 27. srpnja 1879. u Konjicu u vrijeme kanonske vizitacije i krizme. Ni smrt ga nije pošteđela od daljnjih poniženja. Nije bio sahranjen u svojoj stolnoj crkvi u Mostaru, kako je želio i kako bi bilo dostojno za jednoga biskupa i oca kustodije. Nije bio prenesen u Mostar, najvjerojatnije zbog protivljenja kustoda Buconjića. Bio je sahranjen 28. srpnja na Musali, u novom konjičkom groblju, po pisanju njegova tajnika fra Martina Ljubića.²⁷ On je bio prvi katolik i kršćanin koji je pokopan na tom groblju. Po biskupu Mišiću bio je pokopan tek 1. kolovoza 1879. i njegovu pokopu na Musali protivili su se *turci i hrišćani*, dakle muslimani i pravoslavci. *Napokon došlo iz Mostara kopajte ga na Musali*. Od koga je došla naredba? Kako se kotarska ili okružna vlast nije zanimala za ovaj slučaj, naredba je mogla jedino stići od kustoda Buconjića. Budući da u Konjicu u to doba nije postojala župna crkva, njegovi smrtni ostatci bili su svečano preneseni i pokopani u župnoj crkvi tek u prosincu 1926. Umjesto da budu preneseni i svečano pokopani u njegovoj nekadašnjoj stolnoj crkvi, sada franjevačkoj crkvi u Mostaru, ispred ili uz biskupa Buconjića, ostao je ležati i dalje u Konjicu.²⁸ Tužna činjenica: on hercegovački franjevac, utemeljitelj kustodije i indirektno i provincije, drugi

²⁶ Pismo apostolskoga vikara Kraljevića pročelniku Zbora za širenje vjere od 16. listopada 1878. u: AP, SC *Bosnia*, vol. 16, fol. 929 r-v; B. S. PANDŽIĆ, *Acta Franciscana Hercegovinae*, III., str. 324-325. Izvješće apostolskog pohoditelja Forlanija, koje je veoma nenaklonjeno apostolskom vikaru Kraljeviću, može se naći u: APF, SC *Bosnia*, vol. 16, fol. 856r-879r; B. S. PANDŽIĆ, *Acta Franciscana Hercegovinae*, III., str. 271-308.

²⁷ AP, SC *Bosnia*, vol. 17, fol. 18rv; B. S. PANDŽIĆ, *Acta Franciscana Hercegovinae*, III., str. 326-327; ŠIME DEMO - PAVO KNEZOVIĆ, *Čerigajski anđeo*, Mostar, 2007., str. 188-189.

²⁸ ABOM, *Kronika biskupije*, I. svezak (1912.-1942.), str. 104; RATKO PERIĆ, "Uz knjigu o biskupu fra Anđelu Kraljeviću *Čerigajski anđeo*", u: *Službeni vjesnik*

apostolski vikar u Hercegovini, učitelj, pisac, prosvjetitelj i graditelj, nije čak 47 godina poslije smrti bio dobrodošao u svoju nekadašnju stolnu crkvu u Mostaru! Bolno je, da se u povijesti Crkve često ponavlja ista navika i praksa: Nasljednik uništava djelo svoga prethodnika.

Biskupijska dobra u doba biskupa Buconjića

Dolaskom Austro-Ugarske, uvođenjem redovite hijerarhije, osnivanjem triju biskupija i imenovanjem biskupa u novoj crkvenoj pokrajini, Vrhbosanskoj metropoliji, bili su stvoreni novi i povoljniji uvjeti za rast Katoličke Crkve, poštivanje slobode vjere i poticaja za napredak crkvenoga i društvenog života među katolicima Hrvatima u Bosni i Hercegovini. U Hercegovini, uz već postojeću biskupiju Trebinje-Mrkan, osnovana je nova biskupija Mostar-Duvno, koja je imala skoro iste granice kao tadašnji Apostolski vikarijat u Hercegovini.²⁹ Za prvoga mostarsko-duvanjskog biskupa 20. listopada 1881. bio je imenovan od cara Franje Josipa i potvrđen od pape Leona XIII., dosadašnji apostolski vikar, biskup fra Paškal Buconjić. On je već 18. siječnja 1880. bio imenovan za Kraljevićeva nasljednika, apostolskoga vikara u Hercegovini i 19. ožujka iste godine bio je posvećen za biskupa u Zagrebu i 25. travnja preuzeo vodstvo Vikarijata. Kao prvi mostarsko-duvanjski biskup bio je ustoličen u Mostaru 30. travnja 1882. u Kraljevićevoj, sada njegovoj katedrali.³⁰

Po Konvenciji između Svete Stolice i austrougarske vlade od 8. lipnja 1881. katolički biskupi u Bosni i Hercegovini imali su rang državnih činovnika i bili su dotirani iz državne kase. Nadbiskup Stadler, biskupijski svećenik i prijašnji profesor na Sveučilištu u Zagrebu, primao je kao vrhbosanski nadbiskup godišnju plaću od 8.000 fl. (forinti), mostarski biskup Buconjić 6.000 fl. i upravitelj Banjolučke

biskupijâ Mostarsko-Duvanjske i Trebinjsko-Mrkanske 1/2008., str. 75-79, ovdje str. 78-79.

²⁹ Usp. gore bilj. 3 i prateći tekst.

³⁰ AAV, AN Vienna, vol. 595, fol. 373r; *Hierarchia catholica*, VIII., str. 359-360, 363; RADOSLAV GLAVAŠ, *O. fra Paškal Buconjić, prigodom tridesetogodišnjice biskupovanja 1880-1910*, Mostar, 1910., str. 16-19; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 510-511.

biskupije 3.000 fl.³¹ Ove su plaće ostale nepromijenjene do konačnog uvođenja valutne reforme u Habsburškoj Monarhiji 1892., odnosno 1900. godine.³² Kruna, novo sredstvo plaćanja u Monarhiji, imala je polovinu vrijednosti dosadašnje forinte. Tako su od 1900. godine bosansko-hercegovački biskupi primali kao godišnju plaću 16.000 kruna (Stadler), 12.000 kruna (Buconjić) i 6.000 kruna (Marković kao apostolski upravitelj Banjaluke), što je odgovaralo visini plaće odjelnih predstojnika Zemaljske vlade u Sarajevu. Istovremeno su bili jednako dotirani pravoslavni, muslimanski i židovski dostojanstvenici u Bosni i Hercegovini. Biskup Buconjić kao redovnik nije odbio ovu visoku plaću, već ju je primao na svoje ime. To nije bilo u skladu s njegovim zavjetom siromaštva. Plaća je trebala dolaziti na račun biskupije, odnosno katedrale i od nje je trebao živjeti i drugim ljudima pomagati. Za njega je trebalo važiti načelo: *Episcopus monachus non acquirit monasterio, sed ecclesiae cathedrali seu diocesi*. On, kao i njegov prethodnik Kraljević, primali su godišnje od 1867. godine od Lionske Promidžbe ili od Pariške Infancije (Djetinjstva) za širenje vjere 12.000, odnosno 6.000 franaka te druga ne mala financijska sredstva od drugih dobrotvornih katoličkih ustanova iz Pariza, Münchena, Salzburga i Beča. Dodatni milodari i pomoć stizali su cijelo vrijeme od austrijsko-ugarske uprave ne samo od cara Franje Josipa, već i od drugih Crkvi odanih članova carske obitelji, ali i od uglednijih plemića, fabrikanta i drugih dobrotvora, većinom iz austrijskoga dijela Monarhije. Posebno treba naglasiti da su stizali veliki milodari od dvojice zagrebačkih nadbiskupa: Josipa Mihailovića (1870.-1891.) i njegova nasljednika Juraja Posilovića (1894.-1914.) te od biskupa Strossmayera, velikoga hrvatskog mecena, koji je vrlo cijenio biskupa Buconjića. Ne smije se zaboraviti ni prijateljstvo i veze s generalom Varešaninom, koje je nastalo u doba generalova službovanja u Mostaru. Financijska pomoć stizala je i od lavantskoga biskupa u Štajerskoj (Maribor) Jakova Ignaca Maksimilijana Stepišnika (1862.-1889.) te posebno od njegova nasljednika Mihaela Napotnika (1889.-1922.), koji će mu pomoći da dovede Sestre franjevke u biskupijsko

³¹ A. MERCATI, *Raccolta dei concordati*, I., str. 1014.

³² SIEGFRIED PRESSBURGER, *Das österreichische Noteninstitut 1816-1966*, Zweiter Teil, Zweiter Band, Wien, 1972., str. 554, 682.

sirotište u Mostaru.³³ U svome financijskom planu biskup Buconjić slijedio je neupadljivo svoga financijskog uzora, nadbiskupa Stadlera, bez sumnje financijskoga genija, ali istovremeno i hazardera, koji je znao računati i s Božjom providnošću. Obojici je bilo zajedničko da se u financijskim stvarima nisu nikome povjeravali niti je itko drugi bio upućen cjelovito u nadbiskupijsko računovodstvo u Sarajevu ili u biskupijsko računovodstvo u Mostaru. Stoga financijski stil biskupa Buconjića nije bio otvoreniji ili pristupačniji užoj crkvenoj sredini od stila njegova prethodnika Kraljevića. Ukoliko bi se slobodno smjelo procijeniti, nadbiskup Stadler je uza svoju plaću od 16.000 kruna dobivao dodatnu godišnju pomoć iz različitih izvora u visini od 80.000 kruna, a biskup Buconjić uz plaću od 12.000 kruna dodatnih 35.000-40.000 kruna. Drugim riječima, Stadler je godišnje slobodno raspolagao s budžetom od oko 100.000 kruna, a Buconjić s oko 50.000 kruna.³⁴

Ovdje treba biti svima jasno da su crkvene i vjerske potrebe kako u Bosni tako i u Hercegovini bile brojne i financijska sredstva nisu nikad bila dovoljna. U Hercegovini se prvenstveno radilo o osnivanju i podizanju novih župa, gradnji novih župnih crkava i župnih kuća, samostana, sirotišta, naseljavanju katolika u krajeve iz kojih su u prošlim stoljećima bili nestali, djelomično zbog prelaska na islam, prevođenja na pravoslavlje kao i zbog bijega pred osmanskim i vlaškim nasiljem u katoličke zemlje pod Venecijom i Austrijskim Carstvom. Katolici su doslovno nestali u sjevernoj Hercegovini, u kotarima Konjic, Nevesinje, Foča i Čajniče.³⁵ Istovremeno je na dnevnom redu trebao stajati odgoj budućega klera, franjevaca i dijecezanskih svećenika. Biskup Buconjić je, što je za njega bilo posve razumljivo, odano podupirao odgoj franjevačkih kandidata i ulagao je velik dio prispjelih financijskih sredstava i milodara u te svrhe. Kao redovnik

³³ NATALIJA BRANKA PALAC, *Školske sestre franjevke Krista Kralja u Hercegovini 1899.-1999. Stoljeće života*, Mostar, 2000., str. 23.

³⁴ Usp. dolje bilj. 127 s pratećim tekstom.

³⁵ U ovim kotarima počeli su se naseljavati katolici i prije austro-ugarskog zaposjednuća zemlje. B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci*, str. 108-109; ANTON ŠARAC - ANTE LUBURIĆ, *Katolička crkva u Nevesinju i Gornjoj Hercegovini*, Nevesinje, 2017., str. 41-42; ANTON ŠARAC, *Katolička crkva u Fočanskom i Čajničkom kraju*, Nevesinje, 2014., str. 47-64.

snažno se zauzimao ne samo za duhovno nego i za materijalno uzdizanje Kustodije i od 1892. godine Provincije.³⁶ Buconjić je blagoslovio 1890. godine temeljni kamen Franjevačkoga samostana u Mostaru, koji je sagrađen na mjestu bivše župne kuće, pokraj koje se nalazila i katedralna crkva. Samostan je otvoren 1894. godine i godinu dana kasnije u samostanu je otvorena franjevačka bogoslovija.³⁷ Da bi sve to postigao, biskup Buconjić je već 14. svibnja 1885. saopćio Zboru za širenje vjere u Rimu da je odlučio da tadašnja katedralna crkva postane samostanska crkva i da se stoga sagradi nova katedralna crkva uz pomoć Zemaljske vlade u Sarajevu.³⁸ Pod pritiskom Svete Stolice, poslije 18 godina svoga biskupovanja, konačno je pristao i potpisao 1899. godine u Rimu podjelu župa između oba klera u Hercegovini (franjevaca i biskupijskih svećenika).³⁹ Trebalo mu je još devet godina da smogne snage i da 10. svibnja 1908. službeno objavi ovu Deciziju (Odluku) Svete Stolice i učini je dostupnom svim svećenicima obiju biskupija.⁴⁰

Kao biskup Buconjić se morao koncentrirati na propisanu, potrebnu i pravednu razdiobu župa, predviđenu odlukom Svete Stolice iz 1881. godine kao i za odgoj budućih dijecezanskih svećenika. No, na ovom području on nije pokazao potrebno razumijevanje niti umijeće, nije imao vremena niti je u tu svrhu ostavio ušteđenih sredstava. U doba njegova skoro tridesetogodišnjega djelovanja kao biskupa u Mostaru bilo je ređeno samo pet kandidata za Mostarsko-duvanjsku biskupiju.⁴¹ Oni su bili pitomci u Travničkom sjemeništu i Vrhbosanskoj

³⁶ B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci*, str. 157-158.

³⁷ *Idem*, str. 133-139

³⁸ BAZILIJE PANDŽIĆ, "Biskup fra Paškal Buconjić (prigodom 150. godišnjice rođenja)", u: *Kršni zavičaj*, 17, Drinovci, 1984., str. 39-45, ovdje, str. 42.

³⁹ *Franjevački glasnik*, Mostar, 19/1899., str. 300-301; PETAR VRANKIĆ, "Apostolski pohod (vizitacija) Katoličkoj Crkvi u Bosni i Hercegovini 1910.-1914. Drugi dio: Apostolski pohod Crkvi u Hercegovini u siječnju i veljači 1911. u svjetlu suvremenih izvora, u: *Hercegovina*, 9, serija 3, Mostar - Zagreb, 2023., str. str. 193-194.

⁴⁰ ABO Mostar, 1908/118.

⁴¹ To su bili don Marijan Kelava iz Roškog Polja, don Andrija Aničić iz Jasenice kod Mostara, don Nikola Jurić iz Konjica, don Tadija Božić iz Blizanaca i don Ante Bakula iz Posušja. Usp. RATKO PERIĆ, *Da im spomen očuvamo*, Mostar, 2000., str. 214-215, 221, 223-224, 229-230, 234-236. Istovremeno su zaređena

bogosloviji i za njih nije morao plaćati troškove odgoja i školovanja, jer je to preuzela Vlada po Konvenciji iz 1881. godine.⁴² Financirao je gradnju samo dviju župnih crkava u koje je na početku poslao biskupijske svećenike: Nevesinje i djelomično Potoci-Bijelo Polje. Buconjić je, u dogovoru s Okružnom vladom u Mostaru, 1891. godine kupio u Nevesinjskom polju, u mjestu Čitluk-Bojište, više plodnih livada i prikladnih terena za gradnju kuća i za uspješnu zemljoradnju te ih dao u zakup, po kmetskom sustavu toga vremena, doseljenim katolicima.⁴³ Kad se odlučio graditi crkvu u Nevesinju prodao je ove terene, navodno po prvotno kupovnoj cijeni, katoličkim doseljenicima, iz Ljubuškog, Mostarskog i Stolačkog kotara koji su se posvetili zemljoradnji i stočarstvu.⁴⁴

Bez sumnje, i biskupu Buconjiću je bilo važno i uzdizanje katoličke mladeži kako muške tako i ženske. U tom duhu treba se promatrati dolazak, na njegov poziv, Sestara milosrdnica 1884. godine u Duvno, 1898. u Ljubuški kao i proširenje i dogradnju Škole Sestara milosrdnica u Mostaru 1894. i 1904. godine.⁴⁵ Osim toga, Buconjić je, videći uspješno djelovanje nove redovničke zajednice, Služavki malog Isusa u Sarajevu, osnovane u Bosni 1890. godine od nadbiskupa Stadlera, nastojao i uspio dovesti Školske sestre svetog Franje u Mostar 1899. godine. Tu će im povjeriti Biskupijsko sirotište i snažno ih financijski podupirati u njihovim planovima. Sestre franjevke i braća franjevci postat će prvi i skoro jedini baštinici bogate biskupijske i biskupske ostavštine fra Paškala Buconjića.⁴⁶

74 svećenika za Hercegovačku franjevačku provinciju. Usp. P. VRANKIĆ, "Apostolski pohod...", u: *Hercegovina*, 9 - 2023., str. 195-199.

⁴² A. MERCATI, *Raccolta dei concordati*, I., str. 1015. Usp. P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 632.

⁴³ ABO Mostar, godište 1891A, br. 4.

⁴⁴ AAV, SS 1914, rubr. 247, fol. 54r.

⁴⁵ *Kratka povijest Družbe sestara milosrdnica*, str. 172-173, 240-241; B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci*, str. 153-155.

⁴⁶ N. B. PALAC, *Školske sestre franjevke Krista Kralja*, str. 25-31.

Delegat Bastien preispituje Buconjićevu ostavštinu i saslušava svjedoke

Svi ovi gore kratko spomenuti projekti graditeljske, pastoralne, karitativne, odgojne i školske naravi, u kojima je biskup Buconjić tri desetljeća direktno sudjelovao ili bio prvi i često jedini *spiritus movens* u katoličkoj Hercegovini, upućuju nas na to da su mostarskom biskupu u razdoblju od 1882. do 1910. stajala na raspolaganju puno brojnija financijska sredstva, nego što je on to za vrijeme svoga života dao naslutiti, odnosno što su ispitivane osobe u apostolskom pohodu bile voljne priznati, ukoliko su stvarno imali priliku saznati cijeli volumen Buconjićeva financijskoga poslovanja. Naime, dosadašnji generalni vikar i budući biskupijski vikar *in spiritualibus* (u duhovnim stvarima) Mostarsko-duvanjske biskupije, mons. Lazar Lazarević (1838.-1919.), saznao je u studenom 1910. za rasprodaju i donaciju dobara u posjedu biskupije Mostar-Duvno ili u posjedu biskupa Buconjića po nevjerojatno povoljnim cijenama. Stoga se on u prosincu 1910. pismeno obratio svome metropoliti Stadleru u Sarajevu i u siječnju 1911. papi Piju X. u Rimu. Ove nepovoljne vijesti morale su uznemiriti odgovorne i dobronamjerne duhove kako u središtu Metropolije u Sarajevu tako i u Rimu. Još je teža okolnost bila da mons. Lazarević, koji je donedavno bio generalni vikar, po njegovoj izjavi, nije bio obaviješten o cijeloj akciji rasprodaje i da je to saznao iz "čaršije". Delegat Bastien, koji se nalazio u Sarajevu,⁴⁷ bio je hitno, po naredbi Svete Stolice, upućen u Mostar da preispita istinitost i dalekosežnost novonastale financijske situacije. Premda ga je i u Vrhbosanskoj nadbiskupiji čekala slična zadaća, novonastala situacija u biskupiji Mostar-Duvno trenutno je izgledala Svetoj Stolicu opasnija i imala prioritet postupka u agendi delegata Bastiena.⁴⁸ Došavši u Mostar, gdje je biskup Buconjić već 8. prosinca 1910. preminuo i bio pokopan u Franjevačkoj crkvi, delegat Bastien je imao ponajprije za sugovornike dva biskupijska vikara, već spomenutog mons. Lazarevića i vikara za materijalna dobra (*in materialibus*),

⁴⁷ PETAR VRANKIĆ, "Apostolski pohod (vizitacija) Katoličkoj Crkvi u Bosni i Hercegovini 1910.-1914. Prvi dio: Uzroci, početak i značenje apostolskog pohoda u svjetlu suvremenih izvora 1908.-1910", u: *Hercegovina*, 7, serija 3, Mostar - Zagreb, 2021., str. 200-201.

⁴⁸ P. VRANKIĆ, "Apostolski pohod...", u: *Hercegovina*, 9 - 2023., str. 199-202.

dugogodišnjega Buconjićeva suradnika, tajnika i generalnog vikara fra Radoslava Glavaša (1867.-1913.). Bastien je odmah pokazao Glavašu dopise mons. Lazarevića nadbiskupu Stadleru i Svetoj Stolici, popis rasprodanih dobara i zatražio od njega protokol i popis rasprodanih i doniranih dobara te popis još postojećih posjeda biskupije Mostar-Duvno.

Dok je broj tada postojećih i nerasprodanih dobara ili nekretnina biskupije Mostar-Duvno bio vrlo skroman, kako ćemo vidjeti, broj rasprodanih dobara kao i popis sredstava pohranjenih na bankovnom računu umrloga biskupa bili su kudikamo opširniji. Budući da već pokojni biskup Buconjić nije ostavio, nije naumio ostaviti, bio spriječen ostaviti, ili nije mogao zbog bolesti napisati vlastoručno svoj testament, ovlastio je tajnika i generalnoga vikara Glavaša, dok je još bio svjestan svojih odluka, i u prisutnosti gradskog suca izjavio, da fra Radoslav Glavaš može i smije rasprodati i darovati njegovu postojeću imovinu ili raspolagati s njom, jer on najbolje poznaje njegove želje i namjere. S ovim usmenim testamentom, koji je saslušao i najvjerojatnije u svoja akta unio prisutni sudac, mogao je franjevac Glavaš nastupiti kao izvršitelj Buconjićeva testameta. Ovom specifičnom pravnom aktu nazočio je svakako i provincijal fra Luka Begić, čije se ime u jednom drugom dokumentu spominje.⁴⁹

Tragove usmenoga testameta biskupa Buconjića za rasprodaju i donaciju njegovih ili biskupijskih dobara treba tražiti u pripovijedanju fra Radoslava Glavaša, koje je bilo zapisano u njegovu navodnom dnevniku, koji opet nije sačuvan.⁵⁰ Za vrijeme audijencije kod pape

⁴⁹ U dopisu sestre Lidvine Purgaj (1861.-1925.), predstojnice Sestara franjevki u Mariboru, biskupu Mišiću u Mostar od 5. studenoga 1916., piše da je ona 1914., prigodom njezina nastupa kao predstojnice u Mariboru, našla testament (oporuku) pokojnog biskupa Buconjića od 31. 10. 1910. U tom se testamentu, kojega je biskup Buconjić vlastoručno potpisao u prisustvu fra Radoslava Glavaša i fra Luke Begića, navodi da je on darovao sestrama "Žensko sirotište sv. Franje Asiškog u Mostaru" s cijelim imetkom, koji mu je pripadao. Usp. ABOM, br. 1916/702. Nažalost za druge rasprodaje ili darovanja nitko nije još našao ili vidio ručno potpisani Buconjićev testament.

⁵⁰ U Arhivu Franjevačke provincije Marijina Uznesenja u Mostaru, u ostavštini fra Radoslava Glavaša, po svjedočenju arhivara dr. fra Roberta Jolića od 3. listopada 2023., nije bio poznat niti se nalazi u Arhivu spomenuti Glavašev dnevnik. Apostolski delegat spominje da je spomenuti franjevac Glavaš uzeo

20. svibnja 1905.,⁵¹ po pripovijedanju franjevca Glavaša, zamolio je biskup Buconjić papu Pija X. da mu potvrdi ovlasti, koje mu je usmeno dao papa Leon XIII.,⁵² da može prodati, zamijeniti i darovati u pobožne svrhe ona dobra koja je stekao od svoje ušteđevine, milostinje i slično, ostavljajući netaknuta ona dobra koja pripadaju biskupiji i koja su stečena od njega i od njegovih prethodnika. Na to je papa doslovno rekao: *Dobro, Mi ti potvrđujemo sve one ovlasti koje si imao od Našeg Prethodnika i učinio je znak križa*. Ovakve usmene izjave, potvrde ili odluke zovu su u crkveno-pravnom rječniku: *vivae vocis oraculo*. Sve se čini da fra Radoslav nije propustio priliku prepričati navodno stečene ovlasti i privilegije biskupa Buconjića i proširiti ih među subraćom. Zašto je biskup Buconjić tražio ove posebne ovlasti, ako ih je uopće tražio? Buconjić, premda je bio biskup, ostao je redovnik i bio obvezan držati se zavjeta siromaštva i nije smio držati na svome imenu prijavljene veće sume novaca ili upisane nekretnine,

ovu vijest iz svoga dnevnika (*ha preso questa notizia dal suo giornale*) i ne kaže da je on vidio tu vijest zapisanu u Glavaševu dnevniku ili da je on vidio Glavašev dnevnik.

⁵¹ *Il Rdo Padre dichiara che trovandosi in udienza dal Santo Padre con Mgr. Buconjić, il di 20 maggio 1905, Mgr. Vescovo di Mostar domandò al Sommo Pontefice di voler confermare le facoltà ad egli concesse da Leone XIIIe di poter vendere, commutare, donare in pias causas i beni acquistati dai suoi risparmi, elemosine etc, lasciando integri i beni che appartengono alla diocesi ed acquistati (fol. 64v) da lui e suoi predecessori. Sua Santità Pio X^e rispose testualmente: "Bene, tutte quelle facoltà che ha avuto dal Nostro Predecessore, Noi le confermiamo" e fece il segno della croce. Il Rdo Padre ha preso questa notizia dal suo giornale. AAV, SS, 1914, rubr. 247, fol. 64rv. Usp. Prilog 8,2. Usp. dolje bilj. 138.*

⁵² Podijeljene ovlasti Leona XIII. biskupu Buconjiću spominje u konceptu pisma nepoznati hercegovački franjevac, najvjerojatnije bivši provincijal fra Luka Begić, koji je *de facto* najzaslužniji za dolazak Sestara franjevki u Mostar. Pismo je pisano u vrlo odlučnom tonu i bilo je upućeno nekoliko godina kasnije biskupu Mišiću kao jasno upozorenje: *Prema svemu onom e što čujem, izgleda ili da vam se sami zavod ne sviđa, ili naše sestre kojima je isti povjeren*. Pismo je pisano u doba rata kada su uvjeti rada u Sirotištu sv. Franje bili minimalni. Mišić je nastupao kritičnije prema sestrama, najvjerojatnije zbog ispražnjene biskupijske kase. U pismu tvrdi anonimni franjevac: *Na temelju ustmenog sporazuma u Rimu sa sv. Ocem Leonom XIII. da može raspoložiti svoj imetak u dobrotvorne svrhe godine 1893*. AFP Mostar, *Spisi provincije*, sv. 34(1911), fol. 324-325. O dolasku Sestara franjevki u Hercegovinu vidi: P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 604-608.

bez dopuštenja Svete Stolice. Jedino je to smio upisati u gruntovnici na ime biskupije za koju je bio izabran i posvećen. Biskup Buconjić je dao upisati jedan dio stečene imovine na Rimokatoličku biskupiju Mostar (kako se biskupija u Gruntovnici tadašnje Općine Mostar zvala) i jedan dio na svoje ime. Za uknjiženja na vlastito ime morao je imati dopuštenja Svete Stolice, što on tada nije zatražio. Zašto je on tako postupao? Iz osobnog uvjerenja ili jer nije imao prikladnu osobu kojoj bi mogao povjeriti ovakve crkveno-pravne poslove? Možda nije poznao dobro i crkveno pravo? Njegov tajnik i posljednji generalni vikar, fra Radoslav Glavaš, dobio je nalog rasprodati ili donirati njegovu ostavštinu. Delegatu Bastienu nisu bile dovoljne Glavaševe privatne izjave te je stoga morao podignuti svoja istraživanja na sigurnije temelje, koji su odgovarali kanonskim propisima. Postavlja se pitanje kako je bilo moguće crkveno-pravno riješiti ovo pitanje, kad nije imao pismenu oporuku (testament) niti drugih pisanih dokaza?

Izjava svjedokâ (*iusiurandum assertorium*) kao sredstvo za traženje istine u slučaju Buconjićeve ostavštine

Apostolskom pohoditelju, u ovom slučaju i istražitelju, koji je bio priznati poznavatelj kanonskoga prava, ostalo je jedino moguće i prihvatljivo sredstvo: pokušati saznati istinu potvrdnom zakletvom (*iusiurandum assertorium*) živućih svjedoka.⁵³ U tu je svrhu Bastien sazvaio u Mostaru pet glavnih svjedoka iz vodstva biskupije Mostar-Duvno i Franjevačke provincije u Hercegovini: mons. Lazara Lazarevića, upravitelja biskupije *in spiritualibus*, fra Radoslava Glavaša, upravitelja biskupije *in materialibus*, fra Luku Begića, provincijala Hercegovačke provincije, fra Nikolu Šimovića, dugogodišnjega generalnog vikara i člana biskupskoga konzistorija i fra Luju Bubala, višegodišnjeg bilježnika biskupskoga konzistorija u Mostaru. Zanimljiv je kronološki raspored svjedoka. Kao prvoga svjedoka pod zakletvom saslušao je hercegovačkog provincijala Begića 21. siječnja 1911. Slijedili su mu 23. siječnja fra Radoslav Glavaš, fra Nikola Šimović i fra Lujo Bubalo. Posljednji saslušani svjedok pod zakletvom bio je mons. Lazarević u petak 4. veljače 1911. U svome izvješću u Rim poredao ih je po trenutnom dostojanstvu u biskupiji.

⁵³ Usp. današnji *Codex juris canonici* (Zakonik kanonskoga prava), kanon 1199.

1. Mons. Lazarević premda je pristupio kao posljednji svjedok u petak 4. veljače 1911., nalazi se na prvome mjestu. Lazarević je ponajprije položio propisanu zakletvu uza zazivanje imena Božjega te je izjavio da on ne zna o rasprodaji biskupskih dobara ništa više, osim onoga što je napisao u pismu nadbiskupu Stadleru i u zamolbi Svetoj Stolici. Sve što je napisao o rasprodaji prepisao je iz gruntovnice 29. studenoga 1910. Tako je njegova izjava bila vrlo kratka i jasna. No nije bilo sve jasno. Delegat Bastien nije ovdje spomenuo i nije preispitao Lazarevićevo protestno pismo upućeno Kotarskom sudu u Mostaru i njegov zahtjev da se poništi rasprodaja biskupijskih i biskupovih dobara.⁵⁴

2. Fra Radoslav Glavaš nalazi se u izvješću kao drugi svjedok i nakon položene zakletve dao je vrlo dugu i zanimljivu izjavu, jer je bio jedini poznavatelj svega što se događalo posljednjih godina i mjeseci s biskupom Buconjićem. Pod rimskim brojem I. izjavio je da je 25. svibnja 1905. bio svjedok Buconjićeve zamolbe u audijenciji kod pape Pija X. Sveti Otac je Buconjiću sve potvrdio riječima i znakom križa (blagoslovom), što mu je prethodnik Leon XIII. već bio odobrio. Glavaš je izjavio da je ovu vijest uzeo iz svoga dnevnika.⁵⁵

Poslije ove najvažnije izjave u rimskom broju I. slijedile su izjave o pojedinim točkama, kako ih je Lazarević pismeno predočio Svetoj Stolici pod rimskim br. II.: Prodaja nekretnina.

1. rasprodana nekretnina kod Lazarevića: Rimokatolička Buconjićeva biskupija prodala je pomoću Radoslava Glavaša, generalnog opunomoćenika i biskupskoga vikara Paškala Buconjića, Anti Jukiću, sinu pokojnog Nikole Jukića te braći Martinu i Davidu Sutonu, sinovima pok. Frane Sutona, sve pod riječi steura (Steuern) općina Mostar, i to 57/105 kuća br. 2214 s okućnicom oko kuće i dvorištem u mjestu zvanom Zahum 84 m, i 57/109 obradivo zemljište zvano Panjevina od jednog duluma i 657 m prodano za 9.000 austrijskih kruna. U prvoj napomeni piše Lazarević da je po mišljenju građana sve to vrijedilo od 35.000 do 40.000 kruna. U drugoj napomeni spominje da je gotovo sve što je bilo prodano, prodano za manje, spekulirajući da će se

⁵⁴ AAV, SS 1914, rubr. 247, fol. 64r. Usp. Prilog 11,1 i Prilog 3.

⁵⁵ AAV, SS 1914, rubr. 247, fol. 64rv, Prilog 11,2. Usp. gore bilj. 47.

platiti manje državnoga poreza.⁵⁶ Po Glavaševoj izjavi Ante Jukić je bio poslužitelj u Biskupskom konzistoriju, primao je mjesečnu plaću od 50 kruna i imao besplatan stan u spomenutoj biskupijskoj kući. On nije primao plaću u posljednjih pet godina i tako mu je biskup dugovao 3.500 kruna plaće uz dodatne kamate. Budući da je Ante Jukić htio tužiti biskupa Buconjića za neisplaćivanje mjesečnih plaća, Buconjić je u konzistoriju predložio dogovor, da Jukić kao naknadu za neisplaćenu svotu dobije dio spomenute kuće u kojoj je stanovao. Jukić se izjasnio zadovoljnim i izdao potvrdu. Glavaš je objasnio da je drugi dio kuće bio prodan Davidu Sutonu, koji je posljednjih godina njegovao bolesnog i nesposobnoga biskupa Buconjića. Kako ga biskup za ovu pomoć nije nikad isplatio, Buconjić je dao nalog da mu generalni vikar Glavaš proda drugi dio kuće ispod cijene za 3.500 kruna, što je Suton i isplatio. Treći dio kuće bio je prodan Martinu Sutonu, Davidovu bratu za 5.000 kruna. Pritom je Glavaš napomenuo da je cijela kuća prodana za 12.500 kruna, no, da bi izbjegli državni porez, prijavili su nižu cijenu od 9.000 kruna.⁵⁷ U svojoj izjavi franjevac Glavaš je zaboravio istovremeno spomenuti na čiji je račun uplaćena spomenuta suma od 12.500 kruna. Ostaju dvije druge mogućnosti: Na račun Franjevačke provincije ili na njegov osobni

⁵⁶ *Romano Cattolico Vescovato di Pasquale Buconjića a venduto a mezzo Frate Ilario Glavaš procuratore generale e Vicario Vescovile di Pasquale Buconjic ad Antonio Jukić figlio del defonto (sic) Nicolò Jukić, a Martino e Davide, fratelli Suton, filio (sic) del defonto (fol. 53r) (Francesco Suton, tutto nelle parole della steura (Steuern) sotto N° 2214 e N° 2478 sul comune cattolico di Mostar e ciò 57/105 casa N° 2214 col di intorno alla casa e coll'atrio nel luogo detto Zahum 84 metri e 57/109 terreno coltivabile detto Panjevina di un dunumo e 657 metri venduto tutto per 9 mila corone austriache. NB (Nota bene) dicono i cittadini che tutto questo valeva da 35 a 40.000 corone. NB quasi tutto ciò che è venduto per poco e alla specolazione (sic) di pagare meno alla steura governiale (sic). Vidi Prilog 1,1. Prvo, što se još i danas, poslije 134 godine, može još uvijek vidjeti i utvrditi u Gruntovnici/Vlastovnici Katastarske općine Mostar iz godine 1890., da je ova nekretnina bila uknjižena godine 1890. na Rimokatoličku biskupiju u Mostaru. Usp. Posjedovnica in Vlastovnica br. 2214., str. 105-107. Drugo, isto tako važno, biskup Buconjić postupio je crkveno-pravno ispravno, kad nekretninu nije uknjižio na svoje ime nego na ime Rimokatoličke biskupije u Mostaru. Načelno je znao kako treba crkveno-pravno postupati. Ostaje otvoreno pitanje, usprkos navodnog usmenog odobrenja od Pija X., je li smio otuđiti ovu imovinu bez znanja konzistorija, metropolitane i Svete Stolice.*

⁵⁷ Vidi Prilog 11,II/1

račun? Kao uzoran redovnik trebao je novac uplatiti na račun Biskupije, ali ga na računu Biskupije nije bilo. Ako se ovdje prisjetimo gore spomenute izjave starješinstva Hercegovačke kustodije na račun apostolskoga vikara Kraljevića i ako ju uzmemo ozbiljno: *Optužbe i klevetničko pismo lako je pobiti, ako se iznesu točni računi*,⁵⁸ jedna jasna i istinita izjava fra Radoslava Glavaša u ovom pogledu sigurno je mogla kasnije spriječiti sumnje, sporove i optužbe, koji su se pojavili poslije smrti biskupa Buconjića u Mostaru i doveli do apostolskog pohoda. Zanimljivo je da se ni apostolski pohoditelj Bastien nije trudio da se ovo pitanje razjasni i da svi odgovorni saznaju na čiji je račun uplaćen novac 12.500 kruna kao i druga novčana sredstva nastala iz prodanih biskupijskih nekretnina.⁵⁹

2. *rasprodana nekretnina kod Lazarevića*: Livadu od 3.959 m i oranicu od 1.480 m², prodao je fra Paškal Buconjić, jer je bila na njega uknjižena, Nikoli Martinoviću za samo 150 kruna. Po Glavašu ova nekretnina vrijedila je 300 kruna ali je, da bi se izbjegao porez, bilo prijavljeno samo 150 kruna. Po njemu, uz nekretnine nije više postojala spomenuta livada.⁶⁰ Glavaš ne spominje gdje je uplatio dobiveni novac. Po Lazareviću Glavaš je, po nalogu biskupa Buconjića, prodao Nikoli, Ivanu i Petru Martinoviću, sinovima pok. Petra, koje predstavlja Vida pok. Petra Martinovića: Općina Mostar, br. 2226 Dolac

⁵⁸ Usp. gore bilj. 24.

⁵⁹ *Davide Suton era servitore di Mgr. Buconjić e gli rese durante la sua ultima malattia le cure più intime, che si rendono ad un vecchio ammalato ed impotente. Spesso domandò al Vescovo una gratificazione. Mgr. Buconjić per il R.P. Glavaš ha venduto un'altra parte della suddetta casa sotto il prezzo reale. Davide pagò 3.000 corone.*

^{L'}*ultima parte della casa fu venduta a Martino Suton per 5.000 corone. Però aggiunge il R.P. Glavaš la casa fu venduta ai tre per un prezzo maggiore; ma per evitare le tasse di traslazione di dominio, la vendita fu dichiarata fatta per 9.000 corone. Il prezzo reale, non interamente pagato, sarebbe 12.500 corone (fol. 65r). Vidi Prilog 11,II/1.*

⁶⁰ *Pratum in ambitu 3959 m² agrum 1480 m² necnon aedificium rusticum omnia haec praetio coronarum 150. Questo terreno fu venduto a Nicolò Martinović e comprende una casupola con giardino. Il prezzo reale è 300 corone, ma dichiarato solamente 150 corone per evitare le tasse. Quanto al prato egli non esiste. Vidi Prilog 11,II/2.*

dva pašnjaka od 3 duluma 950 m; obradivo zemljište od duluma 450 m, kuću s kućištem od 20 m za 150 kruna.⁶¹

3. *rasprodana nekretnina kod Lazarevića*. Po Glavašu bila je to jedna ravnica od 7.730 m, a bila je prodana Mati Martinoviću za 200 kruna. Mato je bio siromašni biskupov kolonist (kmet), jer mu je otac bio kolonist prijašnjih biskupa. Prodajna cijena bila je povoljna, jer Mostarsko-blato ne urodi svake godine. Ova ravnica prekrivena je vodama, koje, ako se ne povuku, onemogućuju svaki zemljoradnički posao (kulturni rad).⁶² Lazarević opisuje prodaju ove nekretnine vrlo kratko: Biskup Buconjić, jer je bio uknjižen, prodao Mati Martinoviću, sinu Ivana Martinovića, na listu: Okrug Kruševo, br. 73 (katarstar), livada od 7 duluma 730 m, cijena 200 kruna.⁶³

4. *rasprodana nekretnina kod Lazarevića*, spojena kod Bastiena i Glavaša broj 4-5, i koja je bila uknjižena na Rimokatoličku biskupiju u Mostaru, bila je za ono doba pravo umijeće porezne utaje. U okrugu Mostar br. 2158, nalazila su se dva obradiva terena i livada od 13 duluma 780 m, kao i pet parcela obrađena zemljišta po ugovoru (mobina) te u okrugu Kruševo br. 73 i bile su prodane Anti Jukiću za 5000 kruna, kako nas izvješćuje Lazarević.⁶⁴ Budući da je to bila lažna (*finta*) prodaja i čista porezna utaja, što Lazarević nije znao i još

⁶¹ *Fra Pasquale Buconjić ha venduto tra Nicolò, Giovanni e Pietro Martinović del defonto (sic) Pietro, essendo rappresentati da Vita (Vida) dal defonto Pietro Martinović nella particella della steura Nr. 2226 del comune di Mostar (dva pašnjaka) Dolac detto di due Pascoli di tre dulumi 950 metri-un terreno coltivabile di un dunumo di 480. metri, una casa con il contorno della casa di 20 metri tutto ciò per 150 corone. Vidi Prilog 1,II.*

⁶² *Pratum 7730 m² praetio coronarum 200. Questo prato fu venduto a Mateo Martinović per 200 corone. Mateo Martinović è povero ed era colono del Vescovo, come suo padre fu colono dei Vescovi precedenti. Il prezzo di vendita fu un prezzo di favore, "Mostarsko-Blato" e non frutta tutti gli anni, essendo questa pianura coperta per le acque, le quali se non si ritirano, impediscono tutti i lavori di cultura. Vidi Prilog 11,II/3.*

⁶³ *Fra Pasquale Buconjić ha venduto a Mateo Martinović figlio di Giovanni Martinović sul foglio della steura Nr. 73 (Kataster) del distretto Kruševo un prato di possessione 7 dunumi 730 metri per il prezzo di 200 corone. Vidi Prilog 1,III.*

⁶⁴ *Romano Cattolico Vescovado del Frate Vescovo Pasquale Buconjić hanno (sic) venduto ad Antonio Jukic particella nella steura sotto Nr. 2158 del distretto di Mostar, due terreni coltivabili ed un prato di 13 dunumi di metri 780, cinque*

nije bilo uneseno u katastar, on je pravilno izvijestio Sarajevo i Rim. Zapravo, ove su nekretnine bile darovane Širokobriješkoj gimnaziji, kako će nas kasnije izvijestiti Glavaš i provincijal Begić u svojim izjavama.⁶⁵

5. *rasprodana nekretnina kod Lazarevića*: Bila je uknjižena na fra Paškala Buconjića i uključivala je zemljište, kuću, mlin i dva vinograda koji su se nalazili u Dobriču, katastar br. 3612, teren obradiv po ugovoru (mobina) te isto u Dobriču, katastar br. 82 povrtnjak između mostova od 150 m prodane su za 3000 kruna Anti Jukiću.⁶⁶ I ova prodaja bila je lažna (*finta*), odnosno čista porezna utaja, jer je nekretnina bila namijenjena Bogoslovnom sjemeništu u Mostaru, koje je pripadalo Franjevačkoj provinciji. Glavaš u svojoj izjavi opravdava ovaj način rasprodaje postojećim okolnostima: Kako se po tada važećim zakonima u Bosni i Hercegovini, bez dopuštenja vlade nije moglo ništa darivati vjerskim zavodima, Martin (sic) Jukić dao je svoje ime za 3.000 kruna, dok mu vlada nije dopustila da se prepíše na ime Franjevačke provincije u Hercegovini.⁶⁷ O ovom spornom pitanju izjasnio se i provincijal Begić opširnije.⁶⁸

parcelle di terreno lavorato a contratto (mobina) nella steura sotto il No. 73 nel comune di Kruševo venduto per 5.000 mila corone. Vidi Prilog 1,IV.

⁶⁵ Usp. bilj. 61.

⁶⁶ Lazarević ne znajući za financijski manevar i poreznu utaju generalnog vikara Glavaša i provincijala Begića piše Stadleru i kasnije u Rim: *Frate Pasquale ha venduto ad Antonio Jukić sul libro catastarle No 3612 Dobrič, terreno che si coltiva a contratto (mobina), nel libro catastarle No. 82 del medesimo comune un orto tra i ponti di 150 metri tutto per 3.000 corone austriache.* Vidi Prilog 1,V.

⁶⁷ Radoslav Glavaš izjavljuje: *Questi beni non furono in realtà venduti ad Antonio Jukić; fu una vendita finta. Questi terreni furono dati da Mgr. Buconjić. Il n° 4 al ginnasio di Širokibrijeg ed il n° 5 al seminario teologico di Mostar; tutti due appartengono alla provincia francescana di Erzegovina. Come secondo le leggi vigenti in Bosnia ed Erzegovina nessuna donazione può essere fatta ad un istituto religioso senza il permesso del governo, Martino (sic) Jukić ha dato il suo nome finché il governo permetta d'iscrivergli al nome della provincia di Erzegovina.* Usp. Prilog 11, 2,4-5.

⁶⁸ Izjava provincijala Begića u njegovu preslušanju glasi: *Mgr Buconjić ha lasciato queste possessioni come sussidio al ginnasio di Širokibrijeg, cioè un terreno di valore circa 3.000 corone, una casa ed un molino di valore circa 4.000 corone., ed al seminario teologico di Mostar due vigne, di cui ignora il valore. Questi beni sono dati alla provincia francescana di Erzegovina a questo scopo. La vendita*

6. *rasprodana nekretnina kod Lazarevića*: Zalogom biskupijskog i župnog zemljišta u vrijednosti od 4.000 kruna htio je biskup Buconjić vratiti dug od 4.000 kruna, koji je on imao kod Franjevačke provincije u Hercegovini. Zemljište je bilo uknjiženo na katoličku župu Mostar (del comune cattolico di Mostar).⁶⁹ Kako on navodno za života nije mogao otplatiti ovaj dug, dao je Provinciji u hipoteku zemljište na kojem je htio graditi katedralu.⁷⁰

7. *rasprodanu nekretninu kod Lazarevića*, koja je bila uknjižena na fra Paskala Buconjića, prodao je biskup preko svoga vikara Glavaša svojim rođacima Buconjićima: Stipi, Mati, Nikoli, Ivanu i Anti i novorođenčetu Josipu, Juri i Luki Buconjiću pok. Ivana sve što je bilo uknjiženo pod Općina Vrapčići, br. 733, 738, 742, dva terena po ugovoru i jednog "kmeta", Selima Miškina, za 1.000 kruna.⁷¹ Ovdje Glavaš izjavljuje kratko da je nekretnina bila šikara i da je potpuno isplaćena.⁷²

fatta ad Antonio Jukić è finta; ma come il governo fin qui non abbia dato il permesso di accettare queste donazioni, i suddetti beni non sono ancora iscritti a nome della provincia. Usp. Prilog 11, 3,4-5.

⁶⁹ Lazarević izvješćuje: *Il Vescovato di Mostar e Duvno ha impegnato (založio) per 4.000 corone alla Provincia dei Frati di Erzegovina un terreno comprato dal vescovo Buconjic per fabbricare la Chiesa cattedrale si trovava nel libro del catastra No. 3754 del comune cattolico di Mostar.* Usp. Prilog 1,VI.

⁷⁰ *Provinciae Fratrum Minorum opignantus est locus aedificandae ecclesiae cathedralis (praedestinatus pro debito coron 4.000.* Vikar Glavaš izjavljuje slično: *Mgr. Buconjić non avendo denaro ha preso in prestito 4.000 corone dalla provincia di Erzegovina; fin qui il debito non fu pagato. Questo terreno fu dato alla suddetta provincia in cauzione del debito.* Prilog 11, 2,6. O ovom pitanju izjasnio se provincijal Begić: *Mgr Buconjić avendo bisogno di denaro ha preso in prestito dal Rmo P. Provinciale Agostino Zubac una somma di circa 4.000 corone che fin qui non furono restituite. Il terreno suddetto fu dato in cauzione.* Usp. Prilog 11, 3,6.

⁷¹ Lazarević izvješćuje: *Frate Pasquale Buconjic ha venduto ai parenti suoi Stefano, Mateo, Nicolò, Giovanni e Antonio ed al neonato Giuseppe, Giorgio e Luka Buconjic del defonto (sic) Giovanni tutto nella steura 733, 738, 742 nel comune Vrabčići (sic), ciò è due terreni da contratto ed un colono (kmet) detto Selim Miškin, tutto ciò per mila 1000 corone.* Usp. Prilog 1,VII.

⁷² *possessionem sic dictam "moba" cor. 1.000.* Glavaš izjavljuje: *Si tratta di una macchia venduta ai nepoti del defunto Vescovo. Il prezzo fu pagato interamente.* Usp. Prilog 11, 2,7.

8. *rasprodana nekretnina kod Lazarevića*: Ova nekretnina bila je uknjižena na Rimokatoličku biskupiju i sad ju je Glavaš prodao Abramumu (sic) Mikačiću. Bila je to jedna od lažnih (*finta*) prodaja. U stvarnosti radilo se o donaciji Biskupijskom sirotištu, koje je Buconjić podigao, sestrama franjevkama poklonio i htio ga dodatno osigurati. No, prije nego što ju je vlada prihvatila i dala dopuštenje za donaciju, kao što je gore rečeno u br. 4 i 5, bilo je potrebno lažirati prodaju. Sada je ta imovina bila upisana na ime Biskupijskog sirotišta, izjavio je fra Radoslav Glavaš.⁷³ Mons. Lazarević, koji je otkrio sve ove prodaje i preprodaje, nije znao ništa o tehničarima utaje poreza, piše malo drukčije: Biskupija Mostar prodala Abramumu (sic) Mikačiću u općini Mostar br. 2043 i br. 2092 dvije kuće sa zemljištem i dvorištem od 930 m, 2 vrta uz kuću u Zahumu, (domummo - kućicu?) od 12 m i zgrada s trgovinom od 36 m, sve za 3.000 kruna.⁷⁴

9. *rasprodana nekretnina kod Lazarevića*, koja se nalazila isto u općini Mostar, br. 2229, tzv. Voćar uz (turski) harem (Voćarska Marčama?) u Zahumlju (sic) s prostorom od 728 m. Kuća s okućnicom od 213 m bila je prodana za 2.000 kruna Adamu Mikačiću.⁷⁵ Glavaš navodi samo jednoga kupca, Adama Mikačića i iznos od 3.000 kruna. Lazarević navodi, naprotiv, dvojicu kupaca Abrama i Adama

⁷³ 8 et 9. *Duo edificia cum adnexis hortis in civitate Mostar (Mandeterii) corn. 3.000. Questi beni furono venduti ad Abramo (sic) Mikačić; ma la vendita era finta. In realtà è una donazione fatta all'orfanotrofio diocesano; però prima che il governo non desse il permesso di fare questa donazione e di accettarla, come fu detto sopra al n° 4 et 5, era necessario di fingere una vendita. Ora questi beni sono iscritti al nome dell'orfanotrofio diocesano. Vidi Prilog 11, 2,8-9.*

⁷⁴ *Il Vescovado Romano Cattolico ha venduto ad Abramo (sic) Mikačić sotto No. steura No. 2043, N0. 2092 nel comune cattolico di Mostar due case col contorno terreno ed atrio di 930 metri, due orti vicini alla casa di Zahum, domummo di 12 metri ed un fabbricato con bottega di 36 metri, tutto per tre mila corone. Usp. Prilog 1,VIII.*

⁷⁵ *IX. Frate Pasquale Buconjic ha venduto ad Adamo Mikačić si trova nel catasto steureale N 2229 nel comune di Mostar, e ciò così detto Voćar vicino al cemeterio (sic) turco (Voćarska Marčama?) u Zahumlju (sic) dello spazio 728 metri. La casa col contorno spazio 213 metri venduto per 2.000 corone austriache. Usp. Prilog 1,IX.*

Mikačića i još dodatnu sumu od 2.000 kruna. Dakle, po Lazareviću ove nekretnine su bile prodane za 5.000 kruna.⁷⁶

10. rasprodana nekretnina kod Lazarevića: Ovdje Lazarević pomaže dalje u razjašnjavanju konfuznoga stanja preprodaje i navodi u 10. točki: Adam Mikačić preprodao sve što se nalazi pod Br. VIII. i IX. Sirotištu Franjevki, za 5.000 kruna.⁷⁷ To znači da bi bilo jedino pravedno rješenje u ovoj lažnoj transakciji, ukoliko bi stečena suma iz prodaje od 5.000 kruna bila vraćena jednom ili dvojici Mikačića. Kako za ovu vrstu transakcije Sestre franjevske nisu bile još uvježbane, bila su potrebna menadžerska iskustva jednog fra Luke Begića, fra Radoslava Glavaša ili fra Ambre Miletića. Zanimljivo je da provincijal Begić u svojoj izjavi daje naslutiti delikatnost ovoga pitanja i izjavljuje: Prodaja spomenutih nekretnina, međutim, bila je samo nominalna, jer je bila donacija Biskupijskom sirotištu, i već je imovina uknjižena na ime navedenog sirotišta, a da se Adamu Mikačiću nije platilo ništa, osim troškova prijenosa vlasništva.⁷⁸

11. rasprodana nekretnina kod Lazarevića: Frater Glavaš je bio upitan što zna o prodaji mlinice u župi Potoci. (*molinum cum adnexa possessione quae sustentstioni parochi in paroecia Potoci destinate erant, coron. 200.*) Naime, mons. Lazarević se potužio u svome izvješću Svetoj Stolici da je župa Uzašašća Gospodinova u Bijelom Polju⁷⁹ prodala Adamu Mikačiću pod poreznim brojem 43 vodeni mlin,

⁷⁶ O ovom je predmetu istraživala i pisala N. B. Palac. Premda je vrlo dobro prikazala početak sirotišta, nije ulazila u problem simulirane prodaje, preprodaje, donacije te konačnog uknjiženja spomenutih nekretnina u posjed Sestara franjevki. Usp. N. B. PALAC, *Školske sestre franjevske Krista Kralja*, str. 27-28.

⁷⁷ NB. *Adamo Mikačić ha venduto tutto quello nuovamente che si trova sotto N^{ro} VIII e IX allo orfanotrofio Romano Cattolico delle suore terziarie di S. Francesco per 5.000 corone.* Vidi Prilog 1,X.

⁷⁸ *La vendita però è soltanto nominale, essendo una donazione all'orfanotrofio diocesano, e di fatto questi beni sono iscritti al nome del detto orfanotrofio senza pagar nulla ad Adamo Mikačić se non le spese di traslazione di dominio.* Usp. Prilog 11, 3,8-9.

⁷⁹ Župa Potoci - Bijelo Polje, koju spominje mons. Lazarević, nosila je naslov: Župa Uzašašća Gospodinova. Godine 1913., kada je župna crkva bila konačno dovršena, bila je posvećena Presvetom Srcu Isusovu. Posveti na 20. travnja 1913. nazočio je i delegat Bastien i isusovac Antun Puntigam, koji je uvelike pridonio dovršenju crkve. Dok je još bila u gradnji, crkva je nosila naslov

kuću s mlinom i štalu od 246 m za 200 kruna, što je u sebi bila čista proturječnost.⁸⁰ Na to je odgovorio Glavaš, da je to bio drugi mlin u Potocima i da je zaista bio prodan Adamu Mikačiću za 200 kruna, kao i prethodna imovina pod brojevima 8 i 9, odnosno kao donacija Biskupskom sirotištu i da je mlin bio već upisan na ime navedenog sirotišta. Župu Potoci utemeljio je biskup Buconjić. Prvo je kupio zemljište, dao graditi župnu kuću i privremenu drvenu i neuglednu crkvu. Na području župe nalazila su se dva mlina. Činovnik, koji je to unosio u zemljišne knjige, upisao je pogrešno jedan mlin na ime župe Uzašašća Gospodinova i tako je te prihode smio koristiti mjesni dijecezanski svećenik i župnik, don Tadija Božić.⁸¹ Zahvaljujući pogrešci činovnika u mjesnom katastru, mogao se župnik i biskupska župa Potoci - Bijelo Polje, ne znajući kako i zašto, radovati iznenadnom poklonu iz ostavštine biskupa Buconjića, koju im biskup nije namjeravao pokloniti!

12. rasprodana nekretnina kod Lazarevića ili 10. točka saslušanja franjevca Glavaša odnosi se na rasprodaju brojnih Biskupovih posjeda u kotaru Nevesinje. I o tome je mons. Lazarević Rim izvijestio u svome dopisu: Buconjić je u kotaru Nevesinje prodao svoj posjed na 11 katoličkih obitelji, za onu cijenu za koju je kupio, samo nije mi poznata cijena, ali mora biti vrlo velika, mislim od 40 do 60 tisuća kruna.⁸² Glavaš je na ovo pitanje odgovorio da je Buconjić sam izvršio ovu

Kristova Uskrsnuća. Pod utjecajem spomenutoga isusovca promijenila je ime u crkvu Srca Isusova Usp. *Schematismus Almae Missionariae Provinciae Ordinis S.P. Francisci in Hercegovina*, Mostar, 1903., str. 4; ANTON PUNTIGAM, *Kako me je Bog vodio*, Zagreb - Travnik, 2023., str. 183-185. Usp. bilj. 133.

⁸⁰ *La chiesa Parrocchiale del Ascensione nel luogo detto Potoci al Campo Bianco detto (Bijelo Polje) ha venduto ad Adamo Mikačić nelle steura 43 un molino da acqua e casa e la casa molinaia ed anche una stalla di 246 metri per 200 corone.* Vidi Prilog 1,XI.

⁸¹ Glavaš je razjasnio situaciju pišući: *Si tratta del secondo molino de Potoci venduto ad Adamo Mikačić, come i beni precedenti indicati ^{no} 8 et 9, cioè una donazione all'orfanotrofio diocesano, e già iscritto al nome del suddetto orfanotrofio. Questa parrocchia (fol. 66r) fu fondata da Mgr. Buconjić che comprò i terreni, fabbricò la casa parrocchiale ed una chiesa provvisoria. Allo stesso luogo esiste un altro molino, di cui rendite servono alla sustentazione del parroco.* Vidi Prilog 11, 2,10. Usp. dolje bilj. 141.

⁸² *Nello distretto di Nevesinje Mons. Vescovo ha venduto il suo possedimento ad undici famiglie cattoliche per quel prezzo per il quale li ha comprati soltanto non*

prodaju i da on nije imao u tome udjela.⁸³ Time je završilo saslušavanje glavnoga svjedoka, osumnjičenog, odnosno stvarnog aktera, od kojeg je delegat Bastien dobio mnoga razjašnjenja u ovoj kompliciranoj crkveno-pravnoj situaciji. Puno je zanimljivija izjava provincijala Begića, koji u svojoj izjavi pod zakletvom već otvara vrata budućem Hercegovačkom slučaju.⁸⁴

Ostala trojica svjedoka koji su morali položiti zakletvu i podvrći se saslušanju bili su tadašnji i višekratni provincijal fra Luka Begić,⁸⁵ bivši višekratni poglavar hercegovačkih franjevaca, provincijal te dugogodišnji Buconjićev generalni vikar i član biskupijskoga konzistorija, fra Nikola Šimović⁸⁶ i bilježnik biskupijskoga konzistorija, fra Lujo Bubalo.⁸⁷ Ako se izuzme dobro obaviješteni provincijal Begić, koji ostavlja dojam glavnog aktera iz pozadine, djeluju dvojica drugih svjedoka u Delegatovu izvješću kao Glavaševi poslušni učenici, dobro poučeni da daju manje više iste odgovore na ista pitanja.

Zanimljiva je izjava fra Nikole Šimovića na kraju njegova ispitivanja, kada tvrdi da je mons. Lazarević znao za ove odluke biskupa Buconjića i za njegove razloge koji su ga na to potakli, ali nije pravio primjedbe.⁸⁸ Po delegatu Bastienu, Lazarević je sredinom studenoga 1910. čuo za glasine da je Buconjić odlučio rasprodati dobra, ne znajući što je bila biskupova volja. Stoga je on sam i uz pomoć posrednika, laika i svećenika prepisao iz suda i iz gruntovnice u Mostaru prodana biskupijska/biskupova dobra i o tome je izvijestio svoga

mie è noto il prezzo, però deve essere assai grande-credo in circa da 40 a 60 mille corone. Vidi Prilog 1,XI.

⁸³ *Il R.P.Glavaš dichiara che queste vendite furono fatte da Mgr. Buconjić stesso; egli non ebbe nessuna parte. Vidi Prilog 11, 2, 11.*

⁸⁴ Prilog 11, 3,11. O Begićevoj izjavi usp. dolje bilj. 139.

⁸⁵ Vidi Prilog 11,3.

⁸⁶ Vidi Prilog 11,4.

⁸⁷ Vidi Prilog 11,5.

⁸⁸ *Il R.P. Nicolao Šimović dichiara in fine che Mgr. Lazaro Lazarević aveva conosciuto queste disposizioni ed i motivi che aveano (sic) addotto il defunto Vescovo ad agire in tale guisa, Mgr. Lazarević non fece nessuna oggezione. Usp. Prilog 11, 4,11.*

metropolitu Stadlera u Sarajevu i Svetu Stolicu u Rimu.⁸⁹ Lazarevićeva akcija bila je redovni crkveno-pravni postupak u sličnim slučajevima! Lazarević je bio duboko uvjeren da su rasprodana i darovana dobra bila dobra biskupije Mostar-Duvno, kao što je to bilo zavedeno u katastru općine Mostar, ne Buconjićeva privatna dobra. Kao pitomac uglednog Urbanova kolegija u Rimu, Lazarević je poznavao crkveno i misijsko pravo i znao je dobro za važeće propise za redovnika, koji je postao biskup. Za posvećenoga biskupa koji je bio prije redovnik, vrijedilo je pravilo: redovnik ne stječe više dobra za samostan, nego za katedralu ili biskupiju: *Episcopus monachus non acquirit monasterio, sed ecclesiae cathedrali seu diocesi*. To se najbolje vidi, iz njegova nimalo laskava pisma u pogledu biskupa Buconjića i franjevac, koje je uputio nadbiskupu Stadleru 1. prosinca 1910. Lazarević nabraja svoja saznanja, ali i predrasude o biskupu Buconjiću: On je još za života imenovao posebnoga generalnog vikara Radoslava Glavaša svojim tajnikom. On mu je dao i ovlasti da ga predstavlja pred svim civilnim vlastima u vezi prodaje i darivanja biskupskih dobara. Dobra su prodana ili donirana, a da se nije vodilo računa o biskupovoj bolesti koja, osim starosti, jako utječe na njegov mozak, jer često nije u redu i po pola godine. Po Lazareviću franjevci su svojim iznimnim nasrtajem i svojom sebičnošću i interesom spopali Buconjića da biskupova dobra ne ostanu drugom biskupu iz reda svjetovnih svećenika. Njima su franjevci navijestili rat i mržnju toliku da nikoga ne pozdravljaju, nego im, dijecezanskim svećenicima, okreću leđa.⁹⁰ Zbog ovih teških optužbi i opisa bolesnoga biskupa Buconjića postavilo se pitanje zdravog razuma: Je li biskup Buconjić

⁸⁹ *Avant cette date c. à d. vers le milieu de novembre, Mgr. Lazar Lazarević, ayant entendu de certain bruit circuler et sans avoir aucune connaissance des volontés de l'évêque, avait proprio motu fait faire des (fol. 48v) recherches par l'intermédiaire de laïcs et de prêtre séculiers au bureau de l'enregistrement des vents, afin de savoir quel' étaient bien vendus et le prix de vente. Vidi Prilog 14.*

⁹⁰ *Credo pure come il Mons. Vescovo Buconjic abbia nominato un (sic) speciale Vicario Generale Padre Ilario Glavaš suo segretario cui ha dato anche la facoltà di presentarlo presso tutte le autorità civili in materia di vendite e donazioni dei beni vescovili, i quali sono venduti e donati nel modo come segue, senza considerazione alla malattia del Vescovo la quale, oltre la vecchiezza, influisce assai al di lui cervello, poiché spesso non è in ordine, già da mezzo anno. Oltre un assalto straordinario dei fratti (sic) i quali l'hanno assalito col loro egoismo e interesse, onde non rimangono i beni del vescovo ad un altro Vescovo dell'ordine*

uopće bio sposoban donijeti sam sve ove odluke glede imenovanja specijalnoga generalnog vikara i glede rasprodaje i donacije dobara ili mu je to sve bilo nametnuto pod pritiskom otaca iz uprave Provincije. Po Lazareviću, sljedeći oci franjevci su utjecali na biskupa, njegovu rasprodaju i donaciju biskupskih dobara: p. Ambro Miletić, prijašnji provincijal, p. Luka Begić tadašnji provincijal i p. Radoslav Glavaš, biskupov tajnik, sad *pro interim* generalni vikar.⁹¹

Izješće delegata Bastiena u Rim

Nakon saslušanih izvjava petorice svjedoka, četiri franjevca i jednoga dijecezanskog svećenika, delegat Bastien je u dva pisma od 19. veljače 1911. poslao svoje mišljenje i zapažanja (*votum*) državnom tajniku Svete Stolice, kardinalu Merry del Valu.⁹² U prvom dužem pismu, napisanu na talijanskom jeziku, on je pokušao na široko ispitati pravnu vrijednost Buconjićeve odluke i je li njegov opunomoćenik fra Radoslav Glavaš smio rasprodati ili darovati njegovu imovinu te je došao do, za franjevce, vrlo pozitivna zaključka. Po njemu, nema sumnje da je mons. Buconjić sve činio u dobroj namjeri (*con buona fede*), oslanjajući se na ovlast koju mu je podijelio papa Pio X. svojom usmenom izjavom (*vivae vocis oraculo*). Lik mons. Buconjića, kako su ga opisala njegova subraća, ali i svjetovnjaci, među njima i zemaljski poglavar general Varešanin, delegat Bastien je stopostotno usvojio i bio je u suprotnosti svakoj drugoj izvjava.⁹³ Bastien je preuzeo mišljenje da je mons. Buconjić živio vrlo siromašno, da nikad nije imao novca, jer je sve davao crkvi, činio dobra djela i pomagao siromahe. Dalje opisuje da je gotovo nasilno prije dvije godine napustio kućicu,

dei preti secolari ai quali i fratti (sic) hanno dichiarato guerra e odio talmente che nessuno li salutano, anzi li voltano le spalle. Vidi Prilog 1, Uvod.

⁹¹ *I principali padri che hanno influito sul Vescovo per la vendita e donazioni dei beni Vescovili sono i seguenti, Padre Ambrogio Miletić exprovinciale, Padre Luca Begić provinciale e specialmente Padre Ilario Glavaš segretario Vescovile e adesso pro interim Vicario Generale. Vidi Prilog 1, Uvod.*

⁹² Vidi Priloge 12 i 13.

⁹³ *È fuori dubbio che Mgr. Buconjic abbia tutto fatto con buona fede, appoggiandosi sulla facoltà concessa **vivae vocis oraculo** del Sommo Pontefice. Il carattere di Mgr. Buconjic, come potevo conoscerlo da persone tanto laiche, s'opponne ad ogni contraria affermazione. Vidi Prilog 12.*

tako su Buconjićeva subraća delegatu Bastienu oslikala staru biskupsku rezidenciju u Vukodolu, premda je ona dotad bila najveća i najrepreszentativnija nekretnina u Biskupiji, te njemu i njegovim prethodnicima služila za stanovanje, za školu i tiskaru u zabačenom dijelu grada. Navodno je Buconjić, po Bastienu, smatrao novi biskupski dvor, koji mu je sagradila vlada, preraskošan za jednoga franjevca.⁹⁴ Ova je izjava delegata Bastiena u dijametralnoj suprotnosti s istovremenom izjavom fra Radoslava Glavaša, da je biskup Buconjić potrošio 150.000 kruna za uređenje okoliša nove raskošne rezidencije!⁹⁵ Potvrdu Papine usmene izjave, *vivae vocis oraculo*, trebalo je tek dokazati. Za to je delegat našao i drugoga svjedoka, fra Nikolu Šimovića. Fra Radoslav Glavaš je navodno mogao potvrditi ovu izjavu svojim dnevnikom u koji je unio usmenu izjavu Pija X. Bastien ne kaže da je vidio Glavašev dnevnik, nego da je Glavaš to vidio zapisano u svome dnevniku. Drugi svjedok, fra Nikola Šimović, vrlo ugledan franjevac, izjavio je pod prisegom da je nekoliko puta čuo od pokojnoga biskupa Buconjića o postojanju i davanju ovog dopuštenja, koje mu je usmenom izjavom (*vivae vocis oraculo*) najprije podijelio Leon XIII., te kasnije potvrdio papa Pio X.⁹⁶ Bastien je izostavio svjedočanstva hercegovačkoga provincijala Begića i konzistorijalnog bilježnika fra Luje Bubala, koji su u ovoj stvari bili strani svjedoci jer nisu čuli potvrdu direktno od Pape ili od biskupa Buconjića. Po zakonskim načelima ovakvi se svjedoci redovito ne pripuštaju sudu

⁹⁴ *Fu quasi con violenza che egli, due anni indietro, lasciò la piccola casa che avea servito ad egli ed ai suoi predecessori di residenza in un luogo remoto della città, trovando il nuovo palazzo vescovile fabbricato dal governo troppo lussuoso per un frate.* Vidi Prilog 13. Ovo mišljenje o Buconjiću nije dijelio general Marijan Varešanin, praktični vjernik, kućni prijatelj, koji ga je dobro poznao i materijalno podupirao. *Ibidem.*

⁹⁵ Glavaš opisuje okućnicu oko nove biskupske rezidencije: *I terreni intorno al nuovo palazzo vescovile, colla cantina, la stalla e i edifici adiacenti circa 150.000 corone.* Ovdje se možemo upitati: Gdje je zavjet siromaštva, ako samo za okućnicu izdvaja 150.000 kruna? Vidi Prilog 12.

⁹⁶ *Egli ha affermato sotto giuramento aver sentito diverse volte dal defunto Vescovo, Mgr. Buconjić l'esistenza e la concessione di questo permesso dato vivae vocis oraculo da Leone XIII e confermato dalla Sua Santità Pio X. Il R. P. Nicolao Šimović era intimo di Mgr. Buconjić e consigliere concistoriale della diocesi Mostar e Trebinje.* Vidi Prilog 13.

(sic) ili im se barem ne vjeruje.⁹⁷ Na kraju se pitao delegat Bastien je li se ovakvo svjedočanstvo, usmeni iskaz (*vivae vocis oraculo*) može pripustiti sudu. Delegat Bastien bio je mišljenja da redovito i samo po sebi, tj. neovisno o drugim argumentima, usmeni iskaz (*vivae vocis oraculo*) ne može se pripustiti sudu. No, ako je usmeni iskaz (*vivae vocis oraculo*) bio potkrijepljen drugim argumentima, to jest svjedočanstvom svjedoka i prisegom, sva prava ga priznaju sposobnim i daju sigurnost sucu. Takvi argumenti, po Bastienu, postoje u pitanju ostavštine mons. Buconjića: Izjave samoga mons. Buconjića, koji je osoba bez ikakve sumnje, izjave dvojice svjedoka, od kojih je jedan bio prisutan u audijenciji kod Svetog Oca, drugi, koji je o tome čuo od pokojnog biskupa te konačno prisega obojice svjedoka.⁹⁸ Delegat Bastien uzeo je u obzir i prigovor drugih osoba, posebno mons. Lazarevića, koji je bio mišljenja da mons. Buconjić nije više bio potpuno priseban kada je donio tu odluku i dao je provesti po franjevcu Glavašu.⁹⁹ Lazarevićev prigovor pobija Bastien jakim argumentom: prisutnost građanskoga suca kad je Buconjić imenovao fratra Glavaša izvršiteljem svoje posljednje volje i kad mu je za to dao ovlasti. Bastien argumentira: Da se mons. Buconjić nalazio u tom stanju, kako ga je opisao mons. Lazarević, građanski sudac, bez obzira na zakone koji su bili na snazi u ovom režimu, ne bi mogao prihvatiti dispoziciju mons. Buconjića zbog kazne ništetnosti.¹⁰⁰ Drugi jaki argument

⁹⁷ *Lascio da parte le due altre deposizioni del R.P. Luca Begić, Provinciale di Erzegovina, e del R.P. Luigi Bubalo, i quali in questa questione sono testi de auditu alieno, che regolarmente secondo i principi giuridici non sono ammesso (sic) o almeno a loro non si dà credenza.* Vidi Prilog 13.

⁹⁸ *Regolarmente e per sé solo, cioè indipendentemente da altri argomenti, non penso che possa esser ammesso in giudizio; ma se è corroborato da altri argomenti, cioè dal testimonio di testi e del giuramento, tutti i diritti l'ammettono come capace di dare la certitudine al giudice. Ora questi argomenti esistono nella presente questione dell'eredità di Mgr. Buconjić, cioè l'affermazione di Mgr. Buconjić stesso, il quale certamente è una persona omni exceptione major, (veća od svake iznimke, vjerodostojna, usp. Pazmanov prijevod Codexa iz 1917., kan. 800) le deposizioni di due testi, dei quali uno fu presente all'udienza del Santo Padre, l'altro che ha sentito la cosa d al defunto Vescovo, in fine il giuramento di ambedue testi.* Vidi Prilog 13.

⁹⁹ *che Mgr. Buconjić non sia più stato totalmente presente quando egli fece queste disposizioni e le fece eseguire dal R.P. Glavaš.* Vidi Prilog 13.

¹⁰⁰ *Ma oltre questa affermazione, c'è un argomento di valore indiscutibile: la presenza del giudice civile, quando Mgr. Buconjić nominò il R.P. Glavaš*

našao je Bastien u protestnom pismu mons. Lazarevića upućenom Općinskom sudu u Mostaru od 5. siječnja 1911. U tom prosvjednom dopisu nije bilo riječi o lošem fizičkom i mentalnom stanju mons. Buconjića. To se nalazi samo u Lazarevićevo pismu upućenu mons. Stadleru od 1. prosinca 1910. Stoga je pohoditelj Bastien iznio sve svoje rezerve¹⁰¹ i zaključio, ne dovodeći u pitanje bolje sudište, (*salvo meliori judicio*), da su Buconjićeve prodaje i donacije valjane i da ih Sveta Stolica može ozakoniti, namećući objema stranama šutnju za budućnost.¹⁰² Bastienov posljednji prijedlog, nametanje šutnje u ovom slučaju, ostavlja i kod osjećajnoga povjesničara ili bezosjećajnog pravnika gorak okus, po onoj Shakespearovoj izjavi iz Hamleta: Nešto je trulo u državi Danskoj. Nešto slično mislio je i biskup Mišić kad je preuzeo upravu biskupije Mostar-Duvno i kad je otkrio praznu biskupijsku kasu i dirnuo, možda namjerno ili iz neznanja, u zavjeru šutnje u Glavnoj kući Sestara franjevkki u Mariboru, ali i u Provincijalatu hercegovačkih franjevaca, kako nam vrela svjedoče.¹⁰³

U drugom pismu Kardinalu državnom tajniku, isto tako od 19. veljače 1911., ovaj put na francuskom jeziku, pohoditelj Bastien produbljuje neke točke iz svoga prvog izvješća.¹⁰⁴ Bastien naglašava da izjava o sumi od 150.000 kruna, koja je navodno dodatno bila poklonjena sestrama franjevkama i franjevačkom samostanu u Mostaru ne potječe od mons. Lazarevića.¹⁰⁵ Ona je nastala kod procjenjiva-

l'esecutore della sua ultima volontà e gli (fol. 74v) diede i suoi ordini. Se Mgr. Buconjić si fosse trovato in quel stato, il giudice civile, a meno delle leggi vigenti in questo regime, non poteva accettare la disposizione di Mgr. Buconjić sotto pena di nullità. Vidi Prilog 13. Ovdje se cijela stvar može produbiti u kanonima 1336-1338 iz današnjega Crkvenog zakonika.

¹⁰¹ *E di fatto nella protesta mandata al tribunale civile di Mostar non ci fu nulla menzione dello stato di Mgr. Buconjić; solamente ne trovo un cenno nella lettera di Mgr. Lazarević a Mgr. Stadler, del di 1 dicembre 1910, e qui faccio tutte le mie riserve. Vidi Prilog 13.*

¹⁰² *Conchiudo: Salvo meliori judicio, sono del parere che le vendite e le donazioni sono valide, e che la Santa Sede può legittimarle, imponendo per l'avvenire silenzio ad ambedue parti. Vidi Prilog 13.*

¹⁰³ Usp. dolje bilj. 114.

¹⁰⁴ Vidi Prilog 13.

¹⁰⁵ *Insuper majores summae in pecunia donatae sunt tam praedictis monialibus, tum Monasterio Fratrum Minorum Mandetrii. Quarum summa attingit circa 150.000 coronas. Vidi Prilog 2.*

nja vrijednosti rasprodanih dobara ili iz nekih drugih izvora i spoznaje u razgovoru između nadbiskupa Stadlera i njegova generalnog vikara, kanonika Hadrovića. Tu dodatnu sumu uvrstio je kanonik Hadrović u pismo koje je pripremio za vikara Lazarevića. Ovaj je to prepisao, potpisao i bez provjeravanja Hadrovićeva teksta, poslao u Rim.¹⁰⁶ Naknadno su se za ovo ispričali mons. Lazarević i kanonik Hadrović.¹⁰⁷ Moguće je, u ovom slučaju, i jedno koncilijantnije rješenje da je franjevac Glavaš u razgovoru sa Stadlerom, kojeg je vrlo cijenio, spomenuo opću vrijednost sirotišta i njegovih posjeda, koji su bili darovani sestrama kao i vrijednost nekretnina i gotovine, koje su darovanjem i preprodajom prešle u posjed Franjevačke provincije, bili procijenjeni na 150.000 kruna.¹⁰⁸ Nadbiskup Stadler, koji je na ovom području bio pravi profesionalac, mogao je prije pogriješiti u nabranjanju anđela i arkandela u vrhbosanskom nebu, nego u procjeni materijalne vrijednosti crkvenih nekretnina u posjedu biskupa Buconjića!

Zanimljiva su dodatna zapažanja delegata Bastiena o načinu poslovanja mons. Buconjića. Po Bastienu on je sam upravljao imovinom biskupije koja se dijelom vodila na imenu Biskupije i na njegovu ime-
nu. Činjenica da je u Mostaru bio samo jedan imovinski upravitelj u biskupiji, on sam kao biskup, nažalost nije bila svojstveno samo Mostaru i moglo je to imati ozbiljne posljedice, pogotovo ako se ta imovina vodi na imenu biskupa. Po Bastienu sve ovisi o razboritosti i financijskim mogućnostima pojedinog čovjeka, osobinama koje se ne mogu naći kod svakoga. Ovim dodatkom Bastien je želio dodatno opravdati Buconjića i upozoriti Kardinala državnoga tajnika kako bi Sveta Stolica trebala pružiti učinkovit pravni lijek za slične slučajeve

¹⁰⁶ *Cet alinéa ne se trouve pas dans la lettre de Mgr. Lazarević à Mgr. Stadler; il été insérée par Mgr. Hadrović a la suite d'une conversation avec Mgr. Stadler et désigne la valeur globale des biens vendus, mais non pas les sommes d'argent, qui auraient été donne soit aux Franciscains de la province de l'Herzégovine soit aux Sœurs Tertiaires franciscaines, ce qui certes eût été difficile à Mgr. Buconjić, qui n'avait jamais d'argent. Vidi Priloge 2 i 13.*

¹⁰⁷ Vidi Priloge 3 i 4.

¹⁰⁸ Vidi Prilog 12.

i u drugim biskupijama.¹⁰⁹ Delegat je imao i jaku primjedbu na djelovanje Mostarskoga građanskog suda koji mu je učinio nedostupnim ostale Buconjićeve papire. Pohoditelj, ne samo da nije mogao doći do svih željenih dokumenata, on nije bio sposoban te dokumente konzultirati, jer nije poznao hrvatski i turski.¹¹⁰ Čini se, po Bastienovu istraživanju, da je Buconjić imao krunskih dužnika. U banci je bio položen iznos od otprilike 10.000 kruna. Stoga on preporučuje Svetoj Stolici da budući mostarski biskup, uz pomoć jednoga gospodarstvenika, pregleda te papire kako bi imao jasan uvid u pravo financijsko stanje.¹¹¹ S pravom je delegat Bastien završio svoje izvješće: *Imam dojam, Eminencijo, da je ovo pitanje ostavštine biskupa Buconjića jedna od raznih epizoda koje su obilježile i obilježavaju borbu između svjetovnog klera i franjevac.*¹¹² Premda u ovoj tvrdnji delegata Bastiena ima mnogo istine, ona ostaje nedovoljna i površna. Dvije nepune godine kasnije, došao je u Mostar kao novi biskup, bosanski franjevac fra Alojzije Mišić i preuzeo je upravu biskupije Mostar-Duvno kao biskup ordinarij i upravu biskupije Trebinje-Mrkan kao apostolski upravitelj. U biskupijskoj kasi u Mostaru našao je sve prazno i otuđeno te je unio u svoju *Kroniku* pitijisku primjedbu na posljednje dane Buconjićeva materijalnog vodstva biskupije: *Puno se trudio za*

¹⁰⁹ *Mgr. Buconjić administrait seul les biens du diocèse qui pour plus part sont inscrit à son nome. Le fait d'un seul administrateur des biens d'un diocèse n'est malheureusement pas unique à Mostar et peut avoir des graves conséquences, surtout si ces biens sont inscrit au nom de l'évêque. Tout dépende en effet de la prudence et des capacités financiers d'un seul homme, qualités que ne se rencontrent pas en chacun. Je me permets de signaler la chose à Votre Eminence afin que le Saint-Siège puisse apporter un remède efficace.* Vidi Prilog 13.

¹¹⁰ *Le tribunal civil de Mostar a fait enfermer les autres papiers de Mgr. Buconjić. Je n'ai pu m'en occuper, la plupart des documents étant écrite en langue croate ou turque.* Ibidem.

¹¹¹ *Mgr. Buconjić, parait-il, (sic) des débiteurs couronnes. Il serait nécessaire que le futur évêque de Mostar avec aide d'un homme des affaires examinât ces papiers afin de rendre clairement comte de la situation. Il doit y avoir déposée à la banque une somme d'environ 10.000.* Ibidem.

¹¹² *J'ai l'impression, Eminence, que cette question de l'héritage de Mgr Buconjic est un de divers épisodes qui ont marqué et marquent encore la lutte entre le clergé séculaire et les Franciscaines.* Ibidem.

*biskupiju materijalno, ali po zadnje dane života, ko i kako neznam (sic), uništeno je.*¹¹³

Zanimljiva je ovdje Mišićeva primjedba o materijalnom trudu: *puno se materijalno trudio za biskupiju!* Što je bilo s duhovnom brigom i kako je *duhovna briga* doživjela i preživjela Buconjićevu smrt? To se pitao i mons. Lazarević u prosincu 1910. kada se obratio nadbiskupu Stadleru i u siječnju 1911. obraćajući se Svetoj Stolici. U prvom pismu naveo je imena trojice fra Paškalove subraće, koji su biskupa saletjeli (*assalito*). Pohoditelj Bastien je to okarakterizirao kao *borbu između svjetovnoga klera i franjevac*.¹¹⁴ Biskup Buconjić je smatrao da on kao biskup ništa ne gubi ako se samo osloni na franjevce.¹¹⁵ Biskupijsko svećenstvo hercegovačkih biskupija, kada je kasnije pomalo oživjelo, pisalo je u listopadu 1938. nunciju Feliciju u Beograd, i opisalo svoje gorko iskustvo s biskupovanjem fra Paškala Buconjića: Pokojni biskup fra Paškal Buconjić, franjevac, nije htio da se poveća svjetovni kler. On je napisao ekspresno još uvijek živućem Franji Hammerlu, S.J., u ono vrijeme ravnatelju Nadbiskupskoga sjemeništa u Travniku, da nije htio imati sjemeništare u tome sjemeništu. "Tko želi biti svećenik", govorio je, "neka pođe u franjevačko sjemenište na Širokom Brijegu i neka bude franjevac".¹¹⁶ Tako biskup Buconjić, premda veliki čovjek, veliki Hrvat i veliki franjevac stoji kao začetnik katoličke segregacije u Hercegovini.

Stojimo na početku historijski uvjetovane i već duboko ukorijenjene netrpeljivosti prema dijecezanskom kleru, koji se tada samo sramežljivo javlja na pozornici Mostarsko-duvanjske biskupije. Neka krajnje isključujuća stajališta bosanskih franjevaca, protiv kojih su se najodlučnije borili biskupi vikari Barišić i Kraljević, bila su prenesena

¹¹³ ABO Mostar, *Chronika biskupije*, str. 7.

¹¹⁴ Usp. gore bilj. 103 i tekst. Vidi isto Prilog 1.

¹¹⁵ B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci*, str. 146.

¹¹⁶ *Il defunto vescovo fr. Pasquale Buconjic, francescano, non volle che aumentasse il clero secolare. Egli scrisse espressamente al tuttora vivente P. Francesco Hammerl, S.J., allora Rettore del Seminario Arcivescovile di Travnik, che non desiderava aver seminaristi nel detto Seminario. Chi vuol essere sacerdote, diceva, vada al seminario francescano di Široki-brijeg e sia francescano. Pismo dijecezanskih svećenika hercegovačkih biskupija nunciju Etoru Feliciju u Beograd u listopadu 1938. AAV, ASRS, Jugoslavia 138, fol. 74.*

poput roditeljskih gena i u Hercegovinu. Njihov stjegonoša u Hercegovini postao je fra Paškal Buconjić, prvo kao redovnički poglavar i kasnije kao i biskup te je time posadio sjeme razdora za buduće generacije, između dva tako bliska i istovremeno tako nevjerojatno udaljena crkvena svijeta, koji još uvijek stoje, premda danas nešto ublaženo, pred brojnim i još neprebrođenim izazovima u Hercegovini.

Sveta Stolica potvrdila je Bastienov prijedlog rasprodaje i donacije biskupsko-biskupijskih dobara u biskupiji Mostar-Duvno svojim dopisom od 3. ožujka 1911. U dopisu je kardinal Merry del Val javio da se papa Pio X., *udostojao*, nakon zrelog ispitivanja, odobriti njegov prijedlog (*votum*) i da on može o tome upoznati zainteresirane strane.¹¹⁷ Delegat Bastien obratio se 9. ožujka franjevcu Glavašu i priopćio mu ovu odluku Svete Stolice i zamolio ga da prenese odluku Franjevačkoj provinciji i Sestrama franjevkama, da je Sveta Stolica potvrdila njegovu zamolbu i nalaže šutnju i da se više ne raspravlja o ovoj stvari. Istovremeno je poslao isti dokument i mons. Lazareviću i zamolio fratra Glavaša, da upozori mons. Lazarevića, da ovaj dokument treba biti pohranjen u arhivu Biskupije te da mons. Lazarević treba informirati i Kotarski sud u Mostaru o odluci Svete Stolice. Ovim je sigurno ciljao na Lazarevićev zahtjev podnesen Kotarskom sudu u Mostaru da se prodaja biskupijskih i biskupovih nekretnina sudski poništi.¹¹⁸

U svomu dvostrukom izvješću Svetoj Stolici delegat Bastien ostaje vjeran suženom okviru zadanih ciljeva apostolskoga pohoda i ne prelazi na druga važna i teška pitanja Crkve u biskupiji Mostar-Duvno u doba Buconjićeva biskupstva. Skoro na samom početku svog izvješća na talijanskom jeziku Bastien hladno primjećuje da osim 4-5 župa franjevci pastoriziraju sve župe u biskupiji Mostar-Duvno kao i one sve koje stoje na slobodnom raspolaganju biskupu (*liberae collationis Ordinarii*). Njega ne zanima kronični nedostatak dijecezanskoga

¹¹⁷ Sua Santità, dopo maturo esame, si è degnata di approvare il voto della V.P. emesso in proposito. Ella, pertanto, potrà renderne consapevoli le parti interessate. Vidi Prilog 15.

¹¹⁸ AFP Mostar, *Ostavštine*, sv. br. 2, fol. 108rv. Vidi Prilog 16 i Prilog 3.

klera i izbjegava svako pitanje, zašto je to tako.¹¹⁹ Stoga on nalazi opravdano da sredstva iz Buconjićeve ostavštine budu upotrijebljena i za odgoj franjevačkoga pomlatka u gimnaziji na Širokom Brijegu i u bogoslovnom sjemeništu u Mostaru. Ovi zavodi čine velike usluge biskupiji. U roku od pedeset godina bit će moguće imati dovoljno svjetovnoga klera za upravljanje novim župama ili *liberae collationis*, osim ako se budući mostarski biskup u tom smislu ne potruži više od mons. Buconjića.¹²⁰ Ova kratka rečenica: *ammenoché il futuro vescovo di Mostar non faccia in questo senso maggiori sforzi che Mgr. Buconjić*, usprkos mnogim pohvalama, više je nego vrlo negativan sud o Buconjićevu nezalaganju za podizanje dijecezanskoga klera u biskupiji Mostar-Duvno!

Glavašev popis biskupskih/biskupijskih dobara i njihova vrijednost

Bastien je, zbog zapuštenosti i nehigijenskih uvjeta u biskupskoj rezidenciji, koju je i budući biskup Mišić doživio i opisao, u posljednjoj godini Buconjićeva života, našao smještaj u franjevačkom samostanu u Mostaru. Cijelu vizitaciju po biskupijama te put u Dubrovnik i natrag, Bastien je obavio u društvu vikara za materijalna dobra, fra Radoslava Glavaša. Boravak u samostanu i putovanje po Biskupiji zbližili su, ne samo dvojicu redovnika, već i cijelu franjevačku zajednicu s delegatom Bastienom i stvorili međusobno povjerenje. Vrativši se u Sarajevo, gdje se ponajprije morao odmoriti od naporna puta i preslušavanja, delegat Bastien je u ponedjeljak 9. veljače 1911. zahvalio franjevcu Glavašu za ukazano gostoprimstvo i pratnju po Hercegovini za vrijeme njegove vizitacije. Na kraju ga je zamolio da mu pošalje hitno, kako su se bili dogovorili, popis dobara biskupije Mostar-Duvno, njihov opseg i vrijednost, kako bi on ovaj dokument

¹¹⁹ *Le parrocchie della diocesi di Mostar, fuori 4 o 5 al di più, sono tutte amministrate dai Francescani, anche quelle che sono liberae collationis Ordinarii, e ciò per mancanza di clero secolare, qualsiasi la ragione di questa mancanza. Vidi Prilog 13.*

¹²⁰ *Questi istituti rendono grandissimi servizi alla diocesi. Prima di cinquanta anni appena sarà possibile di avere un clero secolare sufficiente per reggere le parrocchie nuove o di liberae collationis, ammenoché il futuro Vescovo di Mostar non faccia in questo senso maggiori sforzi che Mgr. Buconjić. Vidi Prilog 13.*

mogao priložiti izvješću, koje je pripremao za Svetu Stolicu.¹²¹ Fra Radoslav mu je poslao neku listu, koja nije bila potpuna, koju je Bastien u utorak 14. veljače primio i s kojom nije bio zadovoljan. Fra Radoslav je najavio svoj dolazak u susljedni petak u Sarajevo. No, delegat Bastien, kako mu se žurilo, odgovorio je Glavašu da ne dolazi i da će on osobno doći vlakom iz Sarajeva u Mostar u sljedeći četvrtak u šest sati navečer i da želi ostati u Mostaru cijeli petak i u subotu se vratiti u Sarajevo. Želio je još jedanput razgovarati s njime, s provincijalom Begićem, s fra Nikolom Šimovićem i s fra Lujom Bubalom. Zahtijevao je da njegov dolazak u Mostar ostane za druge tajani i da će on primiti samo spomenute osobe.¹²² Što se tiče mons. Lazarevića, pisao je, obavijestit će ga kad stigne u Mostar.¹²³ Ne znamo kako su razgovori tekli i protekli i je li mons. Lazarević bio nazočan i upućen u cijelu dodatnu istragu i pregovore. U nedjelju 19. veljače delegat Bastien, koji se u međuvremenu vratio u Sarajevo, opominje fra Radoslava, da već od petka jutro čeka da mu dade potrebna razjašnjenja koja su mu apsolutno potrebna za njegovo izvješće Svetoj Stolici. U tome trenutku on ne može više čekati, jer je nužno da dotično pitanje bude proučeno i riješeno što prije. Stoga ga on moli da dođe u ponedjeljak ujutro 20. veljače u Sarajevo. Ukoliko on nema sve tražene dokumente, može ih poslati kasnije.¹²⁴

Ova užurbana korespondencija između delegata Bastiena i upravitelja materijalnih dobara Biskupije, franjevca Glavaša, Bastienovo iznenadno putovanje u Mostar na nova saslušanja i razgovore s već

¹²¹ *Vorrei che Lei mandasse al più presto possibile l'elenco dei beni appartenenti alla diocesi, la loro estensione ed il loro valore relativo, affinché io possa aggiungere questo documento alla relazione che debbo mandare questi giorni alla Santa Sede...* Pismo delegata Bastiena p. R. Glavašu 9. 1. 1911. Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije (AHFP) Mostar, Ostavštine fratarata, Pismo delegata Bastiena p. R. Glavašu 19. 1. 1911. AHFP Mostar, Ostavštine fratarata i posebni spisi, sv. br. 2, fol. 99. Vidi Prilog 11.

¹²² *La prego di avvertire il Rmo Padre Provinciale, il P. Nicolao Šimović ed il P. Luigi Bubalo che io desidero vedergli (sic) venerdi. Quanto a Lazaro, sarà tempo di avvertirlo quando sarò a Mostar.* AHFP Mostar, Ostavštine, sv. br. 2, fol. 102.

¹²³ *Quanto a Lazaro, sarà tempo di avvertirlo quando sarò a Mostar.* AHFP Mostar, Ostavštine, sv. br. 2, fol. 102.

¹²⁴ *Se Lei non ha potuto avere tutti i documenti richiesti, potrà mandargli dopo.* AHFP Mostar, Ostavštine, sv. br. 2, fol. 104.

saslušanim vodećim hercegovačkim franjevcima, odvojeno od mons. Lazarevića, za kojeg se ne zna je li bio uopće pozvan, te Glavašev dolazak u Sarajevo, upućuju na neku vrstu napetosti ili zavjere s obzirom na potrebne dokumente i konačno izvješće. Apostolski delegat nije mogao ili nije htio poslati u Rim svoje izvješće prije nego što je imao u rukama neke potrebne dokumente. Najvjerojatnije, bojao se da bi mogao doživjeti blamažu u očima svojih pretpostavljenih u Rimu, koji su ga poslali na apostolski pohod. Glavašev konačni popis dobara, koji je Bastien prosljedio u Rim, nosi nadnevak od 20. veljače 1911. Bastienova dva u Rim poslana izvješća datirana su 19. veljače 1911. To znači da je Glavaš donio u Sarajevo najnoviju verziju popisa dobara biskupije Mostar-Duvno, koju Bastien u svoja dva dopisa Svetoj Stolici nije mogao više konzultirati, odnosno ugraditi. Nije isključeno, da su Glavaš i Bastien zajednički radili na listi biskupijskih/Buconjićevih dobara, kako bi za Buconjića ispala pozitivna. Kada se danas taj popis malo bolje i dublje analizira, može se primijetiti da je on jedno vrlo uspješno dodatno veličanje pokojnoga biskupa, upućeno odgovornima kod Svete Stolice. Vrijednost popisanih naslijeđenih dobara od dvojice Buconjićevih prethodnika, ukoliko ih je netko u Rimu temeljito proučio, procjenjuje Glavaš na 48.000 kruna s godišnjim prihodom od 500 kruna. Vrijednost navedenih, od biskupa Buconjića stečenih, Sestrama franjevkama, Franjevačkoj provinciji i budućoj generaciji ostavljenih ili poklonjenih dobara, Glavaš procjenjuje na 640.000 kruna. Drugim riječima, ovdje je govor o pravom čudotvorcu, taumaturgu u Hercegovini. Sjetimo se samo Strossmayerove hiperbole o Stadleru! Po ovom popisu Buconjić je sve to stekao i podigao od svoje skromne godišnje plaće od 12.000 kruna i uz godišnju potporu od Pariške Infancije (Djetinjstva) od 6.000 kruna i sitne milostinje, zahvaljujući velikoj štedljivosti (*parsimonia*), kako je mostarski biskup, od njegovih obožavatelja, bio predstavljan Svetoj Stolici i katoličkoj i hrvatskoj javnosti!

Kod Buconjićevih prethodnika, Barišića i Kraljevića, Glavaš ne računa sredstva koja su oni investirali u gradnju crkava, samostana, rezidencije, škola i župnih kuća i tako ispadaju u očima čitatelja ili promatrača kao obični patuljci u usporedbi s divom Buconjićem. Po Glavašu ta pozicija kod Buconjića iznosi 300.000 kruna i on se pojavljuje kao građevinski gorostas. Dok je biskup bio živ, njegovo se sirotište zvalo Biskupsko sirotište u Mostaru. Poslije njegove smrti

preimenovano je u "Žensko sirotište sv. Franje Asiškoga u Mostaru" i dodijeljeno je oporukom od 31. listopada 1910. Sestrama franjevkama sa svim pripadnim dobrima.¹²⁵ Glavaš procjenjuje njegovu vrijednost na 150.000 kruna. U trenutku sastavljanja liste biskupskih/biskupijskih dobara, sirotište u Mostaru bilo je već uknjiženo na Seestre franjevke i ne bi se smjelo više u ovom popisu voditi kao biskupijska nekretnina. Poznata je činjenica da je nova biskupska rezidencija s popratnim zgradama bila sagrađena iz proračuna Zemaljske vlade i *de facto* poklonjena biskupu i Biskupiji. Istina je da je Buconjić kupio nekoliko sitnijih terena po Glavici iznad Biskupije, prikladnih za vinograd i voćnjak. Zgrade kao podrumi, štale i slično, bile su prateći objekti rezidencije i bili su građeni iz državnoga proračuna. Da su Buconjićevi troškovi za kupovinu i uređenje okoliša iznosili 150.000 kruna postaje nedostojno veličanje jednoga biskupa redovnika, duhovnog sina sv. Franje.¹²⁶ Zašto je onda on dao urediti kao starac tako luksuzni okoliš oko biskupske rezidencije, ako se nije htio tamo preseliti jer je želio živjeti kao siromašni franjevac, moramo se priupitati? To ga je moglo koštati gotovo trinaest njegovih godišnjih plaća, koje on nije mogao imati u posljednje tri godine svoga života, niti ih je prije mogao uštedjeti. Da bi biskup Buconjić sve to kupio, podigao i dovršio, trebao je imati između trostruko do četverostruko više sredstava na raspolaganju, nego što su mu to pružala redovita tridesetogodišnja primanja, koja je crpio iz svoje plaće i iz pomoći Pariške Infancije u visini od 540.000 kruna od 1881. do 1910. Drugim riječima on je morao raspolagati u 30 godina biskupstva u Hercegovini jednom svotom od oko 1,500.000 do 2,000.000 kruna. Ova svota mora nas upućivati na druge izvore: na brojne dobročinitelje i dobrotvorne ustanove, koje su bile dobro došle, ali su, nažalost, bile prešućene zbog nepotrebnoga naglašavanja Buconjićeva siromaštva i već tada započetoga kulta ličnosti. Katolici u Hercegovini bili bi i danas ponosni, kada bi mogli saznati, tko su sve bili njihovi dobročinitelji u tim ne baš lakim godinama njihove povijesti.¹²⁷ Nažalost,

¹²⁵ ABO Mostar, 702/1916.

¹²⁶ *I terreni intorno al nuovo palazzo vescovile, colla cantina, la stalla e i edifici adiacenti circa 150.000 corone.* Vidi Prilog 12.

¹²⁷ Usp. gore bilj. 34 s pratećim tekstom koji daje naslutiti približan popis Buconjićevih dobrotvora.

o Buconjićevim financijama ne postoji još uvijek jedan uravnotežen prikaz, počevši od radova fra Radoslava Glavaša do suvremenih povijesnih prikaza. Istovremeno, radi usporedbe, "financijski svijet" nadbiskupa Stadlera je već djelomično obrađen i navodno je bio čudesnim znakovima popraćen, što bi moglo biti potrebno i za poziciju eventualne buduće beatifikacije fra Paškala Buconjića.¹²⁸

Zaključne misli

Kad je apostolski delegat Bastien pošao u Sarajevo u prosincu 1910., nije ni slutio da će ponajprije u Hercegovini doživjeti svoje prvo pohoditeljsko krštenje. Prvo je pokušao upoznati, više površno nego temeljito, duhovno i pastoralno stanje hercegovačkih biskupija Mostar-Duvno i Trebinje-Mrkan, Franjevačku provinciju te o tome opširnije izvijestiti Svetu Stolicu.¹²⁹ Drugo, i to vrlo urgentno, morao je iznenada preispitati i financijsko poslovanje biskupa Buconjića, tj. rasprodaju i donaciju navodno biskupijskih/biskupovih dobara u studenom 1910., neposredno prije njegove smrti u prosincu 1910., što je glavni predmet ovog istraživanja. Tijekom 1910. godine Hercegovačku franjevačku provinciju, ali i samoga biskupa Buconjića spopao je paničan strah, nakon što su konačno shvatili da bi mogli vrlo lako izgubiti "franjevačku biskupiju u Hercegovini" (*nostram franciscanam dioecesim in Ercegovina*), kako su je neki od njihovih pravnika, poput fra Jerke Borasa, rado nazivali. Nadbiskup Stadler, već je u siječnju 1910. urgirao u Beču kod Zajedničkoga ministra financija Buriána, stvarnog upravitelja Bosne i Hercegovine, želeći instalirati u Mostaru čovjeka od svoga povjerenja, kanonika i pomoćnog biskupa Ivana Šarića (1871.-1960.) kao Buconjićeva koadjutora. Da su se hercegovački franjevci našli u teškome položaju, snosi veliku odgovornost jedan od najvećih sinova provincije, biskup fra Paškal Buconjić.¹³⁰ On se još uvijek tako ponašao i čak bio u to duboko uvjeren da se u Hercegovini bez njega ne može i ne smije ništa dogoditi.

¹²⁸ MILENKO KREŠIĆ, *Nadbiskup Stadler i financije: gradnje, nekretnine i poslovi*, Katolički bogoslovni fakultet, Sarajevo - Glas Koncila, Zagreb, 2021., str. 189-195.

¹²⁹ Usp. P. VRANKIĆ, "Apostolski pohod...", u: *Hercegovina*, 9 - 2023., str. 199-211.

¹³⁰ *Idem*, str. 211-218.

Da su mu snage počele izmicati, postalo je svima jasno, posebno upadljivo već 1908. godine prigodom aneksije BiH i njegova odbijanja preseljenja u novu biskupijsku rezidenciju. Njegov nasljednik, biskup Mišić, opisuje to stanje vrlo slikovito:¹³¹ Buconjić je htio ostati i dalje u svome svijetu, daleko od ljudi, u svojoj staroj rezidenciji u Vukodolu, ne iz franjevačkog ideala siromaštva, nego zbog stečenih navika i jedne vrste straha pred novim ljudima i novim navikama koji su se širile po gradu. Zemaljska vlada, koja mu je *de facto* 1906. godine izgradila, i Biskupiji poklonila novu rezidenciju, prijetila je iznenada sekvestracijom nove rezidencije u vojne svrhe, ukoliko se on ne preseli. U ovom stanju Buconjić je, već star i obolio, bez potrebne kućne i bolesničke njege, koju su sigurno mogle pružiti u gradu nastanjene redovnice, Sestre milosrdnice ili Sestre franjevke, bio potpuno ovisan o svome tajniku i vrsnom menadžeru fra Radoslavu Glavašu i medicinski nekvalificiranom kućnom osoblju. Uza sve spomenute poteškoće i na kraju smrti, godina 1910. donijela mu je, gledajući ljudski i kršćanski, nekoliko lijepih i svjetlijih trenutaka u njegovu životu. Tajnik Glavaš uzveličao ga je kratkom ali dostojnom spomenicom "prigodom tridesetogodišnjice biskupovanja". S velikim osobnim zadovoljstvom mogao je doživjeti, uz pomoć *Hrvatske narodne zajednice*, veliku pobjedu nad svojim političkim, ne teološkim, rivalom u Sarajevu, nadbiskupom Stadlerom i njegovom *Katoličkom udrugom*. U svibnju 1910. ušao je u Bosansko-hercegovački sabor kao virilist (član Sabora po položaju) i u njemu održao prvi i posljednji govor. Početkom lipnja nazočio je posjetu cara Franje Josipa Mostaru i Hercegovini i kao iskreni poklonik dinastije i monarhije doživio je

¹³¹ ...Buconjić vremeniji, naučio se živiti van grada u Vukodolu, bilo mu je teško ostaviti Vukodol, seliti u Mostar u vrtlog grada, nije se puno interesirao, tako je katol. Residencija prikraćena. Residencija kako već reko izgrađena je 1906. Pres. Buconjić stariji čovjek, naučio se u Vukodolu uživati mir i slobodu, što u Mostaru neće imati, nije odmah uselio u residenciju. Došla je aneksija 1908. nastala mala u Europi komešancija. Ko da bi rat mogao izleći se. Austrougarska počela vojsku sabirati. Njeka vrst mobilizacije. U Mostaru sgrnulo se više vojske, nejma stanova. Došo poziv pres. Buconjiću, ili useljajav u novu Residenciju, ostani u Vukodolu; ili seli iz Vukodola da mi uselimo u Vukodo. Nije bilo drugo preuzv. Buconjić u ovakvim prilikama ostavi Vukodol 1908. useli se u novu Residenciju. Usp. VELIMIR BLAŽEVIĆ, "Fra Alojzije Mišić (1859-1942 i njegovi autobiografski zapisi", u: *Bosna Franciscana*, 58, Sarajevo, 2023., str. 145-284, ovdje, str. 255.

te trenutke kao vrhunac, ne samo carske već i monarhijske, hrvatske, katoličke i vlastite glorifikacije.

Uza sve ove političke i reprezentativne uspjehe pratile su ga svakodnevnne tegobe, bolesti i iscrpljenost, nezadovoljstvo i neuspjeh oko traganja i predlaganja poželjnoga kandidata za svog nasljednika te nemogućnost promaknuti od njega favoriziranoga kandidata, dalmatinskog franjevca Lulića, za svoga nasljednika. Žalostili su ga nepovjerenje i otpor nekolicine vodećih franjevaca u Hercegovini, okupljenih oko unutarnjeg i samo sedam godina mlađega rivala, provincijala Begića, koji su remetili njegove želje i planove. U tom novonastalom ozračju djeluje danas čudno i zagonetno da Buconjić nije predlagao svoga tajnika Glavaša kao jedinog poželjnoga kandidata, koji je bez sumnje bio prihvatljiv većini subraće u Provinciji i moguće i vladi u Sarajevu! Što ga je smetalo da predloži toga mlađeg subrata za nasljednika u Mostaru? Možda mladost, učenost, sposobnost, možda neka novostečena navika uživanja u "Dionizijevim darovima", koja je već bila raširena među starijim članovima biskupskoga konzistorija u Vukodolu i kasnije u gradu ili neki nepoznati, no već ozbiljno nastupajući morbus? Možda je bila u igri ljubomora starije subraće, koji su radije vidjeli sebe na toj dužnosti u Hercegovini, poput starine fra Nikole Šimovića, komu je samo još to odličje nedostajalo u dugoj i bogatoj franjevačkoj karijeri. Ne smije se zaboraviti već spomenuti i vječni provincijal Begić, koji je sam sebe predlagao caru Franji Josipu za biskupa.¹³² Nikako ne možemo prešutjeti bivšega provincijala, agilnog i politički utjecajnog fra Ambru Miletića, kojega su podržavali i cijenili hrvatski političari ili na kraju, mnogo mlađeg franjevca, fra Jerku Borasa. Taj, bez sumnje, sposobni crkveni pravnik, rado je tražio i vidio sebe, ne samo među kandidatima, nego i pod mitrom i kao takav se sam natjecao u Rimu.¹³³ Najvjerojatnije nećemo nikada doznati pravu tajnu ignoriranja fra Radoslava Glavaša od biskupa Buconjića i od starješinstva Provincije za budućeg biskupa u Mostaru. No, posljednja promocija koju je fra Radoslav Glavaš doživio od Buconjića 29. listopada 1910., nije bila mala, ali je u svojoj biti postala vrlo nezahvalna. Bio je imenovan jedinim

¹³² P. VRANKIĆ, "Apostolski pohod...", u: *Hercegovina*, 9 - 2023., str. 217.

¹³³ *Idem*, str. 216-217.

generalnim vikarom i izvršiteljem njegove usmene biskupske oporuke. Komu je Glavaš trebao zahvaliti tu uslugu? Biskupu Buconjiću? Nikako! U tim posljednjim mjesecima i danima biskupa Buconjića upravljao je *de facto* biskupijom i biskupskom rezidencijom, svaka-ko iz neposredne blizine, provincijal Begić, potpomognut od bivšeg provincijala fra Ambre Miletića. Begića su slušali kako Glavaš tako i biskup Buconjić kao svoga redovničkoga poglavara. Može se dobro pretpostaviti, čak pravno gledajući i razumjeti, da se provincijal Begić odlučio na jednu smjelu akciju. Kad je shvatio da nitko od njegove hercegovačke subraće neće doći na biskupsku stolicu u Mostaru, odlučio je ne dopustiti da Buconjićeva baština i ostavština, premda je bila biskupijska i njegova, padne u tuđe ruke: u ruke jednog dalmatinskog ili bosanskog franjevca ili, ne dao Bog, u ruke jednog vrhbosanskoga kanonika, tj. dijecezanskog svećenika!

Različite i čudne su sudbine dvojice biskupijskih vikara u Hercegovini. Mons. Lazarević, premda je bio donedavno generalni vikar i jedan od najuglednijih prezbitera u hercegovačkim biskupijama, član konzistorija u biskupiji i od 11. prosinca 1910. i vikar *in spiritualibus*, premalo je znao ili razumio, što se sve oko njega i iza njegovih leđa događalo i odlučivalo u biskupiji. Ostavljen sam, bez ikakve solidnije pomoći od nadbiskupa Stadlera, nije mogao poduzeti nešto konkretnije i bolje na svome odgovornom mjestu. Osim toga, kao trebinjsko-mrkanski svećenik, nije bio zadovoljan da se Stadler trudio promicati samo vrhbosanske kanonike na upražnjeno biskupsko mjesto u Mostaru, zapostavljajući trebinjsko-mrkanske svećenike, koji su bili bliži Mostaru, Hercegovini i hercegovačkom mentalitetu. Novi biskup Mišić imenovao ga je generalnim vikarom i zadržao ga u Mostaru u biskupskoj rezidenciji sve do njegove smrti u 81. godini života 17. rujna 1919.

Daljnja sudbina nekoć moćnog i bez sumnje vrlo sposobnog franjevca Radoslava Glavaša bila je malo drukčija. Ostao je i dalje u biskupskoj rezidenciji kao vikar *in materialibus* do dolaska biskupa Mišića u srpnju 1912. Morao je vidjeti i neposredno doživjeti tko se sve borio za biskupsku stolicu u Mostaru, koga je Zemaljska vlada u Sarajevu mimoilazila, koga je ona sve htjela ili nije htjela promaknuti, jer je po Konvenciji iz 1881. godine, imala pravo i dužnost predložiti caru

svoga kandidata za mostarsko-duvanjskog biskupa.¹³⁴ Na kraju se Glavaš još više približio nadbiskupu Stadleru i Vladi u Sarajevu te je još 29. studenoga 1912. pismeno molio, sada, kad više nije dobio nikakvo namještenje kod novoga biskupa Mišića, za isplatu obećanog honorara za upravljanje biskupijom Mostar-Duvno *in materialibus* od 11. prosinca 1910. do 14. srpnja 1912.¹³⁵ Stadler je zagovarao njegovu molbu. Čak mu je prije bio odobrio da može koristiti zadnja poznata ili nepoznata financijska sredstva iz biskupijske ili Buconjićeve kase. Koliko je imao uspjeha u svojim materijalnim potraživanjima kod Zemaljske vlade u Sarajevu, nije bilo moguće doznati iz arhivskih vrela. Zanimljivo je da ga biskup Mišić nije htio zadržati u službi biskupije. Poznato je da se prerano, 23. srpnja 1913. na Humcu preselio iz zemaljske i materijalne Hercegovine u nematerijalnu i nebesku domovinu, u 46. godini života, samo dvadeset mjeseci poslije smrti svoga velikog dobročinitelja biskupa Buconjića. Bio je to veliki gubitak kako za Crkvu, biskupiju i provinciju tako i za širu hrvatsku političku, kulturnu i duhovnu misao, ne samo u Hercegovini.¹³⁶

¹³⁴ *Il Santo Padre...concede alla stessa Maestà Sua il privilegio di nomina dell'Arcivescovo e dei Vescovi nella Bosnia e nell'Erzegovina.* A. MERCATI, *Raccolta dei concordati*, str. 1015.

¹³⁵ AHFP Mostar, Ostavštine, sv. br. 2, fol. 55rv.

¹³⁶ Na brojna pitanja o životu i djelovanju uglednog franjevca fra Radoslava Glavaša kao i o njegovoj ulozi u prodaji i donaciji biskupijskih i biskupovih dobara moći će zasigurno pružiti mnoge i dobre odgovore Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije u Mostaru. No, u ovom uratku nije to bio bliži predmet ovog istraživanja.

PRILOZI

Prilog 1.

Pismo Mons. Lazara Lazarevića, generalnog vikara u Mostaru, od 1. prosinca 1910. nadbiskupu Stadleru o rasprodaji i donaciji dobara u posjedu biskupije i biskupa Buconjića u mjesecu studenom 1910., neposredno prije njegove smrti. AAV, SS 1914, rubr. 247, fol. 52r-54r, N° 49303.

Sia lodato Gesù Cristo.

Mostar il 1/XII 1910.

Eccellenza Ill.ma e Rev.ma Monsignor Giuseppe Dottore Stadler, Arcivescovo di Vrhbosnia e metropolita di Bosnia ed Erzegovina residente in Sarajevo.

Da poiché la Sua Eccellenza sorvegliando sopra la Chiesa Cattolica in queste parti di Bosnia ed Erzegovina, divisa in tre vescovati e un Arcivescovado Sarajevo, Banjaluka, Mostar e Trebinje; specialmente per noi Bosniaci ed Erzegovesi molto tristi e pericolosi, a motivi che uomini perversi e di poca fede gettarono la semenza di discordia tra il clero secolare e regolare Francese talché dalla parte dei Frati Francescani si è arrivato alla più grande disobbedienza e mancanza di rispetto verso la Sua persona talché si può chiamare una perfetta anarchia religiosa. Perciò Sua Eccellenza nella Sua sorveglianza ha cercato di informarsi quanto meglio poteva non solamente intorno al popolo cattolico ed ai pastori loro, Suoi suffraganei Vescovi. Sono certo che la Sua Eccellenza Illustrissima e Reverendissima saprà dalle informazioni private ed almeno dai pubblici fogli, che il nostro amato vescovo Pasquale Buconjic è assai ammalato e giace in letto da dove dicono i medici non si alzerà prima che quando (**fol. 52v**) porteranno alla sepoltura, la quale è già scavata e preparata nella Chiesa dei Frati d'innanzi l'altare di S. Antonio.

Credo pure come il Mons. Vescovo Buconjic abbia nominato un (uno!) speciale Vicario Generale Padre Ilario Glavaš suo segretario cui ha dato anche la facoltà di presentarlo presso tutte le autorità civili in materia di vendite e donazioni dei beni vescovili, i quali sono venduti e donati nel modo come segue, senza considerazione alla

malattia del Vescovo la quale, oltre la vecchiezza, influisce assai al di lui cervello, poiché spesso non è in ordine, già da mezzo anno. Oltre un assalto straordinario dei fratti (sic) i quali l'hanno assalito col loro egoismo e interesse, onde non rimangono i beni del vescovo ad un altro Vescovo dell'ordine dei preti secolari ai quali i fratti (sic) hanno dichiarato guerra e odio talmente che nessuno li salutano, anzi li voltano le spalle.

I principali padri che hanno influito sul Vescovo per la vendita e donazioni dei beni Vescovili sono i seguenti, Padre Ambrogio Miletić exprovinciale, Padre Luka Begić provinciale e specialmente Padre Ilario Glavaš segretario Vescovile e adesso pro interim Vicario Generale.

La vendita e le donazioni seguono nel modo seguente, tutto ricavato dai libri steurali li 29. XI. 1910. Vendite e donazioni sono eseguite ai 12. XI. e ai 18. XI. 1910.

Vendita e donazioni (Prodaja i darovi)

I. Romano Cattolico Vescovato di Pasquale Buconjića a venduto a mezzo Frate Ilario Glavaš procuratore generale e Vicario Vescovile di Pasquale Buconjic ad Antonio Jukić figlio del defonto (defunto!) Nicolò Jukić, a Martino e Davide, fratelli Suton, filio (figlio!) del defonto (**fol. 53r**) Francesco Suton, tutto nelle parole della Steurn sotto N^{ro} 2214 e N^{ro} 2478 sul comune cattolico di Mostar e ciò 57/105 casa N^{ro} 2214 col di intorno alla casa e coll'atrio nel luogo detto Zahum 84 metri e 57/109 terreno coltivabile detto Panjevina di un dunumo e 657 metri venduto tutto per 9 mila corone austriache. NB (Nota bene) dicono i cittadini che tutto questo valeva da 35 a 40.000 corone. NB quasi tutto ciò che è venduto per poco e alla specolazione (speculazione!) di pagare meno alla steura governiale.

NB. Martino Suton e Davide Suton avendo inteso che un vicino loro avendo diritto di ricomprare dette case ed il circondario delle case col terreno, allora loro fecero donazione alla moglie del più anziano fratello ed il signor Jukic servo del concistoro Vescovile fece la donazione della sua casa al figlio più anziano onde quello vicino non possa fare ritorno al proprio vantaggio.

II. Fra Pasquale Buconjic ha venduto tra Nicolò, Giovanni e Pietro Martinović del defonto Pietro, essendo rappresentati da Vita dal defonto Pietro Martinović nella particella della steura N^{ro} 2226 del comune di Mostar Dolac detto di due Pascoli (dva pašnjaka) di tre dulumi 950 metri-un terreno coltivabile di un dunumo di 480. metri, una casa con il contorno della casa di 20 metri tutto ciò per 150 corone.

III. Fra Pasquale Buconjic ha venduto a Mateo Martinović figlio di Giovanni Martinović sul foglio della steura N^{ro} 73 (Kataster) del distretto Kruševo un prato di possessione 7 dunumi 730 metri per il prezzo di 200 corone.

IV. Romano Cattolico Vescovado, del Frate Vescovo Pasquale Buconjic hanno venduto ad Antonio Jukić particella nella steura sotto N^{ro} 2158 del distretto di Mostar, due terreni coltivabili ed un prato di 13 dunumi (**fol. 53v**) di metri 780., cinque parcelle di terreno lavorato a contratto (mobina) nella steura sotto il N^{ro} 73 nel comune di Kruševo venduto per 5.000 mila corone.

V. Frate Pasquale ha venduto ad Antonio Jukić sul libro catastrale N^{ro} 3612 Dobrič, terreno che si coltiva a contratto (mobina), nel libro catastrale N^{ro} 82 del medesimo comune un orto tra i ponti di 150 metri tutto per 3.000 corone austriache.

VI. Il Vescovato di Mostar e Duvno ha impegnato (založilo) per 4.000 corone alla Provincia dei Frati di Erzegovina un terreno comprato dal vescovo Buconjic per fabbricare la Chiesa cattedrale si trovava nel libro del catastra N^{ro} 3754 del comune cattolico di Mostar.

VII. Frate Pasquale Buconjić ha venduto ai parenti suoi Stefano, Mateo, Nicolò, Giovanni e Antonio ed al neonato Giuseppe, Giorgio e Luka Buconjić del defonto Giovanni tutto nella steura N^{ro} 733,738,742 nel comune Vrabčići, ciò è due terreni da contratto ed un colono detto Selim Miškin, tutto ciò per mila 1000 corone.

VIII. Il Vescovado Romano Cattolico ha venduto ad Abramo Mikačić sotto N^{ro} steura N^{ro} 2043, N° 2092 nel comune cattolico di Mostar due case col contorno terreno ed atrio di 930 metri, due orti vicini alla casa di Zahum donumo di 12 metri ed un fabbricato con bottega di 36 metri, tutto per tre mila corone.

IX. Frate Pasquale Buconjic ha venduto ad Adamo Mikačić si trova nel catasto steureale N^{ro} 2229 nel comune di Mostar, e ciò così detto Voćar vicino al cimiterio (sic) turco (Voćarska Marcama?) u Zahumlju (sic) dello spazio 728 metri. La casa col contorno spazio 213 metri venduto per 2.000 corone austriache.

(**fol. 54r**) X. NB. Adamo Mikačić ha venduto tutto quello nuovamente che si trova sotto N^{ro} VIII e IX allo orfanotrofio Romano Cattolico delle suore terziarie di S. Francesco per 5.000 corone.

XI. La chiesa Parrocchiale del Ascensione nel luogo detto Potoci al Campo Bianco detto (Bjelo polje) ha venduto ad Adamo Mikačić nelle steura 43 un molino da acqua e casa e la casa molinaia ed anche una stalla di 246 metri per 200 corone.

XII. Nello distretto di Nevesinje Mons Vescovo ha venduto il suo possedimento ad undici famiglie cattoliche per quel prezzo per il quale li ha comprati soltanto non mie è noto il prezzo, però deve essere assai grande-credo in circa da 40 a 60 mille corone.

XIII. Dicono che dei terreni comprati dai vescovi due precedenti non si è venduto niente soltanto ha mutato Mons. Buconjić alcuni terreni e case dando altro terreno viceversa all' Episcopio. Però di quello che egli ha comprato non ha lasciato niente all'Episcopio, ma invece ha venduto o donato tutto.

Prilog 2.

Izvješće i zamolba mons. Lazara Lazarevića, kapitularnog (apostolskog) vikara u Mostaru papi Piju X. od 4. siječnja 1911. o rasprodaji crkvenih dobara biskupa Buconjića. AAV, SS 1914., rubr. 247, fol. 25r-26v., N° 48317.

Beatissime Pater!

Humillime infrascriptus ad pedes Sanctitatis Vestrae provolutus necesse sibi duxit, de venditione ac donatione possessionum, quas felicis recordationis Illmus ac Reverendissimus Pater frater Paschalis Buconjić Ordinis Fratrum Minorum S. Francisci qua Episcopus Mandetriensis acquisivit, Sanctitatem Vestram certiolem redere,

Praedictus Episcopus Mandetriensis multas possessiones per spatium 30. annorum sui Episcopatus in varias bonas ecclesiasticas fines

compravit. Sed aliquot dies ante mortem tribuit, servata quidem forma legali iudicii civilis, iudicam facultatem Revdo Patri Hilario Glavaš Ordinis Min. S. Francisci, suo Secretario, plures ex acquisitis possessionibus venendi ac donandi, et quidem non obtentis a Sacra Sede pro tali casu praescriptis facultatibus.

Rev. Pater Hilarius Glavaš innixus obtentis facultatibus sequentes venditiones perfecit:

1.) aedificium in civitate Mostar (seu Mandetrii) quod est valoris localis circa 40.000 coronarum, praetio 9.000 cor.

(fol. 25v)

2.) pratum in ambitu 3950 m², agrum 1480 m² seu non aedificium rusticum omnino praetio coronarum 150.

3.) pratum 7.730 m² praetio coronarum 200.

4. duos agros cum adnexo prato in ambitu 13.780 m² praetio coronarum 5.000.

5.) possessionem sic dictam "moba", praetio coronarum 3.000.

6.) Provinciae Fratrum Minorum oppignoratus est locus, aedificandae ecclesiae Cathedralis, desinatus pro debito coron. 4.000.

7.) possessionem sic dictam "moba" cor. 1.000.

8.) duo aedificia cum adnexis hortis in civitate Mostar (Mandetrii) coronar. 3.000.

9.) aedificium cum adnexo horto coron. 2.000.

10.) molinam cum adnexa possessione, quae sustentioni parochi in parochia Potoci destinatae erant, coron. 200.

Inquisitione de tale modo procendendi facta, repertum est quod ista venditio ita instituta erat ad evitandas magnas expensas si officio civili in forma donationis tam sororibus III. Ordinis S. Francisci, quibus educatio pupillarum concredita est, quam patribus Franciscalibus Mandeterii **(fol. 26r)** gratitudinis causa, quam etiam famulo cui pro pluribus retro annis annua pensio non erat soluta, propositae sunt.

Insuper majores summae in pecunia donatae sunt tam praedictis monialibus, tum Monasterio Fratrum Minorum Mandetrii. Quorum summa attingit circa 150.000 coronas.

Interrogatus R.P.Glavaš de intrumento S. Sedis respondit, quod defunctus Episcopus saepius ante mortem asseruerat se a S. Patre licentiam ore tenuis obtinuisse. Ast certum est, quod defunctus Episcopus propter senilem debilitatem jam pluribus annis elapsis limina Apostolorum visitaverit. Praeterea notandum est, quod in residentia Episcopi ecclesia cathedralis non existat, sed Episcopo unica tantum in hac civitate ecclesia, et haec est Fratrum Minorum, quae est simul etiam parochialis, qua talis inservit; proventus autem Episcopales ita sunt exigui, ut sustentationi Episcopi, si dignitatem episcopalem ad extra repraesentare vellet, vix sufficerent; nova residentia ante aliquos annos extracta ita elementaribus calamitatibus exposita est, ut major summa ad (fol. 26v) istas removendas adhibenda sit; secus post aliquot annos propter nimios humores, qui undique muros ex fundamentis officendum ad inhabitandum impossibiles eveniet. Si ergo omnia, quae acquisita sunt, supra expositis modis dissipentur, qui est Episcopus, qui ecclesiam cathedralem aedificaret, praecipue in hac maximae paupertatis Dioecesi.

Quare juri Ecclesiastico innixus humilime a Vestra Sanctitate rogo ut praedictis sororibus relictas possessiones et donationes pro sustentatione educandarum pupillarum approbare, reliquas autem omnes venditiones ac donationes ad pristinum statum revocare et aedificationi ac sustentationi ecclesiae cathedralis assignare dignetur. Dum haec Sanctitati Vestrae refero, cum filiali devotione peto apostolicam benedictionem.

Mandetrii (vulgo Mostarini in Hercegovina), die 4. Januarii anno 1911.

Humillimus filius in Christo Lazar Lazarević Vicarius Generalis Capitularis¹³⁷

¹³⁷ Ovo pismo (zamolbu) sastavio je mons. Stjepan Hadrović, generalni vikar Vrhbosanske nadbiskupije, na temelju poslanog izvješća mons. Lazarevića nadbiskupu Stadleru od 1. prosinca 1910. Stadler je razgovarao sa svojim generalnim vikarom o izvješću i dao mu nalog da se o svemu izvjesti Sveta Stolica. Hadrović je dopunio Lazarevićevo izvješće za jednu važnu i vrlo spornu rečenicu, koja nije bila u Lazarevićevu dopisu Stadleru i koja glasi: *Insuper majores summae in pecunia donatae sunt tam praedictis monialibus, tum Monasterio Fratrum Minorum Mandetrii. Quarum summa attingit circa 150.000 coronas.* Radi se, dakle, osim novaca stečenih iz prodaje spomenutih

Prilog 3.

Izvadak iz protestnog pisma mons. Lazarevića Okružnom sudu u Mostaru od 5. siječnja 1911. zbog prodaje biskupskih dobara mostarsko-duvanjskog i trebinjskog biskupa mons. Buconjića. AAV, SS anno 1914, rubr. 247, fol. 55r-v, N° 49303.

All'Inclito Giudizio Distrettuale di Mostar!

È noto ad esso inclito Giudizio, che il Revndo Frate Gaudenzio Glavaš, appoggiato dalla dichiarazione giudiziaria dell'Ilmo Signore Frate Pasquale Buconjić vescovo di Mostar abbia venduto i beni che aveva acquistato il medesimo defonto (defunto) vescovo Pasquale Buconjić.

Al sottoscritto Vicariato incombe di sorvegliare all'ordine nella Diocesi, per lo spazio finché sarà nominato il nuovo Vescovo a cui deve tutto in ordine consegnato nelle mani. Perciò si trovava in dovere di protestare contro detta vendita del padre Gaudenzio Glavaš, onde che sia eseguita staura, e ciò per le seguenti ragioni.

1.) L'Illustrissimo defonto Pasquale Buconjić era religioso nel medesimo tempo, e come tale non poteva acquistare niente per la propria persona ma solamente per la chiesa alla quale serviva come Vescovo. Per la quale ragione, senza speciale permesso della Santa Sede non poteva ad arbitrio disporre dei beni acquistati come Vescovo, un tale permesso non esiste. Se il suo antecedente segretario il Padre Gaudenzio Glavaš conferma, che il defonto Buconjić vescovo abbia spesse volte dichiarato, di aver avuto permesso verbale dal Santo Padre; un

Buconjićevih dobara o dodatnih 150.000 kruna, koje je on navodno poklonio sestrama Trećega Reda i franjevačkom samostanu u Mostaru. Danas, kao i u ono doba, vrlo je teško dokazati preko priloženih i dostupnih arhivskih izvora, je li ta dodatna suma postojala. Za svotu od 150.000 kruna čuo je generalni vikar Hadrović od nadbiskupa Stadlera. Stadler, za vrijeme svoga boravka u Mostaru 11. prosinca 1910. i prilikom imenovanja dvojice kapitularnih vikara, don Lazara Lazarevića i fra Radoslava Glavaša, čuo je iz usta fra Radoslava Glavaša o dodatnom poklonu biskupa Buconjića od 150.000 kruna. K tomu treba dodati da su između Stadlera i Glavaša vladali dobri odnosi i povjerenje. S druge strane teško je povjerovati da je Stadler pogriješio u citiranju darovane svote. Rijetko je tko u Bosni Hercegovini posjedovao takvu sposobnost procjene vrijednosti nekretnina ili vrijednost novca kao nadbiskup Stadler. Usp. Pismo kanonika Hadrovića od 12. veljače 1911., Prilog 4.

tale permesso, secondo costume della Santa Sede, non ha nessun valore (pro foro externo) mentre deve essere in scritto.

2.) Anche che il defonto Vescovo abbia un tale permesso, avrebbe questa amministrazione il diritto di annullare tale (fol. 55v) vendita dei beni della chiesa, i quali sono venduti al di sotto della metà del valore comune come pure quei beni che sono stati regalati.

Per queste ragioni si prega cotesto inclito giudizio:

1° di annullare la vendita ed il contratto delle medesime vendite in quale si sia maniera fossero fatte di quei beni si intende che erano ascritti al nome del defonto Vescovo Buconjić di Mostar così pure tutte le donazioni fatte.

2.) (3?) Che tutti questi beni vengino ascritti a nome della Diocesi di Mostar-Duvno, ovvero alla Diocesi di Trebinje, secondo che in quale distretto si trovano.

Kapitolare Vicariato in Mostar li 5. Gennaio 1911.

Don Lazzaro Lazarević amministratore delle Diocesi Mostar Duvno-Trebinje Marcana.

Osobni potpis.

Prilog 4.

Pismo Kardinala državnog tajnika Merry del Vala delegatu Bastienu od 11. siječnja 1911. o pristiglom izvješću Kapitularnog vikara Lazarevića. AAA, Nunz. Vienna, vol. 775 A, fasc. 1. fol. 2r. N° 48.317.

Rev.mo Signore,

È pervenuta alla Santa Sede una domanda del Vicario Capitolare di Mostar relativa all'impiego dei beni lasciati dal defunto vescovo.

Prima di prendere qualsiasi determinazione in proposito, stimo opportuno trasmettere, qui unita, a V. P. Rma, copia della domanda suddetta, interessandola a prendere, col dovuto riserbo, adeguate informazioni al riguardo e a riferirmene, facendomi altresì conoscere il savio suo parere sulle proposte del menzionato Vicario Capitolare. Profitto intanto dell'occasione per confermarmi con sensi di profonda stima

R. Card. Merry del Val

Revmo P. Pietro Bastien O.S.B. Sarajevo.

Prilog 5.

Pismo mons. Lazarevića od 6. veljače 1911. apostolskom delegatu P. Bastienu. *Allegato N° 3: Lettera di Mons. Lazarević del 6. febbraio 1911 al delegato Bastien.* AAV, SS anno 1914, rubr. 247, fol. 57r.

Sia lodato Gesù Christo!

Mostar, 6. Febr. 1911.

Reverendissimo Padre!

Ecco Le spedisco con la posta tre scritti del Revsmo canonico Stefano Hadrović coi quali si conferma chi è l'autore di quel articolo nel di lui scritto intorno alla vendita dei beni del defonto Buconjić; il quale articolo comincia e finisce così: "*Insuper majores summae in pecunia donatae sunt tum praedictis monialibus, tum Monasterio Fratrum Minorum Mandeterii. Quarum summa attingit circa 150.000 coronas*".

Questa dichiarazione non si trova nei miei scritti presso l'arcivescovo come neppure nello scritto mio consegnato a Sua Paternità Revma come già ha veduto soltanto la prego di riguardare quella mia dichiarazione consegnata all' Eccellenza Arcivescovo Stadler.

Il signor canonico Hadrović ha fatto assai male di compromettermi presso la Santa Sede con quello articolo, senza dichiarare la fonte da dove ha avuto questa informazione, ma invece di ordinare a me che io lo scriva e spedisca a Roma; mentre sua Eccellenza l'Arcivescovo, mi ha scritto di informare esso intorno a questa vendita disordinata, ed esso avvertirebbe il governo e la Santa Sede il che non ha fatto, ma invece ha ordinato ad Hadrović che io faccia tutto, mandandomi per mezzo Hadrović una copia scritta dal medesimo al Papa ed al Giudice ed eccole spedisco alla sua Paternità Reverendissima se crede di consegnare le al Santo Padre onde anche Esso sappia come è stata composta e spedita a Roma la lettera sulle vendite de beni del defunto Buconjić. Prego una gentile e sincera risposta a questi scritti onde sappia se li ha ricevuti.

Suo umile don Lazzaro Lazarević, Vicario Capitolare

Prilog 6.

Pismo mons. Hadrovića od 12. veljače delegatu Bastienu. *Allegato N° 4: Lettera di Mons. Hadrović al Delegato Bastien del 12. febbraio 1911.* AAV, SS anno 1914, rubr. 247, fol. 58r; N° 49303.

Reverendissime Pater!

Ad relationem ab Illmo Dno Lazaro Lazarević, administratore Dioceseos Mandetriensis, de statu oeconomico istius Dioeceseos ad Sacram Sedem missam, declarare debeo: illud punctum, in quo se summa cor. 150.000 agitur, non esse ex fonte praefati Illmi Dni Lazarević assumptum, sed juxta referatum orale Suae Excellentiae Dni AEppi Stadler, quod iste a R.P. Hilario Glavaš, quando Mandetrii degebat, acceperat additum.

Cum vero de praedicta summa nullum testimonium, praeter supra memoratam oralem relationem, praesto habui, confectis litteris de hac re, rogavi Illmum Dnum Lazarević, ut castigandis castigatis correctisque corrigendis, emendatam relationem transscribat et ad Sacram Sedem mittat. Ipse vero putabit, illam declarationem recto testimonio miti, non ausus erat illam variare. Nunc vero, quando res melius explorata sit, hunc errorem libentissime corrigo.

Dum haec RDssmae Paternitati Vestrae refero permaneo.

Sarajevi die 12 Februarii 1911.

Min.in Xsto Steph. Hadrović

Vicarius generalis

Prilog 7.

Pismo Kardinala državnog tajnika Merry del Vala delegatu Bastienu od 11. siječnja 1911. o pristiglom izvješću Kapitularnog vikara Lazarevića. AAA, Nunz. Vienna, vol. 775 A, fasc. 1. fol. 2r. N° 48.317.

Rev.mo Signore,

È pervenuta alla Santa Sede una domanda del Vicario Capitolare di Mostar relativa all'impiego dei beni lasciati dal defunto vescovo.

Prima di rendere qualsiasi determinazione in proposito, stimo opportuno trasmettere, qui unita, a V. P. Rma, copia della domanda

suddetta, interessandola a prendere, col dovuto riserbo, adeguate informazioni al riguardo e a riferirmene, facendomi altresì conoscere il savio suo parere sulle proposte del menzionato Vicario Capitolare. Profitto intanto dell'occasione per confermarmi con sensi di profonda stima

R. Card. Merry del Val

Revmo P. Pietro Bastien O.S.B. Sarajevo.

Prilog 8.

Pismo Kardinala državnog tajnika Svete Stolice kojim ovlašćuje 13. siječnja 1911. delegata Bastiena da može, osim sakupljanja saznanja kako o javnom vladanju i životu bosansko-hercegovačkih franjevac, što je i jedan od glavnih razloga njegove misije, da isto tako istražuje o redovničkoj stezi, razmještaju i boravku po župama i samostanima. AAV, Arch. Nunz. Vienna vol. 775 A, fasc. 1. fol. 3r-4r. N° 48.391.

Segretaria di Stato di Sua Santità No. 48.391, Dal Vaticano 13. Gennaio 1911.

P. Pietro Bastien O.S.B.

St. Josefsinstitut Sarajevo, Bosnia (con inserto)

Rev.mo Padre,

Mi è regolarmente pervenuto il rapporto inviatomi dalla P.V. in data del 15 (5!) corr. mese.

La ringrazio delle ampie informazioni trasmesse mi sia a riguardo delle diverse questioni, che dividono in due partiti cotesto clero e popolo, che a riguardo dei candidati alla vacante Sede di Mostar, ed attendo tutte quelle altre notizie, che alla P.V. riuscirà di procurarsi.

Interessando alla S. Sede, come Ella ha ben rilevato, conoscere esattamente la (**fol. 3v**) condizione vera delle due provincie francescane della Bosnia- Erzegovina, la P.V. potrà assumere, con la nota sua prudenza, informazioni, oltreché su la condotta pubblica dei francescani, ciò che è uno dei principali scopi della missione confidatale, anche su la disciplina e regolare osservanza e su la distribuzione e permanenza dei religiosi medesimi nei conventi e nelle parrocchie. Credo utile a tale scopo trasmetterle, qui allegato, uno stato personale

dei francescani delle due provincie inviatomi da Mons. Stadler, che Ella mi restituirà a suo tempo. (fol. 4r) Delle relazioni da intrattenere con coteste Autorità civili lascio il giudizio alla prudenza di V.P.: in massima Ella potrà scambiare coi membri del Governo locale quelle visite che stimerà necessarie ed utili, ed anche soltanto convenienti.

Con consensi di sincera stima passo a raffermarmi V.P. Reverendissima

R. Cardinale Merry del Val

Allegato lettera di Mons. Stadler del 19 novembre 1910 con elenco dei R.P. Francescani nella Bosnia ed Erzegovina

Prilog 9.

Brzojavna zamolba delegata Bastiena Kardinalu državnom tajniku iz Mostara 19. siječnja 1911. u kojoj traži ovlast da može prisegnuti svjedoke u pitanju prodaje biskupovih nekretnina u Mostaru. AAV, SS 1914, rubr. 247, fasc. 10, fol. 39r, N° 48547.

Mostar, 19 Gennaio 1911

Da cifra: Cardinale Merry del Val Vaticano; Nell'affare beni immobili vescovili Mostar necessario giuramento domando facoltà ricevere. P. Bastien.

Prilog 10.

Brzojavni odgovor Kardinala državnog delegatu Bastienu u kojemu mu dodjeljuje zatraženu ovlast 20. siječnja 1911. AAV, SS 1914, rubr. 247, fasc. 10, fol. 38r, N° 48547.

Telegr. spedito 20 gennaio 1911, P. Bastien Bischöflicher Palast Mostar: Concessa facoltà richiesta con telegramma di ieri. Card. Merry del Val.

Prilog 11.

Istraga apostolskog delegata Bastiena o rasprodaji i darovanju određenih crkvenih dobara po zapovijedi biskupa Buconjića i o ovlaštenju datom fra Radoslavu Glavašu kao izvršitelju njegove posljednje

volje, u prisutnosti građanskoga suca u Mostaru. AAV, SS 1914, rubr. 247, fol. 64r-74v, N° 49303.

Svjedoci:

1. Mgr. Lazaro Lazarević, Amministratore Apostolico sede vacante delle diocesi di Mostar-Duvno ed Trebinje, ha presentato giuramento e dichiarato che egli non sa altro che ciò che contengono la supplica alla Santa Sede e la lettera a Mgr. Stadler. Tutto fu trascritto dai libri "steuerali" del governo il 29 novembre 1910.

Mostar, il 4 febbraio 1911.

2. R.P. Ilario Glavaš (fol. 64r-66r), Amministratore *in temporalibus sede vacante* delle diocesi di Mostar-Duvno et Trebinje ed esecutore delle ultime volontà del defunto Vescovo Mgr. Buconjić ha prestato giuramento e dichiarato come segue:

I° Relativamente al permesso concesso dal Sommo Pontefice a Mgr. Buconjić di vendere, commutare, donare *in pias causas* i beni acquistati dai suoi risparmi, elemosine etc.

Il Rdo Padre dichiara che trovandosi in udienza dal Santo Padre con Mgr. Buconjić, il di 20 maggio 1905, Mgr. Vescovo di Mostar domandò al Sommo Pontefice di voler confermare le facoltà ad egli concesse da Leone XIII° di poter vendere, commutare, donare *in pias causas* i beni acquistati dai suoi risparmi, elemosine etc, lasciando integri i beni che appartengono alla diocesi ed acquistati (**fol. 64v**) da lui e suoi predecessori. Sua Santità Pio X° rispose testualmente: "Bene, tutte quelle facoltà che ha avuto dal Nostro Predecessore, Noi le confermiamo" e fece il segno della croce. Il Rdo Padre ha preso questa notizia dal suo giornale.¹³⁸

II° Relativamente alla vendita dei beni.

1. aedificium in civitate Mostar (seu Mandeterii) quod est valoris localis circa 40.000 coronarum, praetio 9.000 coronarum.

¹³⁸ Usp. gore bilj. 51.

Si tratta di una casa venduta ad Antonio Jukić, Martino e Davide Sutton con un terreno annesso. La casa avea (aveva!) costato al Vescovo circa 12.000 corone, come egli stesso l'ha dichiarato al R.P. Glavaš.

Antonio Jukić, servitore del concistoro vescovile, riceveva in pagamento 50 corone al mese e l'abitazione. Da cinque anni egli non ricevette nessun pagamento, onde il Vescovo era debitore di circa 3.500 corone capitali ed interessi. Antonio Jukić minacciò un processo per essere pagato. Mgr. Buconjić insieme al suo concistoro propose un concordato, cioè in compensazione di codesta somma ricevette una parte della suddetta casa. A. Jukić si dichiarò contento e diede quietanza.

Davide Sutton era servitore di Mgr. Buconjić e gli rese durante la sua ultima malattia le cure più intime, che si rendono ad un vecchio ammalato ed impotente. Spesso domandò al Vescovo una gratificazione. Mgr. Buconjić per il R.P. Glavaš ha venduto un'altra parte della suddetta casa sotto il prezzo reale. Davide pagò 3.000 corone.

L'ultima parte della casa fu venduta a Martino Sutton per 5.000 corone. Però aggiunge il R.P. Glavaš la casa fu venduta ai tre per un prezzo maggiore; ma per evitare le tasse di traslazione di dominio, la vendita fu dichiarata fatta per 9.000 corone. Il prezzo reale, non interamente pagato, sarebbe 12.500 corone. (fol. 65r).

2. *Pratum in ambitu 3959 m², agrum 1480 m² necnon aedificium rusticum omnia haec praetio coronarum 150.*

Questo terreno fu venduto a Nicolò Martinović e comprende una casupola con giardino. Il prezzo reale è 300 corone, ma dichiarato solamente 150 corone per evitare le tasse. Quanto al prato egli non esiste.

3. *Pratum 7730 m² praetio coronarum 200.*

Questo prato fu venduto a Mateo Martinović per 200 corone. Mateo Martinović è povero ed era colono del Vescovo, come suo padre fu colono dei Vescovi precedenti. Il prezzo di vendita fu un prezzo di favore, "Mostarsko-Blato" e non frutta tutti gli anni, essendo questa pianura coperta per le acque, le quali se non si ritirano, impediscono tutti i lavori di cultura.

4 et 5 *duos agros cum adnexo prato in ambitu 13.780 praetio coronarum 5.000.*

Il n° 4 comprende un terreno, una casa ed un mulino; il n° 5 due vigne. Questi beni non furono in realtà venduti ad Antonio Jukić; fu una vendita finta. Questi terreni furono dati da Mgr. Buconjić. Il n° 4 al ginnasio di Širokibrijeg ed il n° 5 al seminario teologico di Mostar; tutti due appartengono alla provincia francescana di Erzegovina. Come secondo le leggi vigenti in Bosnia ed Erzegovina nessuna donazione può essere fatta ad un istituto religioso senza il permesso del governo, Martino Jukić ha dato il suo nome finché il governo permetta d'iscrivergli al nome della provincia di Erzegovina.

(**fol. 65v**) 6. *Provinciae Fratrum Minorum opignatus est locus aedificandae ecclesiae cathedralis (praedestinatus pro debito coron. 4.000.*

Mgr. Buconjić non avendo denaro ha preso in prestito 4.000 corone dalla provincia di Erzegovina; fin qui il debito non fu pagato. Questo terreno fu dato alla suddetta provincia in cauzione del debito.

7. *possessionem sic dictam "moba" cor. 1.000.*

Si tratta di una macchia venduta ai nepoti del defunto Vescovo. Il prezzo fu pagato interamente.

8 et 9. *Duo aedificia cum adnexis hortis in civitate Mostar (Mandeterii) corn. 3.000.*

Questi beni furono venduti ad Adamo Mikačić; ma la vendita era finta. In realtà è una donazione fatta all'orfanotrofio diocesano; però prima che il governo non desse il permesso di fare questa donazione e di accettarla, come fu detto sopra al n° 4 et 5, era necessario di fingere una vendita. Ora questi beni sono iscritti al nome dell'orfanotrofio diocesano.

10. *molinum cum adnexa possessione quae sustentationi parochi in paroecia Potoci destinate erant, coron. 200.*

Si tratta del secondo molino de Potoci venduto ad Adamo Mikačić, come i beni precedenti indicati n° 8 et 9, cioè una donazione all'orfanotrofio diocesano, e già iscritto al nome del suddetto orfanotrofio. Questa parrocchia (**fol. 66r**) fu fondata da Mgr. Buconjić che comprò i terreni, fabbricò la casa parrocchiale ed una chiesa provvisoria. Allo stesso luogo esiste un altro molino, di cui rendite servono alla sustentazione del parroco.

11. [*dei possedimenti in Nevesinje*] Questo n° è preso dalla lettera di Mons. Lazarević a Mgr. Stadler allegato 1, p. 5 n° XII]. Si tratta della vendita di terreni ad undici famiglie cattoliche per il prezzo per il quale Mgr. Buconjić gli comprò. Il Mgr. Lazarević ignora il prezzo ma pensa che dovrebbe essere circa da 40 a 60.000 corone. Il R.P. Glavaš dichiara che queste vendite furono fatte da Mgr. Buconjić stesso; egli non ebbe nessuna parte.

Mostar, 23 gennaio 1911.

3. R.mo P. Provinciale P. Luca Begić ha prestato giuramento e dichiarato come segue (fol. 66r-67v).

I° Relativamente al permesso concesso dalla S. Sede a Mgr Buconjić il R.mo Padre Provinciale dichiara aver sentito dal R.P. Glavaš, segretario di Mgr. Buconjić, e del R.P. Nicolao Šimović che Mgr Buconjić abbia affermato aver ricevuto il permesso dalla Santa Sede di vendere, commutare, donare *in pias causas* i beni acquistati dai suoi risparmi, elemosine etc.

II° Relativamente alla vendita dei beni:

1. *aedificium in civitate Mostar (seu Mandeterii) quod est valoris localis circa 40.000 coronarum, praetio 9.000 coronarum.*

(**fol. 66v**) Ho sentito di questa vendita. La casa sarebbe stata venduta ad Antonio Jukić, Martino e Davide Suton per il prezzo di 15.000 corone; la vendita fu dichiarata al governo soltanto per 9.000 corone.

2. *Pratum in ambitu 3959 m², agrum 1480 m² necnon aedificium rusticum omnia haec praetio coronarum 150.* Non sa nulla.

3. *Pratum 7730 m² praetio coronarum 200.* Non sa nulla.

4 et 5 *duos agros cum adnexo prato in ambitu 13.780 praetio coronarum 5.000.*

Mgr Buconjić ha lasciato queste possessioni come sussidio al ginnasio di Širokibrijeg, cioè un terreno di valore circa 3.000 corone, una casa ed un molino di valore circa 4.000 corone., ed al seminario teologico di Mostar due vigne, di cui ignora il valore. Questi beni sono dati alla provincia francescana di Erzegovina a questo scopo. La vendita fatta ad Antonio Jukić è finta; ma come il governo fin qui non

abbia dato il permesso di accettare queste donazioni, i suddetti beni non sono ancora iscritti a nome della provincia.

6. *Provinciae Fratrum Minorum opignatus est locus aedificandae ecclesiae cathedralis destinatus pro debito corone 4.000.*

(**fol. 67r**) Mgr Buconjić avendo bisogno di denaro ha preso in prestito dal Rmo P. Provinciale Agostino Zubac una somma di circa 4.000 corone che fin qui non furono restituite. Il terreno suddetto fu dato in cauzione.

7. *possessionem sic dictam "moba" cor. 1.000.* Non sa nulla.

8. et 9. *duo aedificia cum adnexis hortis in civitate Mostar (Mandeterii) corn. 3.000.*

Questi beni comprendono n⁸. due case, due giardini ed una bottega di valore circa 3.000; il n⁹. una casa con giardino di valore circa 2.000 corone. Tutto fu venduto ad Adamo Mikačić. La vendita però è soltanto nominale, essendo una donazione all'orfanotrofio diocesano, e di fatto questi beni sono iscritti al nome del detto orfanotrofio senza pagar nulla ad Adamo Mikačić se non le spese di traslazione di dominio.

10. *molinum cum adnexa possessione quae sustentationi parochi in paroechia Potoci destinatae erant, coron. 200.*

Questa vendita come la precedente è soltanto nominale, ed è in realtà una donazione all'orfanotrofio diocesano.

11. *dei possedimenti in Nevesinje*

Il R.mo P. Provinciale dichiara che Mgr Buconjić avea comprato dei terreni a Nevesinje e ne avea affidato la cura ad 11 famiglie cattoliche di coloni. In (**fol. 67v**) questa regione non vi erano cattolici ma soltanto Greci ortodossi. Prima di sua morte Mgr Buconjić avea concesso comprare! (aveva deciso vendere!) questi beni al prezzo pagato da lui stesso. Egli fabbricò in questo luogo una chiesa ed una casa parrocchiale dei suoi risparmi. Il R.mo P. Provinciale ignora però quanto questi beni furono venduti ai coloni.

Il parroco secolare che fu mandato in questa nuova parrocchia non volendo più rimanervi tanto a cagione della distanza, quanto della povertà delle rendite, Mgr Buconjić ha offerto la parrocchia di

Nevesinje ai Francescani.¹³⁹ Il R.mo Provinciale non volle accettare senza la condizione che la parrocchia, col permesso della Santa Sede, fosse incorporata alla provincia di Erzegovina. Ciò fu accettato. Il R.mo Padre Provinciale ignora però che se la Santa Sede abbia concesso l'incorporazione.¹⁴⁰ Durante sua malattia, Mgr. Buconjić diede alla parrocchia un molino sito a Nevesinje, ma di poco valore, questo molino non potendo lavorare se non nell'inverno. Diede di più alla stessa parrocchia per la sustentazione del parroco una selva, la quale non è ancora iscritta al nome della provincia.

¹³⁹ Tadašnji provincijal fra Luka Begić netočno informira apostolskog pohoditelja Bastiena, kada tvrdi da biskupijski svećenik i župnik nije htio ostati u župi zbog udaljenosti i siromašnih primanja. Ovakve tvrdnje su prvi vjesnici budućega nesretnog "hercegovačkog slučaja". Prvi biskupijski svećenik u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji, don Marijan Kelava (1870.-1934.), bio je ujedno i prvi župnik u Nevesinju i djelovao je od 1899.-1908. U Nevesinju, uz pomoć župljana, nevesinjskih Hrvata, već je u prvoj godini sagradio prostranu župnu kuću u koju se i uselio. Od 1901.-1903. sagradio je na Megdanu, neposredno uza župnu kuću, predivnu crkvu Uznesenja Marijina u neoromaničkom stilu, prema projektu tada glasovitog arhitekta Maximiliana Davida. Sredstva za gradnju župne kuće i crkve, u visini od 60.000 kruna, stavio je na raspolaganje biskup Buconjić. Kako je Buconjić u župi Nevesinje naselio i obitelji iz svoga rodnoga kraja, pokazao je veliku širokogrudnost. Ukoliko nije upotrijebio i razne milodare, koje je primao iz drugih zemalja, vrijednost njegove prodane nekretnine u Nevesinju morala je iznositi više od 60.000 kruna. Tu treba uzeti u obzir i posjede Sestara franjevki u Nevesinju, koje im je ostavio biskup Buconjić svojim darovnicama. Župnik don Marijan Kelava djelovao je kao pravi apostol i uspješni graditelj u ovoj župi, u kojoj je ostao do 1908. Te godine, po želji biskupa Buconjića, nakon što su sedmorica franjevaca odbili poći u Studence, bio je premješten u selo Studence kod Ljubuškog da bi i ondje sagradio prvu župnu kuću i prvu župnu crkvu, što je u ono doba bila nadprosječna sposobnost. Poslije ovog premještaja Buconjić je predao franjevcima pastoralnu brigu u župi Nevesinje i imenovao je, na prijedlog provincijala fra Ambre Miletića, nevesinjskim župnikom fra Ambru Mišetića (1909.-1918.). Župnik Kelava ostavio je, kao i njegovi nasljednici, vrlo lijepu uspomenu kod župljana u Nevesinju, što je pisac ovih redaka mogao doznati kao mladi hodočasnik, slušajući starije nevesinjske vjernike šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Usp. R. GLAVAŠ, *Biskup O. Paškal Buconjić*, str. 19; R. PERIĆ, *Da im spomen očuvamo*, str. 214-217; N. B. PALAC, *Školske sestre franjevske Krista Kralja*, str. 53; ROBERT JOLIĆ, "Mišetić fra Ambro", u: *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2011., str. 271; A. ŠARAC - A. LUBURIĆ, *Katolička crkva u Nevesinju*, str. 41-43.

¹⁴⁰ Sveta Stolica nije prihvatila inkorporaciju župe Nevesinje samostanu u Mostaru, no franjevci su je savjesno opsluživali do nedavno, jer nije bilo drugog pastoralno prihvatljiva rješenja.

Mostar, 21 gennaio 1911.

4. R.P. Nicolao Šimović, O.F.M., consigliere concistoriale della diocesi Mostar e Trebinje, ha prestato giuramento e dichiarato come segue (**fol. 67v-68v**).

I° Relativamente al permesso concesso dalla Santa Sede a Mgr. Buconjić.

Il R. P. Nicolao Šimović dichiara aver sentito da Mgr. Buconjić stesso e parecchie volte che il Santo Padre gli avesse concesso la facoltà di vendere, commutare, donare *in pias causas* i beni acquistati dai suoi risparmi, elemosine etc, purché non siano della diocesi.

(fol. 68r) II° Relativamente alla vendita dei beni.

1. *Aedificium in civitate Mostar (seu Mandeterii) quoad est valoris localis circa 40.000 coronarum, praetio 9.000 coron.*

Questa casa fu venduta sotto il prezzo: a) una parte ad Antonio Jukić a cui Mgr. Buconjić era debitore dalla paga non ricevuta per cinque anni; b) un'altra parte a Davide Suton, servitore del defunto Vescovo *gratitudinis causa*; c) l'ultima parte a Martino Suton, avendo voluto Mgr. Buconjić che anche egli a cagione di suo fratello Davide ricevesse questa parte della casa. Il prezzo dichiarato presso il governo 9.000 corone per evitare le spese di tasse. Il prezzo fu o sarà pagato.

2. *Pratum in ambitu 3959 m², agrum 1480 m² necnon aedificium rusticum omnia haec praetio coronarum 150.*

Questi beni furono venduti a Nicolò Martinović e comprendono una casupola con un giardino; il prezzo reale non fu dichiarato, ma soltanto 150 corone, per evitare le tasse.

3. *Pratum 7730 m² praetio coronarum 200.*

Quando Mgr. Buconjić comprò questo terreno, egli avea l'intenzione di lasciarlo per un prezzo minimo ai poveri. Fu venduto a Matteo Martinović per il prezzo di 200 corone; ma si deve riflettere che questo prato essendo tutto l'inverno sotto acqua, non frutta se l'acqua non si ritira verso il maggio od il giugno.

4 et 5 *duos agros cum adnexo prato in ambitu 13.780 praetio coronarum 5.000.*

Possessionem sic dictam "moba" praetio coronarum 3.000.

(**fol. 68v**) Questi beni furono dati al ginnasio di Širokibrijeg ed al seminario teologico di Mostar, ma per una vendita finta messi al nome di Antonio Jukić, fin che il governo abbia dato il permesso di ricevere questa donazione. Si deve notare che questi beni non sono dati ad un convento speciale, ma alla provincia francescana di Erzegovina, la quale deve sustentare (sostenere!) questi istituti ovunque siano stabiliti.

6. *Provinciae Fratrum Minorum opignatus est locus aedificandae ecclesiae cathedralis destinatus pro debito coron. 4.000.*

Questo terreno fu dato in cauzione di un debito contratto da Mgr. Buconjić verso la provincia francescana di Erzegovina. Fin qui il denaro dato in prestito non fu restituito.

7. *possessionem sic dictam "moba" cor. 1.000.*

Mgr. Buconjić avea l'intenzione di aiutare suo fratello, al quale fu venduto questo terreno; ma il R.P. Nicolao Šimović ignora il prezzo della vendita.

8 et 9. *Duo aedificia cum adnexis hortis in civitate Mostar (Mandeterii) corn. 3.000.*

Questi beni furono venduti ad Adamo Mikačić; ma la vendita fu finta; in realtà fu una donazione all'orfanotrofio diocesano; ma prima di aver ricevuto il permesso del governo di accettare questa donazione fu necessario di fingere una vendita.

(**fol. 69r**) 10. *molinum cum adnexa possessione quae sustentationi parochi in paroecia Potoci destinatae erant, coron. 200.*

Come al n° precedente fu una finta vendita ad Adamo Mikačić, ma in realtà è una donazione all'orfanotrofio diocesano.

11. *Quanto dei possedimenti in Nevesinje*, il R.P. Nicolao Šimović dichiara che Mgr. Buconjić aveva fatto venire coloni cattolici in questa regione ove vivevano soltanto Greci ortodossi, ed aveva loro promesso che egli venderebbe loro questi beni al prezzo per il quale gli aveva comprati. Mgr. Buconjić fece egli stesso la vendita.

Il R.P. Nicolao Šimović dichiara in fine che Mgr. Lazaro Lazarević aveva conosciuto queste disposizioni ed i motivi che aveano addotto

il defunto Vescovo ad agire in tale guisa, Mgr. Lazarević non fece nessuna oggezione.

Mostar 23 gennaio 1911.

5. R.P. Ludovico Bubalo, segretario del concistoro vescovile di Mostar-Trebinje, ha prestato giuramento e dichiara come segue (69v-70v).

I. Relativamente al permesso concesso dalla Santa Sede a Mgr. Buconjić.

Il R.P. Ludovico Bubalo dichiara aver spesso sentito dal R.P. Nicolao Šimović e dal R.P. Ilario Glavaš che Mgr. Buconjić avesse affermato aver ricevuto dalla Santa Sede la facoltà di vendere, commutare, donare *in pias causas* i beni acquistati dai suoi risparmi, elemosine etc, e non appartenenti alla diocesi.

(fol. 69v) II. Relativamente alla vendita dei beni.

Il R.P. Ludovico ha saputo che Mgr. Buconjić in presenza del giudice civile di Mostar avea nominato il R.P. Ilario Glavaš esecutore delle sue ultime volontà. Il R.P. Glavaš conosceva le volontà del defunto Vescovo.

1. *Aedificium in Civitate Mostar (Mandeterii) quod valoris localis circa 40.000 coronarum, praetio 9.000 coron.*

Egli ha inteso che una parte di questa casa fu venduta ad Antonio Jukić in compensazione della paga a lui dovuta e non data da parecchi anni; e ciò fu fatto alla preghiera del concistoro vescovile. Per la vendita dell'altra parte a Davide Sutton, si ricorda che il Vescovo avea voluto ricompensare i servigi del suo servitore.

2 et 3. *Pratum in ambitu 3.950 m², agrum 1.480 m, nexum aedificium rusticum, omnia haec praetio coronarum 159, pratum 773 m praetio coron. 200.* Non sa nulla

4 et 5. *Duos agros cum adnexo prato in ambitu 13.780, praetio coron. 5.000. possessionem sic dictam "moba" praetio coron. 3.000.*

Ha spesso inteso che Mrg. Buconjić durante la sua vita promise di dare questi beni per la sostentazione del ginnasio di Širokibrijeg e del seminario teologico di Mostar. La vendita fatta ad Antonio Jukić fu finta per evitare le spese più alte richieste per le donazioni e perché il governo

non avea ancora dato il permesso di accettare queste donazioni. Ignora però se questi beni siano già iscritti alla provincia di Erzegovina.

6. *Provinciae Fratrum Minorum oppignaturus est locus aedificandae (fol. 70r) ecclesiae cathedralis destinatus, pro debito coron. 4.000.*

Questo terreno fu dato in cauzione per un prestito fatto da Mgr. Bucunjić alla provincia francescana di Erzegovina. Ha visto nell'archivio del convento dei Francescani di Mostar due schedule di prestito fatto a Mgr. Bucunjić, l'una di 4,000 corone, l'altra di 1,500 corone. Fin qui nulla fu restituito.

7. *possessionem sic dictam "moba" cor. 1.000.*

Dichiara aver sentito Mgr. Bucunjić manifestare la sua intenzione di vendere questa selva al suo nipote, il quale amministrava una parte dei suoi beni al prezzo per il quale egli avea comprato. Ignora però il prezzo.

8 et 9. *Duo aedificia cum adnexis hortis in civitate Mostar (Mandeterii) coron. 3.000.*

Questi beni venduti per vendita finta ad Adamo Mikačić sono una donazione all'orfanotrofio diocesano; ma come non si poteva accettare codesta donazione prima di avere il permesso del governo, fu necessario di fingere una vendita. Ora questi beni sono iscritti al nome dell'orfanotrofio.

10. *molinum cum adnexa possessione quae sustentationi parochi in paroecia Potoci destinatae erant, coron. 200.*

E lo stesso caso che nel n° precedente. Questo molino è una donazione all'orfanotrofio diocesano. Il R. P. Bubalo afferma che era volontà di Mgr. Bucunjić di lasciare all'orfanotrofio i due molini, ma per errore del notaro un solo fu dato all'orfanotrofio l'altro rimane per la sustentazione del parroco di Potoci.¹⁴¹

11. *quanto ai beni di Nevesinje*, il R.P. Bubalo dichiara che Mgr. (fol. 70v) Bucunjić durante la sua vita ha fatto stesso queste vendite, perché ci rimetteva ogni anno a conservare questi coloni.

Mostar, 23 gennaio 1911.

¹⁴¹ Usp. gore bilj. 81 i odgovarajuće tekst.

Prilog 12.

Popis dobara Mostarske biskupije. AAV, SS 1914, rubr. 247, fol. 60rv, No 49303.

Il lascito dei vescovi precedenti

Distretto di Županjac il valore incirca di 15.000 corone. La rendita annuale verso 500 corone.¹⁴²

Il possesso di Gabela nello (nel) distretto Stolac il valore incirca 10.000 corone, la rendita annuale non si può stabilire, perché il terreno è quasi sempre sotto l'acqua.¹⁴³

Il possesso in Mostar stesso con la vecchia residenza e colla vigna incirca 20.000 corone, ma la rendita annuale non è più di 100 corone, perché per adesso la casa è inabitabile.

Il possesso di Borajna nel circolo di Mostar il valore incirca di 3.000 corone la rendita annuale verso 100 corone.

Il lascito del defunto vescovo Buconjić

Per l'orfanatrofio vescovile da lui istituito il valore d'incirca 150.000 corone.

Il lascito per gli istituti religiosi durante la sua vita incirca di 20.000 corone.

I terreni intorno al nuovo palazzo vescovile, colla cantina, la stalla e i (gli!) edifici adiacenti circa 150.000 corone

Il terreno per la nuova cattedrale verso 20.000 corone.

Il terreno in Bijelopolje il valore incirca 2.000 corone, il terreno è poco coltivabile.

¹⁴² Glavaš najvjerojatnije misli na poznatu njivu na polju i sjenokošu na Libu, koje je Barišić kupio za vrijeme svoga boravka u Duvnu 1846.-1847. i za koje se borio sa Šaran-begom. Usp. ROBERT JOLIĆ, *Župa Seonica*, Tomislavgrad, 2006., str. 85. Kad je ovaj posjed prestao biti posjed (nekretnina) Mostarsko-duvanjske biskupije i na koga je kasnije uknjižen, treba još istražiti.

¹⁴³ Budući da se ova nekretnina, po pričanju poznavatelja mjesta, i danas nalazi većinom pod vodom, ne donosi nikakva prihoda.

Durante il suo vescovato nelle chiese e le case parrocchiali (**fol. 60v**) di nuovo fatte 11 e le riparature delle vecchie avrà speso di 300.000 corone.

Quanto agli sussidi non gli ha avuto da nessuna parte eccettuata la sua paga annuale dal governo di 12.000 corone ed il sussidio della Infanzia di Parigi di 5.000 corone che ha avuto da incirca prima di 15 anni.

Tutto questo il defunto vescovo Buconjic ha fatto e tanto lasciato colla incomparabile parsimonia.

Tutto questo ho calcolato sotto il prezzo.

Mostar ai 20. di Febbraio 1911

P. Ilario Glavaš, O.F.M. amministratore dei beni della diocesi di Mostar.

Prilog 13.

Popratno izvješće delegata Bastiena Svetoj Stolici od 19. veljače 1911. o ispitivanju rasprodaje biskupskih dobara u Mostarsko-duvanjskoj i Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji. AAV, SS 1914, rubr. 247, fol. 71r-74v, N° 49303.

(**fol. 71r**) La Sua Eminenza Signor Cardinale Merry del Val avendomi pregato di esporre il mio parere intorno a questa questione della vendita dei beni del defunto Vescovo di Mostar, Mgr. Buconjić, obbedisco al desiderio di Sua Eminenza ed aggiungo le seguenti riflessioni.

Prima di considerare il valore di queste vendite, credo opportuno di riferire sulla natura di questi beni venduti o donati, i quali io ho visitato personalmente, fuori quelli che furono ai coloni di Nevesinje, e ciò a cagione della neve e del tempo cattivo che rendeva le vie impraticabili in questa regione.

La casa designata sotto il no 1. dell'allegato al no 48.317 contiene tre abitazioni distinte. Mgr. Buconjic l'acquistò per 12.000 corone. Io credo difficilmente che abbia valore di 40.000 corone, come asserisce la supplica di Mgr. Lazarević; al più potrebbe avere il valor di 25.000 corone. La casa è fuori di città; può darsi che dopo una ventina d'anni, quando il centro della nuova città si sarà trasportato

là dove si vuole fabbricare la chiesa cattedrale, questa casa acquisti un maggiore valore. Coll'assenso di Mgr. Buconjic fu venduta quasi al prezzo di compra, circa la metà del valore reale, volendo il defunto vescovo favorire il suo servitore al quale non lasciò nulla, non meno che la di lui famiglia.

Il n° 2 è un piccolo terreno con una casupola sulla declività della montagna, vicino a Mostar, terreno poco fruttifero ove al più si può raccogliere un poco di gran turco.

Il n° 3 è un prato, non fruttando ogni anno, perché tutto dipende se l'acqua del lago si ritira prima del giugno o no. Non ha gran valore, e (**fol. 71v**) questa vendita fu piuttosto una elemosina ad un povero colono di Vescovo.

Sotto i n. 4 e 5 sono designati i beni dati alla provincia francescana di Erzegovina per il mantenimento del ginnasio di Širokibrijeg e del seminario teologico di Mostar. Questi beni potrebbero avere un valore reale circa 40.000 corone. Le parrocchie della diocesi di Mostar, fuori 4 o 5 al di più, sono tutte amministrate dai Francescani, anche quelle che sono *liberae collationis Ordinarii*, e ciò per mancanza di clero secolare, qualsiasi la ragione di questa mancanza. Ora per provvedere alle parrocchie è uopo che i Francescani di Erzegovina educino i giovani nel loro ginnasio di Širokibrijeg, e, finito il noviziato, nel loro seminario teologico all'altezza degli altri simili istituti mandano i migliori studenti sia a Roma nel collegio di S. Antonio sia all'università di Friburgo in Svizzera, ove l'Ordine Franciscano ha un suo convento. Per raggiungere questo scopo sono spese necessarie, le quali la provincia di Erzegovina potrebbe difficilmente sostenere, e questo fu ragione della donazione fatta da Mgr. Buconjić. Questi istituti rendono grandissimi servizi alla diocesi.

Prima di cinquanta anni appena sarà possibile di avere un clero secolare sufficiente per reggere le parrocchie nuove o di *liberae collationis*, ammenoché il futuro Vescovo di Mostar non faccia in questo senso maggiori sforzi che Mgr. Buconjić.

Come fu detto nella deposizione dei testi, il terreno n. 6 fu oppugnato da Mgr. Buconjić: egli contrattò colla provincia di Erzegovina due prestiti: L'uno di 4.000 corone, l'altro di 1.500 corone, (**fol. 72r**) senza gli interessi. Il luogo stesso è adattissimo per la fabbrica della chiesa

cattedrale, benché ora quasi fuori di città, però prima di dieci anni questo luogo sarà il centro della nuova città. Questo terreno questo può avere un valore di 0.000 corone. La provincia francescana di Erzegovina sarebbe disposta a rimettere il debito se la donazione sotto n. 4 e 5 fosse confermata dalla Santa Sede.

Il n. 7 è un terreno poco fruttifero lasciato ad un nipote, il quale amministrò una parte dei beni di Mgr. Buconjić. Fu venduto sotto il prezzo per ricompensarlo per le sue cure.

I beni designati sotto i n. 8, 9,10 sono in realtà un legato alla diocesi, essendo l'orfanotrofio proprietà della diocesi e non delle Suore Terziarie francescane. Debbo notare che i beni sotto n. 10, cioè un molino ed una stalla annessa non erano la proprietà della chiesa di Potoci, ma del defunto vescovo, senza di che non si potrebbe approvare cotale donazione. Come è detto nella deposizione del R.P. Luigi Bubalo, Mgr. Buconjić aveva intenzione di dare anche un altro molino vicino all'orfanotrofio, ma per uno sbaglio del notaro, questo molino fu lasciato alla chiesa, e credo che sia meglio così, perché questo molino darà una piccola rendita annua al parroco di Bijelopolje-Potoci.

Quanto ai beni venduti ai coloni cattolici di Nevesinje, la vendita fu fatta dallo stesso Mgr. Buconjic. Egli fece venire queste famiglie in una regione ove non c'erano che Greci-ortodossi e creò una nuova parrocchia cattolica. In Bosnia ed Erzegovina vige ancora il sistema medievale dei coloni, i quali coltivano i terreni del padrone, a cui si dà una retribuzione annua fissata ora dalla legge. Mgr. Buconjić aveva promesso a questi coloni di vendere i terreni al prezzo di compra. Qui certamente (**fol. 72v**) fece Mgr. Buconjic una opera buona, fundando (sic) una nuova parrocchia cattolica, che va sviluppandosi.

Ora vengo ad esaminare il valore giuridico di queste vendite e donazioni. È fuori dubbio che Mgr. Buconjic abbia tutto fatto con buona fede, appoggiandosi sulla facoltà concessa *vivae vocis oraculo* del Sommo Pontefice. Il carattere di Mgr. Buconjic, come potevo conoscerlo da persone tanto laiche, s'oppono ad ogni contraria affermazione. Di fatto prima della sua elevazione alla sede vescovile di Mostar, Mgr Buconjic aveva occupato nella sua provincia importante cariche e lavorato come parroco zelantissimo; era stimato come religioso esemplare, non solo dai cattolici, ma anche dai Musulmani. Basta ricordare qui i funerali del defunto vescovo, ai quali prendono parte

il metropolita Schismatico di Mostar col suo clero, e più di 200 Musulmani fra i principali, per mostrare in quale stima tenevano Mgr. Buconjic. Senza prova in contrario non si può affermare che egli fatto vescovo abbia tanto facilmente dimenticato i doveri ai quali sia tenuto un religioso fatto vescovo, tanto più che egli apparteneva ad un Ordine Medicante. Egli non poteva ignorare che un regolare fatto vescovo *non acquirit monasterio, sed ecclesiae cathedrali seu diocesi*, principio che, se si può dire, acquista una maggiore forza, trattandosi di un regolare appartenente ad un Ordine Mendicante, il quale non può né anche in communi possedere.

La vita di Mgr Buconjic era poverissima; danaro non ne (fol. 73r) avea mai, perché dava alla chiesa, alle buone opere, ed ai poveri. Fu quasi con violenza che egli, due anni indietro, lasciò la piccola casa che avea servito ad egli ed ai suoi predecessori di residenza in un luogo remoto della città, trovando il nuovo palazzo vescovile fabbricato dal governo troppo lussuoso per un frate. Della vita povera di Mgr. Buconjić come vescovo di Mostar, mi parlò diversamente il Governatore Generale di Bosnia -Erzegovina, Barone Varešanin de Vareš, il qual, come generale comandante a Mostar ebbe occasione di conoscere il defunto Vescovo intimamente.

Non è dunque senza prova da presumere che egli abbia senza speciale facoltà, ma di proprio arbitrio fatto quelle vendite. *Nemo praesumitur malus nisi probetur* (Ni za koga se ne pretpostavlja da je znao ako se ne dokaže).

Quanto all'esistenza di questa facoltà debbo costatare che non esiste un documento scritto, o almeno fin qui non fu trovato. Si deve dunque ricercare se questa facoltà non fosse d'un'altra maniera che per un documento scritto, cioè per un *vivae vocis oraculum*.

Due testi affermavano l'esistenza d'un *vivae vocis oraculum*, cioè il R.P. Glavaš, il quale fu segretario di Mgr. Buconjić negli ultimi anni della sua vita, ed il R. P. Nicolao Šimović, consigliere concistoriale delle diocesi di Mostar e Trebinje. Questo *vivae vocis oraculum* sarebbe stato concesso da Leone XIII e confermato dalla Sua Santità Pio X.

Il R.P. Glavaš afferma che presente all'udienza concessa a Mgr. Buconjić il 20 maggio 1905, abbia sentito il defunto Vescovo domandare al

Santo Padre la confermazione della facoltà concessa da Leone XIII di poter vendere, commutare, donare *in pias causas* i beni acquisiti dai suoi risparmi, (**fol. 73v**) elemosine etc. La Sua Santità Pio X confermò le facoltà concesse dal suo predecessore.

Tutta la deposizione del R.P. Glavaš relativa a questo punto è desunta dal suo giornale. Nello stato in cui si trovano le cose nel 1905 in Bosnia ed Erzegovina, ove regnava tranquillità e concordia, il R.P. Glavaš non poteva prevedere che un giorno nascerebbero difficoltà intorno all'eredità di Mgr. Buconjić, le di cui intenzioni non conosceva allora. Perciò si deve metter fuori di ogni dubbio che egli abbia potuto scrivere la relazione di quella udienza appositamente per far un giorno fronte a future proteste. Egli scrisse questa relazione come scriveva le altre cose di ogni giorno. Di più è da notare che la sua deposizione è corroborata dal giuramento.

Il R. P. Nicolao Šimović è un religioso stimatissimo, che ebbe cariche importanti nella provincia francescana di Erzegovina. Egli ha affermato sotto giuramento aver sentito diverse volte dal defunto Vescovo, Mgr. Buconjić l'esistenza e la concessione di questo permesso dato *vivae vocis oraculo* da Leone XIII e confermato dalla Sua Santità Pio X. Il R. P. Nicolao Šimović era intimo di Mgr. Buconjić e consigliere concistoriale della diocesi Mostar e Trebinje. Se la sua salute e la sua età non fossero state un impedimento, Mgr. Stadler pensava nominarlo Amministratore Apostolico sede vacante; cioè che mostra la stima di cui gode.

Lascio da parte le due altre deposizioni del R.P. Luca Begić, Provinciale di Erzegovina, e del R.P. Luigi Bubalo, i quali in questa questione sono testi *de auditu alieno* (po čuvenju od drugih), che regolarmente secondo i principi giuridici non sono ammesso(!) o almeno a loro non si dà credenza.

(**fol. 74r**) Da questi argomenti, cioè il carattere e la vita di Mgr. Buconjić, de deposizioni del R.P. Glavaš e del R.P. Nicolao Šimović corroborati dalla fede del giuramento nasce la certitudine intorno all'esistenza della facoltà concessa a Mgr. Buconjić di vendere, commutare, donare *in pias causas* i beni acquistati dai suoi risparmi, elemosine etc.

Ma qui si pone una altra questione: il valore di un *vivae vocis oraculum* pu'essere ammesso dal giudice?

Regolarmente e per sé solo, cioè indipendentemente da altri argomenti, non penso che possa esser ammesso in giudizio; ma se è corroborato da altri argomenti, cioè dal testimonio di testi e del giuramento, tutti i diritti l'ammettono come capace di dare la certitudine al giudice. Ora questi argomenti esistono nella presente questione dell'eredità di Mgr. Buconjić, cioè l'affermazione di Mgr. Buconjić stesso, il quale certamente è una persona *omni exceptione major* (vjerodostojna), le deposizioni di due testi, dei quali uno fu presente all'udienza del Santo Padre, l'altro che ha sentito la cosa dal defunto Vescovo, in fine il giuramento di ambedue testi.

Prima di concludere debbo riscontrare un oggezione fatta da alcuni: che Mgr. Buconjić non sia più stato totalmente presente quando egli fece queste disposizioni e le fece eseguire dal R.P. Glavaš.

A questa oggezione si può rispondere, che le diverse persone, le quali furono intorno a Mgr. Buconjić durante la sua ultima malattia affermano il contrario. Ma oltre questa affermazione, c'è un argomento di valore indiscutibile: la presenza del giudice civile, quando Mgr. Buconjić nominò il R.P. Glavaš l'esecutore della sua ultima volontà e gli (fol. 74v) diede i suoi ordini. Se Mgr. Buconjić si fosse trovato in quel stato, il giudice civile, a meno delle leggi vigenti in questo regime, non poteva accettare la disposizione di Mgr. Buconjić sotto pena di nullità. E di fatto nella protesta mandata al tribunale civile di Mostar non ci fu nulla menzione dello stato di Mgr. Buconjić; solamente ne trovo un cenno nella lettera di Mgr. Lazarević a Mgr. Stadler, del di 1 dicembre 1910, e qui faccio tutte le mie riserve. Cfr. lettera p. 2.

Conchiudo: *Salvo meliori iudicio* (Poštujući bolju prosudbu), sono del parere che le vendite e le donazioni sono valide, e che la Santa Sede può legittimarle, imponendo per l'avvenire silenzio ad ambedue parti.

Dom Pietro Bastien, O.S.B.

Sarajevo, 19 febbraio 1911.

Prilog 14.

Dodatno završno izvješće Dom Pierre Bastiena Kardinalu državnom tajniku Merry del Valu od 19. veljače 1911. na francuskom jeziku, u kojem još jednom raščlanjuje crkveno-pravne i moralne implikacije rasprodaje crkvenih dobara od biskupa Buconjića. AAV SS Rubr. 247, fasc. 10, fol. 48v- 50r), N° 49303.

Eminence Illustrissime et Révérendissime,

Conformément aux instructions reçues de Votre Eminence, j'ai pris les informations les plus précieuses relativement aux biens de Mgr. Buconjić, évêque défunt de Mostar et Trebinje. Je reçu sous la foi de serment les dépositions des personnes qui pouvaient le mieux connaître la situation.

Ainsi que le témoigne *l'allegato 1°*, de le 1. Décembre 1910. c. à d. huit jours avant la mort de Mgr. Buconjic, pro-vicaire général Mgr. Lazar Lazarević avertissait le Mgr. Stadler de la vente de certains biens de Mgr. Buconjić, vente faite par le R. P. Hilaire Glavaš, O.F.M., qui par acte officiel avait été nommée exécuteur de la volonté du défunt. Avant cette date c. à d. vers le milieu de novembre, Mgr. Lazar Lazarević, ayant entendu de certain bruit circuler et sans avoir aucune connaissance des volontés de l'évêque, avait proprio motu fait faire des (fol. 48v) recherches par l'intermédiaire de laïcs et de prêtre séculiers au bureau de l'enregistrement des vents, afin de savoir quel' étaient bien vendus et le prix de vente.

Mgr. Lazarević allé plus loin : sur ordre de Mgr. Stadler, il envoyé en date du 5. Janvier 1911-*allegato 2°* - une protestation au tribunal civil demandant l'annulation de vents. Au ce moment le Saint-Siège n'avait aucune connaissance des faits, puisque la supplique a été rédigé à Sarajevo par le Vicaire Général de Mgr. Stadler, Mgr. Hadrović et envoyé à Rome après le 4. Janvier de Mostar.

Je me permets, Eminence, de signaler une erreur assez grave dans cette supplique - p. 2 *Insuper majores summae in pecunia...*etc. Cet alinéa ne se trouve pas dans la lettre de Mgr. Lazarević à Mgr. Stadler; il été insérée par Mgr. Hadrović a la suite d'une conversation avec Mgr. Stadler et désigne la valeur globale des biens vendus, mais non pas les sommes d'argent, qui auraient été donnée soit aux Franciscains de la province de l'Herzégovine soit aux Sœurs Tertiaires franciscaines, ce

qui certes eût été difficile à Mgr. Buconjić, qui n'avait jamais d'argent. Mgr. Lazarević a protesté contre cette insertion, qui, dit-il, le compromet devant le Saint-Siège - *allegato 3°* – Mgr. Hadrović a reconnu son erreur et a retiré le susdit alinéa - *allegato 4°* - Le Provincial des Franciscains de l'Herzégovine m'avait également remis une protestation pour le Saint-Siège, mais l'a retiré après avoir entendu mes explications.

(fol. 49r) Après la mort de Mgr. Buconjić, Mgr. Stadler agissant comme le métropolitain, nommera Mgr. Lazarević administrateur *in spiritualibus* des deux diocèses de Mostar e de Trebinje, bien que celui-ci ne fut pas uni à celui de Mostar, mais seulement donné en administration à l'évêque de Mostar, en sorte que la nomination de deux administrateurs apostoliques eût été nécessaire. Ni le diocèse di Mostar, ni celui di Trebinje n'a de chapitres. Le R.P. Hilaire Glavaš, O.F.M. fut nommé administrateur *in temporalibus*.

Les biens que furent vendus ou donnes n'appartiennent pas au diocèse de Mostar, mais furent acquis par Mgr. Buconjic de ses épargnes, aumônes et les biens appartenant au diocèse sont intact et désignés dans *l'allegato 5°*.

J'ai entendu sous la fois de serment les personnes suivantes : Mgr. Lazar Lazarević, le R.P. Hilaire Glavaš, le R.P. Lucas Begić, provinciale des Franciscaines d'Herzégovine, le R.P. Nicolas Šimović, conseiller consistorial, le R.P. Louis Bubalo, secrétaire de consistoire épiscopale, Je n'ai pas cru devoir dans une affaire aussi délicate faire intervenir des laïcs, qui du reste n'auraient fait que rapporter ce qu'ils auraient entendu.

Tout document écrit constatant la permission donnée par le Saint-Siège à Mgr. Buconjić de pouvoir vendre ou donner *in pias causas* les biens acquis de ses épargnes, aumônes etc., faisant défaut, et d'autre part cependant ceux qui ont le plus intimement connu Mgr. Buconjić affirmant qu'il avait obtenu cette faculté, il me fallait déférer les serments aux personnes que j'ai entendues.

(fol. 49v) Ce Prélat ayant été un excellent religieux avant son élévation à l'épiscopat, je ne pourrais croire sans preuve à l'appui qu'il ait agi de cette façon, s'il n'avait préalablement reçu la permission du Saint-Siège. La première question posée fut donc relation à l'existence

de cette permission. Les autres questions regardent -la vente des biens désignés dans *l'allegato au n° .48317*, que Votre Eminence a eu l'obligeance de me faire envoyer et que je retourne conjointement aux présents documents. Cependant comme la supplique manque de clarté, j'ai cru bon d'utiliser la lettre de Mgr. Lazarević à Mgr. Stadler, *allegato 1°*.

J'ajoute également la liste des biens appartenant au diocèse, *allegato 5°*. - Ces biens ne sont pas grevés de dettes.

Mgr. Buconjić administrait seul les biens du diocèse qui pour plus part sont inscrits à son nom. Le fait d'un seul administrateur des biens d'un diocèse n'est malheureusement pas unique à Mostar et peut avoir des graves conséquences, surtout si ces biens sont inscrits au nom de l'évêque. Tout dépend en effet de la prudence et des capacités financières d'un seul homme, qualités que ne se rencontrent pas en chacun. Je me permets de signaler la chose à Votre Eminence afin que le Saint-Siège puisse apporter un remède efficace.

Le tribunal civil de Mostar a fait enfermer les autres papiers de Mgr. Buconjić. Je n'ai pu m'en occuper, la plupart des documents étant écrite en langue croate ou turque. Mgr. Buconjić, paraît-il, (avait !) (**fol. 50r**) des débiteurs. Il serait nécessaire que le futur évêque de Mostar avec aide d'un homme des affaires examinât ces papiers afin de rendre clairement compte de la situation. Il doit y avoir déposée à la banque une somme d'environ 10.000 couronnes.

J'ai l'impression, Eminence, que cette question de l'héritage de Mgr. Buconjić est un de divers épisodes qui ont marqué et marquent encore la lutte entre le clergé séculaire et les Franciscaines.

Une chose m'a frappé dans Mgr. Lazarević, qui du reste est un excellent prêtre, autrefois élève de la Propagande : c'est son animosité contre les Franciscaines et même contre l'évêque défunt. Votre Eminence en jugera elle-même par le commencement de la lettre à Mgr. Stadler.

Eminence, les personnes intéressées dans l'affaire d'héritage de Mgr. Buconjić, surtout les Franciscaines et les Sœurs Tertiaires franciscaines, m'ont prié d'intercéder auprès Saint-Siège, afin d'obtenir une réponse promptement que possible, les travaux de culture étant urgents, sinon il y aurait des graves dommages à subir.

Je baise respectueusement la Pourpre Sacrée et présentement mes respectueux hommages, je signe de Votre Eminence très humble et dévoué serviteur.

Dom Pierre Bastien, O.S.B.

Sarajevo, St. Josefsinstitut, le 19 février 1911.

Prilog 15.

Pismo Kardinala državnog tajnika delegatu Bastienu od 3. ožujka 1911. u kojemu mu javlja da je Sveti Otac prihvatio njegov *votum* (mišljenje) o rasprodaji i donaciji dobara biskupa Buconjića i da može izvijestiti zainteresirane strane. AAA, Arch. Nunz. Vienna, vol. 775A fol. 19r.

Rev. Padre,

Ho ricevuto il Rapporto della V.P. Revma in data di 19 febbraio p.p. con l'accurata ed esauriente sua relazione intorno della vendita di alcuni beni fatta per ordine del compianto Mgr. Buconjić Vescovo di Mostar, dal R.P. Ilario Glavaš O.F.M. suo esecutore testamentario, e n'ho riferito al Santo Padre. Sua Santità, dopo maturo esame, si è degnato di approvare il vuoto da V.P: emesso in proposito. Ella, pertanto, potrà renderne consapevoli le parti interessate.

Nell'informare la V.P. di tale venerata decisione del Santo Padre, Le accuso il ricevimento degli altri suoi rapporti in data, rispettivamente, del 9, 19 e 25 Febbraio m.s. e profitto dell'incontro per raffermarmi con perfetta stima

Di V.P. affmimo (affezionatissimo) per servirla R. Card. Merry del Val
R. P. Pietro Bastien O.S.B. Sarajevo.

Prilog 16.

Pismo delegata Bastiena fra Radoslavu Glavašu od 9. ožujka 1911. u kojemu mu saopćuje da je Sveta Stolica potvrdila njegov *votum* (mišljenje) o rasprodaji i donaciji dobara biskupa Buconjića i nalaže da se o ovom predmetu više ne raspravlja. AHFP Mostar, Ostavštine, sv. br. 2, fol. 108rv.

Sarajevo, St. Josefinstitut, 9. 3. 1911.

Reverendissimo e carissimo Padre,

Ieri tornando da viaggio trovò una lettera dell'Emo Cardinale Segretario di Stato ove mi è comunicata la decisione del Santo Padre stesso intorno alle donazioni e vendizioni fatte da Lei per ordine di Mgr. Buconjić, compianto Vescovo di Mostar. La Sua Santità ha approvato le vendizioni e donazioni fatte da Mgr. Buconjić, ed impone silenzio di modo che non si disputi più sopra questa cosa.

Colla stessa posta mando il documento a Mgr. Lazarević.

Raccomandandomi alle sue preghiere mi confermo suo devotissimo in Cristo.

Dom Pietro Bastien OSB

Delegato Ap. in Bosniae ed Herzeg.

P.S. La prego di avvertire Mgr. Lazarević che questo documento debba rimanere nell'archivio della diocesi. Egli dovrà anche avvertire il Tribunale civile della decisione della Santa Sede.

Učiteljska škola u Šibeniku: Prvo desetljeće djelovanja (1922.-1932.)

SANDA UGLEŠIĆ
Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest
University of Zadar
Department of History
E-mail: suglesic@unizd.hr

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2024.10.311>
UDK: 371(497.5 Šibenik)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 24. travnja 2024.
Prihvaćeno: 29. svibnja 2024.

Sažetak

U radu su prikazani početci i djelovanje Učiteljske škole u Šibeniku nakon što je osnovana ministarskim rješenjem od 15. srpnja 1922. sa sjedištem u Šibeniku, koji se gubitkom Zadra nakon potpisivanja Rapallskog ugovora 1920. godine nastojao pozicionirati u središte sjeverne Dalmacije. Naglašavaju se organizacijski problemi koji su pratili Učiteljsku školu na početku njezina djelovanja u Šibeniku, u vremenu kada se nakon rata teško dolazilo do financijskih sredstava potrebnih za uspješan nastavak rada. Nadalje se analiziraju promjene u broju i strukturi učenika prema spolu koje su nastupile tijekom prvoga desetljeća djelovanja Učiteljske škole u Šibeniku te socijalni status učenika prema zanimanjima roditelja. Navedeni su razlozi koji su doveli do zatvaranja i ponovnog otvaranja Učiteljske škole u Šibeniku te se ukazuje na reakcije društvene i političke javnosti.

Ključne riječi: Dalmacija; Šibenik; Učiteljska škola u Šibeniku; obrazovanje učitelja.

Teacher-Training School in Šibenik: The First Decade of Education Activities (1922–1932)

Original scientific article

Received: 24 April 2024

Accepted: 29 May 2024

Summary

This paper gives an overview of the beginnings and activities of the Teacher-Training School in Šibenik after it was founded by a ministerial decision on July 15, 1922, with its seat in Šibenik. After the loss of Zadar with the signing of the Treaty of Rapallo (1920), Šibenik attempted to position itself as the centre of Northern Dalmatia. The research focuses on the organizational issues that the Teacher-Training School faced upon its establishment after the war, at a time when it was difficult to raise the financial means necessary for the continuation of its activities. Furthermore, the paper analyses the changes in number and structure of students according to gender during the first decade of the Teacher-Training School in Šibenik, as well as the social status of the students according to their parents' occupations. The paper cites the reasons for the closing and reopening of the Teacher-Training School in Šibenik and indicates the reactions of the social and political public.

Keywords: Dalmatia; Šibenik; Teacher-Training School in Šibenik; teacher education.

Uvod

Nakon uspostave ustavnoga stanja 1860. godine u Dalmaciji je bila pokrenuta inicijativa o osnivanju Učiteljske škole (Preparandije) na hrvatskom jeziku za muške polaznike jer je zbog nedostatka obrazovanih učitelja došao u pitanje napredak školstva u pokrajini. Godine 1864. Ministarstvo je ovlastilo Namjesništvo izvršiti potrebne predradnje kako bi se u Zadru osnovala učiteljska škola, a Dalmatinski sabor je 1866. godine odobrio isplatu 500 forinti za pokrivanje troškova njezina pokretanja. Otvaranje škole uslijedilo je godine 1866. u Arbanasima, tada selu u neposrednoj blizini Zadra. Usporedno je u Zadru djelovao dvogodišnji tečaj za učiteljske pripravnike na talijanskom jeziku koji je odlukom Ministarstva za bogoštovlje i nastavu

u Beču od školske 1870./1871. godine prestao djelovati. Učiteljska škola (Preparandija) u Arbanasima je do 1879. godine djelovala kao utrakvistička škola, tj. poučavanje je bilo na talijanskom i hrvatskom jeziku. Nakon toga, od školske 1879./1880. godine nastava se održavala na hrvatskom jeziku. Mogućnost nastavka školovanja na talijanskom jeziku dobili su kandidati na talijanskoj Učiteljskoj školi u Kopru gdje su im bile osigurane stipendije.¹ U sklopu škole bio je organiziran smještaj za učenike, uređeni školski vrt koji je služio za obrazovanje polaznika u ratarstvu kao i vježbaonica za praktičnu izobrazbu (u početku se vježbaonica nalazila u iznajmljenim privatnim kućama da bi 1909. godine bila izgrađena posebna zgrada unutar školskoga kompleksa).²

U trenutku osnivanja, školovanje je trajalo dvije godine da bi odlukom Ministarstva bilo privremeno produženo na tri, počevši od školske 1871./1872. godine. Školovanje učitelja u Dalmaciji konačno je bilo sankcionirano pokrajinskim zakonom u prosincu 1871. na trajanje od tri godine, premda je državnim zakonom iz 1869. godine bilo predviđeno četverogodišnje školovanje. Pokrajinskim zakonom nastojalo se smanjivanjem na tri godine doskočiti kroničnu nedostatku učiteljskoga kadra jer se planirani razvoj mreže pučkih škola nije mogao provesti bez školovanih učitelja. Godine 1874. uvodi se priprema razred koji je zadržan i nakon promjene pokrajinskoga zakona. Naime, produženje na četverogodišnje školovanje nastupilo je 1904. godine kada je pokrajinski sabor donio novi zakon kojim je bilo izjednačeno školovanje učiteljskih kandidata s ostalim zemljama austrijskoga dijela Dvojne Monarhije. Iste godine u Učiteljskoj školi u Arbanasima započelo je u prvom razredu poučavanje prema nastavnoj osnovi za četverogodišnje škole.³

¹ ANTE BRALIĆ, "Obrazovanje pod okupacijom – zadarske srednje škole na hrvatskom jeziku i talijanska vlast 1918.-1921.", u: *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 6, Zadar, 2019., str. 211.

² DINKO FORETIĆ, "Život i rad zavoda za narodne učitelje u zadarskom predgrađu Arbanasi", u: DINKO FORETIĆ i dr. (ur.), *Učiteljska škola Zadar 1866.-1956.*, Odbor za proslavu 90-godišnjice Učiteljske škole, Zadar, 1956., str. 18.

³ ILIJA DIZDAR, "Kratki pregled pučke nastave u Dalmaciji", u: *Program Muškog preparandija u Arbanasima za školsku godinu 1918.-1919.*, Muški preparandij u Arbanasima, Zadar, 1919., str. 9.

Tijekom svoga djelovanja škola je bilježila kontinuirani rast broja učenika. Prve godine bilo je svega 8 učenika da bi već 1872. godine škola imala 33 učenika. Taj broj je i dalje rastao, tako da je školu do pred Prvi svjetski rat pohađalo 165 učenika. Ratne godine dovele su do pada broja učenika, a on se svakom ratnom godinom još više smanjivao. Najbolje se to vidjelo na primjeru broja učenika završnoga razreda koji su zbog mobilizacije privremeno napuštali školu. Dok je školske godine 1913./1914. završni razred pohađalo 24 učenika u školskoj 1917./1918. bilo je svega 3 učenika u završnom razredu. Taj se broj školske 1918./1919. dijelom povećao na 17 kada su se završetkom rata u školu počeli vraćati učenici s bojišta.⁴ Političke prilike koje su nastupile raspadom Monarhije i talijanskom okupacijom Zadra umnogome su otežale rad Učiteljske škole koja je u takvim okolnostima došla pod udar dijela javnosti naklonjena Talijanima zbog reputacije koju je imala, sloveći kao rasadište jugoslavenske ideje i politike.⁵ U školskoj 1918./1919., unatoč nepovoljnoj političkoj situaciji, zabilježen je rast broja učenika, tako da je na kraju školske godine u svim razredima sveukupno bilo 64 učenika.⁶ Nakon potpisivanja Rapallskog ugovora 1920. godine Učiteljska škola u Arbanasima kao hrvatska institucija nije mogla opstati na prostoru koji je ugovorom pripao Italiji. Čekao se završetak školske 1920./1921. godine, a preseljenje je ubrzo uslijedilo u kolovozu 1921. Tada je škola zajedno s učenicima i nastavnim osobljem bila premještena u Dubrovnik. Na raspolaganje su dobili prostore ženske učiteljske škole s tim da se nastava trebala održavati u popodnevnim satima.⁷ Nastavničko vijeće Učiteljske škole i vježbaonice u Dubrovniku u školskoj 1921./1922.

⁴ O djelovanju Učiteljske škole u Arbanasima do 1918. godine vidi: ANTUN STROLL, *Pučko školstvo u Dalmaciji od godine 1814. do godine 1900.*, Tiskarnica Petra Jankovića, Zadar, 1900., str. 57-75; I. DIZDAR, "Kratki pregled pučke nastave u Dalmaciji", str. 3-18; D. FORETIĆ, "Život i rad zavoda za narodne učitelje u zadarskom predgrađu Arbanasi", str. 9-80; A. BRALIĆ, "Obrazovanje pod okupacijom – zadarske srednje škole na hrvatskom jeziku i talijanska vlast 1918.-1921.", str. 205-244.

⁵ A. BRALIĆ, "Obrazovanje pod okupacijom – zadarske srednje škole na hrvatskom jeziku i talijanska vlast 1918.-1921.", str. 225-226.

⁶ *Isto*, str. 213.

⁷ IVO PERIĆ, "Razvitak i djelovanje učiteljskih škola u Dalmaciji" u: *Zbornik za povijest školstva i prosvjete*, 2 (01), Zagreb, 1965., str. 171.

godini zajedno s ravnateljem Augustinom Grgićem imalo je 16 nastavnika, a sačinjavali su ga dijelom nastavnici pristigli iz Arbanasa dok su ispražnjena mjesta bila popunjena nastavnicima ženske učiteljske škole ili drugih dubrovačkih škola. Školu je sveukupno pohađalo 123 polaznika.⁸ Materijalni kapaciteti ženske učiteljske škole nisu u dužem razdoblju mogli zadovoljavati potrebe obiju škola stoga su se poduzimale radnje koje su imale za cilj trajno preseljenje škole, a kao najizglednija opcija profilirao se Šibenik.

Osnutak Učiteljske škole u Šibeniku

Temeljem rješenja ministra prosvjete Kraljevine SHS od 15. srpnja 1922. Učiteljska škola, privremeno smještena u Dubrovniku, premješta se u Šibenik, u zgradu tzv. Državnoga doma. Promijenjeno je ime škole koja se od tada naziva Učiteljska škola u Šibeniku, a navedeni datum predstavljao je ujedno i datum osnutka škole. Ministar je svoju odluku o konačnom preseljenju u Šibenik uvjetovao ispunjavanjem materijalnih uvjeta za početak rada u nadolazećoj školskoj godini. Oni su uključivali završetak adaptacije zgrade Državnoga doma te nabavku namještaja i nastavnih pomagala neophodnih za nesmetano odvijanje nastavnog procesa.⁹ Pokrajinska uprava u Splitu o samom procesu kao i njegovoj konačnoj finalizaciji bila je dužna obavijestiti Beograd o čemu je ovisila i ministarska odluka o konačnom preseljenju iz Dubrovnika.¹⁰ Premda su ministarskim rješenjem pokrajinska

⁸ O premještanju i djelovanju Učiteljske škole u Dubrovniku vidi: SANDA UGLEŠIĆ, "Učiteljska škola u Zadru i njezin premještaj nakon potpisivanja Rapallskog ugovora/Teacher-Training School in Zadar and Its Relocation after the Signing of the Treaty of Rapallo", u: ANTE BRALIĆ – BRANKO KASALO (ur.), *Istočnojadranski prostor između sloma Habsburške Monarhije i stvaranja novih država /The Eastern Adriatic Between the Collapse of the Habsburg Monarchy and the Creation of New States*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2021., str. 150-154.

⁹ Srbija (SR) – Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd – fond 66 – Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije (MPKJ), Učiteljske škole i pedagoška odeljenja, fasc. 2201., "Rješenje, 15. 7. 1922", str. 1-2.

¹⁰ U tom razdoblju došlo je do organizacijskih promjena u pokrajinskim organima vlasti. Donošenjem Vidovdanskog ustava 1921. godine ukida se Pokrajinska vlada za Dalmaciju (Split) a uspostavlja Pokrajinska uprava za Dalmaciju (Split), u kojoj i nadalje djeluje školski odsjek. Težilo se većoj centralizaciji, a ključne odluke donosilo je Ministarstvo prosvjete u Beogradu. Pokrajinska uprava za Dalmaciju bila je ukinuta u srpnju 1923. nakon što je Kraljevina

i lokalna vlast bile upućene na suradnju, korespondencija koja se odvijala s Ministarstvom prosvjete nije odavala takav dojam. Općinska vlast u Šibeniku premještanje Učiteljske škole u svoju sredinu promatrala je kao prvorazredno političko pitanje, osobito u kontekstu posljedica Rapallskog ugovora i gubitka Zadra, nekadašnjega glavnoga grada, nastojeći pritom osigurati Šibeniku status središta sjeverne Dalmacije. U prilog tomu govori dopis kojeg je upravitelj šibenske općine dr. Ante Rajević uputio Ministarstvu prosvjete još u svibnju 1922. u kojem naglašava sljedeće: "... nakon aneksije Zadra, Šibenik je po samom prirodnom zakonu postao kulturnim središtem za cijelu sjevernu Dalmaciju, jer je najveći dio našega činovništva, svećenstva i trgovačkog staleža doselio se i nastanio se u Šibeniku, geografski je položaj ovoga grada takav, da on, uza sve ostale prednosti, ima i prednost da bude sjedište škola i institucija u opće, a osobito i npose za sjedište jedne centralne učiteljske škole za cijelu Dalmaciju".¹¹ Premještanje jedne tako značajne školske institucije u Šibenik, u političkom pogledu, moglo se predstaviti kao uspjeh općinske uprave i doprinos njihovu nastojanju da grad profiliraju u središte sjeverne Dalmacije. S druge strane, Pokrajinska uprava u Splitu odluku o premještanju Učiteljske škole promatrala je u kontekstu ispunjavanja materijalnih uvjeta koji bi neko središte kvalificirali za trajni smještaj škole.¹² Prvenstveno se to odnosilo na osiguravanje standarda

SHS podijeljena na 33 oblasti (za Dalmaciju su to bile Splitska i Dubrovačka oblast). Vidi: SANDA UGLEŠIĆ, "Političke turbulencije i dalmatinsko školstvo (1918.- 1923.) /Political Turbulences and the Dalmatian School System (1918-1923)", u: ANTE BRALIĆ – BRANKO KASALO (ur.), *U vrtlogu povijesnih zbivanja na istočnojadranskom prostoru – Početak 20. stoljeća/In the Whirlwind of Historical Events in the Eastern Adriatic – the Early 20th Century*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2019., str. 152, 156.

¹¹ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Učiteljska škola u Zadru, premještanje u Šibenik, smještenje u Državnom domu, 24. 5. 1922.", str. 1.

¹² Pokrajinska uprava u Splitu dopisom iz lipnja 1922. upućenu Ministarstvu prosvjete u Beogradu, a vezanu za ispunjavanje uvjeta za smještaj škole u Šibenik istaknula je sljedeće: "Po dopisu kotarskoga poglavarstva u Šibeniku, nema u Šibeniku zgrade za internat, a bez ovoga – kako je prije kazano – mi ne ćemo imati muškog učiteljskog podmlatka iz zagorskih krajeva. Stoga, i ako ova uprava drži Šibenik najpodesnijim mjestom za mušku učiteljsku školu u Dalmaciji, misli, da se ona ne bi smjela premjestiti u taj grad, ako se općina ili vlada ne misle što prije postarati, da uz zgradu za pouku za učiteljsku školu i vježbaonicu, bude i zgrada za internat..." Nadalje, iz dopisa je vidljivo kako

koji bi uključivao adekvatnu školsku zgradu, vježbaonicu i internat za učenike, uvjete koje u trenutku donošenja ministarskoga rješenja iz srpnja 1922. Šibenik nije ispunjavao. Radovi na adaptaciji i opremanju zgrade Državnoga doma nisu se odvijali planiranim tempom što je dodatno usložnjavalo odnos lokalne vlasti i pokrajinske uprave, opterećen odugovlačenjem odluke o preseljenju. U takvoj situaciji, općinsko upraviteljstvo s dr. Rajevićem pokušavalo je privatnim vezama, u izravnoj komunikaciji s Ministarstvom ishoditi odluku o konačnom preseljenju Učiteljske škole u Šibenik, što je pokrajinska uprava smatrala nepoštovanjem postupka i zaobilaženjem više instance.¹³

Politički pritisak rezultirao je ministarskom odlukom o premještanju upraviteljstva učiteljske škole iz Dubrovnika u Šibenik neovisno od toga što je početak nastave bio odgođen za listopad zbog prekoračenja rokova na adaptaciji školske zgrade.¹⁴ Definiranje statusa škole nametnulo se kao sljedeće pitanje i premda je za 25. listopada 1922. bio određen datum upisa u školu, čekalo se rješenje o mogućnosti prijavljivanja učenika. Na kraju je ministarskom odlukom od 15. listopada 1922. škola postala mješovitom, odnosno dopušten je upis učenika, ali je njihov broj bio ograničen na deset i uvjetovan

Pokrajinska uprava u Splitu sugerira mogućnost ostanka u Dubrovniku gdje predlaže vojarnu sv. Marije u Dubrovniku za školu i internat: "Kada se pako ne bi moglo ili htjelo što prije u Šibeniku pribaviti zgodne prostorije za učiteljsku školu, vježbaonicu i internat, onda bi bilo bolje da se muška učiteljska škola ostavi i dalje u Dubrovniku i da se za nju i za internat preuredi kasarna sv. Marije u onom gradu". SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Smještanje muške učiteljske škole u Dalmaciji, 20. 6. 1922.", str. 4-5.

¹³ U prosincu 1922. pokrajinska uprava izvještajem upućenim Ministarstvu prosvjete rekapitulirala je događaje koji su prethodili premještanju Učiteljske škole u Šibenik pri čemu se referirala i na postupke šibenske općinske uprave kojima je nastojala ubrzati odluku o premještanju iz Dubrovnika sljedećim tekstom: "Kako proistječe iz spisa, općina je šibenska, i mimo ovu upravu, radila u ovom poslu i pismeno, osobito memorandumima, i preko osobitih deputacija, izravno s tim Ministarstvom. Jedna osobita deputacija bila je kod gospodina Ministra prosvjete i kad je on bio ovdje, da pospješi otvor učiteljske škole te, po odredbi gospodina Ministra, škola se je otvorila, pa od 1. novembra 1922. redovito djeluje..." SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Obveze općine šibenske za premještanje učiteljske škole u Šibenik, 31. 12. 1922.", str. 3.

¹⁴ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Brzjav, 6. 9. 1922.", str. 1-2.

prednošću muških kandidata, ukoliko se pokažu kvalitetnijim.¹⁵ Nakon ministarske odluke, uslijedilo je preseljenje nastavnog osoblja iz Dubrovnika koje je slijedom poziva upravitelja trebalo 20. listopada preuzeti službu u šibenskoj učiteljskoj školi.

Prve godine djelovanja u Šibeniku

Početak rada Učiteljske škole u Šibeniku bio je obilježen svečanim otvorenjem 30. listopada, a nastava je započela dan kasnije, 1. studenoga 1922.¹⁶ Prve školske godine (1922./1923.) školu je pohađao 141 učenik, a već sljedeće taj se broj znatno povećao. Učiteljske škole, pa tako i šibenska, imale su pripremni razred te četiri redovita razreda dok se praktična nastava održavala u jednorazrednoj osnovnoj školi koja je bila smještena u blizini te je služila kao vježbaonica.¹⁷ Otvorenjem škole organizacijski problemi nisu nestali zbog čega je Pokrajinska uprava u Splitu već u prosincu 1922. predlagala Ministarstvu prosvjete izgradnju nove školske zgrade zajedno s vježbaonicom i internatom, sugerirajući na važnost osiguranja smještaja za učenike koji dolaze iz drugih krajeva, osobito Dalmatinske zagore koja je oskudijevala školovanim učiteljima.¹⁸ Nastavničko vijeće s upraviteljem Augustinom Grgićem našlo se u situaciji koja je bila daleko od uobičajene, postizanje standarda koji bi omogućio nesmetan rad Učiteljske škole u Šibeniku nije bilo realno očekivati, osobito ne na početku njezina djelovanja u Šibeniku. Suočavanje s profesionalnim

¹⁵ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Učiteljska škola u Šibeniku, 17. 11. 1922.", str. 1.

¹⁶ "Otvorena je učiteljska škola u Šibeniku", u: *Pokret*, god. 6, br. 10-11, Split, 1922., str. 10. Na stranicama *Pokreta* bila je objavljena vijest o svečanom otvorenju Učiteljske škole u Šibeniku 30. 10. 1922. kojemu je prisustvovao povjerenik Udruženja jugoslavenskog učiteljstva A. Devčić. U tekstu se ističu zasluge koje je u otvorenju škole imala njihova šibenska podružnica, a napose predsjednik Novak i tajnik Zaninović.

¹⁷ O početcima rada škole vidi: I. PERIĆ, "Razvitak i djelovanje učiteljskih škola u Dalmaciji", str. 172; MATE ZANINOVIĆ, "Škole u Šibeniku i okolici od 1921. do 1941. (I. dio)", u: *Zbornik za povijest školstva i prosvjete*, 13, Zagreb, 1980., str. 73-74; BRANIMIR MENDEŠ, "Razvoj i djelovanje učiteljskih učilišta u Šibensko-kninskoj županiji", u: *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke*, 1, Split, 2008., str. 274-275.

¹⁸ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Obveze općine šibenske za premještaj učiteljske škole u Šibenik, 31. 12. 1922.", str. 3.

izazovima nastavniciima je dodatno otežavala situacija s nestašicom stanova i premda je šibenska općina obećala na vrijeme riješiti problem smještaja nastavnika, do toga nije došlo. Nezadovoljni nastavnici (M. Andrijašević, F. Vuletin, S. Karaman, Z. Jurić i dr.) uputili su dopis Ministarstvu prosvjete, Kraljevine SHS u prosincu 1922. nazivajući se nastavniciima beskućnicima pri Učiteljskoj školi u Šibeniku.¹⁹ Podršku nastavniciima dao je upravitelj A. Grgić dopisom Ministarstvu kako bi potaknulo odgovorne da "čim prije opskrbe sa stanovima nastavnike ovog zavoda u interesu reda, rada i dobra uspjeha u školskom poslovanju".²⁰ S nastavniciima se solidariziralo i staleško učiteljsko društvo, Udruženje jugoslavenskog učiteljstva kako na lokalnoj tako i pokrajinskoj razini, aktualizirajući problem u Beogradu. Navedene inicijative rezultirale su dopisom Ministarstva prosvjete upućenu Pokrajinskoj upravi u Splitu u kojem se čak problematiziralo pitanje ostanka Učiteljske škole u Šibeniku te ukazivalo na garancije šibenske općine kojima se obvezala riješiti stambeno pitanje nastavnika škole.²¹ Na koji je način i kada općinska vlast riješila pitanje nastavnčkih stanova iz izvora nije moguće zaključiti, ali je još tijekom 1924. godine problem bio aktualan i predmet, sada već višegodišnjega nezadovoljstva nastavnika, što je moglo predstavljati potencijalnu opasnost za opstanak škole u Šibeniku.²²

Organizacijski problemi na početku djelovanja ipak nisu doveli u pitanje opstanak škole, nastavničko vijeće se polako grupiralo (Prilog 1), a škola je bilježila i značajno povećanje broja učenika. U

¹⁹ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Pritužba nastavnika učiteljske škole u Šibeniku zbog neudijeljenih stanova, 2. 12. 1922.", str. 1–2.

²⁰ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Pritužba nastavnika učiteljske škole zbog neudijeljenih stanova, 4. 12. 1922.", str. 1.

²¹ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Pokrajinskoj upravi za Dalmaciju Split, 8. 2. 1923.", str. 1.

²² Da spor s nastavničkim stanovima nije bio godinama kvalitetno riješen, ukazuje dopis općinskog upraviteljstva Ministarstvu prosvjete u kolovozu 1924. u kojem se uz napore općine na poboljšanju uvjeta rada u učiteljskoj školi, izdvaja pitanje stanova: "Ova općina sa svoje strane takogjer se žrtvuje da Učiteljska škola bude odgovarala svrsi. Znajući da je jedan od prvih preduvjeta napretka škole zadovoljstvo nastavnika, ona svim profesorima na Učiteljskoj školi koji nemadu stana doznačuje mjesečnu pripomoć od dinara 500- e da im olakša stambenu krizu". SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Ministarstvu prosvjete Beograd, 4. 8. 1924.", str. 2.

Dalmatinskom glasniku u kolovozu 1923. objavljen je natječaj za upis učenika u sve razrede, a za pripravnici i prvi razred raspored prijemnih ispita te broj upisnih mjesta. Učiteljska škola primala je učenike s napunjenih 14 godina (pripravni razred) odnosno 15 godina (prvi razred), a uvjet za upis u prvi razred bila je završena mala matura u građanskoj školi ili gimnaziji dok su u pripremnici razred primani učenici koji nisu završili nižu srednju školu.²³ Broj polaznika škole na kraju je bio veći od planiranoga što je vidljivo na primjeru upisne kvote učenika za pripravni razred objavljene u *Dalmatinskom glasniku* (30 učenika i 10 učenica). Zbog povećanog interesa učenika, došlo je do probijanja planiranih brojeva, a omjer upisanih učenika prema spolu izjednačio se što je dovelo do formiranja dva odjeljenja pripravnoga razreda, muškog (31 učenik) i ženskog (30 učenica).

razredi	učenici	učenice	ukupno m/ž
pripravni muški razred	31	-	31
pripravni ženski razred	-	30	30
1.	28	11	39
2.	23	15	38
3.	27	9	36
4.	21	11	32
ukupno	130	76	206

Tablica 1. Brojčani pregled učenika/ica po spolu i raspored po razredima na početku školske 1923./1924. godine.²⁴

Kako su prve godine rada Učiteljske škole u Šibeniku bile obilježene pojačanim interesom kandidata/ica za upis u pripremnici i prvi razred prostorni kapaciteti školske zgrade i vježbaonice nisu zadovoljavali potrebe, zbog čega se nastojalo ograničiti upisne kvote, najčešće na štetu djevojaka.²⁵ Politički pritisci općinske vlasti, potaknuti neza-

²³ O uvjetima za upis u učiteljsku školu vidi: "Objava", u: *Dalmatinski glasnik*, god. 6, br. 66, Split, 1923., str. 1; M. ZANINOVIĆ, "Škole u Šibeniku i okolici od 1921. do 1941. godine (I. dio)", str. 74; B. MENDEŠ, "Razvoj i djelovanje učiteljskih učilišta u Šibensko-kninskoj županiji", str. 274.

²⁴ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Brojno stanje učenika i učenica i podaci o razredima, 12. 12. 1923.", str. 1.

²⁵ U obrazloženju školskom odsjeku pokrajinske uprave iz listopada 1923. upravitelj Grgić je ograničavanje upisa učenica preko upisne kvote nastojao

dovoljstvom roditelja neupisanih kandidata/ica, najčešće bi rezultirali otvaranjem usporednih odjeljenja i organizacijom nastave u popodnevnoj smjeni. Takva se situacija dogodila školske 1924./1925. godine kada je na inicijativu šibenske općine veliki župan splitske oblasti zatražio od Ministarstva prosvjete odobrenje usporednog odjeljenja pripravnoga razreda zbog prekobrojnih prijava. Sveukupno je prijemni ispit za upis u pripravni razred položilo 73 kandidata što je daleko prelazilo odobrenu upisnu kvotu od 40 učenika po razredu (30 učenika i 10 učenica). Zbog toga se predlagalo zapošljavanje novoga nastavnika u pripravnom razredu, Klonimira Škalka, tadašnjeg upravitelja građanske škole na Visu i prebacivanje nastavnika vježbaonice Zvonimira Jurića u pripravni razred.²⁶ Prijedlog o prijemu Klonimira Škalka bio je pozitivno riješen te ga nalazimo dalje u popisima nastavnika škole od 1925. godine.²⁷ Zahtjevi za otvaranjem

opravdati nedostatkom učionica, a osobito neadekvatnom vježbaonicom, za koju navodi: "...Zavod nema pomješće za vježbaonicu, dvornicu za glazbu, za gimnastiku ni za naučne zbirke. Vježbaonica morala bi biti četverorazredna. Lanjske godine bila je jednorazredna u jednoj sobici. Ove školske godine za nevolju otvorio se je u prizemlju II. razred. Pomješće je usko, nisko i slabo rasvijetljeno. Prizemlje je prikladno jedino za magaze. Kako se razabire iz gore navedenog, nemoguće je otvoriti u ovom zavodu paralelna odjeljenja s nestašice lokala i po tome se mogu primati u školu djevojčice samo prema raspoloživim mjestima". SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Primanje učenica u učiteljsku školu, 9. 10. 1923.", str. 1. Zbog neadekvatnih uvjeta rada, pristupilo se izgradnji nove vježbaonice godine 1926. koja je bila smještena u neposrednoj blizini zgrade učiteljske škole. U kolovozu 1926. Ministarstvo prosvjete donijelo je rješenje o uređenju vježbaonice u kojem je bilo naglašeno sljedeće: "Prema ukazanoj potrebi i na predlog prosvjetnog inspektora u Splitu odlučujem: da se pri učiteljskoj školi u Šibeniku dosadnja vježbaonica uredi kao osnovna škola u dva tipa, i to na ovaj način: Prvi će se tip sastojati iz tri muška odjeljenja; I. će odjeljenje (razred) sačinjavati djeca 1. godišta, II. odjeljenje djeca 2. i 3. godišta a III. odjeljenje djeca 4., 5. i 6. godišta. ... Drugi će tip vježbaonice sastojati iz jednog mješovitog odjeljenja (razreda) sa svih šest godišta, jer u Dalmaciji prevladaju osnovne škole baš toga tipa." SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Vežbaonica učit. škole u Šibeniku – uređenje, 30. 8. 1926.", str. 1-2.

²⁶ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Učiteljska škola Šibenik. Paralelno odelenje u pripravnom razredu, 7. 10. 1924.", str. 1. Klonimir Škalko bio je učiteljem vježbaonice i odgajateljem u konviktu Muške učiteljske škole u Arbanasima kod Zadra. Ne nalazimo ga u popisu nastavnika učiteljske škole nakon njena preseljenja u Dubrovnik, školske 1921./1922. godine.

²⁷ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Podela predmeta na nastavnike, 17. 8. 1925.", str. 2-3.

usporednih odjeljenja bili su više pravilo nego izuzetak tijekom prvih godina djelovanja škole u Šibeniku, a pritisak političke vlasti išao je tako daleko da su u školskoj 1925./1926. godini tražili otvaranje trećeg odjeljenja prvoga razreda.²⁸ Uvidom u statističke podatke o broju učenika i razreda u Učiteljskoj školi u Šibeniku na početku školske godine vidljivo je kako do otvaranja trećeg odjeljenja prvoga razreda, ipak nije došlo, najvjerojatnije zbog preopterećenosti prostornih kapaciteta.²⁹

razredi	učenici	učenice	ukupno m/ž
pripravni	13	10	23
1.a	26	14	40
1.b	26	14	40
2.a	42	-	42
2.b	-	42	42
3.	28	17	45
4.	21	18	39
ukupno	156	115	271

Tablica 2. Brojčani pregled učenika/ica po spolu i raspored po razredima na početku školske 1925./1926. godine.³⁰

Učiteljska škola u Šibeniku u prvim godinama rada bilježila je pozitivne upisne trendove i premda je bilo oscilacija u broju upisanih učenika/ica oni nisu uvijek bili rezultat smanjenog interesa kandidata

²⁸ U brzojavu kojeg je šibenska općina poslala Ministarstvu prosvjete navodi se kako je ostalo neupisanih u prvi razred 35 kandidata (27 ž i 8 m) te da je: "... nužno formirati treću paralelu prvog tečaja... jer gradjanstvo nestrpljivo očekuje hitno i pozitivno resenje..." SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Brzjav, 15. 9. 1925."

²⁹ Zbog povećanog broja učenika i usporednih odjeljenja, nedostajalo je učionica zbog čega je bila iznajmljena dvorana u susjednoj zgradi. Podatak o organizaciji nastave u dvije zgrade nalazimo u izvještaju prosvjetnog inspektora splitske oblasti Vinka Lozovine koji je u svibnju šk. 1925./1926. proveo nadzor škole te naveo kako se nastava održava u dvije zgrade od kojih je jedna u državnom vlasništvu a druga privatna u kojoj je bila iznajmljena dvorana za koju je općina plaćala najam. SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Izvještaj ministarskog izaslanika o radu u Učiteljskoj školi u Šibeniku u školskoj 1925-1926. g., 21. 6. 1926."

³⁰ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Izvještaj o stanju škole u školskoj 1925-1926. godini", str. 3.

za učiteljskom profesijom. Prosvjetne politike Ministarstva nisu uvijek uvažavale interese lokalnih dalmatinskih sredina uslijed čega je jedan broj kandidata/ica za učiteljsku školu ostajao neupisan. U školskoj godini 1926./1927. u prvi razred prijavilo se 90 učenika zbog čega je šibenska općina uputila brzojav "u ime općinstva ove općine i općina sjeverne Dalmacije" u kojem je od Ministarstva tražila otvaranje drugog odjeljenja prvoga razreda.³¹ Ministarstvo nije uvažilo molbu što je potaknulo upraviteljstvo šibenske općine da u odgovoru upozori na političke posljedice takve odluke i pozove na njezino revidiranje "u interesu one djece, koja inače ostaju bez škole, kao i radi prestiža same vlasti, kojoj se prigovara da izdaje odredbe ne uzimljuć u obzir potrebe pučanstva..."³² Izvještaj upravitelja škole Ive Bellottia iz listopada 1926. potvrđuje da je došlo do određenoga popuštanja prosvjetnih vlasti jer se u prvi razred upisalo 55 učenika (27 učenika i 28 učenica). Školske 1926./1927. godine bio je ukinut pripralni razred, što je vidljivo iz izvještaja upravitelja Bellottia, čime bi se donekle mogli objasniti naknadni upisi u prvi razred.³³ Tijekom školske godine broj primljenih učenika popeo se na 63 (30 učenika i 33 učenice), što je na kraju dovelo do formiranja dva odjeljenja prvoga razreda, muškog i ženskog.³⁴

razredi	učenici	učenice	ukupno m/ž
1.	27	28	55
2.a	21	17	38
2.b	22	15	37
3.a	36	-	36
3.b	-	40	40

³¹ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Brzojav, 10. 9. 1926."

³² SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Općina Šibenik, Ministarstvu prosvete Beograd, 12. 10. 1926.", str. 1.

³³ Dodatnu potvrdu o ukidanju pripravnog razreda u školskoj godini 1926./1927. nalazimo i u dokumentu upravitelja Bellottia iz siječnja 1928. kada je u izvještaju Ministarstvu govorio o profilu upisanih učenika u 1. razred sljedeće školske godine: "... a pripralni razred koji je bio pri ovoj školi do šk. god. 1926./1927. svršio je 2 učenika i 5 učenica (ponovci)..." SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1022, "Podaci za I. razred, 16. 1. 1928.", str. 1.

³⁴ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1022, "Izvještaj direktora državne učiteljske škole o stanju škole u drugom tromesečju šk. 1926-27. god., 6. 3. 1927.", str. 2.

4.	28	18	46
ukupno	134	118	252

Tablica 3. Brojčani pregled učenika/ica po spolu i raspored po razredima na početku školske 1926./1927. godine.³⁵

Nedosljedna politika Ministarstva prosvjete i neizvjesnost kod upisa učenika u školu izazivala je opravdano nezadovoljstvo roditelja i društvene javnosti, tim više što se takva praksa ponavljala iz godine u godinu. Broj učenika Učiteljske škole u Šibeniku do školske 1929./1930. godine bio je na zadovoljavajućoj razini, premda se osjetio blagi pad učenika prema kraju desetljeća. U tom razdoblju došlo je do promjene trenda s obzirom na spolnu strukturu polaznika učiteljske škole i kada se promatra broj učenica u ukupnom broju polaznika škole primjećuje se njihov kontinuirani rast. Školske 1928./1929. godine taj se omjer preokrenuo u korist učenica što je vidljivo iz izvještaja tadašnjeg upravitelja škole Mihe Dulčića o stanju škole na kraju prvoga tromjesečja kada je školu pohađalo 207 učenika (95 učenika i 112 učenica).³⁶ Neovisno od toga, u natjecajima koje je temeljem rješenja Ministarstva prosvjete raspisivala uprava škole upisne kvote nisu bile promijenjene. Zahvaljujući političkim pritiscima, a uslijed nezadovoljstva roditelja neupisanih kandidatice, prosvjetne vlasti dopuštale su naknadna primanja, uspostavljanje usporednih odjeljenja, ali to uvijek nije bio slučaj. Školske 1929./1930. godine za upis u školu bilo je prijavljeno čak 50 učenica i 23 učenika a na kraju je u prvi razred upisano 20 učenika i svega 15 učenica.³⁷

³⁵ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Brojno stanje učenika, 30. 10. 1926."

³⁶ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1022, "Izvještaj direktora Učiteljske škole o stanju škole u I. tromesečju šk. 1928-29. god., 18. 12. 1928.", str. 2.

³⁷ Upravitelj škole Miho Dulčić u izvještaju o otvorenju škole objasnio je kriterije koji su primijenjeni prilikom upisa učenica u školu na sljedeći način: "Pri izboru ženskih uzet je u obzir raspis Min. Prosv. i uzele su se prvenstveno učenice iz gimnazije tim više što je praksa u ovom zavodu pokazala da su učenice iz gimnazije i s nižim uspjehom još puno bolje nego one iz građanskih škola. Bit će da je tome uzrok što u Dalmaciji u građanskim školama su učitelji većinom s kvalifikacijama za osnovne škole." SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1022, "Izvještaj o otvoru škole, 1. 10. 1929.", str. 2. Prosvjedi roditelja nisu bili uvaženi, a iz brzojava koji je bio upućen Ministarstvu prosvjete saznajemo kako u Učiteljsku školu nije bila primljena niti jedna učenica sa završenom građanskom školom iz Šibenika: "Kod primanja u prvi razred učiteljske škole u Šibeniku nije primljena nijedna svršena učenica šibenske građanske škole i ako su svršile

Godine 1929. bilo je produženo školovanje u učiteljskim školama na 5 godina donošenjem Zakona o učiteljskim školama i izmijenjeni su uvjeti upisa prema kojima se tražila završena srednja škola i mala matura uz polaganje prijemnog ispita. Iznimno se dopuštao upis odličnim učenicima sa završenom građanskom školom i položenim prijemnim ispitom.³⁸ Učiteljska škola u Šibeniku te je školske godine zabilježila značajno smanjenje broja učenika, sveukupno je školu pohađao 161 učenik (69 učenika i 92 učenice), prema izvještaju upravitelja iz ožujka 1930.³⁹ Upisom jednog učenika u treći razred taj se broj povećao na 162 na kraju školske godine. Podatci na kraju školske godine od 1922./1923. do 1929./1930. prikazani u Tablici 4 pokazuju kretanje broja učenika u Učiteljskoj školi u Šibeniku kao i udio učenika/ica u postotcima po spolu.

šk. godina	učenici	učenice	ukupno m/ž
1922./1923.	-	-	141
1923./1924.	128 62,75%	76 37,25%	204
1924./1925.	171 57,77%	125 42,23%	296
1925./1926.	154 56,20%	120 43,80%	274
1926./1927.	138 53,08%	122 46,92%	260

školu s odličnim ili vrlo dobrim uspjehom. Kao roditelji djece molimo zaštitu i apeliramo da se izbor provede strogo u smislu postojeće ministarske naredbe. SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1022, "Brzjav, 17. 9. 1929." Na koncu je ipak došlo do primanja 3 učenice sa završenom građanskom školom, 2 učenice iz Splita i 1 iz Šibenika, a upravitelj Dulčić to je objasnio na način: "Škola koja je do sada davala najbolje učenike je Gradjanska škola u Splitu. Zato je iz te škole bilo uzeto 3 učenice koje su se prijavile... pošto je jedna učenica iz gradjanske škole u Splitu odustala uzeta je na njezino mjesto jedna iz gradjanske škole u Šibeniku". SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1022, "Izvještaj o otvoru škole, 1. 10. 1929.", str. 2.

³⁸ "Zakon o učiteljskim školama", *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, (Beograd), XI, 1929.

³⁹ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1022, "Izvještaj direktora Učiteljske škole o stanju škole u II. tromesečju šk. 1929-30. god., 8. 3. 1930.", 3.

1927./1928.	119 50,21%	118 49,79%	237
1928./1929.	97 46,41%	112 53,59%	209
1929./1930.	70 43,21%	92 56,79%	162

Tablica 4. Broj učenika Učiteljske škole u Šibeniku na kraju školske (1922./1923. - 1929./1930.) godine i udio učenika/ica po spolu.⁴⁰

Broj učenika/ica koji su položili ispit zrelosti i time završili školovanje do 1929. godine iznosio je 336. Te je podatke upravitelj M. Dulčić na traženje Ministarstva prosvjete poslao u Beograd. Za školsku 1929./1930. godinu nema podataka, za pretpostaviti je da se ispiti nisu održali zbog produljenja školovanja.⁴¹

⁴⁰ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2628, "Statistika Državne učiteljske škole u Šibeniku od školske 1923./1924. do 1929./1930. godine. Podatak o broju učenika Učiteljske škole u Šibeniku šk. 1922./1923. godine preuzet je iz literature. Vidi: I. PERIĆ, "Razvitak i djelovanje učiteljskih škola u Dalmaciji", str. 172.

⁴¹ Ispiti zrelosti održavali su se prema propisima koji su bili naslijeđeni iz austrijskoga vremena i već zastarjeli, što je organizacijski otežavalo njihovo provođenje. Upravitelj šibenske učiteljske škole I. Bellotti uputio je dopis Ministarstvu prosvjete u veljači 1928. u kojem je razjasnio razloge zbog kojih se tražila, ako ništa drugo, onda provedba privremene reforme ispita zrelosti. U dopisu je bilo naglašeno sljedeće: "Prošle je školske godine Uprava ove škole, na osnovu jednoglasnoga zaključka sjednice Nastavničkog savjeta, zamolila Tu Vlast da bi provela privremenu reformu za polaganje ispita zrelosti pri ovoj školi. ...Pri ovoj se školi ispit zrelosti još uvijek polaže po starim propisima, a to znači da đaci moraju polagati ispit iz svih naučnih predmeta koje su tijekom školovanja učili, samo su oslobođeni onih predmeta, u kojima su zadnje dvije školske god. imali ocjenu: "vrlo dobro" ili "odlično". Takvih oslobođenja obično nema mnogo". SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1022, "Reforma ispita zrelosti, 26. 2. 1928.", str. 1. Ministarstvo nije udovoljilo zahtjevu jer su se ispiti zrelosti i u lipanjskom roku 1928. održali prema postojećim propisima. Ispitu je nazočio i ministarski izaslanik Milovan Grba koji je na početku pročitao odluku ministra prosvjete prema kojoj se "ima učiteljski ispit vršiti po Pravilima, po kojima je dosad vršen u pojedinim školama". Učiteljski ispit bio je usmeni i pisani, a maturalne zadaće pisale su se iz pedagogije, srpsko – hrvatskog jezika, matematike, njemačkog i francuskog jezika. SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1022, "Zapisnik završne sjednice ispitnog odbora za IV. A razred, 25. 6. 1928.", str. 1-2.

šk. godina	učenici	učenice	ukupno m/ž
1921./1922.*	11	-	11
1922./1923.	9	5	14
1923./1924.	23	14	37
1924./1925.	31	16	47
1925./1926.	30	22	52
1926./1927.	36	15	51
1927./1928.	33	35	68
1928./1929.	32	24	56
ukupno	205	131	336

Tablica 5. Broj učenika Učiteljske škole u Šibeniku koji su položili ispit zrelosti do 1929. godine.⁴²

* Podatci za šk. 1921./1922. su iz vremena kada je Učiteljska škola bila smještena u Dubrovniku.

Socijalno podrijetlo učenika koji su pohađali Učiteljsku školu u Šibeniku moguće je dijelom rekonstruirati temeljem statističkih podataka o zanimanju roditelja koje su upravitelji svake školske godine dostavljali Ministarstvu prosvjete. Problem u statističkoj obradi predstavljaju "skriveni" podatci koji zbog zbirnoga prikazivanja određenih kategorija zanimanja ostaju nepoznati, odnosno nije ih moguće razlučiti. Također, nije moguće procijeniti udio umirovljenih roditelja prema njihovim zanimanjima. Teško je procijeniti koje sve profesije predstavljaju npr. *intelektualne radnike*. U kasnijim godinama kategorije su ponešto bolje precizirane, tako se za školsku godinu 1927./1928. uvodi kategorija (*svećenici, liječnici, apotekari, advokati, inženjeri i ostali intelektualni radnici*), podatci su zbirni, ali se ipak zna koje su profesije tim pojmom bile obuhvaćene. Također se tada izdvajaju nastavnici (*nastavnici svih škola*) kao posebna kategorija za razliku od prijašnjih godina kada su, za pretpostaviti je, i oni bili u kategoriji *intelektualnih radnika*. Slična je situacija s činovnicima koje se kasnije promatra u kategoriji (*državni, banski, općinski i privatni*), a ranijih godina nisu bili uočljivi. Prvih godina djelovanja škole postojala je kategorija (*fizički radnici*), tako da je bilo nemoguće doznati radi li se isključivo o roditeljima koji su bili radničkoga zanimanja ili se među njima kriju i roditelji zemljoradnici. Upravo su

⁴² SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1022, "Statistika učenika drž. učiteljske škole koji su položili učiteljski ispit zrelosti od oslobođenja do škol. god. 1928./29., 27. 2. 1930.", str. 3.

– *fizički radnici* bili i najbrojnija kategorija roditelja do trenutka kada se počela voditi odvojena statistika iz koje je moguće vidjeti postotak zastupljenosti roditelja zemljoradnika u učeničkoj populaciji i tada udio roditelja radničkih zanimanja bilježi značajan pad, a postaje jasno kako su učenici iz seoskih sredina u toj kategoriji bili brojniji. Uz njih, druge dvije skupine roditeljskih zanimanja, pritom se misli na kategoriju činovničkih zanimanja i obrtničko-trgovačko-ugostiteljskih zanimanja, prevladavaju u učeničkoj populaciji Učiteljske škole u Šibeniku, osobito je to uočljivo od školske 1927./1928. godine. Dok je najmanji udio roditelja bio kod pripadnika intelektualne više klase u koju ulaze liječnici, advokati, inženjeri i sl., a iznenađuju podaci o malom udjelu roditelja nastavničke profesije u populaciji učenika škole (premda se radi samo o podacima za dvije školske godine). Zanimljiv je također podatak iz školske 1929./1930. godine kada je zabilježen značajan pad broja učenika (na svega 11), čiji su roditelji bili zemljoradnici. Odluka Ministarstva prosvjete iz listopada 1929. o ukidanju stipendiranja učenika učiteljskih škola zasigurno je mogla pridonijeti padu broja učenika iz seoskih sredina koji su zbog nepostojanja školskog internata bili prisiljeni plaćati smještaj i prehranu.⁴³

šk. godina	roditelji			ukupno učenika
	intelektualni radnici	obrnici, trgovci i ugostitelji	fizički radnici	
1923./1924.	78 38,24%	35 17,15%	91 44,60	204
1924./1925.	141 47,64%	59 19,93%	96 32,43%	296
1925./1926.	83 30,29%	50 18,24%	141 51,45%	274

Tablica 6. Učiteljska škola u Šibeniku (1923./1924. – 1925./1926.) – zanimanje roditelja.⁴⁴

⁴³ Odluku o ukidanju stipendiranja učenika učiteljskih škola u državi donijelo je Ministarstvo prosvjete 29. 9. 1929. "jer je navodno bio iscrpljen kredit u tu svrhu". Učenici slabijeg imovinskog statusa takvom odlukom bili su izravno pogođeni, a osobito u sredinama koje nisu imale riješen internatski smještaj, što je bio slučaj sa šibenskom učiteljskom školom. Vidi: M. ZANINOVIĆ, "Škole u Šibeniku i okolici od 1921. do 1941. godine (II. dio)", str. 14.

⁴⁴ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2628, "Statistika Državne učiteljske škole u Šibeniku od školske 1923./1924. do 1925./1926. godine."

šk. godina	roditelji					ukupno učenika
	državni činovnici i zvaničnici	općinski i privatni činovnici intelektualni radnici	obrtnici, trgovci i ugostitelji	zemljoradnici	radnici	
1926./1927.	97 37,31%	24 9,23%	62 23,85%	68 26,15%	9 3,46%	260

Tablica 7. Učiteljska škola u Šibeniku školske 1926./1927. godine – zanimanje roditelja.⁴⁵

šk. godina	roditelji							ukupno učenika
	činovnici*	nastavnici*	intelektualni radnici*	obrtnici, trgovci i ugostitelji	zemljoradnici	radnici	mornari i ribari	
1927./1928.	81 34,17%	7 2,95%	5 2,10%	63 26,58%	58 24,47%	22 9,28%	1 0,42%	237
1928./1929.	63 30,14%	12 5,74%	–	63 30,14%	57 27,27%	14 6,69%	–	209
1929./1930.	59 36,42%	–	13 8,02%	65 40,12%	11 6,79%	14 8,64%	–	162

Tablica 8. Učiteljska škola u Šibeniku (1927./1928. – 1929./1930.) – zanimanje roditelja.⁴⁶

* Podatci uključuju državne, banske, samostalne (samoupravne), i privatne diferencijacije činovničkih poslova.

* Školske godine 1929./1930. nije bila izdvojena kategorija zanimanje roditelja (nastavnici svih škola).

* Podatci nisu diferencirani ali je navedeno koja su zanimanja roditelja uključena – svećenici, liječnici, apotekari, advokati, inženjeri i ostali intelektualni radnici.

Državne vlasti u Kraljevini SHS nisu uspjele u razdoblju od 1918. do 1929. godine donijeti zakon u učiteljskim školama kojim bi se ujednačio rad učiteljskih škola na cijelome prostoru države. Radile su se određene korekture programa u tzv. nacionalnim predmetima (npr. u materinskom jeziku koji se naziva srpsko-hrvatskim ili narodnim jezikom, povijesti, geografiji), ali je reorganizacija rada učiteljskih

⁴⁵ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2628, "Statistika Državne učiteljske škole u Šibeniku od školske 1926./1927. godine."

⁴⁶ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2628, "Statistika Državne učiteljske škole u Šibeniku od školske 1927./1928. do 1929./1930. godine."

škola u prvom desetljeću postojanja države izostala. Takvo stanje potrajalo je sve do 1929. godine, kada je nakon uvođenja diktature država u skladu s politikom nacionalnoga jedinstva, započela s ujednačavanjem školskog sustava. Tek je tada, 27. rujna 1929., bio proglašen Zakon o učiteljskim školama. Zakonom je u čl. 1. istaknuto kako "učiteljske škole služe za stručno obrazovanje učitelja narodnih škola" pružajući temeljna i opća (pedagoška) znanja, "obrazujući ih u duhu državnoga i narodnog jedinstva i verske trpeljivosti".⁴⁷ Učiteljske škole su državne, muške ili ženske, a iznimno je moguće osnovati mješovitu školu ukoliko to lokalne prilike zahtijevaju. Školovanje je s 4 povećano na 5 godina i završava polaganjem učiteljskoga diplomskog ispita. Vježbaonica je sastavni dio učiteljske škole, a smještaj učenika treba biti internatski organiziran.⁴⁸

Godine 1931. bio je donesen nastavni plan i program koji je vrijedio za sve učiteljske škole u Kraljevini Jugoslaviji. Njime su, osim produljenja školovanja za jednu godinu, bili uvedeni seminari u višim razredima (4. i 5. razredu) iz prirodne i pedagoške grupe predmeta, povijesti sa zemljopisom, narodnoga (srpskog – hrvatskog) jezika s književnošću i stranog jezika.⁴⁹

⁴⁷ "Zakon o učiteljskim školama", *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, (Beograd), XI, 1929., str. 1851.

⁴⁸ *Isto*, str. 1851-1854.

⁴⁹ Nastavni plan vidi: M. ZANINOVIĆ, "Škole u Šibeniku i okolici od 1921. do 1941. godine (II. dio)", str. 11. Predmeti zastupljeni u učiteljskim školama nastavnim planom iz 1931. godine bili su za pedagošku grupu predmeta (*psihologija s logikom, opća pedagogija, historija pedagogije, metodika, školski rad*), prirodnu grupu predmeta (*prirodopis, kemija s tehnologijom, fizika, matematika*). Uz navedene predmete učili su se još sljedeći predmeti: *vjeronauk, narodni jezik (srpsko-hrvatski), strani jezik, povijest, zemljopis, higijena, poljoprivreda i domaćinstvo, pjevanje, sviranje, ručni rad, školska organizacija i administracija, narodna ekonomija, osnove socijologije te tjelesni odgoj*. U vrijeme rasprava o novom nastavnom planu, koje su bile potaknute donošenjem Zakona o učiteljskim školama, bila su pozvana nastavnička vijeća i upravitelji učiteljskih škola na iznošenje mišljenja o mogućnostima poboljšanja nastave i programa. Upravitelj M. Dulčić, uza suglasnost nastavničkog vijeća šibenske učiteljske škole, u dopisu Ministarstvu opširno je iznio svoje mišljenje, između ostalog, naglašavajući potrebu uvođenja novoga predmeta – sociologije te ukazao na značenje predmeta kao što su poljoprivreda i ručni rad. Svoje je prijedloge obrazložio na sljedeći način: "U predloženom planu smjestio sam neke predmete... ..nekim sam disciplinama dao osobitu važnost jer su po mom

Ukidanje Učiteljske škole u Šibeniku 1932. godine i ponovni početak rada

Školske 1930./1931. godine broj učenika škole povećao se na 186 (76 učenika i 110 učenica), a upisom u prvi razred (15 učenika i 22 učenice) i produžetkom školovanja na 5. godinu (u petom razredu bila su dva odjeljenja: muški – 24 učenika i ženski – 32 učenice), činilo se da je škola prebrodila pad broja učenika, zabilježen u prethodnoj školskoj godini.⁵⁰ To se ipak pokazalo netočnim zbog maloga broja prijava u prvi razred sljedeće školske 1931./1932. godine kada je bilo upisano svega 25 učenika (4 učenika i 21 učenica). Smanjenjem interesa za upis u školu, posebno muških kandidata, prisililo je upravitelja Dulčića na upis svih prijavljenih kandidatice kako bi se osiguralo otvaranje prvoga razreda, zaobilazeći pritom rješenje o upisu koje je donijelo Ministarstvo prosvjete. Učenice su u prvi razred bile upisane uvjetno do odobrenja upisa od strane Ministarstva prosvjete.⁵¹

shvaćanju osobito važni za narodno upućivanje – kao poljoprivredi i ručnom radu... Uveo sam jednu novu disciplinu koja bi po mojemu shvaćanju bila od potrebe učitelju. Ja sam je označio socijalne nauke, pod kojim se imenom mora da shvati potreba narodna u svakodnevnom životu kao n. p. poznavanje zemljišnika – osnivanje i održavanje zadruga, upućivanje u sudbenoj, kaznenoj i civilnoj proceduri itd". SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1022, "Predlog kako da se prilagodi nastava novom nastavnom planu, 17. 2. 1930.", str. 2-3.

⁵⁰ Na završnoj sjednici nastavnčkoga vijeća za šk. 1930./31., održanoj 24. 6. 1931., raspravljalo se o uzrocima koji su doveli do povećanja udjela učenica u ukupnu broju učenika škole. Upravitelj škole Dulčić naglasio je sljedeće: "Izgleda da su sadašnje učenice III. i IV. raz. zato u većini jer nije bilo dovoljno prijavljenih muških.- tako su i u I. raz. položili ispit više ženskih nego muških. Nije u našoj kompetenciji da u to pitanje zadiremo premda bi bili pozvani da prema lokalnim prilikama dademo naše mišljenje i kad bi to bilo na dnevnom redu mislim da bi ste se složili s mojim mišljenjem da dok nema u našoj banovini specijalno muških i ženskih učiteljskih škola sa uređenim odnosnim internatom mora da bude mješovitih škola da se tako dade mogućnost vaspitanja i ženskoj djeci". SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1023, "Zapisnik godišnje sjednice nastavnčkog savjeta, 24. 6. 1931.", str. 3.

⁵¹ Ministarstvo prosvjete uputilo je dopis u povodu primanja učenica u 1. razred u kojem je prozvalo upravitelja Dulčića na odgovornost i objašnjenje prekobrojnog upisa. Upravitelj se pravdao "uvjetnim" upisom učenica do dozvole Ministarstva, ali je ipak postigao cilj jer je u spomenutom dopisu bilo navedeno: "Učenice koje ste već upisali u I. razred i koje su redovno pohađale školu dosada zadržaćete u školi". SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1023, "Direktoru Učiteljske škole Šibenik, 16. 10. 1931."

Upis učenika je na kraju proveden, a upravitelj Dulčić tim je postupkom pokušao osigurati kontinuitet u radu škole u situaciji kada se preispitivalo postojanje "prekobrojnih" učiteljskih škola i planiralo njihovo ukidanje. O glasinama, odnosno mogućnosti ukidanja škole, očitovala se predstavkom šibenska općinska vlast u siječnju 1932. godine, naglašavajući pogubne posljedice takve odluke, zbog koje bi prostor "od Sušaka do Dubrovnika, sa čitavim arhipelagom sjeverne i srednje Dalmacije" ostao bez učiteljske škole.⁵² Podršku opstanku škole iskazivali su predstavnici općinskih vlasti u dalmatinskim sredinama koji su brzojavima upućenim Vladi Kraljevine Jugoslavije i ministru prosvjete pokušavali spriječiti takav scenarij.⁵³ Razvitak događaja potvrdio je, nažalost istinitost najava o ukidanju Učiteljske škole u Šibeniku, a svi naponi u kojima je prednjačila šibenska općina i njen načelnik Mate Karađole, nisu urodili plodom. Odluku o ukidanju škole donijelo je Ministarstvo prosvjete 22. lipnja 1932.⁵⁴ Neposredno po ukidanju škole podužim tekstom obraćaju se ministru prosvjete zabrinuti roditelji s molbom o ponovnom razmatranju odluke zbog koje je budućnost njihove djece došla u pitanje.⁵⁵

⁵² SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1023, "Predstavka općine Šibenik u predmetu Učiteljske škole u Šibeniku, 19. 1. 1932."

⁵³ Brzjavni podrške opstanku Učiteljske škole u Šibeniku poslani su iz više dalmatinskih sredina (Omiša, Šestanovca, Makarske, Nina, Trogira, Starog Grada, Zlarina, Preka), prostora koji je gravitirao školi i koji bi njenim zatvaranjem bio najviše pogođen. Uglavnom je riječ o mjestima i manjim gradovima sjeverne i središnje Dalmacije. U brzjavu kojega je npr. poslala općinska uprava Preka pozivaju se na tradiciju zadarske učiteljske škole, a u tekstu naglašavaju sljedeće: "Uporno se šire glasine da će učiteljska škola u Šibeniku – žarište nacionalnih osjećaja nasljednica prvog učiteljskog zavoda iz otetog Zadra ukinuti. Takav korak ubio bi u nacionalnom i kulturnom pogledu čitavo pučanstvo primorske banovine a najviše otočje sjeverne Dalmacije koje bi u tom slučaju ostalo bez svojeg kulturnog središta za učiteljski podmladak i steklo nepobitno uvjerenje da mu se institucija srcu prirasla ukida proti njegovoj volji..." SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1023, "Brzjav, 3. 6. 1932."

⁵⁴ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1023, "Godišnji izvještaj za škol. god. 1931/32., 14. 10. 1932.", str. 2-3.

⁵⁵ Iz teksta doznajemo kako je većina roditelja slabijega materijalnog statusa, najčešće je riječ o zemljoradnicima, obrtnicima, umirovljenicima i nižim činovnicima podrijetlom iz Šibenika i okolice koji nisu bili u mogućnosti poslati svoju djecu na školovanje u neku drugu sredinu. SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1023, "Gospodinu dr. Dragutinu Kojiću, Ministru prosvete, 28. 6. 1932."

Šibenska općina ukidanje škole smatrala je ozbiljnim političkim propustom zbog strateškoga položaja kojeg je Šibenik dobio gubitkom Zadra, kada se pozicionirao kao jedno od značajnijih središta u Dalmaciji, osobito njezina sjevernoga dijela.⁵⁶ Posljedice takve odluke zahvaćale su različite aspekte političkoga i društvenog života, a na osnovnoj razini najviše su pogađale tadašnje učenike, njihove obitelji i nastavnike koji su dijelom bili angažirani i razmješteni u druge učiteljske škole u državi, a dijelom umirovljeni (Prilog 2), uključujući i upravitelja Miha Dulčića koji je nakon umirovljenja, 4. srpnja 1932. bio razriješen dužnosti.⁵⁷ Imovina Učiteljske škole predana je "na čuvanje" upravitelju realne gimnazije u Šibeniku. Odluka o zatvaranju škole tako je izgledala konačnom.

Ipak, tijekom ljetnih mjeseci aktivno se radilo na ishodu ponovnoga pokretanja rada škole na čemu se osobito angažirao narodni zastupnik dr. Marko Kožul s interpelacijom u Narodnoj skupštini Kraljevine Jugoslavije početkom kolovoza 1932. U njoj je prozvao Dragutina Kojića, ministra prosvjete, za selektivni pristup i potpunu odsutnost političkoga promišljanja, optuživši ga da zapostavlja Šibenik i dalmatinsko primorje. Analizirao je pritom politiku talijanskih vlasti i njezin odnos prema Zadru te istaknuo da "u uporedbi sa Zadrom koji čini velike napore u kulturnom smjeru mi ukidamo i ono što šezdeset godina postoji".⁵⁸ Stavlanje interpelacije na dnevni red

⁵⁶ U brzojavu kojega je u ime šibenske općine poslao načelnik M. Karadole vijest o zatvaranju škole dočekana je s nevjericom, što je jasno iz sadržaja u kojem je bilo istaknuto sljedeće: "Glas o ukinuću šibenske preparandije ispunio je stanovništvo grada i općine neizmjernim i strahovitim zaprepašćenjem. Ne vjerujemo u istinitost jer nakon toliko predstavaka obrazloženih tvrdom argumentacijom i historijskom podlogom držimo stvar nemogućim... pučanstvo starodrevnog i patriotskog grada Šibenika koji ničim nije to zaslužio izrazujem duboko žaljenje i vjerujem još uvijek skupa s pučanstvom od 40-hiljada duša da će se ukinuće šibenske preparandije opozvati". SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1023, "Brzjav, 27. 6. 1932."

⁵⁷ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1023, "Godišnji izvještaj za škol. god. 1931/32., 14. 10. 1932.", str. 2-3.

⁵⁸ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1023, "Žurna interpelacija narodnog poslanika dr. Marka Kožula i drugova na g. ministra prosvete, 5. 8. 1932.", 2; Marko Kožul, političar (Ražanac, 1887. – Zagreb?, 1945.?), gimnaziju je završio u Zadru 1907., a 1913. doktorirao pravo u Zagrebu. Djeluje u Šibeniku kao odvjetnik od 1918. godine. Na početku se politički angažirao u HSS-u. Godine 1926.-1927.

skupštine te traženje objašnjenja imalo je pozitivan učinak i bilo je prilog u naporima cjelokupne zajednice koji su na kraju doveli do ponovnog otvaranja škole, na jesen 1932. Zahvaljujući tome bio je zadržan kontinuitet nastavnoga rada budući da je zatvaranje učiteljske škole uslijedilo nakon završetka nastavne godine, u lipnju 1932.

Donošenjem odluke o ponovnom otvorenju Učiteljske škole u Šibeniku postavljen je za vršitelja dužnosti upravitelja Mirko Ležaić, njezin dugogodišnji nastavnik. U kratkom roku do otvorenja škole trebalo je održati popravne ispite te provesti upis učenika u prvi razred zbog čega je v.d. upravitelj Ležaić dopisom banskoj upravi u Splitu tražio dodatna uputstva, obrazlažući zahtjev pojačanim interesom roditelja.⁵⁹ Organizacija nastave je zbog umirovljenja značajnoga dijela nastavnog osoblja, odnosno njihova premještanja u druge učiteljske škole bila znatno otežana a u školu se vratilo tek 6 stalnih i 4 honorarna nastavnika (Prilog 3). S odmakom školske godine taj se broj povećavao novim zaposlenjima, a jedan dio premještenih nastavnika vraćao se natrag u Šibenik. Na osobni zahtjev vratili su se Antun Farčić i Klonimir Škalko, dok je Marko Marinčić (predavao je matematiku i fiziku) došao u Učiteljsku školu iz realne gimnazije u Šibeniku.⁶⁰ Zbog navedenih razloga nastava je započela sa za-kašnjenjem, 18. listopada 1932.⁶¹ Posljedice odluke o ukidanju škole

obnašao je službu gradskoga načelnika. Podupirao je kralja Aleksandra nakon njegova proglašenja diktature, sudjeluje na izborima 1931. godine i postaje zastupnikom u Narodnoj skupštini. Od 1935.-1937. bio je ministar graditeljstva. Zbog navodne suradnje s okupatorom, osuđen je godine 1945. na smrt. "Kožul Marko", u: *Hrvatski biografski leksikon* (online). <https://hbl.Izmk.hr/clanak/kozul-marko> (14. 4. 2024.).

⁵⁹ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1023, "Uputstva za otvor škole, 1. 9. 1932."

⁶⁰ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1023, "Posljedna podela predmeta na nastavnike, 6. 1. 1933.", str. 1-2.

⁶¹ Sjednica nastavničkoga vijeća učiteljske škole održana je 17. 10. 1932., a iz zapisnika doznajemo kako je Šibenik posjetio načelnik prosvjetnog odjeljenja banske uprave u Splitu Stipčević koji je tražio da se nastava održava iz svih predmeta po skraćenom tjednom rasporedu do zaposlenja novih nastavnika. Kako bi se premostio problem u organiziranju nastave, na sjednici nastavničkoga vijeća učiteljske škole kao prelazno rješenje bilo je predloženo i izglasano da nastavu u vježbaonici samostalno izvode učenici 5. razreda, za vrijeme dok učitelji vježbaonice Ivo Janković i Ivo Markić izvode nastavu u učiteljskoj školi. U zaključku sjednice, a vezano za rad vježbaonice, stajalo je

odrazile su se na brojčano stanje učenika osobito prvoga razreda u kojem je bilo upisano svega 15 učenika (3 učenika i 12 učenica), dok je sveukupno školu pohađalo 136 učenika u svih 5 razreda, do kraja školske godine taj se broj povećao na 137 učenika.

razredi	učenici	učenice	ukupno m/ž
1.	3	12	15
2.	5	20	25
3.	12	19	31
4.	13	15	28
5.	12	25	37
ukupno	45	91	136

Tablica 9. Brojčani pregled učenika/ica po spolu i raspored po razredima na početku školske 1932./1933. godine.⁶²

Daljnji trend opadanja broja učenika nastavio se sljedeće školske godine, a slabijem odazivu učenika pridonijela je odluka Ministarstva prosvjete kojom je učenicima sa završenom građanskom školom bio onemogućen upis u učiteljske škole.⁶³ Pitanje opstanka škole sada se

sljedeće: "Učitelje vježbaonice Jankovića i Markića zamjenjivat će u njihovim razredima u vježbaonici učenici V. razreda učit. škole, koje će odrađivati nast. metodike i škol. rada, i to samo za one časove koje će pomenuti učitelji raditi u odnosnim razredima učiteljske škole. Po ovoj podeli nastava će se vršiti od sutra, 18. oktobra o.g". SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1023, "Zapisnik treće (vanredne) sjednice nastavnčkog saveta drž. učit. škole u Šibeniku, 17. 10. 1932.", str. 1.

⁶² SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1023, "Državna učiteljska škola u Šibeniku, 18. 10. 1932."

⁶³ Zbog pooštavanja uvjeta za upis u učiteljsku školu, reagirala je šibenska općina dopisom ministru prosvjete u kojem je ukazala na mogućnost postupnog ukidanja škole ukoliko se ne bi otvorio prvi razred, ukazujući pritom na političke posljedice takvog razvoja situacije. U dopisu se ističe uloga škole u obrazovanju djece koja dolaze iz pasivnih krajeva sjeverne i središnje Dalmacije u kojima nema srednjih škola i nižih gimnazija, uglavnom seljačkoga podrijetla kojima se takvom odlukom onemogućava daljnje obrazovanje: "U mjesnu učiteljsku školu dolazili su redovito svršeni djeci građanskih škola, a vrlo rijetko djaci sa svršenom gimnazijom. Takav je bio običaj. Šibeničku Učiteljsku školu pohađali su djaci iz svih varošica sjeverne i srednje Dalmacije naime, sa teritorija gdje ima 10 građanskih škola... ..Odredbom da se u učiteljske škole ne primaju djaci sa svršenom građanskom školom nastao je razumljiv zastoj u upisivanju u učiteljsku školu... S druge strane čitav teritorij sa kojeg su dolazili

ponovno aktualiziralo i bez obzira na apele koji su dolazili iz šibenske općine i škole, Ministarstvo prosvjete nije dopustilo otvaranje prvoga razreda, pravdajući se malim brojem prijavljenih kandidata.⁶⁴ Slična situacija dogodila se i sljedeće školske godine, a neizvjesnost je potrajala sve do školske 1935./1936. godine kada je upisom 26 učenika u prvi razred škola osigurala opstanak. Nakon toga upisi u prvi razred provodili su se redovito do propasti Kraljevine Jugoslavije. Učiteljsku školu zatvorile su 1942. godine talijanske vlasti.⁶⁵

Zaključak

Nesređene političke prilike u Dalmaciji, nastale raspadom Austro-Ugarske Monarhije, utjecale su na složenost stanja u školstvu koje se nastojalo prilagoditi novim državno-pravnim okolnostima. Talijanska okupacija Zadra znatno je otežala rad Učiteljske škole u Arbanasima jer je slovila kao rasadište jugoslavenstva, što nije odgovaralo dijelu javnosti naklonjenu Talijanima. Potpisivanjem Rapallskog ugovora 1920. godine Učiteljska škola, kao hrvatska institucija, nije mogla nastaviti neometano djelovati na prostoru koji je pripao Italiji. U takvim okolnostima bila je zajedno s učenicima i nastavnim osobljem premještena u Dubrovnik, školske 1921./1922. godine. U međuvremenu se tražilo mjesto trajnoga smještaja učiteljske škole a kao najizgledniji grad na kraju se profilirao Šibenik. Premda se u Šibenik iz Dubrovnika premjestio jedan dio učenika i nastavnog osoblja koji su radili u Arbanasima ne možemo govoriti o kontinuitetu zadarske učiteljske škole. Ministarskim rješenjem od 15. srpnja 1922. škola je dobila službeni naziv Učiteljska škola u Šibeniku te se može reći kako je tada formalno započelo djelovanje nove učiteljske škole

djaci u ovu školu nema nižih gimnazija, pa je tako zapriječen put u učiteljsku školu seljačkoj djeci... ..Ukidanjem I. razreda mjesne učiteljske škole, što bi značilo postepeno ukidanje cijele škole, teško bi bilo pogodjeno čitavo gradjanstvo Šibenika i pučanstvo sjeverne i srednje Dalmacije... ..Opštinska uprava tumači osjećaje čitavog ovog kraja kad tvrdi da bi ovo ukidanje vrlo nepovoljno gledalo na raspoloženje naroda i dalo povoda različitom tumačenju, podmetanju i agitaciji na ovoj izloženoj tački Jugoslavije". SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1023, "Općina Šibenik, Ministru prosvjete Beograd, 11. 9. 1933.", str. 1-2.

⁶⁴ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1023, "Upis učenika u I. razred ove škole, 15. 9. 1933."

⁶⁵ M. ZANINOVIĆ, "Škole u Šibeniku i okolici od 1921. do 1941. godine (II. dio)", str. 15.

u Dalmaciji. Učiteljska škola na početku nije mogla postići standard kojeg je imala u Zadru, kasnije se stanje ponešto popravilo, osobito izgradnjom vježbaonice, ali nikada nije mogla ponuditi svojim učenicima internatski smještaj. Zbog nepostojanja internata, učenici koji su dolazili iz drugih sredina plaćali su smještaj i hranu što je predstavljalo značajan financijski izdatak za roditelje slabijeg imovinskog statusa. U početku se taj nedostatak rješavao stipendiranjem, ali odluka Ministarstva prosvjete o ukidanju stipendija godine 1929. zasigurno je doprinijela padu broja učenika.

U prvom desetljeću djelovanja škole moguće je uočiti određene promjene u broju i strukturi učenika. Broj polaznika je u prvim godinama djelovanja rastao, a na takvu je pojavu utjecala mreža građanskih škola i nižih gimnazija čiji su učenici najčešće upisivali učiteljsku školu. Zanimanje za učiteljsko zvanje u početku rada škole bilo je na zadovoljavajućoj razini, što je moguće objasniti ambicijama roditelja koji su završetak učiteljske škole vidjeli kao mogućnost da njihova djeca ostvare profesionalne karijere, jer je nakon rata nedostajalo obrazovanog učiteljskog osoblja. Nadalje, primjećuje se porast broja učenika koje su pri kraju desetogodišnjega razdoblja prevladale u ukupnu broju polaznika učiteljske škole. U tom je razdoblju društvena svijest o važnosti obrazovanja djevojaka postupno jačala što dijelom može objasniti povećanje interesa za upis u učiteljsku školu. Moguće je da su na povećanje broja učenika utjecali modernizacijski društveni procesi koji su u 20. stoljeću doveli do feminiziranja obrazovanja. Na promjenu trenda ukazuju brojčani podaci iz školske 1928./1929. godine kada je udio učenika premašio više od 50% od sveukupna broja učenika u školi. Taj se postotak u sljedećim godinama povećavao. S druge strane, primjećuje se pad zainteresiranosti za upis učiteljske škole kod učenika što bi se moglo pripisati degradaciji učiteljske profesije kada se zbog tzv. hiperprodukcije učitelja teško pronalazilo zaposlenje. Socijalno podrijetlo učenika škole dominantno pripada nižem srednjem sloju u kojem prevladavaju učenici čiji su roditelji niži činovnici, zatim zemljoradnici i roditelji obrtničko-trgovačko-ugostiteljskih zanimanja. Zastupljenost navedenih profesija prilično je visoka, premda se zbog neujednačene statistike u prvim godinama rada škole ne mogu točno odrediti omjeri. Za godine od 1926. do 1930. to je moguće zbog preciznijih podataka, najbrojniju skupinu roditelja čine niži činovnici (do 40%) dok su roditelji

obrtničko-trgovačko-ugostiteljskih zanimanja i zemljoradnici zastupljeni podjednako (oko 30-35%). Najmanji udio roditelja bio je kod pripadnika intelektualne više klase, manje od 10% kada se analiziraju dostupni podatci, a također iznenađuju podatci o malom udjelu roditelja nastavničke profesije u populaciji učenika škole (oko 6%), iako se ne može govoriti o reprezentativnom uzorku. Zbog visokog udjela zemljoradnika, može se zaključiti kako je znatan dio učenika dolazio iz ruralnih sredina.

Učiteljska škola bilježila je stalni pad broja učenika koji je eskalirao nakon najave o ukidanju "prekobrajnih" učiteljskih škola. Premda je formalno došlo do ukidanja Učiteljske škole u Šibeniku, to se nije odrazilo na kontinuitet nastavnoga rada zbog njezina ponovnog otvaranja, prvenstveno zahvaljujući angažmanu cjelokupne društvene zajednice. Pitanje opstanka ponovno se aktualiziralo donošenjem odluke o zabrani upisa učenika sa završenom građanskom školom, ali je taj problem ipak bio prevladan. Zaključno se može reći kako se Učiteljska škola u Šibeniku u prvih deset godina postojanja uspjela etablirati na prostoru sjeverne i središnje Dalmacije koji joj je gravitirao, unatoč brojnim problemima koji su je pratili.

Prilog 1. Nastavničko vijeće Učiteljske škole u Šibeniku i vježbaonice školske 1923./1924. godine.⁶⁶

Redni broj	Nastavnik	Zvanje	Predmeti	Napomena
1.	Augustin Grgić	upravitelj	školska praksa	–
2.	Marijan Balić	profesor	matematika, fizika, prirodopis i pisanje	došao sa školskog odsjeka u Splitu
3.	Tade Dujmović	profesor	matematika, fizika, prirodopis i gospodarstvo	–
4.	Veljko Milić	profesor	pravoslavni nauk vjere	–
5.	Ivan Šoljan	profesor	matematika, crtanje, gimnastika i pisanje	–
6.	Franjo Vuletin	stručni učitelj	narodni jezik, povijest i talijanski jezik	došao iz građanske škole u Makarskoj

⁶⁶ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 2201, "Spisak nastavnika u školskoj 1923./24. godini, 12. 12. 1923."

7.	Antun Prodan	stručni učitelj	narodni jezik, zemljopis, povijest, fizika, prirodopis i pisanje	kotarski školski nadzornik u Makarskoj
8.	Mirko Ležaić	stručni učitelj	narodni jezik, zemljopis, povijest, pisanje i gimnastika	došao sa školskog odsjeka u Splitu
9.	Mladen Andrijašević	stručni učitelj	narodni jezik, zemljopis i pedagogija	–
10.	Ante Šare	–	rimokatolički nauk vjere	honorarni nastavnik
11.	Petar Baković	učitelj glazbe	opća glazba, pjevanje i violina	došao iz učiteljske škole u Somboru
12.	Nikola Ljubidrag	glavni učitelj	predmete osnovne škole u vježbaonici	odsutan zbog bolesti
13.	Zvonimir Jurić	glavni učitelj	predmete osnovne škole u vježbaonici	–
14.	Vladimir Vukić	učitelj osn. škole	predmete osnovne škole u vježbaonici	došao iz osnovne škole Varoš u Šibeniku
15.	Dr. Jerko Machiedo	pomoćni učitelj	somatologija i higijena	–
16.	Ivka Rendić	pomoćna učiteljica	ženske ručne radnje	–
17.	Stjepan Zakarija	profesor	–	kotarski školski nadzornik u Dubrovniku

Prilog 2. Nastavničko vijeće Učiteljske škole i vježbaonice u Šibeniku na kraju školske 1931./1932. godine.⁶⁷

Redni broj	Nastavnik	Zvanje	Struka	Druge školske obveze	Napomena
1.	Miho Dulčić	upravitelj	povijest, zemljopis	–	umirovljen, 28. 6. 1932.
2.	Jakov Eškinja	prof.	matematika, fizika	voditelj fizik. kabineta	umirovljen, 30. 6. 1932.
3.	Mirko Ležaić	prof.	narodni jezik, pedagoška grupa	voditelj đачke biblioteke	premješten u učiteljsku školu u Herceg Novom

⁶⁷ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1023, "Godišnji izvještaj za škol. god. 1931/32., 14. 10. 1932.", str. 3-4.

Sanda Uglešić – Učiteljska škola u Šibeniku: Prvo desetljeće djelovanja (1922.-1932.)

4.	Mladen Andrijašević	prof.	pedagoška grupa, zemljopis	voditelj profesorske biblioteke	premješten u učiteljsku školu u Herceg Novom
5.	Klonimir Škalko	prof.	pedagoška grupa, povijest	–	premješten u učiteljsku školu u Kastvu
6.	Nada Kušar	stalna nastav.	prirodopis, zemjopis	voditeljica zemljopisne zbirke	premještena u učiteljsku školu u Herceg Novom
7.	Antun Žižić	stalni nastav.	prirodopis, kemija	djelovođa, voditelj prirodopisne zbirke	premješten u učiteljsku školu u Mostaru
8.	Milan Borković	stalni nastav.	pedagoška grupa, njemački	–	premješten u učiteljsku školu u Kastvu
9.	Marija Novak Borković	stalna nastav.	pedagoška grupa, matematika	voditeljica zbirke crtanja	umirovljena, 25. 6. 1932.
10.	Antun Farčić	prof.	francuski jezik, povijest	–	premješten u učiteljsku školu u Pakracu
11.	Srećko Karaman	stalni učitelj vještina	pjevanje, sviranje	voditelj zbirke instrumenata	premješten u učiteljsku školu u Herceg Novom
12.	Don Ante Šare	prof., katolički kateheta	vjeronauk katolički	–	honorarni nastavnik
13.	Stevo Prostran	sekretar dalmat. eparhije	vjeronauk istočno-pravoslavni	–	honorarni nastavnik
14.	Dragomir Montana	kotarski liječnik	higijena	–	honorarni nastavnik
15.	Ivanka Rendić	–	ženski ručni rad	–	honorarna nastavnica
16.	Josip Batinica	suplent	povijest, zemljopis	–	pripravnik, premješten u učiteljsku školu u Čakovcu

Pomoćno osoblje: Aleksandar Dešpalj (premješten u realnu gimnaziju u Šibeniku) i Marija Maričić (otpuštena iz državne službe)

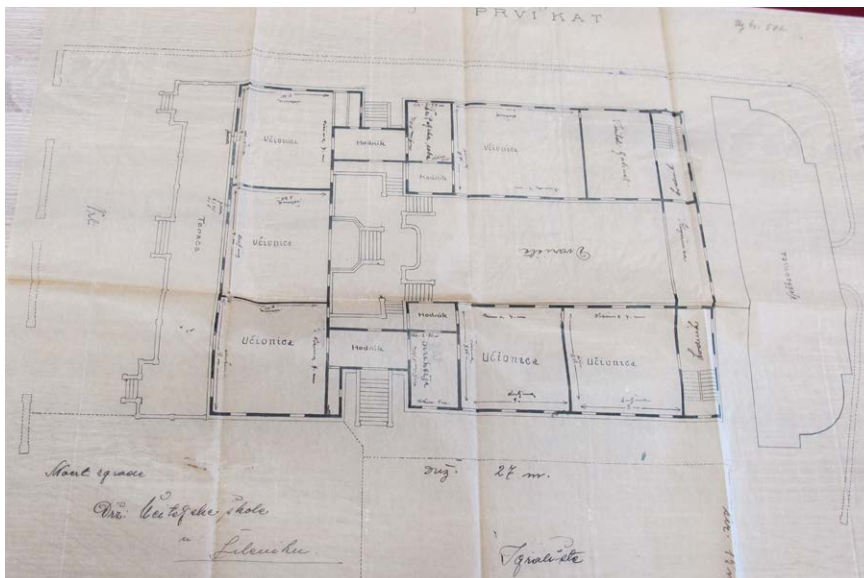
Vježbaonica					
1.	Ivo Vuletin	učitelj	razrednik 4. razreda	–	premješten u osnovnu školu u Šibeniku
2.	Ivo Markić	učitelj	razrednik 1. razreda	–	premješten u osnovnu školu u Šibeniku
3.	Ivo Janković	diplomirani pedagog	razrednik 3. razreda	–	premješten u osnovnu školu u Šibeniku
4.	Krsto Krstić	učitelj	razrednik 2. razreda	–	premješten u osnovnu školu u Šibeniku

Prilog 3. Nastavničko vijeće Učiteljske škole u Šibeniku na početku školske 1932./1933. godine.⁶⁸

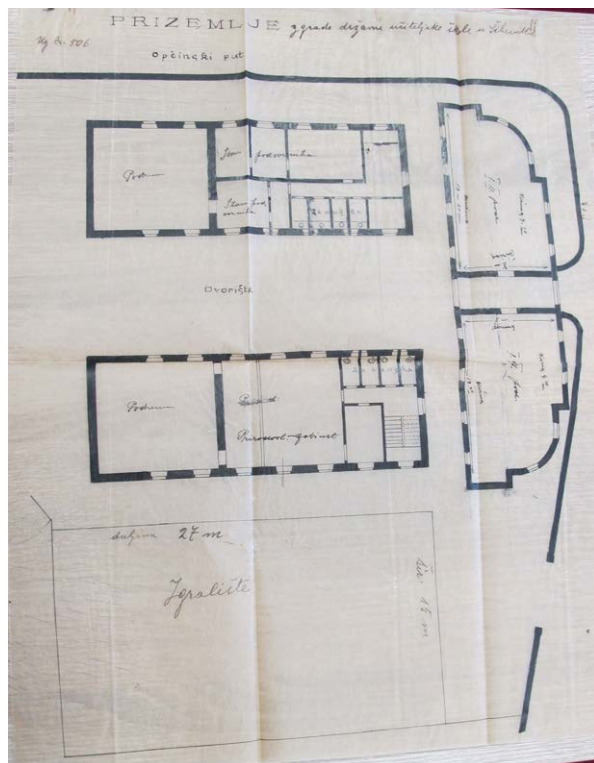
Redni broj	Nastavnik	Zvanje	Struka	Druge školske obveze	Napomena
1.	Mirko Ležaić	prof.	narodni jezik, pedagoška grupa	–	vršitelj dužnosti upravitelja
2.	Mladan Andrijašević	prof.	pedagoška grupa, povijest	voditelj prof. i đачke biblioteke	–
3.	Nada Kušar	stalna nastav.	prirodopis, zemjopis	voditeljica prirodoslovne zbirke	–
4.	Antun Žižić	stalni nastav.	prirodopis, kemija	djelovođa	–
5.	Srećko Karaman	učitelj vještina	pjevanje, sviranje	–	–
6.	Josip Batinica	suplent	povijest, zemjopis	voditelj pov. i zemljopisne zbirke	pripravnik
Honorarni nastavnici:					
7.	Stevo Prostran	–	vjeronauk istočno-pravoslavni	–	–
8.	Ivanka Rendić	–	ženski ručni rad	–	–

⁶⁸ SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1023, "Podjela predmeta na nastavnike, 18. 10. 1932."

9.	Ivo Janković	učitelj	crtanje	–	za onoliko sati pouke u učiteljskoj školi, skraćena satnica u vježbaonici
10.	Ivo Markić	učitelj	muški ručni rad	–	za onoliko sati pouke u učiteljskoj školi, skraćena satnica u vježbaonici

Slika 1. Tlocrt prvoga kata zgrade Učiteljske škole u Šibeniku.
(Izvor: SR – AJ – 66 – MPKJ, fasc. 1022, Plan zgrade, 16. 8. 1927.)

Slika 2. Tlocrt prizemlja zgrade Učiteljske škole u Šibeniku.
(Izvor: SR – AJ – 66 –MPKJ, fasc. 1022, Plan zgrade, 16. 8. 1927.)

Starovjekovni motivi na poštanskim markama Hrvatske pošte Mostar kao medij promidžbe kulturno-povijesne baštine

ANA ZADRO

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: ana.zadro@ff.sum.ba

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2024.10.345>

UDK: 659.835.91(497.6 Mostar)
930.85(497.6)

Pregledni rad

Primljeno: 26. siječnja 2024.

Prihvaćeno: 29. svibnja 2024.

GORAN MIJOČEVIĆ

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: goran.mijojcevic@ff.sum.ba

Sažetak

Od ukupna broja publiciranih poštanskih maraka Hrvatske pošte Mostar na njih 15 nalaze se starovjekovni motivi kao što su različiti arheološki lokaliteti te muzejski eksponati – novac, fibula, kaciga, figura i slično. Ovi su motivi u fokusu ovoga rada u kojemu se, ne ulazeći u njihovo idejno-umjetničko rješenje, nastoji odgovoriti na pitanje zašto je odabran određen motiv kao i pojasniti važnost prikazivanja kulturno-povijesne baštine na poštanskim markama. Naime, poštanske marke su svojevrsan marketinški medij kulturno-povijesne baštine koji u domove ljudi diljem svijeta donose raznovrsne teme i motive pridonoseći promidžbi prirodne i kulturno-povijesne baštine pojedine zemlje.

Ključne riječi: poštanske marke; starovjekovni motivi; kulturno-povijesna baština; arheološki lokaliteti; promidžba; Hercegovina.

Ancient Motifs on the Postage Stamps of the Croatian Post Mostar as a Medium of Cultural and Historical Heritage Promotion

Review article
Received: 26 January 2024
Accepted: 29 May 2024

Summary

The paper presents postage stamps with ancient motifs issued by the Croatian Post Office Mostar, through the prism of cultural and historical, and therefore tourism potential and publicity. Of the total number of stamps issued by the Croatian Post Office Mostar, 15 of them featured ancient motifs such as various archaeological sites and museum exhibits – money, fibula, helmet, figure and the like. The following were published as regular postage stamps: Šamatorje Archaeological Site in Gorica (1997), Ošanići Archaeological Site (1999), Ravlić cave (2010), Early Christian Basilica in Cim (2011), Early Christian Cemetery and Monastery of St. John in Livno (2013) and the Ancient Complex in Rivine (2015). Portable archaeological material of ancient provenance was depicted on seven postage stamps issued by the Croatian Post Office Mostar. Four of the postage stamps were issued as regular stamps (Fibula in 2011 and 2020, then the Cult of the God Mithras in Konjic in 2012 and the Bronze Goddess from Sovići in 2021) and three as commemorative stamps (Helmet of an Illyrian warrior from Vranjevo Selo in 2008, Coinage from Daorson – green and brown, in 2012 and Gold Coin of Emperor Nero in 2014). Considering that stamps, depicting various themes and motifs, enter the homes of people all over the world, the aforementioned postage stamps are a kind of medium for the marketing of cultural and historical heritage. The use of modern technologies and the Internet enables almost unlimited ways of presenting or promoting the cultural, historical and natural heritage. A high-quality presentation of heritage increases its value, which affects the constant increase in tourist visits. From this standpoint, the postage stamp will not play a dominant role, but it will certainly remain a valuable medium for the promotion of natural and cultural-historical heritage.

Keywords: postage stamps; ancient motifs; cultural and historical heritage; archaeological sites; promotion; Herzegovina.

Uvod

Poštanska marka je izumljena sredinom 19. stoljeća s ciljem pojednostavljenja načina komunikacije, a prvotna namjena bila je oznaka plaćanja poštarine u iznosu nominalne vrijednosti poštanske marke. Međutim, s vremenom dobiva puno šire značenje, odnosno vrijednost, i to ne samo u filatelističkom smislu. Naime, poštanske marke, kao svojevrsan marketinški medij koji ulazi u domove diljem svijeta, svojim raznovrsnim temama i motivima pridonose promidžbi nacionalnog i kulturnog identiteta određenoga naroda, odnosno prirodne i kulturno-povijesne baštine pojedine zemlje.

Poštanske marke Hrvatske pošte Mostar (dalje u tekstu: HP Mostar) sa starovjekovnim motivima obradit ćemo kroz prizmu povijesti i kulturnoga turizma jer je njihovo tiskanje svojevrsna promidžba ovih povijesnih lokaliteta i artefakata koji predstavljaju turistički potencijal. U radu će biti obrađene marke s prikazima arheoloških lokaliteta i pokretnog arheološkog materijala. S takvim motivima nalazimo 15 poštanskih marki (većinom objavljenih kroz temu Arheološko blago) od njih 640 koje je objavila HP Mostar od 1993. godine, kada započinje svoju filatelističku djelatnost, pa do kraja 2023.¹ U radu se nećemo baviti idejno-umjetničkim rješenjem motiva određenih poštanskih maraka. Pri oblikovanju marke ciljalo se uputiti na važnost lokaliteta ili predmeta i potaknuti njihovu kulturno-turističku valorizaciju. Radi se o ne baš velikom broju poštanskih maraka u usporedbi s onim vezanim za druga povijesna razdoblja. Naime, kultura sjećanja počiva na odnosu prema prošlosti, pri čemu se kolektivno sjećanje određene društvene zajednice često odnosi na državno-pravne okvire. Stoga, nije iznenađujuće da je sve do novijega

¹ Prva redovna marka, *Hercegbosanski sakralni spomenici – Međugorje*, krenula je u svijet 12. svibnja 1993. Nosila je naziv Republika Bosna i Hercegovina Hrvatska zajednica Herceg-Bosna. Promjenom političkih okolnosti mijenjalo se i nazivlje na markama: BiH Hrvatska Republika Herceg-Bosna, BiH HPT Herceg-Bosna, BiH HPT d.o.o. Mostar, sve do današnjeg naziva BiH Hrvatska pošta d.o.o. Mostar. RADOŠLAV DODIG (ur.), *Katalog poštanskih maraka. Bosna i Hercegovina: Hrvatska pošta 1993-2001*, HPT Mostar, 2002.; <https://www.post.ba/filatelija/o-markama> (3. 3. 2022.). Upravo na godišnjicu objave prve poštanske marke (12. svibnja) od 2007. godine HP Mostar izdaje redovitu marku sa zajedničkom temom Arheološko blago.

vremena starovjekovna povijest vrlo malo zastupljena u različitim vidovima kulture sjećanja (primjer hercegovačke hodonimije).² Sukladno interesima dosadašnjih društveno-političkih zajednica, osobe i događaji iz ovoga povijesnog razdoblja nisu mogli biti korisni za jačanje nacionalne svijesti i kolektivnog identiteta na prostoru Bosne i Hercegovine. Iako ne odražavaju etnički identitet zajednica na ovom području, ti starovjekovni lokaliteti svakako imaju estetsku, društvenu i povijesnu vrijednost. Ovi se lokaliteti preko projekata i društvenih mreža sve više populariziraju u turističke i didaktičke svrhe. Posljednja desetljeća donijela su velike pozitivne promjene u prepoznavanju važnosti starovjekovne kulturno-povijesne baštine.

Poštanska marka kao medij promidžbe kulturno-povijesne baštine

Baština je prema jednoj od definicija ukupnost svih onih kulturnih i prirodnih dobara koje se nalaze oko nas i koje smo naslijedili od prethodnih generacija, a mi je kao zajednica ili društvo smatramo toliko važnom da je želimo ostaviti u nasljeđe generacijama koje dolaze.³ Drukčije rečeno, baština predstavlja jednu od verzija prošlosti koju primamo kroz određene predmete, prikaze, reprezentacije, angažmane i slično.⁴ Važno je naglasiti da je baština ujedno i selektivan proces, što znači da društvo odlučuje što će u određenom trenutku smatrati svojom baštinom, a što ne, te što će se prikazivati,

² Analizu zastupljenosti pojedinih osoba i događaja iz različitih povijesnih razdoblja u hercegovačkim hodonimima vidjeti u: DIJANA KORAĆ – MARINA BEUS, *Prošlost u sadašnjosti. Primjer selektivnoga sjećanja u hodonimima Hercegovine*, Crkva na kamenu, Mostar, 2021.

³ Engleska povjesničarka Jessica Moody naglašava da postoji "onoliko potencijalnih definicija baštine koliko ima i njezinih primjera". JESSICA MOODY, "Heritage and History", u: EMMA WATERTON – STEVE WATSON (ur.), *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2015., str. 113; WILLIAM S. LOGAN, "Closing Pandora's Box: Human Rights Conundrums in Cultural Heritage Protection", u: HELAINE SILVERMAN – DEDE FAIRCHILD RUGGLES (ur.), *Cultural Heritage and Human Rights*, Springer, New York, 2007., str. 34.

⁴ EMMA WATERTON – STEVE WATSON, "Heritage as a Focus of Research: Past, Present and New Directions", u: EMMA WATERTON – STEVE WATSON (ur.), *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2015., str. 1.

posjećivati, valorizirati pa čak mijenjati.⁵ Tako jedna generacija može nešto smatrati svojom baštinom, dok je već sljedeća može zanemariti ili pak zbog turističkih ili drugih potreba u određenoj mjeri izmijeniti.⁶ Treba naglasiti da u podijeljenim društvima često dolazi do različita odnosa prema kulturno-povijesnoj baštini.⁷

Kulturnu baštinu moguće je prezentirati kroz različite medije od kojih svaki ima svoje prednosti i nedostatke. U neosobne medije (brošure, letci, časopisi i slično) pripada i poštanska marka. Glavnim prednostima tiskanoga materijala obično se smatra jednostavno prenošenje informacija, a kod nedostataka se ističe problem njihove distribucije i činjenica da se vrlo često ne zamjećuju, odnosno

⁵ W. S. LOGAN, "Closing Pandora's Box: Human Rights Conundrums in Cultural Heritage Protection", str. 34.

⁶ S obzirom da je riječ o starovjekovnim lokalitetima, ovdje se misli na negativnosti kao što su posuđivanje i izmišljanje tradicije s ciljem privlačenja većega broja turista. Usp. DANIELA ANGELINA JELINČIĆ, "Turizam vs. identitet. Globalizacija i tradicija", u: *Etnološka istraživanja*, 11, Zagreb, 2006., str. 168. Zbog toga lokalitet gubi na autentičnosti, a također prevelika uporaba u turističke svrhe predstavlja opasnost za određene lokalitete, pa neki smatraju da je za njihovo očuvanje posebno važno sudjelovanje lokalne zajednice. ROBERT SLUNJSKI, "Turističkogeografski pristup u valorizaciji kulturne baštine", u: *Podravina: časopis za geografska i povijesna multidisciplinarna istraživanja*, 31, Koprivnica, 2017., str. 167. Mogao bi se navesti još jedan fenomen koji bi išao u prilog više izmišljanju negoli mijenjanju tradicije, a povezan je sa starovjekovnom poviješću. Riječ je o arheološkom lokalitetu u Gabeli kod Čapljine. Naime, u razgovoru s lokalnim stanovništvom često se naglašava narativ o postojanju antičke Troje na tom području i arheološkim istraživanjima koja je proveo Roberto Salinas Price. Kod lokalnoga stanovništva ovaj je narativ znatno zastupljeniji u odnosu na onaj o srednjovjekovnom naselju koje se razvilo na tom području. Ipak treba istaknuti kako šira društvena i znanstvena zajednica nisu prihvatile ovaj narativ. O opovrgavanju Salinasovih tvrdnji opširnije u: DUBRAVKO ŠKILJAN i dr., *Troja i kako je steći. A gdje je onda Troja?*, VPA, Zagreb, 2018.

⁷ Zanimljive primjere donosi NATALIJA OPARNICA – ANA OPAČIĆ, "Doživljaj zajednice i odnos prema kulturnoj baštini iz perspektive dviju etničkih skupina: primjer općine Vojnić", u: *Migracijske i etničke teme*, Zagreb, 1/2019., str. 55-88; ANDREA CONNOR, "Heritage in an Expanded Field: Reconstructing Bridgeness in Mostar", u: WILLIAM LOGAN – MÁIRÉAD NIC CRAITH – ULLRICH KOCKEL (ur.), *A Companion to Heritage Studies*, Wiley-Blackwell, Chichester, 2016., str. 254-267.

nepročitani odbacuju.⁸ No, treba imati na umu da je i sama poštanska marka kulturno dobro, odnosno kulturna baština određenoga naroda, što je prepoznao i UNESCO.⁹ Jasno je da poštanska marka, osim slikovnoga prikaza ne nudi nikakve dodatne informacije o nekom kulturnom ili prirodnom dobru, što je njezin najveći nedostatak u usporedbi s letcima, brošurama, časopisima i slično. Također, treba naglasiti da tiskani materijali kao mediji promidžbe u posljednje vrijeme sve više gube na važnosti jer internet nudi gotovo neograničenu količinu promidžbenih podataka.¹⁰ No, poštanska marka i danas se šalje u sve krajeve svijeta, a sve je veći broj i onih koji se bave filatelijom.

⁸ Osim tiskanih materijala preko kojih se kulturna baština može prezentirati kao medij navode se i vodiči na lokalitetu, vanjski paneli, audiovodstvo, te centri za posjetitelje i izložbe. O njihovim prednostima i nedostacima opširnije u: R. SLUNJSKI, "Turističkogeografski pristup u valorizaciji kulturne baštine", str. 166-167.

⁹ U *Konvenciji o mjerama zabrane i sprječavanja nezakonitog uvoza, izvoza i prijenosa vlasništva kulturnih dobara* iz 1970. godine navode se "poštanske marke, taksene i druge marke, pojedinačno ili u zbirka". T. ŠOŠIĆ, "Pojam kulturne baštine – međunarodno pravni pogled", str. 845. Tekst spomenute *Konvencije* dostupan je na Internet stranici UNESCO-a gdje se u prvom članku navodi što se sve smatra kulturnim dobrom: "For the purposes of this Convention, the term "cultural property" means property which, on religious or secular grounds, is specifically designated by each State as being of importance for archaeology, prehistory, history, literature, art or science and which belongs to the following categories", dok se poštanske marke navode u istom članku pod paragrafom (i): "Postage, revenue and similar stamps, singly or in collections". <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-means-prohibiting-and-preventing-illicit-import-export-and-transfer-ownership-cultural-Convention-on-the-Means-of-Prohibiting-and-Preventing-the-Illicit-Import,-Export-and-Transfer-of-Ownership-of-Cultural-Property> (27. 7. 2023.).

¹⁰ Dobar pokazatelj korištenja interneta kao izvora podataka o nekom kulturnom dobru jesu i rezultati ankete provedene među posjetiteljima kulturnih dobara u Međimurju. Tako je 68% posjetitelja navelo internet kao glavni izvor informacija o kulturnoj baštini, dok tiskane brošure navodi tek 8%, a turističke vodiče 7% ispitanika. ROBERT SLUNJSKI, "Turistička valorizacija nepokretne materijalne kulturne baštine u Međimurju", u: *Hrvatski geografski glasnik*, 2, Zagreb, 2018., str. 124.

Starovjekovni arheološki lokaliteti na poštanskim markama

Od spomenutih 15 poštanskih maraka sa starovjekovnim motivom, na njih 6 nalaze se arheološki lokaliteti. Kao redovite poštanske marke objavljene su: Arheološko nalazište Šamatorje u Gorici (1997.), Arheološko nalazište Ošanići (1999.), Ravlića pećina (2010.), Starokršćanska bazilika u Cimu (2011.), Ranokršćansko groblje i samostan sv. Ive u Livnu (2013.) te Antički kompleks u Rivinama (2015.).¹¹

¹¹ S obzirom da je tema ovoga rada prezentacija kulturno-povijesne baštine na primjeru starovjekovnih lokaliteta koji su motiv na poštanskim markama HP Mostar, smatramo potrebnim spomenuti i rimske cestovne komunikacije koje se pojavljuju kao motiv na markama. Iako je na prostoru Hercegovine registrirano više rimskih cestovnih pravaca, oni su u vrlo maloj mjeri prepoznati na terenu u sklopu dosadašnjih istraživanja. HP Mostar izdala je 3 teme na markama koje su posvećene rimskim cestama (od 3 teme dvije su u sutisku po dvije marke), a dvije teme su pribrojane ukupnu broju od 15 poštanskih maraka sa starovjekovnim motivom. Prva je publicirana 2016. u okviru teme Arheološko blago s nazivom Rimski poštanski sustav *Cursus publicus*. <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arheolosko-bлаго-rimski-postanski-sustav/10116> (8. 9. 2022.). Po dvije poštanske marke u sutisku izdane su kao prigodne s EUROPA logom (u okviru PostEuropa, a tema je zajednička za sve zemlje članice). *Mostovi* su bili tema za godinu 2018. kada je HP Mostar izdala u sutisku marke s motivom mostova na rijeci Bosni i rijeci Šujici. Motivi na ovim markama indirektno su povezani sa starovjekovnom temom. Naime, iako nam sama arhitektura govori da se radi o mostovima iz kasnijega povijesnog razdoblja, u narodu se ovi mostovi nazivaju rimskim. Razlog tomu je što se pretpostavlja da su na tim mjestima u rimskom razdoblju bili podignuti mostovi kao dio cestovnih pravaca koji su povezivali Salonu s gradovima u unutrašnjosti provincije. Također, važno je istaknuti da su u most na rijeci Bosni ugrađeni rimski spoliji. <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/europa-2018-mostovi-most-na-bosni/11253>; <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/europa-2018-mostovi-most-na-sujici/11254> (8. 9. 2022.). Tema za 2020. bila je *Drevne poštanske rute* i u sutisku su izdane marke s naslovom Roma i Biga, odnosno motiv je srebreni denarij rimskoga konzula L. Saufeja kojemu je na reversu prikazana božica Viktorija koja vozi bigu, a na aversu glava božice Rome. Ova kovanica čuva se u Muzeju franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu. Dakle, ovaj srebreni denarij potječe s područja koje se nalazilo na vojnom cestovnom pravcu Salona – Bigeste – Narona. <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/europa-2020-roma/12984>; <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/europa-2020-biga/12985> (8. 9. 2022.). O rimskom cestovnom sustavu opširnije pogledati: ESAD PAŠALIĆ, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1960.; IVO BOJANOVSKI, "Mogorjelo – rimsko Turres", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, nova serija, XXIV., Sarajevo, 1969., str. 137-163; IVO BOJANOVSKI, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, ANUBiH, Sarajevo, 1974.;

Kao što je navedeno, prva poštanska marka sa starovjekovnim motivom objavljena je 20. travnja 1997. i naslovljena je Arheološko nalazište Šamatorje u Gorici.¹² Starovjekovni motiv je u prvom planu i prikazuje krsni zdenac križnog oblika koji je pripadao ranokršćanskoj crkvi (5.-6. stoljeće), a u pozadini je prikaz stare crkve sv. Stjepana Prvomučenika iz 1856. godine. Prva sondažna istraživanja proveo je 1978. godine arheolog Tihomir Glavaš kada su otkriveni dijelovi starohrvatske predromaničke crkve koja je datirana u razdoblje od 9. do 11. stoljeća. Prilikom sustavnih istraživanja kroz nekoliko kampanja od 1995. do 1997. (te kraćim kampanjama 2001. i 2003. godine), otkriveni su ostatci ranokršćanske crkve na tri lađe koja je na istoku završavala apsidama, a arhitekturom nije odudarala od ostalih ranokršćanskih crkava pronađenih na našim prostorima. Na širem prostoru pronađeni su ostatci rimske nekropole, hrama i građevine (rimska radionica).¹³ Upravo je ovo otkriće bio razlog zbog kojega je HP Mostar tiskala marku s ovakvim naslovom i motivom. Godine

IVO BOJANOVSKI, "Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji. Prehistorijska i antička komunikacija Salona – Naronu i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora", u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XV., Sarajevo, 1977., str. 83-152; IVO BOJANOVSKI, "Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, II-Prehistorijska i rimska cesta Naronu – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima", u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XVII., Sarajevo, 1978., str. 51-127; SLOBODAN ČAČE, *Civitates Dalmatiae u 'Kozmografiji' Anonima Ravenjanina*, Arheološki muzej, Zadar, 1995.; ŽELJKA PANDŽA – STANISLAV VUKOREP, "Rimska cesta od Vida (Naronu) u dolini Neretve do sela Cicina – Hum kod Trebinja", u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 2, serija 3, Mostar – Zagreb, 2016., str. 25-63.

¹² R. DODIG (ur.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 24; <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arheolosko-nalaziste-samatorje-u-gorici/10939> (8. 9. 2022.).

¹³ TIHOMIR GLAVAŠ, "Arheološko nalazište Šamatorje u Gorici", u: *Motrišta. Glasilo Matice hrvatske Mostar*, 7, Mostar, 1998., str. 68-73; TIHOMIR GLAVAŠ, "Dnevnik arheoloških istraživanja lokaliteta Šamatorje i Grotuša u Gorici kod Gruda", u: VINKO MIKULIĆ – ANTE MARIĆ – MIRAN PALČOK (ur.), *Gorica od drevne Imote*, Hrvatska franjevačka arheološka zbirka sv. Stjepana Prvomučenika Gorica, Grude, 2020., str. 11-116; MARIJA MARIĆ BAKOVIĆ, "Kasna antika/Ranokršćanski kompleks", u: VINKO MIKULIĆ – ANTE MARIĆ – MIRAN PALČOK (ur.), *Gorica od drevne Imote*, Hrvatska franjevačka arheološka zbirka sv. Stjepana Prvomučenika Gorica, Grude, 2020., str. 154-170.

2006. otvoren je stalni postav arheološke povijesne zbirke sv. Stjepana od Imote u prostorijama Hrvatske franjevačke zbirke sv. Stjepana Prvomučenika u Gorici. Najstariji eksponati iz zbirke pripadaju neolitičkom razdoblju, a pronađeni su u Ravlića pećini, o čemu će biti riječi u nastavku teksta. Ova zbirka uključena je u projekt Noć muzeja u čijem je sklopu 2020. godine promovirana monografija *Gorica od drevne Imote* koja je svojim sadržajem nezaobilazno štivo za daljnje povijesno i arheološko istraživanje ovoga kraja.¹⁴

Prijestolnica ilirskoga naroda Daorsa (4.-1. stoljeće pr. Kr.) nalazi se na poštanskoj marki iz 1999. godine s prikazom kiklopskih zidina s monumentalnim ulazom.¹⁵ Njegovi ostatci nalaze se u selu Ošanići (općina Stolac). Naselje se sastojalo od stambenog i gospodarskog dijela te od akropole opasane s dvama redovima obrambenih zidina građenih od grubo obrađenih kamenih megalitskih blokova bez uporabe veziva. Način gradnje svjedoči o helenističkom utjecaju na Daorse. Iako prve podatke o ovom lokalitetu donosi V. Radimsky 1892. godine, najveću zaslugu u istraživanju i prezentiranju rezultata pripisujemo arheologu Zdravku Mariću.¹⁶ Ovaj lokalitet, kao i

¹⁴ <https://arheohercegovina.com/2014/01/23/zbirka-u-gorici-grude/#more-620> (29. 3. 2023.); <https://arheohercegovina.com/2020/03/03/gorica-od-drevne-imote/> (29. 3. 2023.).

¹⁵ <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arheolosko-nalaziste-osanic-stolac/10906> (8. 9. 2022.); R. DODIG (ur.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 30.

¹⁶ Zdravko Marić je veći dio svoje znanstvene karijere posvetio istraživanju Daorsona i objavio velik broj radova. Prva kratka izvješća s arheoloških istraživanja publicirao je u beogradskom časopisu *Arheološki pregled* u razdoblju od 1967. do 1972. godine. Ovdje navodimo samo neke od njegovih važnijih radova: ZDRAVKO MARIĆ, "Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, nova serija, XVII/XVIII., Sarajevo, 1972.-1973., str. 173-253; ZDRAVKO MARIĆ, "Daorsi – Ime, teritorija i etnička pripadnost plamena Daorsi", u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, X/8, Sarajevo, 1973., str. 109-136; ZDRAVKO MARIĆ, "Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa", u: *Posebno izdanje ANUBIH*, XXIV/6, Sarajevo, 1975., str. 103-110; ZDRAVKO MARIĆ, "Arheološka istraživanja ilirskog grada Daors.. na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, nova serija, XXX-XXXI., Sarajevo, 1975.-1976., str. 5-99; ZDRAVKO MARIĆ, "Depo pronađen u ilirskom gradu Daors... (2. st. pr. n. e.)", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, nova serija, XXXIII., Sarajevo, 1979., str. 23-113; ZDRAVKO

mnogi drugi sa stolačkoga područja, a i šire, imaju velik potencijal te su započeti određeni koraci njihove valorizacije. Popravljen je cestovna infrastruktura i sami plato ispred nalazišta te postavljeni informativni panoi. Ova pristupačnost lokalitetu već se odrazila na pojedinačne posjete o čemu svjedoče internetski članci i drugi digitalni materijali. Svakako, pozitivan segment u popularizaciji gradine u Ošanićima jest blizina nekropola biliga Radimlja i Boljuni, koje su u okviru *Stećci – srednjovjekovni nadgrobni spomenici (serijsko međudržavno dobro)* upisane na *Popis svjetske baštine UNESCO-a*.¹⁷ Velik doprinos valorizaciji ovoga nalazišta bilo bi njegovo uključivanje u dnevne izletničke turističke rute. Arheološko područje – helenistički grad Daorson proglašen je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine 2003. godine.¹⁸

Općina Grude prepoznala je važnost i potencijal prirodnoga bisera Peć Mlini u sklopu kojega se nalazi špilja s tragovima života od ranoga neolitika do srednjega brončanog doba. Arheološka istraživanja na ovom lokalitetu provedena su od 1977. do 1979. godine i od 2008. do 2010. Upravo te 2010. godine zbog bogatoga arheološkog potencijala same špilje i s ciljem promoviranja samoga lokaliteta i poduzetih arheoloških radova, HP Mostar je u sklopu teme Arheološko blago

MARIĆ, "Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890.-1978.)", u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 1(9), serija 2, Mostar, 1995., str. 43-93; ZDRAVKO MARIĆ, "Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890.-1978.) II. dio", u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 2(10), serija 2, Mostar, 1996., str. 7-33; ZDRAVKO MARIĆ, "Helenistički utjecaji na ilirsko pleme Daorisi", u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XXXI/29, Sarajevo, 2000., str. 37-52. Osim već navedenih, svakako treba spomenuti i radove: BOŠKO MARIJAN, "Sjeveroistočna vrata u megalitskom zidu na Gradini u Ošanićima kod Stoca", u: *Diadora*, 18/19, Zadar, 1997., str. 19-46; BOŠKO MARIJAN, "Gradina u Ošanićima – transformacija prapovijesnoga gradinskoga u urbano naselje", u: *Histria Antiqua*, 20, Zagreb, 2011., str. 177-187; BRUNISLAV MARIJANOVIĆ, "Završna istraživanja akropole na Gradini u Ošanićima", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, nova serija, 39, Sarajevo, 1984., str. 11-22; NENAD CAMBI, "Arheološki pogled na probleme istraživanja, konzervacije, rekonstrukcije i prezentacije ilirskog naselja na Ošanićima", u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 32, Zadar, 1993., str. 37-60.

¹⁷ <https://whc.unesco.org/en/list/1504> (30. 3. 2023.).

¹⁸ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=605 (30. 3. 2023.).

publicirala marku Ravlića pećina s motivom pintadera u prvom planu.¹⁹ Kulturni slojevi Ravlića pećine odraz su autohtonoga kulturnog razvoja zajednica koje su obitavale na širem području istočnojadranske obale. Od svih nalaza koji su pronađeni, svakako je najznačajnija, već spomenuta, keramička pintadera koja pripada hvarsko-lisičićkoj kulturi kasnoga neolitika.²⁰ Općina Grude uključila se u program prekogranične suradnje Interreg IPA CBC između Hrvatske, BiH i Crne Gore. Kroz projekt *Adriatic Canyoning* (dijelom financiran iz EU sredstava) uređena je infrastruktura samoga parka i nalazišta Ravlića pećina, a novouređeni avanturističko-adrenalinski park s bogatim sadržajem (šetnice, zipline, sportsko penjanje, Via Ferrata) otvoren je u rujnu 2019. godine. Od listopada 2019. godine uključeni su u projekt *Cycling rural* s ciljem izgradnje biciklističkih staza kojima bi bila povezana cijela Zapadnohercegovačka županija.²¹ Osim toga, bilo bi korisno obnoviti stare mlinice na rijeci Tihaljini radi očuvanja i prezentiranja staroga zanata te moguće prenamjene tih objekata u druge svrhe (suvvenirnice, radnje rukotvorina, restorani, prostorije za edukaciju itd.).

¹⁹ <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arheolosko-bлаго-2010-ravlica-pecina/10351> (8. 9. 2022.); ŽELJKA ŠARAVANJA (priř.), *Katalog poštanskih maraka Hrvatske pošte Mostar: 2002.-2012.*, Hrvatska pošta Mostar, Mostar, 2014., str. 306-307.

²⁰ O pintaderi pogledati: BRUNISLAV MARIJANOVIĆ, "Pintadera iz Ravlića pećine", u: *Archaeologia Adriatica*, 2, Zadar, 2008., str. 141-149. O arheološkim istraživanjima Ravlića pećine i povijesno-arheološkoj interpretaciji navodimo samo najvažnije bibliografske jedinice: BRUNISLAV MARIJANOVIĆ, "Ravlića pećina (Peć Mlini)", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, nova serija, 35-36, Sarajevo, 1981., str. 1-97; BRUNISLAV MARIJANOVIĆ, *Eneolitik i eneolitičke kulture u Bosni i Hercegovini*, Sveučilište u Mostaru – Pedagoški fakultet – Odsjek za arheologiju i povijest umjetnosti, Mostar, 2003.; BRUNISLAV MARIJANOVIĆ, *Ravlića pećina – Prapovijesno naselje*, Hrvatska franjevačka arheološka zbirka sv. Stjepana Prvomučenika, Grude, 2012.; NINA ČULJAK – TINO TOMAS, "Terenska istraživanja Odjela za arheologiju Filozofskog fakulteta u Mostaru", u: *Hum. Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 10, Mostar, 2013., str. 333-340.

²¹ IVAN JURILJ, "Projekti prekogranične suradnje kao generator razvoja zajednice – projekt 'Adriatic canyoning'", u: *e-Zbornik, elektronički zbornik radova Građevinskog fakulteta*, vol. 10, br. 19, Sveučilište u Mostaru, Mostar, 2020., str. 63-73; <https://www.herzegovinabike.ba/tag/cycling-rural-en/?lang=en> (31. 3. 2023.); <https://arheohercegovina.com/2019/07/02/interreg-ipa-cbc-ravlica-pecina/#more-1473> (31. 3. 2023.).

Tloris ranokršćanske bazilike u Cimu motiv je na poštanskoj marki u sklopu teme Arheološko blago za godinu 2011.²² Arheološkim istraživanjima šezdesetih godina 20. stoljeća potvrđeno je postojanje antičkoga naselja u Cimu kod Mostara, a u kasnoantičkom dobu izgrađena je spomenuta crkva (5.-6. stoljeće). Prilikom istraživanja pronađen je bogat pokretni arheološki materijal, a svakako treba spomenuti kamenu plastiku ukrašenu viticama vinove loze s grožđem, križem, pleterom i prikazom pauna i riba te četiri moćnika s relikvijama mučenika kojima je, pretpostavlja se, crkva bila posvećena.²³ Iako je ovaj lokalitet važan segment kulturno-povijesne baštine Hercegovine i ima velik turistički potencijal, nažalost, teško mu je pristupiti zbog okolne stambene gradnje pa će grad Mostar morati pronaći rješenje kako bi se ovaj, usput rečeno, najstariji lokalitet na području grada revitalizirao i uključio u kulturno-turističku ponudu.²⁴ Da se (iako sporim korakom) ide u tom smjeru, potvrđuju nam aktivnosti poduzete u 2022. godini, kao što su revizijska arheološka istraživanja Studija arheologije Filozofskoga fakulteta u Mostaru i održana foto izložba *Arheološko istraživanje Muzeja Hercegovine u Cimu 1966-1970* što je pridonijelo popularizaciji ovoga bogatoga kulturnoga nasljeđa.²⁵ Ova ranokršćanska crkva s trolisnom apsidom,

²² <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arheolosko-bлаго-2011/10307> (8. 9. 2022.).

²³ TOMISLAV ANĐELIĆ, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIX., Arheologija, nova serija, Sarajevo, 1974.-1976., str. 179-226; TOMISLAV ANĐELIĆ, "Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara", u: IVAN MAROVIĆ (ur.), *Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Hrvatsko arheološko društvo, Split, 1980., str. 257-260; TOMISLAV ANĐELIĆ, "Starokršćanska (kasnoantička) bazilika u Cimu kod Mostara", u: *Motrišta. Glasilo Matice hrvatske Mostar*, 1-2, Mostar, 1997., str. 59-63; PAVUŠA VEŽIĆ, "Dalmatinski trikonhos", u: *Ars Adriatica*, 1, Zadar, 2011., str. 38-39, 43-44. Vežano uz ranokršćanske teme treba spomenuti da je HP Mostar 2013. godine izdala prigodnu poštansku marku u povodu 1700. obljetnice Milanskoga edikta s motivom cara Konstantina I. Velikog. <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/1700-obljetnica-milanskog-edikta/10209> (8. 9. 2022.).

²⁴ Budući da je sam lokalitet nepristupačan brojnim posjetiteljima, prvi doticaj s izgledom ranokršćanske crkve iz Cima imaju u prikazu tlorisa navedene crkve na platou kod franjevačke crkve sv. Petra i Pavla u Mostaru.

²⁵ <https://www.muzejhercegovine.com/arheolosko-istrazivanje-u-cimu-muzeja-hercegovine-mostar-od-1966-1970-godine/> (13. 4. 2023.).

zajedno s memorijom i zgradom za stanovanje te pokretnim arheološkim nasljeđem, koji je izložen u Muzeju Hercegovine, proglašen je 2004. godine nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.²⁶

Livanjski kraj bogat je kulturno-povijesnom baštinom iz različitih epoha, a u arheološkim istraživanjima lokaliteta, kao i njihovoj promociji i revitalizaciji veliku važnost ima Franjevački muzej i galerija Gorica. Jedan od tih lokaliteta svoje je mjesto dobio i na poštanskoj marki iz godine 2013., a radi se o ranokršćanskom groblju i samostanu svetog Ive u Livnu.²⁷ Lokalitet je sustavno istražen kroz više kampanja 1991. te 1993. i 1994. godine pod vodstvom Tihomira Glavaša kada je potvrđeno da se radi o kompleksnom lokalitetu sa sepulkralno-sakralnom tradicijom od rimskoga vremena do novijega doba.²⁸ U srpnju 2004. godine proglašen je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Nacionalni spomenik čini povijesno područje s ostacima kasnoantičke crkve i grobnica na svod, dijela srednjovjekovnog franjevačkog samostana posvećenog sv. Ivanu, srednjovjekovnih i kasnijih grobnica i arheološkoga materijala pohranjenog u Franjevačkom muzeju – galeriji Gorica u Livnu.²⁹

²⁶ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1915 (13. 4. 2023.).

²⁷ <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arheolosko-bлаго-2013-ranokrscansko-groblje-i-samostan-svetoga-ive-u-livnu/10226> (8. 9. 2022.).

²⁸ Od velikog značenja je, uz grobne nalaze od rimskog vremena do srednjega vijeka, pronalazak ranokršćanske crkve kojoj je svetište u nepovrat uništila rijeka Bistrica, kao i ostatci arhitekture franjevačkoga samostana iz 14. stoljeća. O tome više pogledati: TIHOMIR GLAVAŠ, "Otkrivanje sv. Ive (dosadašnji rezultati istraživanja prvog franjevačkog samostana u Livnu)", u: BOŠKO MARIJAN (ur.), *Livanjski kraj u povijesti*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika – Općinsko hrvatsko vijeće obrane, Split – Livno, 1994., str. 105-111; BONO MATO VRDOLJAK, "Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća", u: BOŠKO MARIJAN (ur.), *Livanjski kraj u povijesti*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika – Općinsko hrvatsko vijeće obrane, Split – Livno, 1994., str. 115-125; BOŠKO MARIJAN, "Bistrički samostan na groblju sv. Ive u Livnu (ili: Starokršćanski i srednjovjekovni nalazi na groblju sv. Ive u Livnu)", u: *Kalendar svetoga Ante 1995*, Svjetlo riječi, Livno, 1994., str. 120-126; MARIJA MARIĆ BAKOVIĆ, "Rimski nadgrobni spomenici s Groblja sv. Ive u Livnu: prilog istraživanju rimskih nekropola na Livanjskome polju", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, nova serija, 54, Sarajevo, 2017., str. 53-92.

²⁹ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2477 (19. 4. 2023.).

Rivine (općina Stolac), odnosno lokalitet Crkvina, sustavno je arheološki istražen u više kampanja od 2011. do 2014. godine. Kasnoantička grobnica na svod s ovoga lokaliteta poznata je još od ranije, ali ovom prilikom istražen je kasnoantički kompleks koji se sastojao od sakralnoga (ranokršćanske crkve) i gospodarskog zdanja datiranog u kraj 6. i početak 7. stoljeća.³⁰ Pronađena je, između ostaloga, i bogato ukrašena ranokršćanska kamena plastika (fragmenti oltarne pregrade, impost s križem, kapiteli, dva pilastra i drugo).³¹ Upravo zbog ovih imponantnih pronalazaka, čime je uvelike obogaćena kulturno-povijesna baština Hercegovine, HP Mostar izdala je poštansku marku s motivom kasnoantičkoga kompleksa 2015. godine.³² Lokalitet je konzerviran i zaštićen, međutim, cjeloviti rezultati ovih istraživanja još uvijek nisu prezentirani široj javnosti. Iako je lokalitet Crkvina još 2012. godine uvršten u kulturno-povijesni vodič stolačke općine, ipak treba još dodatno truda uložiti u brendiranje lokaliteta u turističke i edukativne svrhe.³³

Muzejski eksponati starovjekovnoga razdoblja kao motiv na poštanskim markama

Arheološki pokretni materijal starovjekovne provenijencije, kao dio kulturno-povijesne baštine našega podneblja, prikazan je na 7 poštanskih maraka u izdanju HP Mostar. Od toga broja, 4 poštanske marke izdane su kao redovite (Fibula iz 2011. i 2020., zatim Kult boga Mitre u Konjicu iz 2012. i Brončana božica iz Sovića iz godine 2021.) te 3 poštanske marke kao prigodne (Kaciga ilirskog ratnika iz

³⁰ IVO BOJANOVSKI, "Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku i njihova prethodna konzervacija", u: *Naše starine*, IX., Sarajevo, 1964., str. 115.

³¹ Rezultati arheoloških istraživanja s ovoga lokaliteta još uvijek nisu publicirani u cijelosti i u pripremi je monografija. O tijeku arheoloških istraživanja pogledati: N. ČULJAK – T. TOMAS, "Terenska istraživanja Odjela za arheologiju Filozofskog fakulteta u Mostaru", str. 341-346; JOSIPA BARAKA PERICA – ANTE UGLEŠIĆ, "Dječji grobovi s lokaliteta Rivine – Crkvina u Bosni i Hercegovini", u: *Starohrvatska prosvjeta*, 48, Split, 2021., str. 81-102.

³² <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arheolosko-bлаго-2015-anticki-kompleks-u-rivinama-stolac/10173> (8. 9. 2022.).

³³ ŽELJKO RAGUŽ (ur.), *Stolac, kulturno-povijesni vodič*, UG "Partnerska grupa", Stolac, 2012.

Vranjeva Sela iz 2008., Kovani novac iz Daorsona – zeleni i smeđi iz 2012. i Zlatnik cara Nerona iz 2014. godine).³⁴

Motiv kacige ilirskoga ratnika iz Vranjeva Sela nalazi se na poštanskoj marki iz 2008. godine koja je objavljena u okviru teme Arheološko blago.³⁵ Arheološko područje – ostatci rimskoga naselja i srednjovjekovna nekropola sa stećcima u Vranjevu Selu proglašeni su 2004. godine nacionalnim spomenikom BiH, a dvije godine kasnije arheološki je istražen ratnički grob na lokalitetu Vidića guvno iz željeznog doba s bogatim metalnim i keramičkim priložima, među kojima se važnošću posebno ističu ostatci dviju grčko-ilirskih kaciga iz 5. stoljeća pr. Kr.³⁶ Restaurirane kacige, kao i drugi vrijedni materijal pronađen prilikom istraživanja, od 2007. godine nalaze se u Muzeju i galeriji grada Neuma. Iako je većina poštanskih maraka objavljenih na temu Arheološko blago redovita, ova je marka izdana kao prigodna, a razlog tomu jest recentan i značajan arheološki pronalazak prezentiran javnosti kao muzejski eksponat, čijoj je široj popularizaciji pridonijelo tiskanje poštanske marke. Ovdje vrijedi skrenuti pozornost na trenutno loše stanje i zanemarenost ovoga bogatog lokaliteta na kojemu je potvrđen kontinuitet življenja od kasnoga željeznog doba do danas. Iako je pod zaštitom države kao nacionalni spomenik, čini se da lokalne vlasti nisu prepoznale kulturno-povijesnu važnost ovoga lokaliteta kojim bi, uz rješavanje imovinsko-pravnih odnosa te kroz različite projekte financirane prvenstveno kroz EU fondove

³⁴ Iako se ne uklapaju u temu ovoga rada, ali zbog povezanosti sa starovjekovljem, ovdje ćemo spomenuti da HP Mostar od 2007. godine objavljuje marke na temu Mitovi i flora. Prva je izdana s motivom Ilirske perunike, a kasnije su staroslavenska božanstva (Morana, Lada, Vesna...) povezivana s florom. Posljednja marka na ovu temu je iz 2023. godine s motivom božice Atene i masline.

³⁵ Ž. ŠARAVANJA (prir.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 238-239; <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arheolosko-bлаго-2008/10437> (8. 9. 2022.).

³⁶ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2416 (18. 5. 2023.); IVANKA MILIČEVIĆ-CAPEK, "Ilirski ratnik otvorio muzej u Neumu", u: *Vrutak – list Društva prijatelja starina "Hutovo"*, 11, Hutovo, 2007., str. 2; MARTINA BLEČIĆ KAVUR – IVANKA MILIČEVIĆ-CAPEK, "O horizontu ratničkih grobova 5. stoljeća pr. Kr. na prostoru istočne obale Jadrana i njezina zaleđa: primjer novog nalaza iz Vranjeva sela kod Neuma", u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 28, Zagreb, 2011., str. 31-94.

(arheološki park, edukativna predavanja i radionice, tematske manifestacije), obogatile turističku ponudu ovoga kraja.³⁷

Fibule kao motiv na poštanskim markama objavljene su dva puta, i to u sklopu teme Dan pošte 2011. godine i na temu Etnološko blago 2020. godine.³⁸ Posrijedi su kopče, u pravilu izrađene od bronce, rjeđe od drugih materijala. Više je različitih tipova koji su dobili svoje nazive po mjestu pronalaska ili po svome obliku. Tako su nam poznati tipovi: lučne jednopetljaste i dvopetljaste fibule, križne, sedlaste, zmiјaste, u obliku violinskog gudała, naočalaste i druge.³⁹

³⁷ Kao pozitivan primjer uključivanja lokaliteta u turističku ponudu, uz već spomenutu Ravliča pećinu, navodimo primjer i nedavno otvorenoga Arheo centra na Gračinama u Ljubuškom, prvom *in situ* posjetiteljskom centru u Hercegovini.

³⁸ <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/dan-poste-fibula/10326>; Ž. ŠARAVANJA (prir.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 356-357; <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/etnolosko-blago-2020-fibula/13156> (8. 9. 2022.).

³⁹ Literatura o fibulama i njihovim tipovima bogata je i raznolika. Ovdje ćemo se referirati na neke od radova koji se odnose na fibule pronađene na prostoru Hercegovine: ĆIRO TRUHELKA, "Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (Ljubuški kotar)", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XI., Sarajevo, 1899., str. 351-366; ĆIRO TRUHELKA, "Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni i Hercegovini. (Tečajem godine 1900.)", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XIII., Sarajevo, 1901., str. 7-8; BORIVOJ ČOVIĆ, "Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, nova serija, XXVI., Sarajevo, 1971., str. 313-331; BOŠKO MARIJAN, "Grobní nalazi iz Graca kod Neuma", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, nova serija, 42-43, Sarajevo, 1987-1988., str. 35-59. Valja obratiti pozornost na katalog u monografiji: MAJA PETRINEC – TOMISLAV ŠEPAROVIĆ – BONO MATO VRDOLJAK, *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1999., str. 56, 60-63, 72, 84; ADNAN BUSULADŽIĆ, "Zbirka fibula iz Mogorjela", u: *Opuscula archaeologica*, 32, Zagreb, 2008., str. 21-54; ANKICA ODŽA, "Željeznodobne fibule iz arheološke zbirke Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog", u: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 102, Split, 2009., str. 7-58; ADNAN BUSULADŽIĆ, *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2010.; ANKICA ODŽA, "Prilog poznavanju nakita srednjodalmatinske kulturne skupine", u: *Histria antiqua*, 19, Pula, 2010., str. 177-192; M. BLEČIĆ KAVUR – I. MILIČEVIĆ-CAPEK, "O horizontu ratničkih grobova...", str. 40-45; MARIJA MARIĆ BAKOVIĆ, "Prapovijest na području Gorice", u: VINKO MIKULIĆ – ANTE MARIĆ – MIRAN PALČOK (ur.), *Gorica od drevne Imote*, Hrvatska franjevačka arheološka zbirka sv. Stjepana Prvomučenika Gorica, Grude, 2020., str. 121-125.

Svetište i spomenik s reljefnim prikazom boga Mitre s obje strane pronađeni su 1897. godine na obroncima Repovice u blizini željezničke stanice s desne obale Neretve u Konjicu. Na prednjoj strani prikazan je bog Mitra kako ubija bika, a sa stražnje strane prikazana je gozba Mitrinih sljedbenika. Spomenik je jedan od cjelovitijih i bogatijih reljefnih prikaza boga Mitre dosad pronađenih u BiH.⁴⁰ Svoje mjesto na poštanskoj marki ovaj kult dobio je 2012. godine.⁴¹

Starovjekovni kovani novac svoje mjesto na poštanskim markama dobio je u dva navrata. Naime, u povodu Svjetskoga dana štednje 2012. godine u sutisku su izašle marke s motivom kovanoga novca iz Ošanića, zeleni i smeđi,⁴² a dvije godine kasnije na temu Numizmatika tiskan je zlatnik cara Nerona.⁴³ Poznato nam je 10 primjeraka daorskoga novca, od toga broja za njih 5 nije poznato mjesto

⁴⁰ KARLO PATSCH, "Mithraeum u Konjicu. (Sa 3 table i 19 slika u tekstu)", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, IX., Sarajevo, 1897., str. 629-656; KARLO PATSCH, "Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju. (Sa 147 slika u tekstu i 2 table)", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXVI., Sarajevo, 1914., str. 194-197; BRANIMIR GABRIČEVIĆ, "Liturgijsko značenje prikaza na reversu Mitrine kultne slike", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, 7, Sarajevo, 1952., str. 19-25; GORANKA LIPOVAC VRKLJAN, "Prilog čitanju sadržaja i kompozicije donjih polja konjičke tauroktonije", u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 19, Zagreb, 2002., str. 131-139; NENAD CAMBI, "Bilješka o reversu mitričkog reljefa iz Konjica", u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 30, Sarajevo, 2002., str. 439-445; ALMIR MARIĆ, "Religijske prilike na području gornje Neretve u antičko doba", u: *Časopis Fakulteta humanističkih nauka*, 8, Mostar, 2013., str. 35-39. Kao pozitivan primjer očuvanja i prezentiranja kulturno-povijesne baštine treba istaknuti hram i spomenik boga Mitre iz Jajca. Radi se o slučajnom pronalasku iz 1931. godine i ovo je jedinstven primjer u Bosni i Hercegovini, a možemo reći i šire, gdje je pronađen hram ovoga božanstva. Naime, ovo se božanstvo uglavnom štovalo u prirodnom okruženju (pećine, špilje, duboke šume). Hram s reljefom je obnovljen i zaštićen te prezentiran javnosti 2012. godine. Opširnije: DEMETRIUS SERGEJEVSKIJ, "Das Mithräum von Jajce", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLIX., Sarajevo, 1937., str. 11-18.

⁴¹ Ž. ŠARAVANJA (prir.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 376-377; <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arheolosko-blogo-2012-kult-boga-mitre-u-konjicu/10265> (8. 9. 2022.).

⁴² Ž. ŠARAVANJA (prir.), *Katalog poštanskih maraka...*, str. 390-391; <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/dan-stednje-kovani-novac-iz-daorsona-zeleni/10281>; <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/dan-stednje-kovani-novac-iz-daorsona-smeđi/10282> (8. 9. 2022.).

⁴³ <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/numizmatika-2014-zlatnik-cara-nerona/10599> (8. 9. 2022.).

pronalaska, 4 su pronađena na gradini u Ošanićima, a jedan u Naroni. Na aversu novca prikazan je portret mlađega muškarca sa specifičnom kapom, a na reversu je prikaz lađa (trgovačkih i ratnih) koje su imale vrlo važnu ulogu u svakodnevnom životu toga naroda te legenda ΔΑΟΡΣΩΝ. Novac je datiran u 2. stoljeće pr. Kr. i kovan je u kratkom periodu.⁴⁴ Aureus cara Nerona pronađen je 2007. godine u Mostarskim Vratima kod Ljubuškoga. Na aversu je prikazan portret cara Nerona s natpisom NERO CAESAR AVG IMP, a na reversu je lik božice Cerere s bakljom i žitnim klasom s natpisom PONTIF MAX TR P VII COS IIII PP EX SC.⁴⁵

Brončana božica iz Sovića kod Mostara posljednja je marka sa starovjekovnim motivom objavljena kroz Arheološko blago za 2021. godinu.⁴⁶ Radi se o slučajnom pronalasku iz 19. stoljeća i datirana je u 3. stoljeće pr. Kr. Njezin rustični izgled ukazuje da bi se možda moglo raditi o izvornoj produkciji, a arheolog Borivoj Čović iznosi mišljenje da je ova minijatura božica importirana u zemlju Delmata.⁴⁷ U stal-

⁴⁴ Prvi primjerci novca objavljeni su u drugoj polovici 19. stoljeća. Primjerci dorskog kovanog novca čuvaju se u muzejskim institucijama u Berlinu, Beču, Splitu i Sarajevu. Ovdje ćemo navesti dio važnije literature: K. PATSCH, "Zbirke rimskih i grčkih starina...", str. 143-145; DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ, "Prolegomena ilirskoj numografiji", u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, III., Sarajevo, 1965., str. 77-93; ĐURO BASLER, "Novčić plemena Daorsa", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, nova serija, XXVI., Sarajevo, 1971., str. 333-336; ZDRAVKO MARIĆ, "Novčići trećeg i drugog stoljeća stare ere na gradini u Ošanićima kod Stoca", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, nova serija, XXVII-XXVIII., Sarajevo, 1972.-1973., str. 237-255; IVAN MAROVIĆ, "Iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu", u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XIII., Sarajevo, 1976., str. 229-231; ZDRAVKO MARIĆ, "Dva nova primjerka daorskog novca sa gradine Ošanići kod Stoca", u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XIII., Sarajevo, 1976., str. 253-259; MITHAD KOZLIČIĆ, "Prikaz brodova na novcu plemena Daorsa", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, nova serija, 35-36, Sarajevo, 1981., str. 163-188; Z. MARIĆ, "Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada...", str. 9-12.

⁴⁵ Zlatnik cara Nerona nalazi se u privatnom vlasništvu i do sada nije objavljen u znanstvenim publikacijama. <https://arheohercegovina.com/2013/07/23/neronov-zlatnik-iz-mostarskih-vrata/>; <https://arheohercegovina.com/category/numizmatika/> (25. 5. 2023.).

⁴⁶ <https://www.epostshop.ba/hr/filatelija/proizvod/arheolosko-bлаго-2021-sovici/13353> (8. 9. 2022.).

⁴⁷ BORIVOJ ČOVIĆ, *Od Butmira do Ilira*, Veselin Masleša, 1976., str. 265-266 (ćir.); BORIVOJ ČOVIĆ, "Praistorijska zbirka Franjevačkog samostana na Humcu kod

nom je postavu prapovijesne zbirke Muzeja franjevačkog samostana sv. Ante Padovanskog na Humcu.⁴⁸

Sve navedeno pokazuje da su motivi prikazani na poštanskim markama uglavnom eksponati različitih muzejskih ustanova i kao takvi prošli su potrebnu restauraciju, konzervaciju i zaštitu te su kao muzejski izložak i kroz znanstvene publikacije prezentirani široj javnosti. Brendiranje ovih eksponata kroz prizmu kulturno-povijesne baštine u edukativne i turističke svrhe, prvenstveno ovisi o idejama, projektima i samim mogućnostima muzejskih ustanova u kojima se čuvaju, a najčešći su oblici prezentiranja kroz različite tematske izložbe, suvenire, replike nakita ili papirnate materijale (prospekte, kataloge ili razglednice). Pozitivan primjer brendiranja vidimo na liku ilirske božice iz Sovića koja je odnedavno suvenir župe Goranci, a u Parku Goranci postavljena je kamena skulptura autora Maria Raiča.⁴⁹

Ljubuškog", u: ANĐELKO ZELENKA (ur.), *100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984)*, Samoupravna interesna zajednica kulture Općine, Ljubuški, 1985., str. 57-58. U usmenom razgovoru arheolog dr. sc. Tino Tomas izrazio je mišljenje o importu ove figure iz Etrurije.

⁴⁸ Njezina replika nalazi se u stalnom postavu Hrvatske franjevačke zbirke sv. Stjepana Prvomučenika u Gorici kod Gruda. Razlog tomu je donedavno vjerovanje da je mjesto njezina pronalaska Sovići kod Gruda, a ne Sovići (Goranci) kod Mostara. U *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* kao mjesto njezina pronalaska navedeni su Sovići kod Gruda, a tamo je smješta i Marija Marić Baković. "Sovići", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III., Sarajevo, 1988., str. 335; M. MARIĆ BAKOVIĆ, "Prapovijest na području Gorice", str. 124. Ta pogreška ispravljena je u *Arheološkom vodiču Hercegovine* gdje izričito stoji "Figurina iz Sovića kod Goranaca", kao i u katalogu eksponata pronađenih u Gorici koji su u vlasništvu Muzeja franjevačkog samostana sv. Ante Padovanskog na Humcu. SNJEŽANA VASILJ – NINA ČULJAK – ANTE PAPONJA, *Arheološki vodič Hercegovine*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar 2012., str. 51; TINO TOMAS, "Predmeti pronađeni u Gorici u vlasništvu Franjevačkog muzeja na Humcu (Ljubuški) na posudbi zbirci u Gorici", u: VINKO MIKULIĆ – ANTE MARIĆ – MIRAN PALČOK (ur.), *Gorica od drevne Imote*, Hrvatska franjevačka arheološka zbirka sv. Stjepana Prvomučenika Gorica, Grude, 2020., str. 229.

⁴⁹ <https://goranci.blogspot.com/2022/03/postavljena-skulptura-ilirske-bozice-u.html> (25. 5. 2023.).

Umjesto zaključka

S obzirom da kulturno-povijesna baština svoju pravu ulogu i značenje dobiva onda kada se stavi u odnos prema društvu ili posjetitelju, pri tom prolazeći kroz određen sustav vrjednovanja (znanstveni, kulturni, gospodarski – prije svega turistički, edukacijski, kulturni itd.),⁵⁰ a zatim predstavljanja cijeloj društvenoj zajednici, treba kazati da je vrijednost starovjekovnih lokaliteta kao i sačuvanih artefakata na području Bosne i Hercegovine u većoj mjeri prepoznata tek posljednjih desetljeća (što pokazuju i navedene poštanske marke HP Mostar). Stoga, kulturno-povijesna baština svjedoči o bogatoj prošlosti i predstavlja neobnovljiv resurs,⁵¹ a nakon adekvatne valorizacije "postaje znanje koje konstituira ekonomski i kulturni kapital",⁵² jer je u konačnici cilj da u određenoj mjeri bude komercijalno iskoristiva kako bi sama sebi omogućila održavanje. To posebno dolazi do izražaja u državama koje nisu dosad izdvajale dostatna sredstva za njihovo očuvanje, pa danas mnoge lokalne zajednice kroz fondove EU, privlačenje posjeta, organiziranje radionica kao i različite turističke promocije nastoje očuvati svoju bogatu kulturno-povijesnu baštinu.

Korištenje modernih tehnologija i interneta omogućuje gotovo neograničene načine prezentiranja kulturne baštine, što ovisi o dostupnim sredstvima i idejama. Spomenimo i da je promidžba kulturno-povijesne baštine moguća i kroz formu redovite i izborne nastave u osnovnim i srednjim školama, jer učenici, osim što detaljnije upoznaju svoju zavičajnu povijest, kroz posjete određenim lokalitetima postaju svojevrsni promotori kulturno-povijesne baštine popularizirajući je preko društvenih mreža. Također, vrijedi spomenuti i činjenicu kako velik broj hodočasnika koji dolaze u Međugorje posjete i mnoge povijesne lokalitete ili pak muzeje (primjerice Muzej

⁵⁰ Ovdje navedeni pojedini kriteriji za vrjednovanje kulturnih dobara su proizvoljni, a preuzeti su iz rada: R. SLUNJSKI, "Turističkogeografski pristup u valorizaciji kulturne baštine", str. 168-170.

⁵¹ Usp. M. LONČAR – Z. ŠULJUG VUČICA, "Prednosti kvalitativne metodologije u istraživanju kulturne baštine", str. 352.

⁵² MARIJA LONČAR – ZORANA ŠULJUG VUČICA, "Prednosti kvalitativne metodologije u istraživanju kulturne baštine", u: *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke*, 6-7, Split, 2014., str. 353.

franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu – Ljubuški).⁵³ Svakako treba imati na umu da populariziranje određenih povijesnih spomenika ujedno povećava i njihovu vrijednost što je posebno važno naglasiti kada je u pitanju kulturni turizam koji u posljednje vrijeme bilježi konstantan rast. Naime, prema nedavno objavljenim podacima, broj ljudi koji su motivirani posjetiti kulturno dobro u nekoj zemlji, s ciljem zadovoljavanja vlastitih kulturnih potreba, iznosi oko 40% svih turističkih putovanja u svijetu.⁵⁴ S ciljem privlačenja dijela tih posjetitelja, vrlo je važno prezentaciju kulturne baštine učiniti što kvalitetnijom. Kako je i u radu navedeno, poštanske marke s motivom starovjekovnih lokaliteta i artefakata predstavljene su kao jedan od turističkih promidžbenih materijala koji na sebi svojstven način pridonose valorizaciji iznimno bogate hercegovačke starovjekovne kulturno-povijesne baštine. To se očituje kroz određen broj marki publiciranih nakon poduzetih arheoloških istraživanja koja su rezultirala značajnim pronalascima (primjer kacige ilirskoga ratnika iz Vranjeva Sela ili kompleksa na Rivinama). Svjesni toga da poštanska marka, s obzirom na eru interneta, nema dominantnu ulogu, i dalje će ostati vrijedan medij promidžbe prirodne i kulturne-povijesne baštine određenoga kraja.

⁵³ Pohvalan je primjer grada Ljubuškoga koji je u novije vrijeme uložio velika sredstva u istraživanje, očuvanje i promociju kulturno-povijesne baštine.

⁵⁴ Podatak je preuzet iz izvješća World Tourism Organization, *Tourism and Culture Synergies*, UNWTO, Madrid, 2018., str. 74. Rast kulturnoga turizma nije jednak u cijelom svijetu, tako se na području Europe i Sjeverne Amerike bilježi veći rast i on se prema izvješćima s početka ovoga tisućljeća kreće oko 50%. Podatak je preuzet iz izvješća Organisation for Economic Co-operation and Development, *Impact of Culture on Tourism*, OECD, Paris, 2009., str. 21.

Sto godina izučavanja odnosa s javnošću s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu i doprinos Sveučilišta u Mostaru

ANTONIA TOMAŠ

Sveučilište Sjever, Koprivnica
University North, Koprivnica
E-mail: antomas@unin.hr

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2024.10.367>

UDK: 659.4 (497.6)

659.4: 378.4

Pregledni rad

Primljeno: 15. ožujka 2024.

Prihvaćeno: 7. kolovoza 2024.

DAVORKA TOPIĆ STIPIĆ

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: davorka.topicstipic@ff.sum.ba

IVICA GLIBUŠIĆ

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: ivica.glibusic@ff.sum.ba

Sažetak

U radu se govori o povijesti odnosa s javnošću, s naglaskom na ključnim trenutcima i događajima u Sjedinjenim Američkim Državama i Europi tijekom 19. i 20. stoljeća. Posebna pozornost posvećena je specifičnostima razvoja odnosa s javnošću u bosanskohercegovačkom kontekstu kroz promjene sustava vlasti i razvoja visokog obrazovanja. Analizu odnosa s javnošću u Bosni i Hercegovini, u modernom smislu, treba početi od prvih višestranačkih demokratskih izbora koji su održani 18. studenoga 1990. Početkom novoga tisućljeća u Bosni i Hercegovini primjetan je trend uspostave ureda za informiranje ili odnosa s javnošću u raznim organizacijama i tijelima, koji je obuhvatio državne institucije, uključujući policiju, vojsku, parlamente i ministarstva. Osim toga, razvijaju se i prvi organizirani seminari i škole odnosa s javnošću, pridonoseći obrazovanju i

profesionalizaciji u ovom području. Posebno treba istaknuti ključnu ulogu Sveučilišta u Mostaru u oblikovanju i unaprjeđenju područja odnosa s javnošću na prostoru Bosne i Hercegovine. Naime, Studij odnosa s javnošću na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru prvi je takav studij u Bosni i Hercegovini i zemljama u okruženju, koji nudi sve tri razine obrazovanja. S ciljem otvaranja znanstvenih vidika i kreiranja znanstvenog okruženja, 2016. godine ovaj studij pokreće znanstveno-stručnu konferenciju PR Days Mostariensis. Kao logičan slijed i nadogradnja konferencije je pokretanje časopisa *South Eastern European Journal of Communication* 2019. godine.

Ključne riječi: povijest odnosa s javnošću; Sjedinjene Američke Države; Europa; Bosna i Hercegovina; Sveučilište u Mostaru.

One Hundred Years of Studying Public Relations with Special Reference to Bosnia and Herzegovina and the Contribution of the University of Mostar

Review article

Received: 15 March 2024

Accepted: 7 August 2024

Summary

The paper discusses the history of public relations, emphasizing key moments and events in the United States of America and Europe during the 19th and 20th centuries. Particular emphasis is placed on the specifics of the development of public relations in the Bosnian-Herzegovinian context through changes in the government system and the development of higher education. The analysis of political communication in Bosnia and Herzegovina, in the modern sense, should begin with the first multi-party democratic elections held on 18 November 1990. At the beginning of the new millennium in Bosnia and Herzegovina, there was a noticeable trend of establishing information or public relations offices in various organizations and bodies. This trend has encompassed state institutions, including the police, the military, parliaments and ministries. In addition, the first organized seminars and public relations schools were developed, contributing to education and professionalization in this field. The Department of Public Relations at the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Mostar is the first such department in Bosnia and Herzegovina and the neighbouring countries, offering study programmes in all three education cycles. The Department of Public Relations launched the scientific and professional conference PR Days Mostariensis in 2016, intending to open up scientific perspectives and create a scientific environment. The

launch of the *South Eastern European Journal of Communication* in 2019 is a logical follow-up and upgrade of the conference. The paper points out the crucial role of the University of Mostar in shaping and improving the field of public relations in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: history of public relations; United States of America; Europe; Bosnia and Herzegovina; University of Mostar.

Uvod

Odnosi s javnošću, kao dinamičko područje, potpuno su prihvatili tehnološke promjene u komunikaciji i aktivno sudjeluju u rješavanju ključnih komunikacijskih pitanja 21. stoljeća. To obuhvaća inovativne pristupe poput upotrebe društvenih medija, analize velikih podataka te provođenja psihografskih istraživanja kako bi se bolje razumjela publika i prilagodile strategije komunikacije. Ovaj članak pruža kratak uvod u razvoj odnosa s javnošću prateći putanje razvoja u SAD-u i Europi, s posebnim osvrtom na specifičnosti bosansko-hercegovačkoga konteksta te utjecaj Sveučilišta u Mostaru na razvoj odnosa s javnošću u lokalnom okruženju. Prvi dio rada istražuje povijest odnosa s javnošću u SAD-u, ističući ključne događaje koji su oblikovali ovu profesiju. Posebna pažnja posvećena je Bernaysovoj knjizi *Kristaliziranje javnog mišljenja*, koja je postala sinonim za stvaranje stručne terminologije i bitan doprinos razvoju odnosa s javnošću. Drugi dio rada donosi kratak pregled povijesti i razvoja profesije odnosa s javnošću na europskom kontinentu - Njemačka, Velika Britanija, Francuska, Italija i Hrvatska. Završni dio obrađuje Bosnu i Hercegovinu te doprinos Sveučilišta u Mostaru u promicanju i razvoju ove važne profesije.

Povijest odnosa s javnošću ima neposredan utjecaj na percepciju ovoga područja. Razmatranje etičkih pitanja, definicija prakse odnosa s javnošću, težnja ka profesionalizaciji i usmjeravanje na menadžerske funkcije imaju duboke korijene u povijesti odnosa s javnošću. Percepcija koju odnosi s javnošću imaju o sebi, kao i zabrinutost zbog vlastite uloge i vrijednosti unutar organizacija i širega komunikacijskog područja, proizlazi iz povijesnih izazova i briga koje su oblikovale područje tijekom desetljeća. Povijest postavlja ključna pitanja s kojima se stručnjaci za odnose s javnošću moraju suočiti, definira

praksu i oblikuje narativ o odnosima s javnošću koji definira odnos područja prema organizacijama, menadžmentu, medijima i javnosti. Stoga, razumijevanje povijesti odnosa s javnošću ključno je za oblikovanje sadašnjosti i budućnosti ovoga važnog područja komunikacije.

Povijest odnosa s javnošću u Sjedinjenim Američkim Državama

Značajan trenutak u povijesti odnosa s javnošću dogodio se 1829. godine kada je američki predsjednik Andrew Jackson imenovao Amosa Kendalla za prvoga predsjedničkog savjetnika za tisak. Kendall, sam bivši novinar i urednik, preuzeo je ključnu ulogu u Bijeloj kući, obavljajući različite zadatke vezane uz odnose s javnošću, uključujući pisanje govora, uređivanje državnih dokumenata, slanje službenih poruka te izdavanje propusnica za novinare i druge medijske predstavnike. Njegova inovacija bila je uvođenje termina "kuhinjski kabinet" (engl. *Kitchen Cabinet*) što je bio naziv za neslužbenu skupinu savjetnika predsjednika Andrewa Jacksona tijekom njegova mandata u 19. stoljeću. Dodatno, Kendall je osnovao novine *The Globe* kao sredstvo za predstavljanje administracije i njezinih politika. Ova povijesna epoha jasno ukazuje na rani utemeljiteljski doprinos odnosa s javnošću u oblikovanju političke scene Sjedinjenih Američkih Država.¹ Mnoga američka sveučilišta prilično davno pokrenula su inovativne programe promidžbe. Na primjer, Harvard College je već 1641. godine objavio posebnu brošuru s ciljem prikupljanja financijskih sredstava, dok je King's College (današnji Columbia University) 1748. godine izdao prvo priopćenje za javnost, najavljujući početak predavanja.² Također, na Sveučilištu Yale ured tajnika uspješno je prenamijenjen 1899. godine u Ured za odnose s bivšim studentima i

¹ LORI MELTON-MCKINNON - JUAN CARLOS TEDESCO - TRACY LAUDERA, "Political Power Through Public Relations", u: *Handbook of Public Relations*, ROBERT HEATH (ed.), Sage Pub., Thousand Oaks, 2001., str. 558.

² DENNIS L. WILCOX - GLEN T. CAMERON, *Public Relations – Strategies and Taktiks*, Pearson, 2009., str. 41.

javnošću.³ Ovi su događaji odražavali rastuću važnost komunikacije i odnosa s javnošću u kontekstu visokog obrazovanja.

Govoriti kako su odnosi s javnošću proizašli iz tiskovne agenture bilo bi pojednostavljivanje, no u toj tvrdnji ima određenih istinitih elemenata.⁴ Stariji narativ povijesti odnosa s javnošću započinje razvojem agencije za tisak sredinom i krajem 19. stoljeća, a jedan od ključnih protagonista bio je Phineas Taylor Barnum. Smatra se jednim od utemeljitelja odnosa s javnošću zbog njegova razumijevanja korištenja tiska i publiciteta za promociju svojih događaja. Barnumovo korištenje agencije za tisak često se kritizira zbog nedostatka iskrenosti, jer je nastojao privući medijsku pažnju organiziranjem posebnih događaja kako bi pridobio publiku i potaknuo ih na plaćanje za sudjelovanje u njegovim spektaklima.

Prve specijalizirane tvrtke i agencije za odnose s javnošću osnivaju se početkom 20. stoljeća. Ovo razdoblje započelo je izraženom djelatnošću istraživačkoga novinarstva koje je bilo ključno u oblikovanju konteksta u kojemu su se javile prve agencije za odnose s javnošću. Pristup novinara istraživanju i izvještavanju o društvenim, političkim i ekonomskim pitanjima postavio je temelje za potrebu organizacija da upravljaju svojom percepcijom u javnosti. Prva američka tvrtka za promidžbu, koja se smatra pretečom današnjih agencija za odnose s javnošću, osnovana je u Bostonu početkom 20. stoljeća. Skupina mladih osoba utemeljila je *Ured za publicitet* kako bi obavljala posao sličan tiskovnim agentima, ali za veći broj klijenata i uz najviše moguće cijene koje tržište može podnijeti. Tiskovni agenti tradicionalno su bili praktičari odnosa s javnošću koji su se fokusirali na manipulaciju javnim mišljenjem preko različitih komunikacijskih kanala.⁵ Prvi klijent *Ureda za publicitet* (engl. the Publicity Bureau) bilo

³ SCOTT MUNSON CUTLIP, *Public Relations History: From the 17th to the 20th Century*. The Antecedens, Lawrncw Erlbaum Association, Pub., Hillsdale, New Jersey, 1995., str. 229-232.

⁴ GLEN M. BROOM, *CUTLIP & CENTER'S, Učinkoviti odnosi s javnošću*, Mate, Zagreb, 2010., str. 89.

⁵ SCOTT MUNSON CUTLIP - ALLEN H. CENTER - GLEN M. BROOM, *Odnosi s javnošću*, Mate, Zagreb, 2003., str. 109, 113.

je Sveučilište Harvard.⁶ Prvu njujoršku tvrtku za odnose s javnošću, *Parker & Lee*, osnovali su George F. Parker i Ivy Ledbetter Lee 1904. godine. Nakon uspješne suradnje na kampanji Theodorea Roosevelta postali su i profesionalni partneri. Ovi pioniri igrali su ključnu ulogu u oblikovanju industrije odnosa s javnošću i postavljanju temelja za njezin daljnji razvoj.⁷ Tijekom Prvoga svjetskog rata, koji je označio i određenu prekretnicu u odnosima s javnošću, oni evoluiraju iz reaktivnog u proaktivan pristup. Razlika između ova dva pristupa leži u načinu na koji organizacije ili pojedinci reagiraju na vanjske događaje i komuniciraju s javnošću. Ako odnosi s javnošću nisu strateški, dakle proaktivni, oni su reaktivni. Reaktivni odnosi s javnošću temelje se na inicijativi drugih (npr. na inicijativi medija), konkurenciji ili drugim upletenim javnostima. Predsjednik Woodrow Wilson, prepoznavši važnost javnoga mišljenja u vremenu rata, osnovao je *The Committee on Public Information*, poznat i kao *Creel Committee* (*Odbor za javno informiranje*). Misija i ideja povjerenstva bila je propagandna operacija koja je trebala uvjeriti sve da će "Prvi svjetski rat biti 'rat koji će okončati sve ratove' i pomoći da se 'svijet učini sigurnim za demokraciju'".⁸ Ovaj povijesni primjer ilustrira kako su odnosi s javnošću postali ključni instrument u vođenju rata, prepoznajući važnost utjecaja na javno mišljenje s težnjom ostvarivanja podrške za vlastite ciljeve.⁹ Nakon Prvoga svjetskog rata, promidžba postaje sve značajnija u dobrotvornim pokretima (primjerice humanitarnih organizacija, organizacija za pomoć ratnim veteranima, organizacija za pomoć siromašnima i drugih sličnih inicijativa).

Odnosi s javnošću našli su svoje mjesto i u državnim institucijama, poslovnim organizacijama, crkvama, socijalnim službama, sindikatima i društvenim pokretima. Prvi kolegij iz odnosa s javnošću na sveučilišnoj razini u SAD-u pokrenut je 1920. godine na Odjelu za novinarstvo Sveučilišta u New Yorku, a predavao ga je Edward

⁶ SCOTT MUNSON CUTLIP, "The Nation's First Public Relations Firm", u: *Journalism Quarterly*, 43(2), University of Minnesota, 1966., str. 270.

⁷ *Isto*.

⁸ DAVORKA TOPIĆ STIPIĆ, "Pokušaj biografske crtice", u: *South European Journal of Communication*, 5, posebno izdanje, Mostar, 2023., str. 7.

⁹ *Isto*, str. 122.

Bernays.¹⁰ Ovo razdoblje obilježeno je buđenjem osjećaja identifikacije, odnosno percepcijom javnosti i organizacija koje su prepoznale važnost i korist odnosa s javnošću te su se počele identificirati s tim područjem kao ključnim dijelom svoga djelovanja ili strategije komunikacije. Nadalje, u ovom razdoblju izražen je i profesionalizam u području odnosa s javnošću, a napredak postignut tijekom rata pridonio je brzom širenju i prihvaćanju ovoga područja.

Bernays - Kristaliziranje javnog mišljenja

Prekretnica u akademskom, znanstvenom i profesionalnom poimanju odnosa s javnošću bilo je objavljivanje knjige *Kristaliziranje javnog mišljenja* (engl. *Crystallizing Public Opinion*) Edwarda Bernaysa.¹¹ U njoj se prvi put uvodi termin "savjetnik za odnose s javnošću", profesionalac koji nam je danas poznat kao stručnjak za odnose s javnošću. Zaslužan je, također, za nastanak praktičara odnosa s javnošću, čime je utemeljio funkciju upravljanja komunikacijom između organizacija i njihovih javnosti. Njegovo duboko razumijevanje psihologije potrošačkih stavova¹² pridonijelo je uspjehu u oblikovanju odnosa s javnošću.¹³ Arthur Page, Bernaysov suvremenik, zaslužan je za stvaranje korporativnoga savjetnika za odnose s javnošću. Ovi stručnjaci pružaju savjete i usmjeravaju svoje klijente kako bi se osiguralo pozitivno predstavljanje u medijima i javnosti. Njihov posao nije samo rješavanje trenutačnih problema ili kriznih situacija, već i sustavno planiranje i upravljanje komunikacijom s ciljem postizanja dugoročnog uspjeha organizacije.¹⁴ U predgovoru knjige, Bernays ističe kako je pokušao zabilježiti osnovna načela koja upravljaju

¹⁰ ALISON THEAKER, "Professionalism and Relations", u: *The Public Relations Handbook*, ALISON THEAKER (ed.), Routledge, London, 2002., str. 54.

¹¹ DEJAN VERČIĆ, "Edward Bernays", u: ROBERT HEATH (ur.), *Encyclopedia of Public Relations*, Vol. 1., Sage Pub., Thousand Oaks, 2005., str. 78.

¹² Život mu je obilježila i činjenica da je imao slavnog ujaka i tetka – bio je dvostruki nećak Sigmunda Freuda, za kojega neki autori tvrde da je obilježio njegov rad i njegove ideje. Usp. D. TOPIĆ STIPIĆ, "Pokušaj biografske crtice", str. 7.

¹³ ZORAN TOMIĆ – MIRO RADALJ – SINIŠA KOVAČIĆ, "Kristaliziranje javnog mišljenja", u: *South Eastern European Journal of Communication*, 5, posebno izdanje, Mostar, 2023., str. 13.

¹⁴ *Isto*, str. 15.

novom profesijom savjetnika za odnose s javnošću. Prema njegovim riječima, ova se profesija u nekoliko godina razvila od statusa cirkuskih agenata do vrlo važnoga mjesta u vođenju svjetskih poslova.¹⁵

Bernays jasno izdvaja aktivnosti savjetnika za odnose s javnošću: razumijevanje javnoga mišljenja, stvaranje okolnosti za privlačenje pažnje i utvrđivanje javnog mišljenja, poznavanje medija kao kanala komunikacije s javnošću te razumijevanje dinamike javnog mišljenja i putova kojima se šire ideje i mišljenja. Dodatno, ističe važnost jezgrovitog i jasnog pojednostavljenja kompleksnih pitanja. Bernays je bio ključna figura u razvoju dvosmjernoga asimetričnog modela odnosa s javnošću te je pridonio razvoju simetričnog modela komunikacije. Nadalje, veliki dio svoje knjige posvetio je području rada savjetnika za odnose s javnošću, pa tako navodi kako savjetnik za odnose s javnošću ima ključnu ulogu u prezentaciji klijenta pred javnošću, istovremeno usmjeravajući i prezentirajući javnost klijentu. Njegova funkcija nije samo pružiti savjete o aktivnostima, nego i educirati klijenta o optimalnom korištenju različitih medija kako bi te aktivnosti bile uspješno predstavljene ciljanoj publici, bilo da se radi o tiskanim, usmenim ili pak vizualnim medijima poput oglašavanja, predavanja, novinskih članaka ili fotografija.¹⁶

Javno mišljenje igra ključnu ulogu u različitim životnim situacijama, a savjetnik za odnose s javnošću prvenstveno mora istraživati područje javnoga mišljenja kako bi učinkovito obavljao svoj posao. Rad s nejasnom, slabo razumljivom, masom koja se naziva javno mnijenje zahtijeva razumijevanje najužih i najširih implikacija te neprekidno praćenje njihove dinamike.¹⁷

U izazovima savjetničke uloge za odnose s javnošću, svaki se stručnjak nađe pred odlukom odbijanja klijenta čiji bi slučaj mogao biti zakonito opravdan, ali moralno upitan u očima šire javnosti. Društvena vrijednost savjetnika za odnose s javnošću ogleda se u sposobnosti donošenja društveno korisnih informacija i ideja koje inače ne bi bile lako prihvaćene. Kada je riječ o odnosu s klijentom, poštivanje

¹⁵ EDWARD BERNAYS, *Kristaliziranje javnog mišljenja*, Kairos, Zagreb, 2013., str. 25.

¹⁶ Z. TOMIĆ - M. RADALJ - S. KOVAČIĆ, "Kristaliziranje javnog mišljenja", str. 14.

¹⁷ E. BERNAYS, *Kristaliziranje javnog mišljenja*, str. 47.

etičkih normi i kodeksa struke postavlja se kao temeljno načelo. Savjetnici za odnose s javnošću dužni su pružiti svojim klijentima savjesne i učinkovite usluge, istovremeno izvršavajući sve obveze u skladu s pravilima struke. Osim pozitivnih obveza prema klijentu, posebno se ističe negativna obveza prema široj društvenoj zajednici. To uključuje odbijanje plaćenih predujama ili preuzimanje pozicija koje bi mogle dovesti do sukoba između obveza prema klijentu i vlastitih etičkih standarda. Bernays naglašava važnost ove negativne obveze, ističući da savjetnici nikada ne bi smjeli podrediti svoje obveze prema društvenim standardima poštenja širim interesima koje zastupaju.¹⁸ U zaključku knjige Bernays navodi kako vjeruje da je kroz oblikovanje javne svijesti savjetnik za odnose s javnošću ključan čimbenik doprinosa društvu u kojem djeluje.¹⁹

Od modela informiranja do dvosmjernog simetričnog modela

Bernaysovo *Kristaliziranje javnog mišljenja* dolazi u vrijeme dominacije modela javnog informiranja koji je donekle "potisnuo" model Barnumove agenture.²⁰ Ivy Lee smatra se ocem modela javnog informiranja, a dominacija započinje *Deklaracijom načela*.²¹ Riječ je o ključnom dokumentu koji je definirao princip i pristup modela javnog informiranja. U ovom dokumentu, Lee je jasno istaknuo osnovne vrijednosti svoga pristupa odnosima s javnošću, naglašavajući transparentnost, istinitost i otvorenost u komunikaciji s medijima i javnošću. Ova *Deklaracija načela* služila je kao temelj za njegovu praksu i postavila standarde za odnose s javnošću koji su se temeljili na transparentnosti i točnosti informacija. Model javnog informiranja naglašavao je važnost transparentnosti i istinitog informiranja javnosti o postupcima organizacije. Umjesto skrivanja istine ili manipulacije informacijama, Lee je zagovarao otvoreni pristup i

¹⁸ *Isto*, str. 136.

¹⁹ *Isto*, str. 137.

²⁰ Vidi: SCOTT MUNSON CUTLIP, *Public Relations History – From the 17th to the 20th Century. The Antecedens*, LEA Pub., Hillsdale, 1995., str. 170-173.

²¹ JAMES GRUNIG - TODD HUNT, *Managing of Public Relations*, Thomson – Wadsworth, Belmont, 1984., str. 33.

iznošenje istine, čak i ako bi to bilo štetno za organizaciju. Ključna ideja modela javnog informiranja bila je promjena ponašanja organizacije kako bi istina mogla biti iznesena bez straha. Ovaj je pristup zamijenio prethodno djelovanje odnosa s javnošću skrivanja informacija i ignoriranja interesa javnosti, što je predstavljalo važan korak prema modernom konceptu odnosa s javnošću.²² Lee je razvio politiku publiciteta poznatu kao: *neka je javnost informirana* (*The public be informed*) kako bi zamijenio politiku: *neka je javnost prokleta*.

Model javnog informiranja u praksi američkih odnosa s javnošću dominirao je sve do pojavljivanja Bernaysova dvosmjernog asimetričnog modela. U vrijeme kada je većina praktičara vjerovala u moć masovnog uvjeravanja, on je prepoznao važnost djelovanja u skladu s interesima javnosti. Naime, dok su mnogi vjerovali da bi se javnosti mogle uvjeriti u kojem god smjeru je propagandist želio, Bernays je znao da bi javnosti mogle biti uvjerene ako se djeluje u njihovu najboljem interesu. Također je znao da mora uvjeriti menadžment da djeluje i u interesu javnosti prije nego je mogao uvjeriti javnost prihvatiti organizaciju.²³

Drugi svjetski rat otvorio je nove mogućnosti za odnose s javnošću. Tijekom rata u Americi je otprilike 75.000 ljudi prošlo edukaciju iz odnosa s javnošću.²⁴ Poslijeratno razdoblje označilo je stabilnost i zrelost odnosa s javnošću. Broj djelatnika u ovom području naglo se povećao, a snažne profesionalne udruge postavile su temelje za razvoj profesionalizma. Na sveučilištima počinju programi edukacije u odnosima s javnošću, a objavljuje se sve više knjiga i časopisa iz ovoga područja. Poslijeratni razvoj potaknuo je profesionalizaciju odnosa s javnošću i osnivanje profesionalnih udruženja. Međutim, suvremeni odnosi s javnošću počinju se oblikovati tek s razdobljem globalne informatizacije, koje započinje sredinom 1960-ih.²⁵ Ovo razdoblje karakterizira brže i kvalitetnije međusobno komuniciranje, osobito s razvojem visoke tehnologije. Informatičke tehnologije,

²² Isto, str. 34.

²³ J. GRUNIG – T. HUNT, *Managing of Public Relations*, str. 39-40.

²⁴ ZORAN TOMIĆ, *Odnosi s javnošću – teorija i praksa*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2016., str. 75.

²⁵ S. M. CUTLIP – A. H. CENTER – G. M. BROOM, *Odnosi s javnošću*, str. 30-31.

posebno internet, ključno su transformirale područje odnosa s javnošću omogućujući bržu i širu distribuciju informacija, interakciju s publikom u stvarnom vremenu te personaliziranu i ciljanu komunikaciju preko različitih digitalnih platformi.

Povijest odnosa s javnošću u Europi

U ovom poglavlju analizirat će se povijest i razvoj profesije odnosa s javnošću u nekoliko europskih zemalja - Njemačka, Velika Britanija, Francuska, Italija i Hrvatska. Kroz pregled ključnih događaja i razvojnih faza, prikazat će se kako su se odnosi s javnošću oblikovali, prilagođavali i usvajali u različitim kulturnim, političkim i društvenim kontekstima tih zemalja. U literaturi se često naglašava teza da su odnosi s javnošću *rođeni* u SAD-u, dok su u Njemačkoj započeli tek nakon Drugoga svjetskog rata. Michael Kunczik, autor knjige *Odnosi s javnošću – koncepti i teorije*, ističe značajne razlike između pristupa odnosa s javnošću u ove dvije zemlje. Prema Kunczиковим riječima, američki odnosi s javnošću nastali su u ekonomskom sektoru kao odgovor na izazove velike industrije u borbi za oblikovanje javnoga mnijenja. S druge strane, povijest odnosa s javnošću u društvenom sektoru u Njemačkoj ima dublje korijene, dosežući vremena prije same pojave Sjedinjenih Američkih Država. Kunczik priznaje da njemačkim odnosima s javnošću, u usporedbi s američkima, nedostaje određena tradicija.²⁶ Istražujući razvoj njemačkih odnosa s javnošću naglašava da se jedan od ključnih trenutaka začetka državnih odnosa s javnošću može pronaći u Pruskoj. Kralj Friedrich Wilhelm IV. početkom 19. stoljeća postavio je temelje za odnose s javnošću u Pruskoj izdajući kabinetski dopis u kojemu je tražio informacije o mišljenjima izraženim u tisku, istovremeno naredivši ispravak "očito pogrešnih navoda ili krivih mišljenja".²⁷ Osim toga, i tijekom Prvoga svjetskog rata, Njemačka je imala razvijene profesionalne odnose s javnošću. Nakon Drugoga svjetskog rata, zadaća državnih odnosa s javnošću u Njemačkoj bila je dvojaka: izgraditi povjerenje u državu i društvo te institucije unutar zemlje. Inozemni

²⁶ MICHAEL KUNCZIK, *Odnosi s javnošću – koncept i teorije*, FPZ, Zagreb, 2006., str. 58.

²⁷ Z. TOMIĆ, *Odnosi s javnošću – teorija i praksa*, str. 77.

odnosi s javnošću imali su zadaću uklanjanja negativnog imidža Njemačke i prikupljanja informacija o inozemstvu. Publiciranjem prvih znanstvenih i stručnih djela o odnosima s javnošću, početkom 50-ih godina, odnosi s javnošću u Njemačkoj postaju izrazito moderni.

Socijalne reforme u Velikoj Britaniji u 19. stoljeću, koje su se bavile problemima proizašlim iz industrijske revolucije, dovele su do veće uloge lokalnih vlasti. U to vrijeme, odnosi i komunikacija između vladinih dužnosnika i lokalne vlasti postali su problematični. Kao odgovor na ove izazove, dužnosnici su počeli razmatrati svoju ulogu u odnosima s javnošću i promišljati o svojoj profesionalnoj poziciji. Dužnosnici lokalnih i središnjih vlada 1922. godine udružili su se i osnovali *Kraljevski institut za javne administracije* (engl. Royal Institute of Public Administration). Već godinu dana kasnije, 1923. godine, pokrenuli su časopis *Javna administracija* (engl. Public Administration), koji je objavljivao tekstove i o odnosima s javnošću. Tijekom toga vremena smatralo se da je prikupljanje podataka osnovna uloga odnosa s javnošću, dok su unutarnji odnosi s javnošću trebali olakšati tijek informacija unutar organizacije i između nje i njezine okoline. Ova inicijativa odražava rastuću svijest o važnosti komunikacije i odnosa s javnošću u radu vladinih institucija.²⁸

Početkom 20. stoljeća, bilježe se prvi izolirani primjeri odnosa s javnošću i u Velikoj Britaniji. Ministar financija David Lloyd George organizirao je 1912. godine tijelo koje je imalo zadatak radnicima i zaposlenima diljem zemlje objasniti novi zakon o osiguranju.²⁹ Ovi primjeri ukazuju na rane oblike odnosa s javnošću u britanskom kontekstu i pokazatelj su mijenjanja komunikacija s javnošću, kako unutar državnih institucija, tako i u odnosu prema zakonodavstvu i javnim politikama. Nakon Drugoga svjetskog rata, točnije 10. veljače 1948., u Velikoj Britaniji osnovan je prvi *Institut za odnose s javnošću* (engl. Chartered Institute of Public Relations), koji je odigrao ključnu ulogu u oblikovanju razvoja odnosa s javnošću u britanskom kontekstu.³⁰ Njegov utjecaj proširio se na osnivanje brojnih PR agencija, a disciplina odnosa s javnošću sve više se integrirala u poslovni sektor

²⁸ SAM BLACK, *Odnosi s javnošću*, Clio, Beograd, 1997., str. 218.

²⁹ *Isto.*

³⁰ *Isto.*

i institucije vlasti. Ovo razdoblje označava značajan korak naprijed u priznavanju važnosti komunikacije s javnošću i njezinu sveprisutnom utjecaju u različitim sektorima društva.

U Francuskoj je Prvi svjetski rat predstavljao izazov u komunikaciji s javnošću. Propaganda je imala ključnu ulogu u mobilizaciji građana i održavanju duha tijekom rata. Nakon Prvoga svjetskog rata, Francuska se suočila s političkim i društvenim promjenama. Unatoč pokušajima uspostavljanja agencija za odnose s javnošću i inicijativa u nekim tvrtkama poput Renaulta, formalna struktura odnosa s javnošću nije bila uspostavljena. Dominacija desničarskih koalicijskih vlada obilježila je političku scenu, a politički konsenzus temeljen na nacionalnom jedinstvu bio je naglašen.³¹ Odnosi s javnošću u Francuskoj, proizašli iz razdoblja Drugoga svjetskog rata, bili su prvotno usko povezani s propagandom i politikom.³² Njihova institucionalizacija vezana je uz dolazak američkih vojnika i provođenje Marshallova plana. Kroz "missions de productivité", francuski poslovni ljudi posjetili su SAD i upoznali se s primjenom odnosa s javnošću. Prve su ih počele koristiti francuske podružnice američkih tvrtki, posebno u naftnoj industriji, što sugerira da su naftne kompanije igrale ključnu ulogu u uvođenju odnosa s javnošću u Francusku. Politička i društvena revolucija 1968. u Francuskoj, koja je privukla pozornost diljem svijeta, istaknula je važnost komunikacije te potaknula privatne tvrtke i državna tijela na implementaciju usluga odnosa s javnošću.³³

Razvoj odnosa s javnošću u Italiji počinje sredinom 50-ih godina prošloga stoljeća, kada su se u Rimu pojavile prve agencije za odnose s javnošću. U to vrijeme, odnosi s javnošću u Italiji uglavnom su se bavili organizacijom večera, prijema i događanja kao svojim oblikom promocije, bez jasne poslovne strategije. Poslovne komunikacije

³¹ NATALIA RODRIGUEZ SALCEDO, "Mapping Public Relations in Europe: Writing National Histories against the US Paradigm", u: *Comunicacion y sociedad*, Vol. XXV, No. 2, Pamplona, 2012., str. 349-350.

³² JORDI XIFRA, "Public relations anthropologies: French theory, anthropology of morality and ethnographic practices", u: *Public Relations Review*, Amsterdam, 2012., str. 565-573.

³³ N. R. SALCEDO, "Mapping Public Relations in Europe: Writing National Histories against the US Paradigm", str. 351-352.

smatrane su privatnim poslom koji se raspravljao samo između vlasnika, dioničara, igrača na burzi i poslovnih ljudi. Ovaj pristup sugerira da je razvoj odnosa s javnošću u Italiji započeo na drukčiji način u usporedbi s drugim zemljama, fokusirajući se na organizaciju događaja kao prvoga koraka u promociji i komunikaciji. U 60-im godinama odnosi s javnošću počeli su se mijenjati zbog ekonomske ekspanzije, povećanja obrazovanja i razvoja. Mediji su postali dostupniji talijanskim radnicima novoga doba, što im je pomoglo povećati svijest o ekonomskim i političkim pitanjima. U 80-im su odnosi s javnošću u Italiji prepoznati kao važna profesija za upravljanje ukupnim odnosima. Tvrtke su počele trošiti više na istraživanje tržišta kako bi stvorile imidž dobra ili usluge prilagođen potrebama potrošača proizvoda.³⁴ Uz odnose s javnošću 90-ih godina vezani su skandali koji su doveli do profesionalnijeg i reguliranijeg sustava talijanskih odnosa s javnošću. Naime, skandal *Mani Pulite* iz 1992. uključivao je grupu talijanskih stručnjaka za odnose s javnošću koji su posredovali u ilegalnim aktivnostima između tvrtki, političkih i medijskih organizacija. To je rezultiralo osnivanjem organizacija poput Federation of Public Relations (FERPI) i Association of Full Service Consultancies (ASSOREL) kako bi se praksa talijanskih odnosa s javnošću održavala reguliranom i profesionalnom.³⁵

Za početak razvoja odnosa s javnošću u Hrvatskoj uzima se 1964. godina, kada je otvoreno prvo radno mjesto menadžera za odnose s javnošću u hotelu *Esplanade* u Zagrebu.³⁶ Četiri godine kasnije, u *Podravci*, imenovana je osoba posebno zadužena za odnose s javnošću u sektoru marketinga. Eduard Osredečki, pionir hrvatskih odnosa s javnošću, ističe kako korijene ove struke u Hrvatskoj možemo potražiti i stoljećima prije.³⁷ Ovi pionirski primjeri ukazuju na postupno prepoznavanje važnosti odnosa s javnošću u hrvatskom

³⁴ <https://www.infopressecom.org/>, Information Presse & Communication (15. 1. 2024.).

³⁵ <https://italypublicrelationspropaganda.weebly.com/public-relations.html>, Italy Public Relations & Propaganda (15. 1. 2024.).

³⁶ DAMIR JUGO - STANKO BORIC - VLADIMIR PRESELJ, "Analiza razvoja odnosa s javnošću u Hrvatskoj od 2003. do 2009. i projekcija budućih trendova", u: *Međunarodne studije*, 3/4, Zagreb, 2012., str. 38.

³⁷ Z. TOMIĆ, *Odnosi s javnošću – teorija i praksa*, str. 80.

ugostiteljskom sektoru, doprinoseći razvoju struke u zemlji. Kao što smo vidjeli, rane aktivnosti odnosa s javnošću u Hrvatskoj uglavnom su bile usko povezane s hotelijerstvom i turizmom.³⁸

Vlada Republike Hrvatske 1990. godine osnovala je *Ured za informiranje*, koji se može smatrati pretečom današnjih ureda za odnose s javnošću ili glasnogovornika u pojedinim ministarstvima. U to vrijeme nisu bile jasno razgraničene kompetencije između odnosa s javnošću, glasnogovornika i protokola, što je dovelo do situacija u kojima nisu bili precizno definirani zadatci i dužnosti svake funkcije.

Razvoj odnosa s javnošću u Hrvatskoj pokazuje dinamičnu evoluciju. Uvođenjem odnosa s javnošću u sektore poput turizma, marketinga i javne uprave, Hrvatska je postupno prepoznala važnost komunikacije s različitim javnostima. Razdoblje nakon 1990. godine donijelo je formalizaciju odnosa s javnošću na razini Vlade. Osnivačka skupština Hrvatskoga društva za odnose s javnošću (danas poznata kao Hrvatska udruga za odnose s javnošću, HUOJ) održana je 24. lipnja 1994. Ova značajna inicijativa privukla je više od stotinu sudionika koji su aktivno sudjelovali u osnivanju Udruge. Iako je Udruga registrirana u prosincu 1997., službeni datum osnivanja bilježi se 27. travnja 1994. HUOJ je postao ključno tijelo koje okuplja stručnjake i profesionalce iz područja odnosa s javnošću u Hrvatskoj, pružajući platformu za razmjenu znanja i iskustava te unapređenje struke.³⁹

Ključna razlika između povijesti odnosa s javnošću u SAD-u i Europi leži u samim povijesnim korijenima. Američki odnosi s javnošću imaju svoje korijene u ekonomskom sektoru i industrijskoj revoluciji, gdje su se razvijali kao odgovor na izazove velikih industrija u borbi za oblikovanje javnoga mnijenja. Europski odnosi s javnošću imaju dublje korijene, često povezane s političkim i društvenim kontekstom, poput slučajeva u Njemačkoj i Francuskoj gdje su odnosi s javnošću imali ulogu u vojnim naporima tijekom ratova. Iz perspektivne razvojne faze, američki odnosi s javnošću često su se brzo razvijali i modernizirali, posebno nakon Drugoga svjetskog rata, što je rezultiralo brzim usvajanjem novih tehnologija i teorija iz područja

³⁸ *Isto.*

³⁹ <http://www.huoj.hr>, *Hrvatska udruga za odnose s javnošću* (9. 1. 2024.).

komunikacija. S druge strane, europski odnosi s javnošću često su imali sporiji razvoj, s fokusom na prilagodbu lokalnim kulturnim, političkim i društvenim kontekstima.

Razvoj odnosa s javnošću u Bosni i Hercegovini iz hrvatske perspektive

Gledajući povijesni kontekst, početak neke vrste odnosa s javnošću na prostorima Bosne i Hercegovine možemo vezati za pojavu prvih tiskara koje su omogućile tiskanje obavijesti i letaka, a kasnije i novina za lokalno stanovništvo. To je bila vrsta komunikacijskoga kanala između službenih vlasti i građanstva a kasnije, u vrijeme pokretanja prvih listova, bila je komunikacija između političkih stranaka, vlasti, raznih ustanova s građanstvom. Na prostoru Bosne i Hercegovine 1866. osniva se Sopranova pečatnja - Vilajetska štamparija. Ona je prva tiskara koja izdaje novine na ovim prostorima *Bosanski vijestnik*, a poslije i službeni list *Bosna*.⁴⁰

U analizi povijesnoga razvoja odnosa s javnošću u Bosni i Hercegovini, fokus je stavljen na hrvatski doprinos. Prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini osnovana je 1872. godine u Mostaru pod vodstvom Franje Milićevića. Za njezino pokretanje, osim Milićevića, zaslužni su biskup fra Anđeo Kraljević te franjevci Petar Bakula i Petar Kordić.⁴¹ U razdoblju 1878.-1918. na prostorima Bosne i Hercegovine tiskani su mnogi listovi, časopisi i knjige što je omogućilo razvoj školstva i pismenosti na ovim prostorima, ali i ostvarivanje lakše komunikacije državnih ustanova, političkih subjekata i raznih institucija s građanstvom. Listovi su namijenjeni za politiku, prosvjetu, radništvo, kulturu i gospodarstvo. U razdoblju austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini evidentirana su 32 lista vezana uz katoličku i hrvatsku periodiku.⁴² Ako analiziramo komuniciranje kroz listove namijenjene hrvatskom čitateljstvu u Bosni i Hercegovini,

⁴⁰ ILIJA MUSA, "Zakonska regulativa tiska u BiH od 1907. do 1940", u: *Hum*, 2, Mostar, 2007., str. 244.

⁴¹ ROBERT JOLIĆ, "Pretpovijest tiskarstva u BiH: rukopisna baština bosanskohercegovačkih franjevaca", u: *Hum*, 2, Mostar, 2007., str. 141.

⁴² TOMO VUKŠIĆ, "Pregled katoličke i hrvatske periodike u BiH od 1878.- 1918. s posebnim osvrtom na časopis *Balkan*", u: *Hum*, 2, Mostar, 2007., str. 86-91.

tu posebno treba istaknuti one koje su pokrenule političke stranke Hrvatska narodna zajednica i Hrvatska katolička udruga. Osim političkih poruka čitateljstvu, preko stranačkih listova, upućivane su i druge poruke koje se odnose na odvijanje svakodnevnoga života vezana za gospodarstvo, obrazovanje, promet, zdravlje, a sve u cilju bolje informiranosti stanovništva i većeg utjecaja na čitatelje kroz promicanje svojih ideja. Početkom Prvoga svjetskog rata prekinut je svaki vid slobodne komunikacije, a državne vlasti strogo su kontrolirale poruke koje su slane javnosti. Po završetku Prvoga svjetskog rata Bosna i Hercegovina našla se u novoj državi Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca, a od 1929. godine država mijenja naziv u Kraljevina Jugoslavija. U razdoblju 1918.-1941. na prostorima Bosne i Hercegovine izlazilo je 70 listova koji su namijenjeni hrvatskom i katoličkom čitateljstvu. Također, izlazilo je više dnevnih listova tiskanih na hrvatskom jeziku, koji su bili namijenjeni širem čitateljstvu.⁴³ Model javnog informiranja također je upotrebljavao usluge novinara za javnu komunikaciju što možemo vidjeti i na prostoru Bosne i Hercegovine. Osim stranačkih listova pojavljuju se i dnevni listovi namijenjeni širem čitateljstvu koji su informirali javnost o stanju u zemlji i svijetu. U ratnom razdoblju 1941.-1945. na ovome prostoru vrijedilo je ratno informiranje preko letaka ili novina povremeno tiskanih, ovisno o ratnim okolnostima i vojnim jedinicama koje su se nalazile na određenom prostoru.

Razvoj odnosa s javnošću u socijalističkoj Bosni i Hercegovini manifestirao se prvenstveno kroz tržišno oglašavanje kako u elektroničkim medijima (radio i televizija) tako i u tiskanim medijima. Također, vid odnosa s javnošću bili su i sustavi informiranja u udruženom radu i politički odnosi s javnošću koji su bili u funkciji svojevrsnoga društvenog marketinga.⁴⁴ Organizacija Zimskih olimpijskih igara u Sarajevu, kao jedinstven događaj, pridonijela je organiziranju suvremenoga pristupa odnosima s javnošću u zemlji.⁴⁵

⁴³ Božo GOLUŽA, "Hrvatska periodika u vrijeme monarhističke Jugoslavije", u: *Hum*, 2, Mostar, 2007., str. 116-136.

⁴⁴ Z. TOMIĆ, *Odnosi s javnošću teorija i praksa*, str. 83.

⁴⁵ Izvješćivalo je 7825 novinarki i novinara te tehničkog osoblja iz 760 novinskih redakcija i 67 televizijskih kuća. <https://okbih.ba/bs/tekst/zoi-84/75> (11. 1. 2024.).

Ciljevi državnih odnosa s javnošću su, između ostalog, informiranje građanstva o aktivnostima neke državne ustanove, osiguravanje aktivne suradnje u državnim programima, poticanje potpore građana prihvaćenoj politici ili programima, unutarnje upravljanje informacijama, gradnje zajednice i nacije i olakšanje odnosa s medijima - održavanje veza s lokalnim medijima, uloga prenositelja svih pitanja organizaciji i stalno informiranje medija o organizaciji, njezinoj praksi i politici.⁴⁶ Brian McNair političke odnose s javnošću definira kao "taktiku upravljanja medijima i informacijama koje su namijenjene osiguranju da stranka prima maksimum povoljnog publiciteta i minimum negativnog".⁴⁷ Iako je ovo usko shvaćanje odnosa s javnošću, ova definicija uključuje različite funkcije odnosa s javnošću, kao što su upravljanje reputacijom, javnim poslovima, upravljanje pitanjima i održavanje odnosa.⁴⁸ Analiza političkoga komuniciranja u Bosni i Hercegovini u modernom smislu treba početi od prvih višestranačkih demokratskih izbora koji su održani u Bosni i Hercegovini 18. studenoga 1990.

Odnosi s javnošću početkom 90-ih nisu bili razvijeni, a izborne kampanje političkih stranaka karakterizirao je amaterski pristup bremenit nasljeđem socijalizma. Ratni sukobi ozbiljno utjecali na razvoj modernih odnosa s javnošću. Podijeljena zemlja, kako teritorijalno tako i medijski, doživjela je brz razvoj medija tijekom rata, posebno radija i periodike. No, ti su mediji uglavnom funkcionirali kao sredstvo ratne propagande za nacionalne interese, svi orijentirani prema svojim stranama sukoba.⁴⁹ Međunarodne organizacije su preko svojih odjela za odnose s javnošću imale velik utjecaj na informiranje javnosti i plasiranje informacija koje su tim organizacijama u određenom trenutku odgovarale. Posebno je to bilo izraženo u radu Ureda visokoga predstavnika, zatim u vojnim i policijskim snagama te nevladinim organizacijama.⁵⁰ Uspostavom zajedničkih tijela vlasti

⁴⁶ *Isto*, str. 635.

⁴⁷ ZORAN TOMIĆ, *Političko komuniciranje*, Mostar - Varaždin - Zagreb - Sarajevo, ⁵2020., str. 634.

⁴⁸ *Isto*.

⁴⁹ Z. TOMIĆ, *Odnosi s javnošću teorija i praksa*, str. 83-84.

⁵⁰ *Isto*, str. 85.

na razini države dolazi do razvoja odnosa s javnošću koji su djelovali pri ministarstvima, parlamentu i drugim institucijama.⁵¹ Potrebe za dodatnom edukacijom zaposlenih u odjelima za odnose s javnošću također postaju prioritet. Početkom novoga tisućljeća primjetan je trend uspostave ureda za informiranje ili odnose s javnošću u raznim organizacijama i tijelima. Ovaj trend obuhvatio je državne institucije, uključujući policiju, vojsku, parlamente i ministarstva. Osim toga, razvijaju se i prvi organizirani seminari i škole odnosa s javnošću, pridonoseći obrazovanju i profesionalizaciji u ovom području. Tomu je znatno pridonijela Londonska škola za odnose s javnošću slovenske agencije za odnose s javnošću SPEM. Također, doprinos je dala i Škola za odnose s javnošću Media centra iz Sarajeva koja je djelovala tijekom 2003. godine. Potrebno je spomenuti i Školu odnosa s javnošću agencije Poslovne komunikacije iz Mostara u suradnji s Pučkim otvorenim učilištem iz Zagreba.⁵² Sve su ovo bile pretpostavke za organiziranje i formalnih oblika profesionalnog obrazovanja.

Formiranjem Udruge za odnose s javnostima (PRIBA), 16. lipnja 2006., stvorena je strukovna zajednica teoretičara i praktičara u odnosima s javnošću, korporativnom komuniciranju i komunikacijskom menadžmentu u Bosni i Hercegovini. U posljednjem desetljeću, proučavanje odnosa s javnošću na sveučilišnoj razini intenzivno se razvijalo u Bosni i Hercegovini. Većina studija novinarstva uključivala je i kolegije iz odnosa s javnošću.

Doprinos Sveučilišta u Mostaru razvoju odnosa s javnošću

Sveučilište u Mostaru kroz svoje je strateško djelovanje posebno naglašavalo ulogu i važnost komuniciranja, prvenstveno prema vanjskim javnostima, a najvažniji alat u tome jesu odnosi s javnošću. Vizijom uprave Sveučilišta i donošenjem strateških odluka u razvoju informacijsko-komunikacijskih znanosti, ali i profesije, 1997. godine osniva se Centar za studij novinarstva. Iako se može činiti da su ove dvije stvarnosti različite, one pokazuju da je Sveučilište uvijek bilo regionalni lider u prihvaćanju, pozicioniranju i razvoju ideja koje mijenjaju društvo.

⁵¹ *Isto.*

⁵² *Isto.*

Odnosi s javnošću na Sveučilištu rezultat su temeljitog analiziranja potreba i stvaranja konkretnih pretpostavki za razvoj jedne discipline. Tako, kad govorimo o odnosima s javnošću na Sveučilištu u Mostaru, odnosno na Filozofskom fakultetu, moramo ih promatrati kroz različite dimenzije i parametre, a koji su rezultat strateških odluka:

1. Obrazovna dimenzija,
2. Znanstvena dimenzija,
3. Publicistička dimenzija,
4. Profesionalna dimenzija.

Na realizaciju strateških odluka i vizija Sveučilišta ukazuje i činjenica da na Filozofskom fakultetu u Mostaru postoje sva tri obrazovna ciklusa odnosa s javnošću. Akademske 2014./2015. godine na ovome fakultetu pokreće se i studij Odnosa s javnošću na prva dva ciklusa, preddiplomskom i diplomskom studiju. Prvi je to studij odnosa s javnošću u Bosni i Hercegovini i zemljama u okruženju koji nudi sve tri razine i ciklusa obrazovanja. Organizacijom i pokretanjem studija učinjena je značajna prekretnica u poimanju profesionalaca, ali i znanstvenoga pristupa odnosima s javnošću, jer različite znanstvene discipline imaju tendenciju staviti odnose s javnošću pod svoje okrilje. Omogućavanjem sveobuhvatnog obrazovnog pristupa, odnosi s javnošću dobivaju mjesto koje im pripada unutar znanstvene i akademske zajednice. Inicijativa za uvođenje ovoga studija proizlazi iz prepoznavanja potrebe za visokoobrazovanim kadrovima u polju odnosa s javnošću, odgovarajući na zahtjeve tržišta rada i prateći suvremene trendove u struci. U devet godina studij je uspješno završilo 231 prvostupnica i prvostupnika te 122 magistre i magistra struke.

Uzročno-posljedično, na obrazovnu dimenziju nadovezuje se i znanstvena, i to prije svega kroz treći ciklus, odnosno poslijediplomski studij iz informacijsko-komunikacijskih znanosti. Jedan od modula na poslijediplomskom studiju *Jezici i kulture u kontaktu*, pokrenut akademske 2005./2006. godine, u sebi je inkorporirao i dio informacijsko-komunikacijskih znanosti, novinarstvo. Akademske 2019./2020. godine poslijediplomski studij transformira se u *Interdisciplinarni doktorski studij*, a modul informacijsko-komunikacijskih znanosti dobiva novu dimenziju. U razdoblju od akademske

2005./2006. godine svoj obrazovni znanstveni put s najvišom akademskom titulom doktora znanosti završilo je 28 polaznika.

S ciljem otvaranja znanstvenih vidika i kreiranja znanstvenog okruženja, 2016. godine studij Odnosi s javnošću pokreće znanstveno-stručnu konferenciju *PR Days Mostariensis*. U devet godina sadržajno i organizacijski konferencija je evoluirala u *PR, Media and Sport Days* te se pozicionirala kao značajan subjekt kreiranja i promišljanja o izazovima s kojima se susreću i znanstvenici i praktičari iz ovoga područja. I konferencija je, kao sve navedeno, bila prva takva koja je u primarni fokus stavljala studente i njihovo aktivno uključivanje u znanstvene dimenzije rada. Preko četiri stotine predavača i sudionika u devet godina znakom su njezine vrijednosti i prepoznatljivosti ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i u okruženju, a i u svijetu. Predavači na konferencijama bili su redom izvrsni znanstvenici i profesionalci iz cijeloga svijeta, koji su na poseban način ostavili traga u pozicioniranju odnosa s javnošću u akademskoj zajednici. To su, između ostalih: James Grunig, Timothy Coombs, Dejan Verčić, Marcel Danesi, Simon Chadwick, Joseph Favorito, Ana Tkalac Vrečić, Ole Kristian Hedemann.

Logičan slijed i nadogradnja konferencije bilo je pokretanje časopisa *South Eastern European Journal of Communication* 2019. godine. Znanstveni časopis kao jedan od najvažnijih oblika znanstvene komunikacije, diseminacije znanja i znanstvenih informacija *iter* su koji svaka znanstvena institucija mora poduzimati i razvijati. Ovaj časopis posebno njeguje *open access* pristup, pristup otvorenoj znanosti od koje svi moraju imati mogućnost dobiti najbolje kako bi njihov doprinos razvoju i znanstvene discipline, ali i društva u cijelosti, bio moguć. Kako tvrdi *Science Europe*, jedna od vodećih europskih znanstvenih fondacija, "otvorena znanost sveobuhvatan je napor da se otvore procesi stvaranja, evaluacije i komunikacije znanstvenog znanja".⁵³ I da to znanje bude dostupno svima. U pet godina i deset brojeva, časopis je uspio okupiti respektabilne autore iz područja komunikacijskih i informacijskih znanosti, prvenstveno iz ove regije, kao i pokrenuti procese pristupa najvažnijim znanstvenim bazama.

⁵³ <https://scienceeurope.org/our-priorities/open-science/> (15. 2. 2024.).

U nekim je već (EBSCO, Erih Plus), a u postupku je validacije za SCOPUS.

Treća dimenzija razvoja odnosa s javnošću, jednako važna prvim dvjema, jest publicistička aktivnost. Kad govorimo o doprinosu Sveučilišta na tom polju, možemo je dvostruko analizirati. To je s jedne strane osobni profesionalni znanstveni doprinos jednog od najvažnijih znanstvenika iz područja odnosa s javnošću na hrvatskom jeziku, što ga pozicionira i u središte doprinosa razvoju znanstvene publicistike zemalja u okruženju, Zorana Tomića. Autor je najvažnijih i najznačajnijih knjiga i udžbenika iz područja odnosa s javnošću na hrvatskom jeziku, bez kojih se danas ne može zamisliti bavljenje ovom znanosti, ali i profesijom. Prvi domaći udžbenik s područja odnosa s javnošću, *Odnosi s javnošću – teorija i praksa* iz 2008. godine postao je znanstveni i stručni *almanah* i standardna literatura na brojnim sveučilištima u zemljama okruženja. Autor je i prvog *Enciklopedijskog rječnika odnosa s javnošću* u svijetu, objavljena 2023. godine. Osobni pristup i dimenzija je posebna motivacija i poticaj svima koji su povezani sa studijem, konferencijom, časopisom ili bilo kojim segmentom razvoja znanosti ili struke na Sveučilištu u Mostaru. Vjerojatno bi se svi gore nabrojani procesi u nekom trenutku odvijali na Sveučilištu, neki možda više naglašeni, neki manje, ali je također činjenica da je osobni doprinos i angažman najbolja motivacija.

S druge strane, tu je Sveučilišna izdavačka kuća, PRESSUM, koja je preuzela izdavačku djelatnost u svoje okrilje i omogućila autorima vidljivost i prisutnost koja je u prošlosti bila izazovnija, pogotovo za mlađe autore. Sveučilište u Mostaru aktivno radi na razvijanju izdavačke djelatnosti kroz vlastitu izdavačku kuću koja je postala važna potpora autorima koji svoj znanstveni doprinos tako čine dostupnijim i vidljivijim različitim društvenim akterima i ciljanoj javnosti. Od osnutka PRESSUM-a pa do siječnja 2024. objavljeno je 205 naslova (knjiga, udžbenika itd.), ukupno 18.073 primjerka. Iako vrlo mlada izdavačka kuća, PRESSUM je već potvrdila svoju misiju i svrhu unutar akademske zajednice.

Četvrta dimenzija je na poseban način okrenuta ulozi koju Sveučilište u Mostaru ostvaruje u zajednici u kojoj je prisutno, na način davanja potpore promjenama, definiranju i strukturiranju ovog izazovnog i još uvijek neuređenog područja u Bosni i Hercegovini.

Naime, studij na poseban način njeguje i usmjerava studentske aktivnosti kroz klub studenata PRUMO. Također, studij i njegovi djelatnici su aktivno sudjelovali u kreiranju preduvjeta za formiranje strukovnog udruživanja praktičara odnosa s javnošću u Bosni i Hercegovini PRiBA. Nakon nekoliko godina stanke, PRiBA je ponovo pokrenuta i sjedište joj je na Filozofskom fakultetu u Mostaru.

Sveučilište u Mostaru profiliralo se u jednog od ključnih aktera u oblikovanju i unaprjeđenju područja odnosa s javnošću u Bosni i Hercegovini. Njegovi programi, istraživački projekti i etički standardi postavljaju temelje za daljnji razvoj profesije s tendencijom stvaranja stručnjaka spremnih na izazove globalnih procesa u odnosima s javnošću.

Zaključak

Razvoj odnosa s javnošću do 1900. godine može se smatrati pretečom nastanka suvremenih odnosa s javnošću. Tek će 20. stoljeće donijeti novu dinamiku i novu razvojnu perspektivu započetu osnivanjem prvih tvrtki za odnose s javnošću. Nekoliko godina kasnije osnivaju se i druge specijalizirane agencije što je označilo uspon odnosa s javnošću i stvaranje industrije komunikacijskoga savjetovanja. Prvi svjetski rat je djelomično usporio taj rast, ali odmah nakon njega mijenja se i filozofija odnosa s javnošću kroz proklamiranje novoga modela – modela informiranja Ivy Leea. Značajan trenutak u akademskom razvoju odnosa s javnošću je 1920. godina kada Edward Bernays izvodi prvi kolegiji iz odnosa s javnošću na sveučilišnoj razini. Za E. Bernaysa veže se i drugi važan akademski iskorak u razvoju odnosa s javnošću, a to je objava prve knjige s područja odnosa s javnošću *Crystallizing Public Opinion*, objavljene 1923. godine. Nekoliko godina nakon tih važnih trenutaka u povijesti akademskih izučavanja odnosa s javnošću E. Bernays će utjecati na afirmaciju dvosmjernog-simetričnog modela.

U međuvremenu odnosi s javnošću razvijaju se i u Europi i na drugim kontinentima. Sustavan razvoj na području Hrvatske počinje 1994. godine, utemeljenjem HUOJ-a kao krovne strukovne organizacije. U Bosni i Hercegovini odnosi s javnošću imali su drugačiji razvojni put, ali se nakon Domovinskoga rata može govoriti o strukturalnim pomacima. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru pokreće

se prvi studij odnosa s javnošću u Bosni i Hercegovini i okruženju koji nudi sve tri razine obrazovanja, pridonoseći profesionalizaciji i akademskom pristupu ovoj disciplini. Pokretanjem znanstveno-stručne konferencije *PR Days Mostariensis* te osnivanjem časopisa *South Eastern European Journal of Communication*, Sveučilište je dodatno podržalo razvoj znanstvenog okruženja i promociju akademskih istraživanja u području odnosa s javnošću. Kroz osobni doprinos istaknutih znanstvenika te aktivno sudjelovanje u zajednici kroz klub studenata PRUMO i podršku strukovnom udruživanju praktičara odnosa s javnošću PRiBA, Sveučilište je demonstriralo svoju predanost unapređenju profesije i podršku promjenama u društvu. Na taj način Sveučilište u Mostaru postaje i ostaje najznačajnije mjesto akademskog izučavanja suvremenih trendova i istraživanja odnosa s javnošću.

Recenzije i prikazi

***Recensions and
Book Reviews***

MARINKO MARIĆ - IVICA PULJIĆ (prir.), *Trebinjsko-mrkanska biskupija. Zbornik radova povodom obilježavanja 1000. obljetnice prvoga pisanog spomena Trebinjske biskupije i 700. obljetnice prvoga pisanog spomena Mrkanske biskupije*, Trebinjsko-mrkanska biskupija, Mostar, 2023., 795 str.

Među najstarijim biskupijama u Hrvata svoje mjesto našla je i Trebinjska biskupija koja je 2022. godine proslavila 1000. obljetnicu prvoga spomena u buli pape Benedikta VIII., te 700. obljetnicu spomena Mrkanske biskupije (u odlukama dubrovačkoga Malog vijeća). Zbornik radova, u povodu tih dviju obljetnica, objavljen je 2023. godine uoči proslave Dana Trebinjsko-mrkanske biskupije i njezina zaštitnika sv. Mihovila. Sadrži sedamnaest znanstvenih radova iz polja povijesti, demografije, pastoralara, jezika, kulture i tradicije.

Uvodne riječi (str. 7-8) napisao je mostarsko-duvanjski biskup i apostolski upravitelj trebinjsko-mrkanski Petar Palić. Slijedi prvi rad, autora Ante Škegre, koji se odnosi na ranokršćansku povijest prostora na kojemu je kasnije egzistirala Trebinjska biskupija. Rad nosi naslov *Ranokršćanske dijeceze od Neretve do Boke kotorske* (str. 9-19) i daje pregled osnutka i razvoja crkvene hijerarhije Naronitanske, Epidaurske, Sarsenterske i Maktaritanske/Martaritanske biskupije. Autor je posvetio pozornost spominjanju ovih biskupija u starijim pisanim vrelima, a svaki je podnaslov u radu popratio relevantnom literaturom.

Autorica Mirjana Matijević Sokol svoj je rad posvetila buli pape Benedikta VIII., dubrovačkom nadbiskupu Vitalu (str. 21-37). Budući da u današnjoj historiografiji vlada mišljenje da je spomenuta bula vjerodostojan dokument, uz mogućnost da je sačuvani primjerak prijepis originala, autorica u radu donosi, kako i sama navodi, rekapitulaciju procjene vjerodostojnosti uz neka vlastita opažanja. Na temelju dosadašnje literature i sumiranja rezultata, autorica je analizirala još neka diplomatsko-filološka i povijesna pitanja vezana za ovu bulu.

Jedan od opsežnijih radova u zborniku jest autorsko djelo Ivice Puljića koje nosi naslov *Pregled povijesti područjâ Trebinjsko-mrkanske*

biskupije do pada pod osmansku vlast (str. 39-170). Autor u ovome radu pokušava dati odgovore na neka pitanja iz najstarije povijesti Trebinjske biskupije kao što su pitanja godine uspostave same biskupije, je li u izvorima spominjani Ivan prvi imenom poznati trebinjski biskup ili kada je došlo do progona trebinjskoga biskupa na otok Mrkan? Autor, jasnim i široj publici pristupačnim izričajem, donosi pregled povijesti ove biskupije do turskih osvajanja.

Povijesni kontinuitet Trebinjsko-mrkanske biskupije nastavio se i u radu Milenka Krešića, *Trebinjsko-mrkanska biskupija u vrijeme osmanske (turske) vladavine* (str. 171-246), u kojemu autor kroz pet naslova, definiranih vremenskim okvirima, opisuje opće i crkvene prilike kao i životne svakodnevice pod turskim jarmom. Rad se temelji, naravno uz ranije objavljene radove i relevantnu literaturu, na dostupnoj arhivskoj građi iz arhiva Kongregacije za širenje vjere u Rimu, arhiva Trebinjske biskupije koji se nalazi u arhivu Dubrovačke biskupije te iz provikarskog arhiva u Stocu (u novije vrijeme premješten je u Mostar).

Peti rad u ovom zborniku djelo je Ratka Perića i nosi naslov *Pokušaj unije pravoslavnih monaha Hercegovine sa Svetom Stolicom 1645.-1685.* (str. 247-307). Rad je podijeljen u dvije cjeline. U prvom dijelu autor donosi izvornu korespondenciju između Hercegovine i Svete Stolice prevedenu na hrvatski jezik. Sadrži dvadeset pisama i pet monaških posjeta Rimu. Prijevod pisama popraćen je autorovim osvrtom na sadržaj. U drugom dijelu rada donesena je originalna dokumentacija, odnosno izvorna pisma. Autor je u pozivnim bilješkama naznačio dosadašnja izdanja i prijevode.

Pravni vid Trebinjsko-mrkanske biskupije (str. 309-332) rad je Nikole Menala koji je pod istim naslovom već objavljen u zborniku radova sa znanstvenoga skupa *Trebinjsko-mrkanska biskupija u vrijeme posljednjeg vlastitog biskupa Nikole Ferića (1792.-1819.) i nakon njega.* Autor na jasan i temeljit način objašnjava današnji pravni položaj ove biskupije, definira pojam partikularne Crkve, objašnjava ulogu apostolskog upravitelja te pokušava dati odgovore na pitanja kako je uopće uspjela ostati kao biskupija i zašto nema svoga vlastitog biskupa već više od 200 godina.

O promjenama granica na štetu Trebinjsko-mrkanske biskupije piše Marijan Sivrić (str. 333-354). Autor je detaljno obrazložio početke

i razloge zašto je došlo do previranja oko pitanja granica biskupije (prostor Nevesinja i Foče) nakon uspostave redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini, a svoje izlaganje temeljio je na povijesnim izvorima koji tome svjedoče. Ta svjedočanstva autor je donio kao prilog na kraju rada.

Brojčano kretanje katoličkoga stanovništva u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji od 17. do 21. stoljeća (str. 355-426) analizira Marinko Marić. Rad je podijeljen na dvije cjeline. U prvom dijelu autor donosi brojčano kretanje katolika na razini biskupije, a u drugom dijelu rada analizira kretanje stanovništva po župama, sastavnicama biskupije. Demografsko-statističke podatke autor je crpio iz dostupnih vrela i literature (uglavnom na temelju dubrovačke građe).

Sljedeći rad (str. 427-436) donosi pregled benediktinskoga djelovanja na području Trebinjsko-mrkanske biskupije, a autor Jozo Milanović poseban naglasak stavlja na opis i povijesni pregled dvaju samostana, onoga Sv. Petra u Polju (Čičevo kod Trebinja) i Sv. Marije na otočiću Mrkanu.

Stjepan Krasić svoj je rad (str. 437-467) posvetio dominikancima koji su obnašali službu trebinjsko-mrkanskih biskupa. Autor donosi iscrpne biografske podatke, temeljene na arhivskoj građi, o devetorici uglednih dominikanaca koji su svojevremeno prihvatili ulogu biskupa iako su u tom trenutku obnašali druge visoke funkcije. Zanimljivi su podatci i o dvojici kandidata koji su odbili tu službu, iako razlozi nisu u potpunosti jasni.

Nastanak i razvoj župa na području Trebinjsko-mrkanske biskupije i sakralni objekti po župama (str. 469-622), opsežan je rad Ive Šutala. Autor na temelju dostupne literature, vrela i svjedočanstva župnika i župljana donosi pregled povijesti osnutka svih petnaest župa koje pripadaju Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji, njihove osnovne podatke, statistiku, podatke o osnutku crkava, kapelica i posvećenih mjesta, biografije župnika te duhovna zvanja potekla iz tih župa.

Mile Vidić donosi pregled osnutka katoličkih škola na području Trebinjsko-mrkanske biskupije (str. 623-634) od osmanskoga razdoblja do vremena Nezavisne Države Hrvatske. Autor je posebno istaknuo zasluge i napore koje je učinio don Lazar Lazarević za pokretanje

prvih katoličkih škola još za vrijeme Osmanskoga Carstva (sredinom 19. stoljeća).

Slijedi rad o jedinom marijanskom svetištu na prostoru ove biskupije autora Rajka Markovića, *Hrasno - biskupijsko marijansko svetište na području Trebinjsko-mrkanske biskupije: povijest i razvoj svetišta* (str. 635-700). U radu autor donosi podatke o osnutku i razvoju župe Hrasno te opisuje uvjete procesa osnivanja i izgradnju samoga svetišta "Kraljice Mira". Veći dio rada posvetio je kronološkom i statističkom pregledu održavanja samih svečanosti od 1978. godine do danas što je popraćeno i bogatom fotogalerijom.

Katoličko i hrvatsko u toponimiji i antroponimiji te govorima na području Trebinjsko-mrkanske biskupije (str. 701-717) rad je Domagoja Vidovića. Autor u radu uz pomoć toponomastičkih, antroponomastičkih i dijalektoloških podataka pokušava naznačiti prisutnost katoličkog i hrvatskog na onim područjima Trebinjsko-mrkanske biskupije iz kojih su Hrvati katolici, uslijed različitih povijesnih okolnosti, iseljeni.

O plemenskom slavlju svetaca ili krsnim slavama kod Hrvata u jugoistočnoj Hercegovini piše Ivica Puljić u radu *Plemenski sveci - krsna slava kod Hrvata katolika Istočne Hercegovine od pape Grgura I. Velikog do biskupa fra Alojzija Mišića* (str. 719-741). Autor se u radu bavi korijenima krsnih slava, njihovim običajima, promjenama i opravdanim ili neopravdanim razlozima zabrana, a posebno naglašava razliku između pravoslavne i katoličke slave. Od velike su važnosti propisi pape Grgura I. Velikog (Epistola LXXII "Ad Mellitum Abbatem") kao korijen i izvor krsnih slava te autor u radu donosi tekst na latinskom i hrvatskom jeziku uz analizu tih odredbi koje pronalazi u običajima slavljenja u Hrvata katolika Hercegovine. Ti su se običaji u više-manje izvornom obliku sačuvali do 1932. godine na prostoru Trebinjsko-mrkanske biskupije, a u posuvremenom obliku još se uvijek prakticiraju.

Bibliografija radova o Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji (str. 743-766) rad je autora Bože Goluže i Dijane Korać. Autori su u uvodnim napomenama jasno definirali metodologiju rada kao i način selekcije navedenih radova te su naveli kratak kritički osvrt na historiografiju vezanu za Trebinjsko-mrkansku biskupiju. U radu autori donose popis znanstvenih i stručnih radova, bez obzira na njihovu vrijednost,

koji obrađuju prvenstveno crkvenu povijest. Naravno, donesena je i literatura koja se tiče i drugih tema ili širih prostora, ali u kojoj se usputno obrađuju i vjerske prilike na prostoru navedene biskupije. Radi lakšega praćenja, bibliografske jedinice grupirane su u više cjelina: knjige, zbornici, Humski zbornici (jer su vezani za prostor ove biskupije), radovi u časopisima i radovi u zbornicima. Ovaj će rad, kao uostalom i cijeli ovaj zbornik, biti polazna točka i uvelike olakšati rad budućim znanstvenicima pri obrađivanju tema koje se tiču spomenute biskupije.

Posljednji rad u zborniku posvećen je relikvijaru Katarine, žene vojvode Sandalja Hranića Kosače koji se čuva u samostanu benediktinskih koludrica sv. Marije u Zadru. Rad je naslovljen *Spomeni se Gospodine službenice svoje Katarine...* (str. 767-770) autora Marka Trogrlića. Na samom kraju zbornika nalazi se kazalo imena (str. 771-795).

Ovaj opsežni zbornik radova možemo smatrati svojevrsnim nastavkom zbornika radova *Tisuću godina Trebinjske biskupije* objavljena 1988. godine koji je plod povijesno-teološkog simpozija održanog 1984. godine. Kroz proteklo vrijeme urađena su nova istraživanja čime su nadograđene spoznaje objavljene u prijašnjem zborniku, ali su obrađene i neke nove teme koje su pridonijele boljem poznavanju teške povijesti, pastorala i života Trebinjsko-mrkanske biskupije. Svakako će ovaj zbornik radova biti od koristi i nezaobilazna literatura u znanstvenom radu mlađih generacija.

Ana Zadro

VESNA HALUGA, *Znamen na koži: tradicijska tetovaža žena Hrvatica, katolkinja iz Bosne i Hercegovine*, Naklada Nediljko Dominović, Zagreb, 2023., 201 str.

Predstavljanje hrvatske tradicijske i kulturne baštine jedna je od najvažnijih aktivnosti očuvanja hrvatskoga identiteta u doba sveopće globalizacije. Stoga, svaki novi znanstveni doprinos, koji proučava upravo tu tematiku, treba izazvati pozornost humanista koji se bave tim područjem. U proljeće 2023. objelodanjena je knjiga znakovita naslova *Znamen na koži* autorice Vesne Haluga u izdanju zagrebačke nakladničke kuće Dominović. Autorica knjige je komunikologinja i politologinja s višegodišnjim radnim iskustvom u područjima međunarodnih odnosa, diplomacije, demokratizacije tranzicijskih zemalja, marketinga, odnosa s javnošću, informiranja i protokola. Knjiga je nastala na temelju njezina doktorskoga rada pod naslovom *Semiotički aspekti tradicijskih tetovaža katolkinja s područja Bosne i Hercegovine i njihovo komunikacijsko značenje*, koji je obranila 2022. godine na Sveučilištu Sjever pod mentorstvom izv. prof. dr. sc. Nikše Sviličića. Recenzenti knjige bili su spomenuti mentor i prof. emer. dr. sc. Stipe Botica.

Iako je tema koju autorica obrađuje prije svega poznata i pretpostavljeno dovoljno istražena, sadržaj ovoga djela iznenađuje ne samo nedovoljnim stanjem dosadašnje istraženosti, nego i autoričinim umijećem složene metodologije koja u potpunosti zaokružuje klasične i suvremene metode društvenih i humanističkih istraživanja. Sadržaj knjige shvatljivo je i pregledno podijeljen na: uvod, jedanaest poglavlja, četrdeset potpoglavlja, zaključna razmatranja, dodatke (šest intervjua, pitanja i obrasce za provođenje istraživanja), popis literature, sažetak na engleskomu jeziku, posvete i zahvale te bilješku o autorici.

U *Uvodu* (str. 8-12) sažeto je naviještena tematika knjige koja ima čvrst komunikološki teorijski oslonac, ali i neprijeporni kroatološki tumačeni i raščlanjeni sadržaj. Kada pojašnjava stanje istraženosti autorica iznosi sve do sada objavljene uratke koji se odnose na fenomen tradicijske tetovaže Hrvatica katolkinja u Bosni i Hercegovini. Iz navedenoga je poglavlja sasvim jasno koliko su dosadašnja

istraživanja bila oskudna i nedovoljno znanstvena. Na kraju poglavlja autorica, nadasve razložno, priznaje da je njezina knjiga zapravo prvi znanstveni rad o toj temi.

Prvo poglavlje *Teorijski diskurs fenomena tradicijske tetovaže žena katolkinja iz Bosne i Hercegovine* (str. 13-44) donosi teorijsku osnovu zadane teme. Autorica navodi da je analiza diskursa uporište njezine knjige. Zbog toga su žarišta istraživačkoga diskursa komunikacija, sustav značenja, fenomenologija tetovaže te njihovo značenje u zajednici. Iako su već u prvomu poglavlju najavljeni znanstveni *novumi*, posebnost ove knjige predstavljena je tako da ona želi omogućiti "praktičnu primjenu rezultata (...), odnosno pozicioniranja tradicijske tetovaže kao čimbenika slanja određene, konkretne poruke primatelju, ali ujedno i preporuke za buduću, jasno definiran, odnos prema tradicijskoj tetovaži kao fenomenu karakterističnu za žene katolkinje s područja Bosne i Hercegovine" (str. 13). Kako bi zamisao bolje ostvarila, autorica je utjelovljivala temu svoga istraživanja u teorijske okvire određene metodologiji društvenih znanosti (Giddensova teorije strukturacije, Eliasova teorija figuracije, Atkinsonova razmatranja, semiotika i teorija informacije), ali ima i elemente metodologije svojstvene humanistici (postmoderni diskurs identiteta, simbolički interakcionizam, etnoantropološki diskurs, ko-kulturna [komunikacijska] teorija).

Uloga i značenje tradicijske tetovaže u interpersonalnoj i interaktivnoj komunikaciji (str. 45-60) naziv je drugoga poglavlja gdje je predstavljen fenomen tetovaže u kontekstu interpersonalne komunikacije. Osim toga, autorica je pregledno interpretirala tetoviranje vjerskih simbola u Bosni i Hercegovini kroz povijest kako bi oprimjerila smisao komunikacijskoga značenja tetovaže u povijesnom kontekstu. Precizno je opisala vrijeme, postupke i tehnike tetoviranja. Argumentaciju je dodatno popratila fotografijama visoke kvalitete. Obrazlaganje je navlastito obilježila opisom motiva i denotacijama tetovaža, iako će tomu posvetiti veću pozornost u provedbi istraživanja. Zaključila je da su na tradicijskim tetovažama najčešći prikazi križa, grane i kola u različitim jednostavnijim i složenijim oblicima, što je svojstveno i društveno-kulturnomu kontekstu tradicijske tetovaže.

Treće poglavlje *Komunikacijsko značenje tradicijske tetovaže u religijskom diskursu* (str. 61-70) kazuje o fenomenu tetovaže s gledišta

Katoličke Crkve koja u načelu nije zabranjivala tradicionalno tetoviranje. Unatoč tomu, autorica je pomno analizirala kakav je stav Biblije na tu temu, ali i svećenika koji su se susretali s tradicijskim tetovažama. Proučila je i tumačenja Drugoga vatikanskoga koncila te simboliku ruku kao medija i križa kao motiva kroz antropološki kontekst. U konačnici je objasnila i komunikacijski aspekt simbolike i značenja ruku općenito u kontekstu teme istraživanja.

Pozitivno načelno stajalište na tetovažu kao "ekspresiju osobnoga stila" (str. 71) autorica obrađuje u četvrtomu poglavlju naziva *Suvremeno komunikacijsko značenje, primijenjena umjetnost i očuvanje tradicije tradicijske tetovaže* (str. 71-89). Posebno je zanimljivo poglavlje o suvremenim modnim brendovima koji koriste tradicijsku tetovažu kao primjer dobre prakse. Isto tako, kulturološki je vrlo značajno potpoglavlje o tradicijskoj tetovaži u hrvatskoj književnosti te njezinoj recepciji u suvremenom životu kroz etnografski diskurs.

Nakon interpretativnoga dijela knjige slijedi sedam poglavlja proučavanja pod nazivom *Istraživanje suvremene percepcije i komunikacijskoga značenja tradicijske tetovaže žena katolkinja iz Bosne i Hercegovine* (str. 90-175). Uz precizan opis materijala, metodologije i plana istraživanja, poglavlje je podijeljeno na četiri razine koje će biti zasebno predstavljene.

U prvoj razini *Kvalitativno istraživanje žena tetoviranih na tradicijski način* (str. 105-117) autorica je opisala i donijela skice oblika tetoviranja na dvadeset i tri uzorka s kratkim biografijama ispitanica i običajima tetoviranja u njihovim obiteljima. Uz to, provela je i istraživanje s obzirom na mjesto ishodišne tetovaže (str. 118-126) kako bi utvrdila odnos tetovaže i suvremene percepcije na nju kod učenika gimnazije iz Rame i Čakovca.

Kvalitativno istraživanje intrapersonalnog i interpersonalnog komunikacijskog i semiotičkog značenja suvremeno aplicirane tradicijske tetovaže (str. 127-143) druga je razina istraživanja gdje je autorica istraživala žene koje su nosile privremene tradicijske tetovaže na način kako su komunicirale taj identitetski "znamen na koži" te kako su ga doživjele.

U trećoj razini istraživanja *Suvremena percepcija tradicijske tetovaže kod vjernika i pripadnika vjerske zajednice* (str. 144-155) donosi

percepciju na tradicijsku tetovažu kod vjernika s obzirom na motiv križa.

U posljednjoj, četvrtoj razini istraživanja bavila se suvremenim značenjem tetoviranja na velikom uzorku ispitanika različitih dobnih i spolnih skupina pod nazivom *Istraživanje percepcije i suvremenog značenja tradicijske tetovaže žena katolkinja iz Bosne i Hercegovine* (str. 156-175).

Zaključnim razmatranjima (str. 176-182) dokončala je razradu teme u knjizi. Autorica je ispravna stajališta da je tradicijska tetovaža općeprihvaćeni originalni model neverbalne komunikacije s obzirom na povijesni kontekst njezine pojave i kulturološkoga značenja. Posebna vrijednost tradicijske tetovaže njezin je pozitivan suvremeni tretman danas, kao očito bezvremenski dizajnerski element. Isto tako, autorica smješta formu tradicijske tetovaže kao snažno kulturno orijentirani motiv, ali i društveno razvijeni ko-kulturni komunikacijski koncept. Zbog toga je tradicijska tetovaža zasigurno snažan simbol etničkog identiteta u širem značenju. Autoričino vrijedno istraživanje možda najbolje opisuje sljedeći zaključni paragraf: "(...) istraživanje je pokazalo kako je tradicijska tetovaža uzak, semiotički koncept jedne tradicije i kulture, jedinstven u cijelom svijetu budući da jasno određuje status, opisuje jedinstveni ritual samoga postupka, objašnjava veze i granice između različitih kultura unutar Bosne i Hercegovine tijekom više od četiri stotine godina osmanske okupacije pa sve do današnjih dana, te pridonosi definiranju identiteta unutar samog entiteta hrvatskog naroda, ali i između drugih dvaju entiteta u Bosni i Hercegovini te identifikacije tradicijske tetovaže kao jedinstvenog nematerijalnog blaga, budući da je njen doprinos kulturnoj raznolikosti, kao najvažnijoj baštini čovječanstva, neosporan" (str. 180).

Na kraju treba pohvaliti i autoričin jasni i pitki jezični stil, ali i vrhunsko grafičko i vizualno opremanje knjige. *Znamen na koži* Vesne Haluga uzoran je primjer znanstvenoga, ali i znanstveno-popularnog djela kako bi buduća interdisciplinarna kulturološka istraživanja trebala biti interpretirana, raščlanjena i objelodanjena. Zato je ovo jedinstvena komunikološko-kroatološka studija s prevažnom hrvatskom identitetskom temom koju smo čekali - i dočekali.

Vlatko Smiljanić

ELMA KORIĆ, *Oblikovanje granica Bosne: Bosna u ahdnamama i hududnamama iz 16. i 17. stoljeća*, Univerzitet u Sarajevu – Orientalni institut, Posebna izdanja LXVII., Sarajevo, 2022., 174 str.

Od najstarijih vremena granica je predstavljala jedan od najčešćih uzroka sporova i sukoba dviju ili više država. Što se nije moglo osvojiti u ratnom sukobu, rješavalo se mirovnim pregovorima, u kojima je umješnost u diplomaciji i pregovaranju imala presudnu ulogu u krojenju granica, često na štetu pobjedničke, ali politički slabije stranke. Ovisno o važnosti, interesima i vještini uključenih strana, granice definirane jednim mirom često su bile uzrokom novoga rata. Bosanski sandžak, od 1580. godine ejalet, zbog svoga pograničnog položaja bio je od interesa i važnosti ne samo za Osmansko Carstvo, nego i za susjedne kršćanske zemlje. Kroz razdoblje ranoga novog vijeka, posebno u 16. i 17. stoljeću, bio je na udaru tri različita sustava, tri različite sile, koje su svaka na svoj način i iz različitih interesa nastojale prisvojiti dio njezina teritorija: Habsburška Monarhija napadala je sa sjevera i zapada nastojeći što dublje ući u teritorij Bosanskog ejaleta i zaštititi kršćanstvo od nadirućeg islama, Mletačka Republika vođena trgovinskim interesima prijetila je s morske strane, a Osmansko je Carstvo nastojalo sačuvati kontrolu teritorija osvojena još u 15. stoljeću i učvrstiti svoje pozicije za daljnje nepredavanje prema Središnjoj Europi, ali i osigurati premoć na Jadranu i Sredozemlju na uštrb Mletačke Republike. U takvoj političkoj konstelaciji, sukobi su bili neminovni, a uspostavljanje graničnih linija ovisilo je o vještinama i sposobnostima pregovarača uključenih stranaka.

Studija o granicama Bosanskoga sandžaka/ejaleta tijekom 16. i 17. stoljeća autorice Elme Korić, najvećim dijelom temelji se na ahdnamama (mirovnim sporazumima) i hududnamama (sporazumima o razgraničenju), diplomatskim dokumentima koje su Osmanlije izdavali nakon svakog značajnijeg sukoba s nekom državom. Nakon kraćega predgovora slijedi uvodni dio (str. 9-17) u kojem se autorica osvrće na dosadašnja istraživanja bosanskohercegovačke, regionalne i svjetske historiografije, napominjući da su prevladavali radovi u polju političke sfere, pri čemu su autori obrađivali različita pitanja

administrativnog i vojnog uređenja u skladu s "metodološkim obrascima svoga vremena".

Pod naslovom "Terminologija i označavanje granice" (str. 18-25) Korić pojašnjava različite termine koji su se odnosili na granicu i njezino uspostavljanje. Tako navodi da je u osmanskim izvorima 16. stoljeća Bosanski sandžak i ejalet nazivan krajištem, dok se za Livno, Prusac i Sarajevo navodi da su na serhatu. Različiti pojmovi korišteni su za označavanje granica i pograničja s obje strane granice. Tako su u hrvatskom jeziku bili u uporabi pojmovi "krajina", "konfin" ili "kunfin", u njemačkim pisanim izvorima iz druge polovice 18. stoljeća prevladavao je pojam "Militar Grenze", dok se u narodu granica dijela Bosanske krajine s lijeve strane rijeke Une i danas naziva "suha/suva međa" ili "sumeđa". Krajinom se nekada nazivalo i makarsko primorje, dok je u Dalmaciji najvažnije krajište "Ravni kotari". Osnovni kriterij za određivanje pograničja bio je razmještaj pograničnih tvrđava.

U dijelu knjige naslova "Ahdname i hududname kao diplomatski dokumenti za izučavanje pitanja granica Bosne u ranom novom vijeku" (str. 26-42), autorica analizira granice Bosanskoga sandžaka/ejaleta prema više mirovnih sporazuma: ugarskoj ahdnami iz 1503. godine, habsburškim ahdnamama iz 16. i 17. stoljeća te granicu Bosanskog ejaleta zabilježenoj u habsburškoj ahdnami nakon Karlovačkog mira (1699.). Pri analizi ovdje spomenutih mirovnih ahdnama, korišteni su uglavnom objavljeni dokumenti, neke transliterirane ahdname te dijelovi nekih ahdnama prevedenih na druge jezike. Korić također napominje da se granice Bosanskog ejaleta ne spominju u svakom obrađenom mirovnom sporazumu.

U najopširnijem dijelu pod naslovom "Osmansko-mletačka granica u Dalmaciji i Bosna u mletačkim ahdnamama iz 16. i 17. stoljeća" (str. 43-107), autorica obrađuje mletačko-osmanske granice na jadranskom primorju do i nakon Ciparskoga rata (1570.-1573.), koje su se zbog izravnoga kontakta osmanskih i mletačkih posjeda u Sredozemlju često mijenjale. Iako pitanje granica u dalmatinskom zaleđu datira još od kraja 15. stoljeća, granice Bosanskoga sandžaka spominju se tek u mletačkoj ahdnami iz 1540. godine. Navodi se na desetine sela u zadarskom, šibenskom i trogirskom kotaru koja su bila u osmanskim rukama, a koja Mlečani traže natrag. U ahdnami

iz 1567. godine jedna od tema mirovnih pregovora bile se mlinice na solinskoj rijeci, koje su za obje strane bile od velikoga značaja. Mlinice su bile jedan od načina ostvarivanja ekonomske moći, ali su istovremeno služile i kao obrambeni objekti. Usporedbom različitih dokumenata i literature te arhivske građe, autorica sveobuhvatno sagledava i pitanje uloge Ferhad-bega Sokolovića u procesu razgraničenja Dalmacije nakon Ciparskoga rata, za kojega se dugo smatralo da je spomenute granice ustanovio samovoljno. Korić pojašnjava da je iz dokumenata jasno da su uz Ferhad-bega bili i drugi osmanski dužnosnici koji su sudjelovali u razgraničenju, ali da je prvu graničnu liniju povukao Sokolović. Naime, na zahtjev Porte za revizijom granice, Ferhad-beg priznaje da je sam povukao granicu, zato jer se mletački predstavnici nisu pojavili. Ovo je tim više značajno jer će se na temelju granice koju je Ferhad-beg povukao 1576. godine obaviti razgraničenje i 1671., odnosno nakon Kandijskoga rata. Autorica ne propušta osvrnuti se i na tursku historiografiju i autore koji pišu o mletačko-osmanskom razgraničenju, a to čine bez uvida u izvrsne studije domaćih autora, u prvom redu Ešrefa Kovačevića, čime "minimiziraju doprinos dosadašnje šire balkanske historiografije određenim temama".

U dijelovima "Granica između Bosanskog ejaleta i Dubrovačke Republike nakon Karlovačkog mira" (str. 108-116) i "Osmansko-mletačko razgraničenje u Bokokotorskom zaljevu od kraja 15. do kraja 17. stoljeća" (str. 117-138), daje se pregled o granicama nakon razgraničenja krajem 17. stoljeća. Autorica napominje da mletačke karte razgraničenja daju podatke i o dubrovačkoj granici, a kada je riječ o bokokotorskom zaljevu, detaljan opis granica nakon završnoga razgraničenja 1671. godine ne postoji. Zanimljivo je da je za oznaku osmansko-mletačke granice do spomenute godine korišten samo križ.

Knjiga je obogaćena ilustracijama različitih dokumenata i kartama na kojima su predstavljena razgraničenja raznih područja, te kartama na kojima se ubiciraju toponimi na pograničju. Nakon zaključnoga razmatranja slijede: *Zaključak na engleskom*, *Rječnik termina*, *Registar imena i geografskih pojmova* te *Spisak izvora i literature*.

Iz pera autorice Elme Korić izišla je još jedna hvale vrijedna knjiga u kojoj se iznose brojni detalji po pitanju određivanja granica i uloji

pojedinih visokih osmanskih dužnosnika pri razgraničenju određenih područja. Usporedbom i analizom objavljenih i neobjavljenih izvora te druge relevantne građe, dolazi se do novih spoznaja i stvara jasnija slika o mjestima, interesima i nastojanjima osmanske i kršćanske strane da tijekom razgraničenja za sebe dobiju ono što su smatrali da im pripada. Pritom se ukazuje i na propuste pojedinih stranih autora koji u svojim radovima ne konzultiraju radove bosanskohercegovačkih autora, ali i na one koji svoj zadatak rade profesionalno i na znanstvenoj razini. Stoga je prava šteta da jedna ovako izvrsna knjiga ima nedostatak koji se nije smio dogoditi te smatramo potrebnim na njega ukazati. Naime, naslov otisnut na koricama knjige "Oblikovanje granica Bosne" ne precizira prostor ni razdoblje koje se u knjizi obrađuje pa se stječe dojam da je riječ o modernim granicama Bosne, ne i Hercegovine. Tek se na 3. stranici, nakon impresuma, donosi puni naziv knjige iz kojeg je razvidno da je riječ o granicama Bosanskoga sandžaka, odnosno ejaleta u 16. i 17. stoljeću, koji je osim teritorija današnje BiH obuhvaćao i dijelove Hrvatske, Crne Gore i Srbije. S obzirom na to da knjiga obrađuje državne granice u razdoblju ranoga novog vijeka, odnosno da je cilj istraživanja "ustanoviti na koji način je percipiran prostor današnje Bosne i Hercegovine u osmanskim izvorima ranog novog vijeka" kako to Korić na jednom mjestu navodi, jedini ispravan skraćeni naslov mogao bi glasiti "Oblikovanje granica Bosanskoga sandžaka/ejaleta" ili "Oblikovanje granica današnje Bosne i Hercegovine". Budući da je autorica u knjizi "Bosna i Hercegovina na starim osmanskim kartama", objavljenoj 2020. godine, precizno i bez ikakvih dvojbi definirala naslov, nije jasno što se u međuvremenu dogodilo pa su se Bosna i Hercegovina i dijelovi susjednih zemalja pretvorili u Bosnu. Ovakav pristup historiografiji, pa samim time i znanosti, samo potvrđuje riječi koje je svojedobno napisala dr. sc. Sabina Veladžić u članku "Kako i zašto zaštititi društvo od historijske nauke/istine?" objavljenu u lipnju 2020. na web stranici Ivana Lovrenovića, a koja na jednom mjestu kaže: "Historiografija kao intelektualno angažirana društvena djelatnost vene zbog nasrtaja dominantnih političkih i društvenih struktura koje je, zahvaljujući servilnoj, politički i društveno ambicioznoj bošnjačkoj inteligenciji, pretvaraju u dogmu od koje treba zaštititi društvo."

Dijana Pinjuh

SEDAĐ BEŠLIJA, *Hercegovački sandžak u 17. stoljeću*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2023., 329 str.

Sedad Bešlija autor je knjige *Hercegovački sandžak u 17. stoljeću* objavljene 2023. godine u nakladi Univerziteta u Sarajevu i Instituta za historiju u Sarajevu. Uz uvod (str. 11-16), zaključke na bosanskom (str. 261-268), turskom (str. 269-276) i engleskom jeziku (str. 277-279) u knjizi se nalaze popisi izvora i literature (str. 281-305), imena (str. 307-320) i geografskih pojmova (str. 321-328) te biografija autora (str. 329). Osnovni sadržaj knjige podijeljen je u četiri poglavlja.

U prvom poglavlju naslova *Opće prilike u Osmanskoj Državi u 17. stoljeću* (str. 17-35), Bešlija donosi sažeti prikaz prilika globalnijeg općeosmanskoga konteksta, odnosno obrađuje procese koji su se odvijali u osmanskoj središnjici te utjecali na oblikovanje povijesnih okolnosti hercegovačke periferije tijekom razdoblja koje se nerijetko naziva najvažnijim, ali i najmanje istraženim dijelom osmanske povijesti. Autor više puta naglasak stavlja na pitanje interpretacije procesa razvoja osmanskih državnih i društvenih struktura tijekom 17. stoljeća, odnosno upućuje čitatelja na razmatranje treba li opisane povijesne strukture shvaćati samo kao dekadenciju ranijih klasičnih oblika društveno-političkog uređenja ili pak kao poseban funkcionalan oblik ustrojstva tijekom dugotrajnoga procesa transformacije tih struktura iz klasičnoga u moderni oblik kakav su stekle tijekom reformnih procesa od kraja 18. stoljeća nadalje. Bešlija ističe da je Osmanska Država transformacijom i disolucijom tradicionalnih oblika uprave razvila nove načine održavanja stabilnoga poretka u tom prijelaznom razdoblju iz osmanskoga klasičnog *ancient regimea* u razdoblje modernosti 19. stoljeća te da je tijekom izazovnoga 17. stoljeća uspjela premostiti osnovne opasnosti za svoju državnu opstojnost i održati položaj jedne od važnijih sila "staroga svijeta".

Bešlija je drugo poglavlje naslovio *Hercegovački sandžak između tri mirovna ugovora: administracija, privreda, arhitektura, kultura, svakodnevnica* (str. 37-151). Ovo poduže poglavlje bavi se različitim povijesnim tematikama, te raznovrсноšću obrađenih pitanja predstavlja svojevrsnu sintezu hercegovačke povijesti 17. stoljeća s primjesama

"totalne povijesti mentaliteta". Obrađeno je turbulentno 17. stoljeće, obilježeno s tri velika rata koja su zajedno trajala skoro pola stoljeća, a između kojih su se nalazila razdoblja konstantne nesigurnosti, političko-diplomatskih konfrontacija, pograničnoga "malog rata", hajdučko-uskočkih pljačkanja, ekonomskih poremećaja i zaraznih epidemija. Sve je to otežavalo egzistenciju svih slojeva hercegovačkoga društva, kako za vrijeme rata tako i za razdoblja mira, koja se ipak i dalje odvijala u tipičnim pograničnim okolnostima zemlje na "sjecištu civilizacija" u kojoj nikada nije bilo moguće u potpunosti ukinuti veze usmjerenosti na "druge", neovisno je li se radilo o međusobnim relacijama pripadnika različitih skupina osmanskoga društva koji su zajedno i usporedno koegzistirali, ili pak o vezama s podanicima Mletačke i Dubrovačke Republike koje su bile ključne za održavanje hercegovačke granične ekonomije. Bešlija na početku poglavlja obrađuje teritorijalno-administrativno uređenje Hercegovačkoga sandžaka te ističe neodvojivost sandžaka od Bosanskog ejaleta koja se posebno očitovala u činjenici da je Hercegovački sandžak više puta davan u arpaluk, odnosno apanažu za izvor dodatnih prihoda, bosanskim beglerbegovima, tako da su ovim sandžakom nerijetko upravljali namjesnici bosanskih upravitelja s različitim titulama i častima, umjesto posebno imenovanih upravitelja samo za Hercegovinu. Autor potom donosi vrijedan kronološki popis poznatih upravitelja Hercegovačkoga sandžaka, sastavljen analizom različitih izvora i literature, koji odlično oslikava složenost i promjenjivost politike upravljanja nad ovim strateški bitnim dijelom Osmanskoga Carstva. Nadalje, autor obrađuje gospodarske prilike u Hercegovini, usredotočujući se na pitanja gradske privrede temeljene na zanatstvu i tranzitnoj trgovini. Tematika hercegovačke trgovine najbolje prikazuje nužnost održavanja veza sa stanovništvom Dubrovačke Republike i mletačkih krajeva Dalmacije i Boke kotorske koje ni za ratnih razdoblja nisu smjele biti posve ukinute. Kao primjer propusnosti hercegovačko-dalmatinske granice, na kojoj se zbog konstantnih sukoba nije moglo razviti ozbiljnije ratarstvo pa se stanovništvo tih krajeva oslanjalo isključivo na stočarsku privredu, navodi se i primjer mletačkih vlaških (morlačkih) podanika, uglavnom naseljenih iz područja pod osmanskom upravom, koji su zbog oskudnosti ispašnih površina pod mletačkom vlašću ovisili o pašnjacima na prostorima Osmanskoga Carstva. Bešlija također ističe važnost proizvodnje i prodaje soli iz

makarskoga, bokeljskog i dubrovačkog priobalja. Potom je obrađeno pitanje izgradnje sakralno-profanih objekata, a pozornost je stavljena na različite institucije građene u okviru vakufa. Autor donosi i detaljan popis poznatih džamija, mesdžida, tekija, mekteba, medresa, hamama, mostova, hanova, karavan-saraja, imareta, kavana, sahat-kula i vodovoda s mjestima i vremenom izgradnje. Kratko su obrađena i pitanja izgradnje katoličkih i pravoslavnih vjerskih objekata tijekom 17. stoljeća. Na kraju poglavlja autor se bavi obradom kulturnih prilika, književnim stvaralaštvom i razvojem narodne herojske epike, a naposljetku kratko obrađuje i hercegovačku svakodnevicu navođenjem određenih događaja registriranih u raznovrsnim izvorima, s tim da posljednja dva potpoglavlja, ponajviše, obrađuju kulturne i životne prilike muslimanskoga stanovništva, tako da se ovdje prvenstveno radi o povijesti hercegovačkih muslimana, a ne o općoj društvenoj povijesti Hercegovine.

Posljednja dva poglavlja knjige nose naslove *Hercegovački sandžak u Kandijskom ratu (1645-1669)* (str. 153-194) i *Hercegovački sandžak u Bečkom / Morejskom ratu (1683/84-1669)* (str. 195-259), a u njima Bešlija opisuje ratne prilike u Hercegovini tijekom 40 godina osmansko-mletačkoga sukobljavanja. Hercegovački sandžak i granična dalmatinska i bokeljska područja prošli su različite faze rata, tako da su nekada bila samo žarište sukoba na koje su se upućivale velike vojske, a nekada i ratna periferija s koje su se slala pojačanja na važnije frontove u Peloponezu, Ugarskoj, Podunavlju ili na granici s Rusijom. Osim sukoba redovnih osmanskih i mletačkih jedinica s promjenjivim intenzitetom, ove krajeve obilježile su konstantne pljačkaško-rušilačke akcije različitih pomoćnih vojnih odreda, bilo da se radilo o osmanskim lokalnim snagama, gusarima i odmetnicima ili o promletački orijentiranim uskočkim, hajdučkim ili plemenskim skupinama. Mlečani su financirali različite uskočke skupine s teritorija pod svojom upravom koji se nazivaju Morlacima, a među kojima posebno treba istaknuti kotarske uskoke iz zadarskoga zaleđa. Također, na mletačkom platnom popisu nalazili su se i brojni osmanski podanici koji su se odmetnuli u hajduke, od kojih su se neki i naselili na mletački teritorij, a najistaknutiju ulogu imali su risanski hajduci. Osim toga, mletačke vlasti nastojale su, s promjenjivim uspjehom, više puta pod svoju upravu staviti i brojne hercegovačke (crnogorske) brdske plemenske skupine koje su od ranije imale relativno neovisan

položaj pod Osmanlijama, a koje je karakterizirala razjedinjenost, međusobna sukobljenost i odsustvo jedinstvene političke svijesti i ciljeva. Bešlija također opisuje diplomatsko-agitatorske pokušaje crkvenih vlasti iz Rima, Venecije i Beča za podizanjem nemuslimanskoga stanovništva na ustanak preko njihovih svećenika. Uz postojeće veze s katoličkim svećenstvom, koje su se uglavnom odvijale preko Kongregacije za širenje vjere, tijekom ratnih razdoblja uspostavljene su i veze s raznim pravoslavnim kaluđerima, igumanima pa čak i s pećkim patrijarhom, koji su se stavljali na raspolaganje katoličkim silama, ponekad uz obećanja prihvatanja crkvene unije. Autor ističe i važnost dubrovačke diplomacije za oblikovanje hercegovačkih ratnih prilika, jer su dubrovački diplomati nastojali onemogućiti uspostavu mletačke vlasti u Hercegovini, vežući vlastite interese s interesima Osmanskoga Carstva i Habsburške Monarhije koja je preko krune sv. Stjepana polagala pravo na Bosnu i Hercegovinu. Kao bitnu posljedicu ratnih prilika, Bešlija spominje razna stradanja stanovništva. Napadi protuosmanskih vojnih formacija na muslimane Hercegovine mogu se opisati kao "prirodan" smjer razvoja događaja s obzirom na konfesionalne karakteristike zaraćenih strana, ali tijekom dugotrajnih ratova uvelike je stradalo i nemuslimansko civilno stanovništvo i svećenstvo Hercegovine kao meta osvetničkih napada uskoka i hajduka koji su ih na taj način "kažnjavali" jer se nisu odmetnuli protiv Osmanlija. Hercegovce svih vjera i društvenih skupina konstantno su pljačkali i odvodili u roblje, stradale su njihove obrambene, vjerske i stambene građevine, a mnoge su nemuslimane prisilno preseljavali na teritorije pod mletačkom vlašću. S druge strane, s teritorija s kojih su istjerane osmanske snage iselili su se mnogi muslimani, dok se dio njih zadržao na svojim posjedima uz pristanak konverzije na katolicizam. Osim promjene državnih granica, u korist Mletačke Republike, a na štetu Osmanskoga Carstva, događala se i promjena zemljoposjedničkih odnosa jer su posjedi muslimana s mnogih prostora koje su zauzele mletačke snage podijeljeni uskočkim i hajdučkim zapovjednicima, prebjezima s osmanskoga teritorija ili pak dani samostanima. Konačna posljedica ovih ratova bila je izmjena državnih granica i uspostava mletačke kontrole nad istočnojadranskom obalom zauzimanjem strateških položaja u Dalmaciji i Boki kotorskoj. Mletačka uprava prostora koji su se nalazili dublje u Hercegovačkom sandžaku, a koje su mletačke snage tijekom rata zauzele,

onemogućena je utjecajem dubrovačke diplomacije koja je, uz podršku osmanskih, habsburških i španjolskih vlasti, osigurala svoje granice od mletačke ugroze. U konačnici, najvažnija posljedica ovih sukoba bila je sveopća devastacija Hercegovine, te izražena izmjena demografske slike zbog iseljenja brojnih nemuslimana, pretežito katolika, a naseljavanjem mnogih prognanih muslimana, tako da je početkom 18. stoljeća u cijelom Bosanskom ejaletu živjelo 213.000 muslimana, 77.000 pravoslavaca i 25.000 katolika.

Knjiga *Hercegovački sandžak u 17. stoljeću* korisna je za različita područja povijesnih istraživanja, jer donosi vrijedne preglede raznovrsnih aspekata društveno-političkoga uređenja osmanske Hercegovine. Kao takva, knjiga je korisno polazište za dublju obradu više tematika. Bešlija je posebno informativan u opisivanju hercegovačkih ratnih prilika. Iako usmjerenost na strogo kronološki prikaz ratnoga razdoblja, umjesto podjele teksta na tematske ili prostorne okvire, ovoj knjizi daje odlike svojevrstne kronike bogate raznovrsnim, ali nerijetko međusobno nepovezanim podacima, što čitatelju otežava konstruiranje jasnije slike ovdje obrađene tematike, ipak ne treba zanemariti vrijednu informativnost ovoga djela koje nudi brojne spoznaje o hercegovačkoj povijesti. Međutim, potrebno je naglasiti i to da se prilikom obrade pitanja ratne devastacije Hercegovačkoga sandžaka u ovoj knjizi pozornost stavlja isključivo na posljedice vojnih aktivnosti protuosmanskih kršćanskih snaga, ali ne i na intervencije službenih osmanskih ili lokalnih muslimanskih vojnih snaga protiv ovdašnjega nemuslimanskoga stanovništva koje je više puta, na različite načine, iskazivalo nelojalnost prema vlasti države u kojoj je živjelo, što daje jednostranu i pojednostavljenu interpretaciju razloga za sveopću dekadenciju osmanske Hercegovine. U konačnici, Bešlija u svome djelu na više mjesta vlastitim interpretacijama navodi čitatelja na preispitivanje postojećih i ustaljenih objašnjenja tijeka razvoja povijesnih struktura, kako Osmanskoga Carstva u cjelini, tako i Hercegovačkoga sandžaka, što ovu knjigu također čini djelom vrijednim pozornosti. Stoga je knjiga *Hercegovački sandžak u 17. stoljeću*, uz gore navedene primjedbe, ipak korisna za bolje upoznavanje povijesti Hercegovine, zemlje na razmeđu civilizacija, u prijelaznom 17. stoljeću, odnosno u razdoblju koje se nalazi na razmeđu epoha osmanskoga klasičnog i modernog uređenja.

Zvonimir Herceg

DIJANA PINJUH - ANĐELKO VLAŠIĆ, *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak*, Srednja Europa, Zagreb, 2023., 290 str.

U koautorstvu Dijane Pinjuh, profesorice Studija povijesti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru i Anđelka Vlašića, profesora Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, nastala je knjiga *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak*. Knjiga je objavljena u nakladi kuće Srednja Europa u Zagrebu 2023. godine. Uz osnovni sadržajni dio teksta knjiga je obogaćena zahvalama (str. 5), zaključkom (str. 227-230), sažetcima na hrvatskome (str. 231-233), engleskom (235-237) i francuskom (str. 239-241) jeziku, rječnikom pojmova (str. 243-251), popisima vladara i namjesnika (str. 252-259), izvora i literature (str. 261-277) i kazalom osobnih i geografskih imena (str. 279-289). Na kraju knjige nalaze se kratke bilješke o autorima (str. 290).

Uvod (str. 7-31) knjige naznačuje u čemu se krije njezina najveća vrijednost. Naime, do sada se u historiografijama ovih područja za podatke koje je Evlija Čelebi zapisao o svome putovanju kroz Hercegovački sandžak iz 1664. godine koristio prijevod putopisa koji je 1950-ih priredio orijentalist Hazim Šabanović, koji je pak za svoj rad koristio jednu od redakcija putopisa koje su objavljivane u posljednjim desetljećima postojanja Osmanskoga Carstva, a koje su bile previše okrnjene filterima službene državne cenzure. Kasnije je utvrđeno da je jedan od brojnih rukopisa sačuvanih u istanbulskim arhivima zapravo Evlijin autograf putopisa, pa se na prijelazu s 20. na 21. stoljeće počelo s objavljivanjem novog autentičnog teksta putopisa na temelju tog autografa. Pinjuh i Vlašić su vlastito istraživanje temeljili upravo na tome autografu, zbog čega njihov rad donosi brojne nove spoznaje, posve izostavljene u istraživanju Šabanovića koji je koristio cenzuriranu redakciju putopisa, kao i neke nove drukčije interpretacije ranije obrađenih pitanja. Uz to, Pinjuh i Vlašić svoju istraživačku metodologiju, osim uredskoga posla tipična za historografski "zanat", obogatili su i interdisciplinarnim etnografskim terenskim radom. Autori su rekonstruirali Evlijino putovanje pošavši putopišćevim stopama pa su na taj način i osobno doživjeli sve spomenute lokacije. Stoga Pinjuh i Vlašić prenošenje Evlijinih podataka,

kako onih ranije poznatih, tako i onih novoutvrđenih, obogaćuju i prikazom današnjega stanja svih lokacija koje je osmanski putopisac ocijenio vrijednima spomena prilikom putovanja kroz Hercegovački sandžak. Ova knjiga stoga obiluje građom od povijesne, etnološke, geografske, kulturološke i gastronomske važnosti. Na kraju, prikupljene informacije autori su oblikovali u ozbiljnu historiografsku knjigu koristeći druge relevantne izvore i znanstvenu literaturu, zbog čega je ovo njihovo putovanje, koje su autori knjige učinili automobilom, ipak trajalo duže od putovanja osmanskoga putopisca koji je osmansku Hercegovinu obišao na konju, a u konačnici je dovelo do knjige koju ovdje prikazujemo. U uvodu se navodi da je Evlija Čelebi bio izdanak bogate istanbulske obitelji koja mu je omogućila visoko i raznovrsno obrazovanje te stjecanje različitih znanja i sposobnosti koje je mogao stavljati na raspolaganje brojnim osmanskim državnim službenicima s kojima je išao na putovanja na one lokacije na koje su oni bili postavljeni po službenoj dužnosti. Tako je Evlija financirao obilazak skoro svih pokrajina Osmanskoga Carstva. Također, autori naglašavaju da Evlijin tekst ne treba gledati isključivo kao historiografsko djelo, nego kao književnu vrstu putopisa svojstvenu vremenu u kojem je nastao. Naime, Evlija je često nastojao svoju čitateljsku publiku zadiviti i zabaviti nerealnim i fantastičnim opisima kako bi ih "prikovao" za svoj tekst. Međutim, osmanski putopisac je također imao namjeru čitatelje poučiti o realnim prilikama, stoga se znanstvenim kritičkim pristupom od fiktivnih književnih sekvenci teksta mogu izdvojiti vrijedne činjenice koje današnjim povjesničarima mogu pomoći u rasvjetljavanju prošlosti onih krajeva kroz koje je Evlija putovao.

U *Prvome dijelu* (str. 33-73) razradbe tematike autori donose povijesni pregled hercegovačkih prilika važnih za razumijevanje konteksta u kojem se našao Evlija Čelebi prilikom ulaska u Hercegovački sandžak. Obradena je srednjovjekovna hercegovačka povijest prožeta sukobima velikaških kuća Sankovića, Pavlovića, Radivojevića-Jurjevića-Vlatkovića, Semkovića i Kosača, te rast i razvoj velikaškoga posjeda velmoža iz obitelji Kosača iz kojega je nastala teritorijalno-administrativna jedinica koja se prvotno u osmanskim izvorima naziva Hercegovinom. Opisani su najraniji osmanski prodori na ove prostore, njihovo osvajanje Hercegovine, uspostava i konsolidacija vlasti te njezina struktura i (dis)funktionalnost, a u konačnici prvoga

dijela razradbe tematike obrađeni su i protuosmanski ratovi kršćanskih sila, napose Mletačke Republike, koji su utjecali na turbulentan povijesni razvoj hercegovačkih krajeva.

Drugi dio (str. 75-226) donosi srž ovog istraživanja. U njemu je iznijeta historiografska obrada Evlijina putovanja, zajedno s rezultatima rekonstrukcijskoga terenskoga rada autora knjige. Pinjuh i Vlašić prije obrade putovanja opisuju tipičan izgled osmanskoga grada te definiraju ključne pojmove koje je Evlija registrirao. U njegovu putopisu opisani su brojni mihrabi, odnosno bogomolje tipa džamije, mesdžida ili musale, zajedno s popratnim minaretima, okružujućim mezarjima i turbetima. Uz to, navedene su islamske odgojno-obrazovne institucije kao što su mezhebi i medrese, potom različiti primjeri socijalno-ugostiteljske infrastrukture uglavnom u sastavu brojnih vakufa koji su uključivali imarete, karavansaraje, hanove, musafirhane i hamame. Također, osmanski je putopisac opisao izgled i broj stambenih objekata, dućana, sahat-kula, obrambenih "turskih" kula i gradskih fortifikacija, a ponegdje i kršćanskih crkvi ili samostana. Sve to popraćeno je opisima ljudi, njihovih običaja i svakodnevnih društvenih navika, prenesenih predaja i vjerovanja vrijednih za razumijevanje mentaliteta tadašnjih Hercegovaca, kao i specifičnih gospodarskih, poljodjelskih i gastronomskih prilika svakog ovdje obrađenoga kraja. Evlija je također opisivao floru i faunu određenih predjela kroz koje je prolazio. Pinjuh i Vlašić uza sve to donose još i povijesni pregled svih lokaliteta koje je Evlija zabilježio, kako njihovu "predevlijsku" povijest, tako i njihovu "postevlijsku" sudbinu, a ondje gdje je to bilo moguće i današnje stanje te obnoviteljske planove za budućnost. Također, nisu zanemarili ni "evlijski" široki pristup proučavanja, pa donose društveno-gospodarske analogije iz današnjice. S takvim pristupom običeni su: Rudo - Prijepolje - Pljevlja - Čajniče - Foča - Nevesinje - Stolac - Ljubinje - Novi - Perast - Kotor - Risan - Klobuk - Bileća - Cernica - Blagaj - Počitelj - Gabela - Mostar - Konjic, zajedno s brojnim usputnim selima, šumama, brdima, visoravnima i dolinama. "Putopis" autora ove knjige popraćen je kartom Hercegovine na kojoj je ucrtana ruta Evlijina putovanja s 47 označenih lokacija, kao i sa 63 fotografije koje čitatelju omogućuju vizualizaciju brojnih spomenutih objekata i lakše uživanje u tematiku. U konačnici, vrijedi spomenuti da je navedena ruta u Evlijino vrijeme bila poprilično opasna jer je on putovao u vrijeme Kandijjskoga rata

kada su hercegovačkim krajevima harale brojne hajdučke i uskočke skupine, napadajući muslimanske i kršćanske podanike Osmanskoga Carstva, zbog čega je i sam Evlija sudjelovao u jednom vojnom pohodu te čak i osobno "držao" noćnu stražu; dok je putovanje autora ove knjige također imalo brojne karakteristike avanture zbog nepristupačnosti brojnih, danas zapostavljenih i vegetacijom obraslih lokaliteta koji su s vremenom izgubili svoj nekadašnji povoljan prometni položaj.

Evlija Čelebi je svojim tekstom, obogaćenim brojnim književnim stilskim figurama i fantastičnim elementima, svoje čitatelje prvenstveno nastojao zabaviti, dok su Pinjuh i Vlašić kao primarni cilj imali pisanje ozbiljne znanstvene historiografske knjige. Međutim, nekonvencionalan metodološki pristup njihova istraživanja čitatelju knjige *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak* omogućuje da se iz sigurnosti svoga (ne)udobnoga naslonjača također unese u zanimljivu avanturu. Prateći kartu, priložene fotografije i napisani tekst čitatelj može i sam iskusiti uzbudljivo prostorno-vremensko putovanje, koje ga vodi po različitim lokalitetima nekadašnjeg osmanskog Hercegovačkog sandžaka te konstantno "baca" iz 21. u 17. stoljeće i natrag. Takav način pisanja ovoj knjizi, vrijednoj zbog originalnih i do sada nepoznatih činjenica ili interpretacija, donosi dodatnu dozu zanimljivosti. Stoga je knjiga *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak* vrijedno i zanimljivo djelo za proučavanje hercegovačkih prilika 17. stoljeća, ali i za poticanje razvoja svijesti za potrebom očuvanja bogate hercegovačke kulturno-povijesne baštine.

Zvonimir Herceg

UPUTE AUTORIMA

Časopis *Hercegovina* izlazi jedanput godišnje i objavljuje neobjavljene radove iz humanističkih znanosti u kojima autori obrađuju teme vezane za Hercegovinu, njezinu povijest, kulturu i tradiciju, ali i one koji se na bilo koji način odnose ili imaju utjecaja na ovo područje. Osim ovih radova *Hercegovina* objavljuje recenzije, prikaze, osvrtne, obavijesti i slično.

Radovi se mogu slati tijekom cijele godine elektroničkom poštom na jednu od adresa uredništva: **hercegovina@ff.sum.ba** ili **casopis.hercegovina@gmail.com** kao i na nekoj vrsti prijenosne memorije. Redovito se časopis za određenu godinu zaključuje s radovima pristiglim do kraja veljače, a u iznimnim slučajevima urednik može primiti rad i nakon isteka ovoga roka.

Članci podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji. Ukoliko se recenzije razlikuju u pogledu kategorizacije, može se tražiti i trećega recenzenta. Odluku o konačnoj kategorizaciji rada donosi urednik i članovi uredništva.

Nakon pristiglih recenzija radovi mogu biti kategorizirani kao:

1. **Izvorni znanstveni rad** - odlikuje se izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.
2. **Prethodno priopćenje** - sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, ali bez visoke razine obuhvatnosti i utemeljenosti.
3. **Pregledni rad** - sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, ali bez osobite izvornosti rezultata.
4. **Stručni rad** - sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Svi članci trebaju imati na početku manji sažetak i ključne riječi na jeziku na kojemu je rad pisan, te veći sažetak i ključne riječi na engleskom jeziku. Autori također trebaju dostaviti i sljedeće podatke: ime i prezime, naziv i adresu institucije u kojoj su zaposleni, te e-mail adresu.

Radovi se ne honoriraju, a autori dobivaju po jedan primjerak časopisa.

Tehničke upute za pisanje priloga u časopisu *Hercegovina*

Svi prilozima trebaju biti pisani na računalu u programu Word. U tekstu priloga veličina slova je 12, a prored 1,5. Bilješke se pišu na dnu stranice (podnožne bilješke), veličina slova je 10, a prored 1.

Molimo autore da radovi opsegom ne prelaze dva arka (32 kartice). U iznimnim slučajevima uredništvo časopisa može odlučiti i o objavljivanju rada s većim brojem kartica.

Tablice trebaju biti uredno opisane i sadržavati broj, naslov i legendu.

Grafičke priloge treba poslati odvojeno od teksta u JPG formatu.

Molimo autore radova da se pridržavaju uputa i metodologije koja je usvojena za ovaj časopis.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Hercegovina*

IME I PREZIME AUTORA - mali verzal

"Naslov članka" - u navodnicima, obična slova

Naslovi svih publikacija - kurziv

Isto - kurziv (kada se radi o istom autoru i istom djelu)

ISTI - mali verzal (kada se radi o istom autoru a različitu djelu; naravno, navodi se naslov toga djela)

nav. dj. - kurziv

Do tri autora pišu se njihova imena i prezimena, a ako ih je više navodi se samo prvi autor i kratica: i dr.

Svaku novu bibliografsku jedinicu u istoj bilješci treba odvojiti točkom-zarezom (;).

Prilikom prvoga navođenja bibliografske jedinice treba navesti sve podatke a nadalje u skraćenom obliku.

Arhivi:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (dalje: DADU), *Lettere di Levante*, sv. 4, f. 32r-33v.

Knjige:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, 32014., str. 25-27.

Isto, str. 30-31.

Kada se isto djelo ponovo navodi na drugome mjestu, treba upotrijebiti skraćeni oblik. Npr.: M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, str. 35. Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica *nav. dj.* ako se od istoga autora spominje samo jedno djelo.

Časopisi:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", u: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014., str. 50.

I. IVIĆ, *nav. dj.*, str. 50.

Zbornici:

JURE JURIC, "Jezik Augusta Šenoë", u: MATE MATIĆ (prir.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014., str. 122-132.

Biblija:

Uobičajeno je da se biblijske knjige ne navode u bilješkama ispod crte nego u zagradi odmah iza teksta. Npr. "U početku bijaše Riječ" (Iv 1,1).

Enciklopedije:

"Neretva", u: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005., str. 580-590.

Dnevne novine:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", u: *Večernji list*, Zagreb, 15. 11. 1999., str. 14-15.

Intervjui:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (razgovarao Petar Bašić), u: *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 24. 3. 2004., str. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr> - ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011.).

AUTHOR GUIDELINES

Hercegovina is an annual journal which accepts unpublished manuscripts from the humanities on Herzegovina, its history, culture and tradition as well as on topics which are in any way related to or have an impact on this area. In addition, *Hercegovina* publishes reviews, short essays, commentaries, notifications, opinion articles, etc.

All manuscripts can be submitted to the editorial board throughout the year at the following e-mail addresses: **hercegovina@ff.sum.ba** and **casopis.hercegovina@gmail.com**, or on any kind of removable media. Submissions for the journal for the current annual issue close at the end of February, however, in exceptional cases, the editor can accept a manuscript after the deadline has expired.

Submitted manuscripts are subject to the double-blind review process. If the reviewers differ with respect to classification, the opinion of a third reviewer can be sought. The final decision on classification is made by the editor and members of the editorial board.

After the reviews have been submitted, the articles can be classified according to the following categories:

1. An **original scientific article** is distinguished by its original conclusions, or it presents the unpublished, original results of research that has been scientifically designed and conducted.
2. A **short communication** presents the preliminary results of research still in progress, which require quick publication because of their relevance, however, without a high level of comprehensiveness and substantiation.
3. A **review article** contains a thorough and comprehensive critical overview of a specific issue, however, without presenting original results.
4. A **professional article** presents knowledge and experiences which are relevant for a specific field but has no scientific characteristics.

All manuscripts should have a short abstract and key words in the original language, as well as a longer abstract and keywords in English. Authors also need to submit the following details: their name and surname, the name and address of the affiliated institution, and their e-mail address.

Authors are not paid for their manuscripts but will receive a copy of the journal.

Technical guidelines

Manuscript format should be *Microsoft Word*, font *Times New Roman*, font size 12, line spacing 1.5. Footnote font size should be 10, single line spacing.

Preferable length of article should not exceed 32 standard pages (1,800 characters per page). Extensions are permitted with agreement from the editorial board.

Tables should be properly described including number, title and key. Graphics should be submitted on a separate sheet in JPG format.

Author(s) are asked to comply with the format and style of the journal.

Referencing

AUTHOR'S NAME AND SURNAME - small capitals

“Title of the article” - in quotation marks, standard font

Titles of all publications - italic

Ibid. - italic

Id. - small capitals

op. cit. - italic

For up to three authors, their full names are cited, if more than three, then only the first author's full name followed by the abbreviation et.al.

Each new bibliographic unit in the footnote should be separated by semi-colon (;).

The first time a source is cited, full bibliographic details should be provided, whereas in repeat citation shortened forms should be used.

Archives:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (henceforth: DADU), *Lettere di Levante*, Vol. 4, f. 32r-33v.

Books:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, 2014, pp. 25-27.

Ibid, pp. 30-31.

When the same reference is cited, the second time it is mentioned the shortened form should be used, e.g. M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, p. 35. The acronym *op. cit.* should be used only in short articles with few footnotes, if only one work of the same author is cited.

Journals:

IVAN IVIĆ, “Kulturna baština Hercegovine”, in: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014, p. 50.

I. IVIĆ, *op. cit.*, p. 50.

Proceedings:

JURE JURIC, “Jezik Augusta Šenoae”, in: MATE MATIĆ (ed.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014, pp. 122-132.

Bible:

It is customary for the Books of Bible not to be cited in the footnotes, but in the brackets immediately after the text, e.g. “In the beginning was the Word” (John 1:1).

Encyclopedias:

“Neretva”, in: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005, pp. 580-590.

Daily newspapers:

MARKO MARKIĆ, “Stećci na prostoru Hercegovine”, in: *Večernji list*, Zagreb, 15. 11. 1999, pp. 14-15.

Interviews:

MATE MATIĆ, “Ovo je sveta zemlja” (interviewed by Petar Bašić), in: *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 24. 3. 2004, pp. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr> - ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011).

Translated by Prof. Dr. Marijana Sivrić